

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

SARIMSOKOV ABDILATIP ABDIRAXIMOVICH
DEXKANOV NARIMON BURXONJONOVICH

JAHON TARIXI
(Osiyo va Afrika mamlakatlarining o‘rta asrlar tarixi)

*Oliy o‘quv yurtlarining 5120300 – «Tarix (jahon mamlakatlari bo‘yicha)» ta'lim
yo‘nalishi uchun o‘quv qo‘llanma*

Jahon tarixi (Osiyo va Afrika mamlakatlarining oʻrta asrlar tarixi). Sarimsokov Abdilatip Abdiraximovich, Dexkanov Narimon Burxonjonovich. – Namangan, 2020. – 316 b.

Mazkur oʻquv qoʻllanma Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining «Oliy taʼlim muassasalarida taʼlim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini taʼminlash boʻyicha qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida»gi PQ-3775- sonli hamda Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Oliy taʼlim muassasalarini oʻquv adabiyotlari bilan taʼminlash toʻgʻrisida»gi 816- sonli Qarori ijrosini taʼminlash maqsadida tayyorlangan. Oʻquv qoʻllanma oliy oʻquv yurtlari 5120300 – tarix (jahon mamlakatlari tarixi) taʼlim yoʻnalishida oʻqitiladigan «Jahon tarixi» fanining «Jahon tarixi III–IV qismlari (Oʻrta asrlar tarixi)» boʻyicha tayyorlangan. Unda jahon tarixining ajralmas qismi – Osiyo va Afrika mamlakatlarining oʻrta asrlar tarixiga doir maʼlumotlar yoritilgan.

«Jahon tarixi» fanining mazkur qismi boʻyicha maxsus adabiyotlar yoki oʻquv qoʻllanmalar mavjud boʻlmaganligi sababli ushbu oʻquv qoʻllanma Osiyo va Afrikaning oʻrta asrlardagi davlatlari, ulardagi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayoti bilan bogʻliq masalalarni chuqurroq oʻzlashtirishda oliy oʻquv yurtlari tarixchi talabalariga amaliy koʻmak berishi mumkin.

Mas'ul muharrir: tarix fanlari nomzodi, dotsent
Isoqov Baxtiyor Robiddinovich

Taqrizchilar: tarix fanlari doktori, professor
Rasulov Abdulla Nuritdinovich
tarix fanlari doktori, professor
Ashirov Adxam Azimboyevich
tarix fanlari nomzodi, dotsent
Madrahimov Zoxidjon Sharopovich

MUNDARIJA:

KIRISH.....	5
I BO‘LIM. FEODAL MUNOSABATLARNING VUJUDGA KELISHI DAVRI.	
I BOB. Ilk o‘rta asrlarda Xitoy.....	12
II BOB. Ilk o‘rta asrlarda Hindiston	28
III BOB. Ilk o‘rta asrlarda Yaponiya	36
IV BOB. Ilk o‘rta asrlarda Koreya	44
V BOB. Ilk o‘rta asrlarda Eron.....	50
VI BOB. Arab musulmon davlatlarining vujudga kelishi va yuksalishi....	62
VII BOB. Ilk o‘rta asrlarda janubiy Sharqiy Osiyo.....	81
II BO‘LIM. OSIYO VA AFRIKA RIVOJLANGAN O‘RTA ASRLAR DAVRIDA.	
VIII BOB. Rivojlangan o‘rta asrlarda Xitoy.....	94
IX BOB. Rivojlangan o‘rta asrlarda Hindiston	99
X BOB. Rivojlangan o‘rta asrlarda Yaponiya.....	104
XI BOB. Rivojlangan o‘rta asrlarda Koreya.....	121
XII BOB. Rivojlangan o‘rta asrlarda Eron.....	130
XIII BOB. Rivojlangan o‘rta asrlarda Turkiya (Usmoniylar saltanatining vujudga kelishi).....	154
XIV BOB. Rivojlangan o‘rta asrlarda Mo‘g‘ullar imperiyasi.....	173
XV BOB. Rivojlangan o‘rta asrlarda janubiy Sharqiy Osiyo davlatlari.....	181
XVI BOB. Rivojlangan o‘rta asrlarda Afrika jamiyati va davlatlari.....	190
III BO‘LIM. OSIYO VA AFRIKA SO‘NGGI O‘RTA ASRLAR DAVRIDA	
XVII BOB. So‘nggi o‘rta asrlarda Xitoy.....	216
XVIII BOB. So‘nggi o‘rta asrlarda Hindiston.....	221
XIX BOB. So‘nggi o‘rta asrlarda Yaponiya	230
XX BOB. So‘nggi o‘rta asrlarda Koreya	241
XXI BOB. So‘nggi o‘rta asrlarda Eron.....	258
XXII BOB. So‘nggi o‘rta asrlarda Turkiya.....	266
XXIII BOB. So‘nggi o‘rta asrlarda janubiy Sharqiy Osiyo.....	274
XXIV BOB. So‘nggi o‘rta asrlarda Afrika davlatlari.....	286
XRONOLOGIYA.....	299
TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR.....	312

СОДЕРЖАНИЕ:

ВВЕДЕНИЕ.....	5
РАЗДЕЛ I. ВЫПОЛНЕНИЕ ФЕОДАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ.	
Глава I. Китай в раннее средневековье.....	12
Глава II. Индия в раннее средневековье.....	28
Глава III. Япония в раннее средневековье.....	36
Глава IV. Корея в раннее средневековье.....	44
Глава V. Иран в раннее средневековье	50
Глава VI. Возникновение и подъем арабских мусульманских государств....	62
Глава VII. Юго-Восточная Азия в раннее средневековье.....	81
РАЗДЕЛ II. ВОКРУГ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ АЗИИ И АФРИКИ.	
Глава VIII. Китай в развитая средневековая.....	94
Глава IX. Индия в развитая средневековая.....	99
Глава X. Япония в развитая средневековая.....	104
Глава XI. Корея в развитая средневековая.....	121
Глава XII. Иран в развитая средневековая.....	130
Глава XIII. Турция в развитая средневековая (возникновения Османская империя).....	154
Глава XIV. Монгольская империя в развитая средневековая	173
Глава XV. Юго-Восточная Азия в развитая средневековая.....	181
Глава XVI. Африканское общество и государства в развитая средневековая.....	190
Раздел III. АЗИЯ И АФРИКА В ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ.	
Глава XVII. Китай в позднего средневековья.....	216
Глава XVIII. Индии в позднего средневековья.....	221
Глава XIX. Япония в позднего средневековья	230
Глава XX. Корея в позднего средневековья.....	241
Глава XXI. Иран в позднего средневековья.....	199
Глава XXII. Турция в позднего средневековья.....	258
Глава XXIII. Юго-Восточная Азия в позднего средневековья.....	266
Глава XXIV. Африканские страны в позднего средневековья	274
ХРОНОЛОГИЯ.....	299
РЕКОМЕНДУЕМАЯ ЛИТЕРАТУРА.....	312

MUQADDIMA

Osiyo va Afrika mamlakatlarining oʻrta asrlar tarixi jahon tarixining ajralmas qismi hisoblanadi. Insoniyat oʻrta asrlar bosqichidan ancha uzoqlashib ketgan boʻlsa-da, uni oʻrganishning ahamiyati hanuzgacha susaygan emas. Feodal munosabatlar dunyoning barcha mamlakatlarida asrlar davomida rivojlanib, hukmron tuzumga aylangan. Mazkur tuzum Osiyo va Afrikada Yevropaga nisbatan ancha mustahkamroq boʻlgan hamda uzoqroq davom etgan. Feodal formatsiyaning umumiy qonuniyatlari har bir mamlakatda turli shakl va oʻziga xos xususiyatlarga ega. Ushbu munosabatlar alohida xalqlar oʻrtasida turli davrlarda va har xil sharoitlarda vujudga kelgan, rivojlangan va ayrim hollarda rivojlanish sur'atlari notekis kechganligi bilan ajralib turadi. Lekin, shunga qaramay oʻrta asr xronologiyasi jahon miqyosida olingan: ilk oʻrta asrlar (III–IX), rivojlangan oʻrta asrlar (IX–XV), soʻnggi oʻrta asrlar (XV–XVII birinchi yarmi).

Oʻrta asrlarning davriy chegarasi shartli ravishda belgilangan va bu masalada hanuzgacha bahslar davom etmoqda. Ayniqsa, oʻrta asrlar va yangi davr chegarasi masalasi keskin tortishuvlarga sabab boʻlmoqda. Ayrim tadqiqotchilarning fikrlariga koʻra mazkur davriy chegara, Sharqda oʻrta asrlar Buyuk fransuz inqilobi davrida (1789 y.), yana boshqalarning fikrlariga koʻra, esa oʻrta asrlar yakuni Konstantinopolning qulashi (1453 y.) va Buyuk geografik kashfiyotlar (1492 y.) bilan bogʻliq.

Osiyo va Afrikaning daryo vodiylari va dengiz sohillari qadimdan yuqori darajada rivojlangan ziroatchilik hududlari hisoblangan. Inson kuchi bilan katta va kichik sugʻorish tarmoqlari, suv ombor va toʻgʻonlar barpo etilib, sun'iy sugʻorishga asoslangan dehqonchilik taraqqiy etgan. Qadimgi jamiyat metallsozlikda yuqori mahoratga erishgan. Masalan, Uzoq Sharq mamlakatlari ipak toʻqish bilan mashhur boʻlgan boʻlsa, Yaqin va Oʻrta Sharqda esa sifatli paxta matolari tayyorlanib, teriga yuqori darajada ishlov berilgan.

Osiyo va Afrika mamlakatlarida me'morchilik sohasi mukammal darajada taraqqiy etgan. Qadimgi dunyo ilmiy bilim va san'at sohasidagi katta yutuqlarni meros tariqasida qoldirgan. Matematika, astronomiya va tibbiyotda koʻplab

kashfiyotlar qilingan, muhim geografik va tarixiy ma'lumotlar to'plangan. Adabiy obidalar, qadimiy ibodatxonalar qoldiqlari hamda ulardagi haykaltaroshlik va hashamatli bezaklar qadimiy madaniyatdan dalolat beradi. Biroq, Osiyo va Afrika qit'alarining ayrim ulkan hududlari aholisiz qolib, xo'jalik maqsadlarida foyladanilmagan. Ushbu bepoyon dashtliklarda ko'chmanchi qabilalar yaylov chorvachiligi bilan shug'ullanishgan.

Qadimgi dunyo va o'rta asrlarda Sharq ilmiy bilim sohasida G'arbdan ancha oldinda bo'lgan. Yangi eraning dastlabki asrlarida Sharqda Xan imperiyasi, Sosoniylar davlati, Vizantiya, Kushon imperiyasi kabi yirik davlatlar mavjud bo'lishi bilan birga, ko'plab Osiyo va Afrika xalqlarining ajdodlari bu davrda ibtidoiy tuzum darajasida bo'lganlar.

Sharq mamlakatlarida feodal munosabatlarining vujudga kelishi muammosi tarixchilar tomonidan nisbatan kam o'rganilgan. Mintaqalardagi feodal munosabatlarning genezisi muddatiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Xitoy tarixiga doir munozara bunga yaqqol misol bo'ladi. Aksariyat Yevropalik tarixchilarning fikriga ko'ra, feodal munosabatlarning shakllanishi Xitoyda milodiy III asr bilan bog'lansa, Xitoy tarixchilari esa miloddan avvalgi V va hatto XI asrlarga to'g'ri keladi, degan fikrni ilgari suradilar.

Yana bir guruh tarixchilarning fikriga ko'ra, Sharqning ayrim mamlakatlarida o'rta asrlarga xos bo'lgan munosabatlarning shakllanishi g'arb davlatlariga nisbatan xronologik jihatdan oldinroq sodir bo'lgan. Bu esa Osiyo va Afrikaning boshqa mamlakatlarida feodal munosabatlarning kelib chiqishi va rivojlanishi sezilarli darajada farq qilishini istisno etmaydi.

Feodal munosabatlarning ayrim ko'rinishlari quldorlik davrida ham uchraydi. Eron va Xitoydagi quldorlik tizimida yangi yo'nalish paydo bo'lib, u iqtisodiy va siyosiy hayotda uzoq davom etgan inqirozni keltirib chiqargan. Shuningdek, ushbu mamlakatlarning ko'plab hududlarida tabaqalashuvgacha bo'lgan munosabatlar hukmron edi. Hindistonda quldorlikning yuqori darajada rivojlangan yirik markazlari vujudga kelgan, ammo aholining katta qismi tabaqalashuvgacha bo'lgan jamiyatda yoki patriarxal qullik sharoitida yashagan.

Arabiston, Koreya, Yaponiya va Hindixitoy yarim orolida feodal munosabatlar o'troq dehqonlar va chorvador qabilalarda vujudga kelgan.

Sharq katta yer egaligining o'ziga xos xususiyatlaridan biri – uning ko'p tartibliligi, patriarxalligi va qulchilik ko'rinishlarining uzoq saqlanganligida namoyon bo'ladi. Qulchilik Xitoyda imperator farmoni bilan 1911, Efiopiyada 1942, Saudiya Arabistonida 1962- yilda rasman tugatilgan. Bu holat ham bahslarga sabab bo'lmoqda. Inoue Kiyoshi, Xani Goro kabi yapon tarixchilari VII–IX asrlarda yapon jamiyatida qul mehnatidan foydalanilgan deb hisoblaydilar. Xalifalikning shakllanishi davrida arab jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy tizimining mohiyati borasida olimlarning qarashlari bir xil emas. Janubiy Saharada yashovchi qabilalar va xalqlar tarixida qullar mehnatining o'rni kam o'rganilgan.

Osiyo va Afrika mamlakatlari tarixida o'troq va ko'chmanchi qabilalar o'rtasidagi munosabatlar masalasi juda muhim. Chunki, ushbu mamlakatlardagi qadimiy ko'chmanchilar xo'jaligi asrlar davomida o'zgarmagan xolda saqlanib kelgan. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, agar dehqonlar va chorvadorlar o'rtasidagi almashinuv jamiyatning rivojlanishiga turtki bergan bo'lsa, o'troq aholi hududlariga uyushtirilgan ko'chmanchilarning harbiy yurishlari ishlab chiqaruvchi kuchlarning qirilib ketishi hamda aholining ma'lum bir qismini halokatiga olib kelgan. Ko'chmanchi qabilalarning IV asrda Shimoliy Xitoy, V asrda Hindiston shimolidagi eftallar istilosi qishloq xo'jaligini vayron qilish, qadimiy shaharlardagi ko'plab maktab va kutubxonalarni vayron bo'lishiga olib kelgan. Urush paytida minglab dehqonlar halok bo'lgan yoki qulga aylantirilgan.

Qishloq xo'jaligi o'rta asrlar iqtisodiyotining asosi bo'lganligi sababli ilk o'rta asrlarda yer-mulk va unda ishlovchi dehqonlarga egalik qilish uchun shiddatli kurash bo'lgan. Sharq mamlakatlarining aksariyatida ushbu mulk davlat shaklida bo'lgan.

Yirik feodal mulk turli yo'llar bilan shakllangan. II–V asrlardagi Hindiston huquqiy hujjatlariga ko'ra, yerdan 20- yil foydalangan kishi uning egasiga aylangan bo'lsa, Arabistonda o'lik yerlarni tiriltirib, unga uch yil ishlov bergan

kishi yerning egasiga aylangan. Xitoy, Yaponiya, Hindistonda dindorlar qo'lida ham ko'plab yerlar bo'lgan.

Ilk o'rta asrlarda jamoalar parchalanib, dehqonlar yerga bog'lanib qolgan. Feodallar dehqonlarni vaqtincha bo'lsa ham, o'z egalariga qaram sifatida qo'shib berilishini istagan. Biroq, dehqonlar xo'jalik faoliyatida ma'lum erkinliklarni saqlab qolgan.

Feodal munosabatlarning dastlabki davrida ekspluatatsiyaning asosiy shakli ishlab chiqaruvchilardan olinadigan soliq bo'lgan. Soliqlar ko'pincha mahsulot ko'rinishida, ba'zan esa pul ko'rinishida olingan. Soliqlardan tashqari dehqonlar yilning ma'lum davrida davlat, feodal va ibodatxonalar foydasiga tekinga ishlab berishga majbur bo'lgan. Qishloq xo'jaligi sun'iy sug'orishga asoslangan hududlarda dehqonlar kanallar, suv omborlar va to'g'onlar barpo etishda majburiy ravishda ishlab berishgan. Ba'zan esa ular yo'llarni ta'mirlab, qal'a, saroy va ibodatxonalar qurganlar, og'ir yuklarni tashib, kema va qayiqlarni yasaganlar. Ayrim mamlakatlarda dehqonlarning ishlab berishi majbur bo'lgan kunlar qonun bilan belgilangan.

Qullarni soliq to'lovchi dehqonlarga yoki yarim qullarga hamda qaram dehqonlarga aylantirish ilk o'rta asrlarda amalga oshirilgan. Bu davrga oid tarixiy yilnomalarda qullarning yerga egalik qilishi, dehqonlar bilan bir qatorda ularga soliqlarning to'lanishi to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud. Qullarning dehqonlar tabaqasiga o'tishiga doir ma'lumotlar V–VII asrlardagi Xitoy tarixiy manbalarida aks etgan.

Uzoq Sharqdagi dehqonlar orasida soliq to'laydigan dehqonlar («yaxshi odamlar») alohida toifa sifatida ajratilgan. Arablar tomonidan bosib olingan mamlakatlarda turli millatlarga mansub bo'lgan dehqonlar va cho'ponlar o'rtasidagi diniy tafovut soliqlarning miqdoriga ham ta'sir ko'rsatgan. Aksincha, ayrim mamlakatlardagi soliq to'lovchilar esa yuqori tabaqaga ko'tarilishlari mumkin bo'lgan.

Shunday bo'lsa-da, Sharq mamlakatlarida ekspluatatsiya qilinadigan aholining aksariyati soliq to'laydigan dehqonlar bo'lib, ular shaxsan erkin, lekin

yerga bog'langan edilar. Ilk o'rta asrlarda davlat yerlari (Xitoy, Koreya, Yaponiya), jamoa yerlari (Hindiston) va feodallar (Eron va Xitoy)ning yerlariga qaram dehqonlar birlashtirilgan. Ko'pgina manbalarda qochoqlarni qo'lga olish, bir joydan ikkinchi joyga o'tishini taqiqlash, aholini qat'iy ro'yxatga olish va tug'ilgan joyida ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud.

Sharq mamlakatlari uchun jamiyatning feodallasuvi davlat darajasida bo'lganligi o'ziga xosdir. Bunga misol tariqasida Arab xalifaligi, Xitoy imperiyalari, Koreyadagi Silla kabi davlatlarni keltirish mumkin. Shu bilan birga Hindiston va Indoneziya, Afrikaning bir qator mintaqalaridagi ilk o'rta asrlar davlatlari beqaror va qisqa vaqt mavjud bo'lib, feodal munosabatlarning shakllanishi asosan shaxsiy mulkchilik yoki knyazliklar doirasida bo'lgan.

G'oyaviy ta'sir quroli sifatida din muhim rol o'ynagan va feodal munosabatlarining mustahkamlanishiga yordam bergan. VII–VIII asrlarda Yaqin va O'rta Sharqda, Shimoliy Afrikada islom dini tez tarqalgan. Uzoq Sharq, janubi-sharqiy Osiyoda hind missionerlari olib kelgan buddaviylik asosiy dinga aylangan. Shu bilan birgalikda eski animistik dinlar – hinduiylik, sintonizm, totemizm, fetishizm ham saqlanib qolishda davom etgan.

Jamoa yoki mayda mulkdorlarning yerlarini tortib olinib, yirik mulkdorlarning yerlariga qo'shilishi, ulardan soliq yoki yig'imlar undirilishi, jamoaning parchalanib, ma'muriy tashkilotga aylanishi, quldorlikni qayta tiklashga bo'lgan urinishlar xalq harakatlarini keltirib chiqargan. Ko'pincha feodallar jabrdiydalarga turli imtiyozlar berishga majbur bo'lgan. Ilk o'rta asrlardagi xalq harakatlari keyingi davrlardagi singari uzoq va ommaviy bo'lmagan.

Dehqonlarga yer ajratib berish va qul mehnatidan foydalanishning keskin qisqarishi qishloq xo'jaligining taraqqiy etishiga sabab bo'lgan. Aholi sonining ortishi, yangi yerlarning o'zlashtirilishi turmush tarzi va madaniyatning sezilarli darajada ko'tarilishiga sharoit yaratgan. Yovvoyi qabilalar yoki yosh davlatlar qo'shinlarining istilolari qadimiy madaniyatlarni yo'qotib yubora olmagan.

Feodal munosabatlar rivojlangan davrda sug'orish tarmoqlari sezilarli darajada kengayib, suvchiqargichlar ixtiro qilingan, dalalarga ishlov berish usullari

takomillashtirilgan va hosildorlik ortgan. Yangi qishloq xo'jaligi madaniyati yaratilgan. Pillachilik bilan Xitoydan tashqari Hindiston va Yaqin Sharq mamlakatlarida ham shug'ullanila boshlangan. Sabzavot yetishtirishning ayrim turlari O'rta Osiyodan Uzoq Sharqqa ko'chirilgan.

Hunarmandchilik markazlari bo'lgan shaharlarda me'morchilik sezilarli darajada yaxshilangan. Damashq, Bag'dod, Chan'an, Nara kabi shaharlar o'sha davrning eng yirik shaharlari bo'lgan. Ajoyib va muhtasham musulmon masjidlari, ko'p qavatli buddaviylik ibodatxonalari, feodallarning ulug'vor saroylari barpo etilgan. VIII asr boshlarida Xitoyda shlyuz tizimiga ega bo'lgan Buyuk kanal qurilishi tugallangan. Olimlar astronomiya, matematika, kimyo, tibbiyot, ayniqsa, geografiya va tarix kabi fanlar rivojlangan. She'riyat gullab yashnagan.

O'sha davrda Osiyo mamlakatlarida savodxonlik kengaygan. VII asrda G'arbiy Yevropada ruhoniylarni hisobga olmaganda, ko'pchilik feodallar o'qish va yozishni mutlaqo bilmagan, Uzoq Sharqda esa feodal va amaldorlarning barchasi savodli bo'lgan. Dehqonlarning turmush darajasi ham qoniqarli darajada bo'lgan. Bu esa o'z navbatida iqtisodiyot va madaniyat rivojiga turtki bergan.

Umuman olganda Osiyo katta yer egaligi Yevropadan oldin boshlangan, Sharq va G'arb turmush tarzidagi o'ziga xosliklar, Sharq davlatlarining ko'pchilik aholisi ko'chmanchi chorvador, sharqda doimiy migratsiyalar taraqqiyotga halal berib, ba'zan uni orqaga ham surib yuborgan, Sharq ijtimoiy tizimida harbiy demokratiya va quldorlik elementlari uzoq saqlangan.

O'quv qo'llanma asosan, oliy o'quv yurtlarining tarix ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan. U uch qismdan iborat bo'lib, ilk o'rta asrlar, rivojlangan o'rta asrlar va so'nggi o'rta asrlarni o'z ichiga oladi. Birinchi davrda quldorlik tuzumi o'rnida feodal munosabatlarning vujudga kelishi, ikkinchi bosqichda esa katta yer egaligining taraqqiyoti va uchinchi bosqichda esa mazkur tuzumning tanazzulga uchrashi jarayoni bo'lib o'tgan.

O'quv qo'llanmada o'rta asrlarda Osiyo va Afrikada mavjud bo'lgan asosiy davlatlar hamda jamiyatlarni qamrab olishga harakat qilindi. Biroq, ko'rsatilgan davr tarixidagi muammolarni bir xil darajada, batafsil va yetarli darajada yoritish

anchagina murakkab vazifa bo'lib, mazkur o'quv qo'llanma bu boradagi chuqurroq va kengroq mazmundagi zamonaviy adabiyotlarni yaratish jarayonini boshlab beradi, degan umiddamiz.

I BO'LIM. FEODAL MUNOSABATLARNING VUJUDGA KELISHI DAVRI.

I BOB. ILK O'RTA ASRLARDA XITOIY.

III asrda Xitoy jamiyati. Xitoyda feodal munosabatlar Xan imperiyasi va shimoldagi qabilalar ibtidoiy jamoa tuzumi zaiflashuvi asosida tarkib topa boshlagan.

Xan davlati Buyuk Xitoy devoridan Janubiy Xitoy dengizigacha bo'lgan hududda joylashgan bo'lib, 50 milliondan ortiq aholi yashagan. Qadimiy poytaxtlari Chan'an (Sian) va Loyan shaharlari edi. Xalq nomi *xanlar* bo'lgan. Ipakchilik, kulolchilik, qurolsozlik, qog'oz ishlab chiqarish rivojlangan.

O'zaro urushlar va 184- yildagi «Sariq peshonabog'lilar» qo'zg'oloni mamlakatning zaiflashuviga sabab bo'lgan. Natijada, imperiya uch lashkarboshi tomonidan bo'lib olinib, «Uch podsholik davri» boshlangan.

Birinchi podsholik mamlakat shimoli va poytaxt tumanlarida vujudga kelib, unda qo'zg'olon rahbarlaridan biri Sao-Sao hukmronlik qilgan. Ikkinchi podsholik U deb nomlanib, janubi-sharqda hozirgi Nankin tumani hududida bo'lgan. Uchinchisi esa mamlakat g'arbidagi Shu davlati edi.

265- yilda Vey lashkarboshisi Sima Yan Sao-Sao avlodini tugatib Szin sulolasiga asos solgan. Shimolliklar dastlab Shu, 280- yilda esa U davlatini egallaganlar va imperator Sima Yan hukmronligi o'rnatilgan.

280- yil Sima Yan tomonidan chiqarilgan qishloq xo'jaligi tizimi to'g'risidagi farmonga binoan, xazina foydasiga ma'lum shartlarni bajargan, mehnatga layoqatli 16–60 yoshli erkak va ayollar yer olishga huquqli bo'lgan. 13–15 va 61–65 yoshlilar esa belgilangan yerning yarmini olishlari mumkin bo'lgan. Yosh bolalar bilan qariyalarning yer olish uchun huquqlari bo'lmagan, shuningdek, ular soliq ham to'lamaganlar. Yer olganlar hosilning beshdan ikki qismini soliq sifatida to'laganlar. Har bir hovlidan, agar boshliq erkak bo'lsa, uch dona shoyi matosi va 3 o'lchov birligida ipak olingan. Agar oila boshlig'i ayol, o'smir yoki qariya bo'lsa, u holda belgilangan soliqning yarmi to'langan. Davlat ishlarida

yildaga o'ttiz kun ishlab berish majburiyati bo'lgan. Uzoq va chegara tumanlarida mazkur majburiyat muddati qisqaroq bo'lgan.

Bu tizim keyingi asrlardagi agrar tadbirlarning ham asosi bo'lib xizmat qilgan. Davlat xizmatidagi boyroq odamlarni jalb qilish maqsadida egallagan lavozimi va darajasiga qarab yer berilgan.

Oliy darajadagi amaldor mulkidagi davlat solig'idan ozod bo'lganlar soni 50 hovlidan oshmasligi shart bo'lgan. Islohot yuqori tabaqa manfaatlariga mos bo'lib, yerga davlat va xususiy egalik birlashib ketgan. Shuning uchun o'zaro raqobat zaif bo'lgan.

289- yil Sima Yan o'limidan so'ng taxt uchun kurash boshlanib, unga ko'chmanchi syanbi, uxuan va xunlar aralashgan.

Ko'chmanchilar hujumi. III–IV asrlarda Xitoy shimolidan Rimga qadar bo'lgan hududda xalqlarning «buyuk ko'chishi» jarayoni davom etgan. Janubiy xunlar (nan syunni), syanbi, di, syan, sze va boshqa qabilalar shimoldan O'rta Xitoy tekisligiga ko'chganlar. Qadimiy xanlar etnik beshigi shimoldagi xunlar ittifoqi yemirilgach, janubiy guruh shimoliy Shansi va ichki Mo'g'uliston tumanlarida yashab qolgan. Ularning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan. Besh Xunn qabilasi vakillari boshliq – *Shanyuy* (Tangri quli)ni saylaganlar, keyinchalik u merosga aylangan.

Shanyuylar qadimdan imperator oilasidan qiz kelin olib kelganlar, ularning katta o'g'illari esa Xan saroyida faxriy garovda va Besh aymoq boshlig'i saroylarida yashab faoliyat ko'rsatganlar. Xunlar ba'zan imperatorga yordam berib turganlar. Keyinroq, xunlar imperiyasi zaiflashuvi oqibatida shanyuylar Xitoy taxtiga davogarlik qila boshlaganlar. Szin imperiyasi qo'shini markaziy tumanlarda joylashgan xunnlariga yetarli darajada qarshilik ko'rsata olmagan. 311-yilda Loyan, 316- yilda Chan'an qulagan. Xunlar orqasidan imperiyaning quruqlik chegaralaridagi ko'plab qabilalar harakatga kelgan. Ularning ba'zilarida urug' tuzumi hukmron bo'lib, boshliqlar saylanar, ayollar katta huquqlarga ega bo'lgan. Ayrimlarida esa zodagonlar toifasi ajralib chiqa boshlagan.

Shimoli-sharqda eng kuchli qabila syanbi qabila ittifoqi bo'lib, Xitoy elchilari ulardan xunnlarga qarshi foydalanishga uringanlar. III asrda syanbilar bir necha ittifoqqa bo'lingan. *Muyunlar* janubiy Manjuriyada, *tobalar* ichki Mo'g'ulistonda hukmron bo'lganlar. Muyunlar xitoyliklar ko'magida hukmron Yan podsholigini o'rnatganlar.

O'rta podsholik yerlariga g'arbdan Tibet guruhi qabilalari kelib Gansu, Shensi, Ninsya yerlarini egallab Sin davlatini barpo etganlar. Ular dastlab muyunlar so'ngra xanlar bilan to'qnash kelganlar. Lekin, ko'chmanchilar podsholigi parchalanib tashlangan. Shimoliy Xitoyda tashkil etilgan podsholiklar mustahkam bo'lmay, odatda tez parchalanib ketardi. Qadimgi Xitoyning madaniyat o'chog'i bo'lgan shimol yuz yillar mobaynida jang maydoniga aylanib qolgan.

IV asr oxiriga kelib g'arbiy syanbilarning toba qabilasi o'zaro janglarga chek qo'ygan. Shimoliy Xitoy egallanib, ularning yetakchisi Toba Guy imperator deb e'lon qilingan. Davlat tuzumida xitoy tajribasidan foydalanilgan. 367- yilda ular Xitoyning o'ziga bostirib kirganlar va Toba Guyning nabirasi shimoliy Xitoyda shimoliy Veylar sulolasi hukmronligini o'rnatgan.

Janubiy va shimoliy davlatlar. Shimoliy Xitoyga ko'chmanchilarning bostirib kirishi an'anaviy tarixshunoslikda janubiy va shimoliy sulolalar davri deb nomlangan bosqichni boshlab bergan. Qadimgi Xitoyda III–VI asrlardagi kabi shimol va janub o'rtasidagi qarama-qarshilik bo'lmagan. Shimoldan millionlab aholi janubga qochib o'tgan.

317- yilda Szyanda (Nankin tumanida) to'plangan saroy ahli *Asima* xonadoni vakillaridan birini imperator deb e'lon qilgan. Rasmiy yilnomachilar 317–419- yillarni sharqiy Szin sulolasi hukmronligi deb hisoblaydilar. Imperator hokimiyati zaif, yirik siyosiy mansablar shimoliy zodagonlar qo'lida bo'lgan.

IV asr oxiri – V asr boshlaridagi dehqonlar qo'zg'oloni, hukmron tabaqa o'rtasidagi ziddiyatlar sharqiy Szin hokimiyatining qulashiga olib kelgan. Shundan so'ng to'rt sulola almashgan. Imperator hokimiyati poytaxt tumanidan tashqarida

tan olinmagan. Alohida lashkarboshi tomonidan shimolga qilingan yurishlar muvaffaqiyatsiz tugagan.

Tobi hukmronligi davrida Shimoliy Vey davlati ham inqirozga uchray boshlagan. Yerlar esa «kuchli xonadonlar» qo'liga o'ta boshlagan. Hunarmandchilik deyarli to'xtagan. 485- yilda yirik yer egaligini cheklashga qaratilgan imperator farmoni e'lon qilingan. Tarixshunoslikda u «chek yer tizimi» deb nom olgan. U III asrdagi Szin davlati o'tkazgan agrar islohotlarni davomi hisoblangan.

Qonunga ko'ra, barcha dehqonlarga feodalga bog'liq bo'lmagan yerga egalik qilish huquqi berilgan. 15–17 yoshli erkak va ayollar haydaladigan yerga egalik qila olganlar. Erkaklar ayollarga nisbatan ko'proq yer olgan. Yerda donli ekinlar yetishtirish majburiy hisoblangan. Qarilik yoshi, mehnatga layoqatsizlik, o'lim tufayligina yer boshqa kishi qo'liga o'tgan. Yerni sotish va ijaraga berish taqiqlangan. Chek yerning ikkinchi qismida kanop, sabzavot va tut daraxti yetishtirilgan. Yerning mazkur qismi amalda merosiy hisoblanar, uni ba'zi hollarda sotish mumkin bo'lgan. Chek yer uchun xazinaga don, ipak, kanop matosi hamda xom-ashyosi to'langan. Bundan tashqari, chek yer egasi ma'lum muddat davlat foydasiga ishlab bergan.

O'sha davrdagi boshqaruv tizimiga ko'ra, qishloqda besh hovli «*lin*» deb nomlangan jamoaga birlashgan. Besh «*lin*» o'rtacha jamoa – «*li*», 125 hovli bo'lsa, qishloq tashkiloti «*dan*»ni tashkil etgan. Bu birlashmalar qishloq oqsoqollari tomonidan boshqarilgan. Ba'zi yer egalari va oqsoqollar mukofot tariqasida soliqlardan ozod etilgan. Hovli (*xu*) hisob-kitob asosi bo'lib xizmat qilolmagan, chunki uning tarkibiga odatda bir necha qarindosh oila ham kirgan.

Tobi zodagonlari, «kuchli xonadon»lar, budda ibodatxonalari yerlarida qul va yarim qul (*butsyuy* – yerga bog'langan) hamda boshqa yerdan kelganlar (*kexu* – kelgindi) ishlagan. Bu tadbir ilk feodal markazlashgan imperiya kuchayishiga imkoniyat yaratgan. Boshqaruv tizimida qadimgi Xitoy shaklidan foydalanilgan.

Ushbu davrda tobilar orasida Xitoylashuv jarayoni boshlanib, Vey hukmronligi davrida xanlarning bilim va tajribalaridan keng foydalanganlar.

Davlat idoralarida Xan amaldorlari yetakchilik qila boshlaganlar. Tobilar Xitoy etiketi, kiyimi, urf-odatlarini qabul qilib, shomonlikdan voz kechganlar va buddaviylikni qabul qilganlar. VI asrda Shimoliy Vey davlatida ellik mingga yaqin ibodatxona bo'lgan. Keyinroq, imperiya g'arbiy va sharqiy davlatlarga bo'lingan. VI asr o'rtalariga kelib hokimiyat xanlar qo'liga o'tgan.

Suy va Tan ilk feodal imperiyalarining tashkil topishi. VI asrning ikkinchi yarmida shimol va janub munosabatlari yumshagan. Ko'chmanchilar xanlar orasiga singib ketgan. Jangovar tobilar vujudga kelgan kuchini yo'qotgan. Buning ustiga Markaziy Osiyoda vujudga kelgan ko'chmanchilarning Turk xoqonligi hujumi xavfi paydo bo'lgan. Bunday sharoitda shimol butun mamlakatni birlashtirish tarafdori bo'lgan.

Shimoldagi davlatlardan biri Chjou birlashuv markaziga aylangan.

581- yilda shimol lashkarboshisi Yan Szyan Suy sulolasining imperatori deb e'lon qilingan (581–618). Siyosiy va iqtisodiy vaziyat ulkan mamlakatni harbiy yo'l bilan birlashtirishni taqozo qilgan.

Yangi sulolaning tashkil topishi Xitoy tarixi oqimini keskin burib yuborgan. To'rt asrlik qarama-qarshilik tugab, birlik va markazlashuv davri, iqtisodiy va madaniy rivojlanish boshlangan.

Yangi hokimiyat soliqlarni ozaytirib, tartibga solgan, tuz va vino monopoliyasini bekor qilgan, yangi tanga zarb ettirib, o'lchov birliklarini bir shaklga solgan.

Konfutsiylik ta'limoti tarafidan imperator olimlarni davlat xizmatiga taklif etgan, amaldorlar imtihon topshiradigan bo'lgan. Suy saroyi Xan ma'muriy-buyruqbozlik tizimini o'zlashtirgan. Madaniyatda shimol va janub aralashuvi ro'y bergan.

Yan Szyan 604- yilda o'z o'g'li Yan Guan tomonidan o'ldirilgan. Yan Guan iqtisodiy va siyosiy markazlashuv tizimini davom ettirib, poytaxtni va o'n ming boy oilani Loyanga ko'chirgan.

Aloqani kuchaytirish maqsadida Xuanxe, Yanszi, dengiz suv yo'li vujudga keltirilgan. Buyuk Kanal shimol va janub iqtisodini o'zaro bog'lagan.

Buyuk Xitoy devori mustahkamlanib, qo'shimchalar qurilgan. Aholi ro'yxatga olingan. Soliqlar ko'paytirilib, davlatga ishlab berish muddati uzaytirilgan. Buning natijasida 610- yilda xalq qo'zg'oloni ko'tarilgan.

Qo'zg'olonchilar Dou Szyaneni hukmdor deb elon qilganlar. Bundan norozi bo'lgan yirik feodallar isyon ko'tarishgan. Bu vaqtda Koreyaga qilingan yurish ham muvaffaqiyatsiz chiqqan. Janubga qochgan Yan Guan o'ldirilib, mamlakatda tartibsizlik boshlangan. Shansi hukmdori Li Yuan Chan'anni egallab, imperatorga aylangan va yangi Tan sulolasiga asos solgan (618–907).

Eski qarzlar bekor qilinib, davlatga ishlab berish muddati qisqartirilgan, qullikka sotilgan dehqonlar ozod etilib, feodallarning dehqonlarni o'ldirishi taqiqlangan. Ochlarga yordam berilib, suv toshqiniga qarshi kurashilgan. Savdogarlarning faoliyatiga homiylik qilingan. Qo'zg'olonchilar avf etilgan bo'lsa-da, qo'zg'olon markazlari yo'qotilib, Dou Szyande qatl etilgan.

Li Yuanning o'g'li Li Shimin (627–649) davrida Tan imperiyasi mustahkamlanib, mamlakat hududi kengaygan.

VI–VII asrlarda agrar munosabatlar. Yan Szyan urushlari davrida feodal va amaldorlarning yerlari davlatniki bo'lib qolgan. Chek yer tizimi butun mamlakatga tarqalgan. Mamlakatda yagona hokimiyatning o'rnatilishi yana qishloq tashkilotlarining tuzilishi va dehqonlarni qaram qilish imkoniyatini yaratgan. Yan Szyan davrida avval hisobga kirmay qolgan 1,5 million dehqon aniqlangan. Rasmiy jihatdan chek yer qisqartirilib, don solig'i oshgan, barshchina 30 kunga yetkazilgan. Mehnat majburiyatlari ortgan. Yan Guan davrida davlat barshchinasi cheklanmagan edi. Loyan shahri qurilishiga ikki million, Buyuk Kanal va Buyuk devor uchun bir million, Koreyaga harbiy yurishga bir million kishi jalb etilgan.

Tan sulolasi davrida feodallashuv jarayoni tugagan. Barcha ishlab chiqaruvchilar davlat va katta yer egalari qo'lida bo'lgan. Jamoa yerga bo'lgan va o'z tarkibidagi xo'jaliklarga nisbatan avvalgi huquqini yo'qotgan. Jamoa fuqarolar yig'ini davlat idorasi qo'shimchasiga aylantirilgan. U ma'lum joylarda saqlanib, asosan davlat topshiriqlarini bajargan.

Shaharlar, hunarmandchilik va savdo. IV–V asrlardagi urush va hujumlar davrida Xitoyning deyarli barcha shaharlari talangan va yondirilgan. Qadimiy poytaxtlar – Chan'an va Loyan xarobazorga aylantirilgan. Xitoy janubidagi shahar hayoti qishloqnikidan farq qilmagan. VI asrga kelibgina shahar hayoti va shaharsozlik qayta tiklangan. Shaharlar chegara qasrlari, savdo-hunar markazlari sifatida xom-ashyo bor joylarda, daryo bo'ylari, dengiz qirg'oqlarida paydo bo'lgan.

O'rta asr dunyosining yirik shahri Chan'an rejali qurilganligi bilan ajralib turgan. Uning sharqiy qismida imperator saroyi va zodagonlarning xonadonlari joylashgan. VIII asr boshlarida daotsiylik, buddaviylik, nestorian, zardushtiylik, mazdakiylik va moniylik ibodatxonalari mavjud bo'lgan. Shuningdek, bir necha bozor faoliyat ko'rsatgan.

XII asr boshlarida dengiz qirg'og'i va Buyuk Kanal bo'yicha Xanchjou qurilgan. Chendu, Chengjou, Suchjou shaharlari yirik savdo-hunar markazlariga aylangan. Guanjou, Syuanjou, Uchan kabi port shaharlar kengaytirilgan.

Shaharlar harbiy-mudofaa, ma'muriy, iqtisodiy, madaniy vazifalarni bajargan. Uch yuqori darajadagi amaldorlardan tashqari kishilarning kechasi ko'chalarda yurishi taqiqlangan. Ilk o'rta asr huquqida shaharliklar uchun alohida tartiblar bo'lmagan.

Suy va Tan imperiyalari davrida tog' sanoati va metall eritish sanoati vujudga kelgan. Szyansida sopol va chinni, Yanchjouda esa kemasozlik markazi shakllangan. Chendu shoyilari Buyuk Ipak yo'li orqali dunyoga tarqalgan.

Hunarmand buyurtmaga qarab ishlar, ortiqchasini bozorda sotar edi. Ibodatxonalar huzurida ham ustaxonalar bo'lgan. Bir soha hunarmandlari bir ko'cha yoki mahallalarda yashagan. Bozorda bir joyda alohida qator rastalarda mahsulotlar sotilgan. VI asrda uning asosida savdo-hunar birlashmalari tarkib topgan. *Tuan* va *xan* – sexlarga ba'zan 400 tagacha oila kirgan. VI–VII asrlarda yozilgan nizomlari ham bo'lmagan. Xanni oqsoqollar boshqargan. Xanlar shogird qabuli, ish vaqtini belgilaganlar, kasb sirini saqlaganlar. Biroq, xazina nazoratida bo'lib, mahsulot bahosini belgilay olmaganlar.

VII–VIII asrlarda davlat hunarmandchiligi ham ancha taraqqiy etgan. Konlar, ustaxonalar, malaka talab qiladigan hunarlar merosiy bo‘lgan. Katta shaharlardagi bozorlar amaldorlar nazoratida bo‘lib, kun botishi bilan berkitilgan. VII asrda choy uchun alohida soliq solingan, kontrabanda choyini sotgan savdogar uchinchi marta qo‘lga tushsa, o‘ldirilgan.

Ijtimoiy va davlat tuzumi. Feodallashuv sharoitida Xitoyda qadimgi mustabid shakldagi davlat tashkiloti vujudga keldi. Jamiyatning ijtimoiy tabaqalashuvi esa murakkab ierarxiya (quyi mansabdorlarning yuqori mansabdorlarga bosqichma-bosqich bo‘ysunishi)ni tug‘dirgan. Har bir tabaqa o‘z urf-odatlarini etiketi, kiyimi, bezaklari va uyga ega bo‘lgan. Ba‘zan eng yuqori zodagonlar tarkibiga xizmatiga qarab zodagon bo‘lmaganlar ham kiritilgan.

Xitoyda *mayorat* (merosning katta o‘g‘ilga qolishi) hukm surmagan, shu sababli yer tobora parchalanib ketavergan, u oliy tabaqadagilar o‘zaro janjallariga sabab bo‘lgan.

Davlat boshqaruvining muhim funksiyalaridan biri uch bosqichda imtihonlarni tashkil etilishi bo‘lgan. Sinovni mahalliy ma‘muriyat boshliqlari boshlab berganlar. Poytaxtdagi imtihonlar imperator saroyida o‘tkazilgan. Oqibatda barcha xizmatchilar savodliligi ta‘minlangan. Oliy darajadagi olimlik belgisi dastlabki uch darajadagi mansabni egallash huquqini bergan.

Imtihon tizimi amaldorlarning dunyoqarashi va sadoqatini aniqlash imkonini ham bergan. Uning nazariy asosi imperatorga barcha huquqlarni bergan konfutsiylik hisoblanadi.

Saroy va «Samo o‘g‘li»ga qarshi kichkinagina harakat ham qattiq jazoga duchor bo‘lgan.

Amaldorlar gunoh qilsa, kaltak yeyishni xohlamasa, darajasi pasaytirilgan. Amaldorlar bilan qarindoshlik ba‘zi imtiyozlarni bergan.

Dehqonlar harbiy xizmatga chaqirilgan va o‘qitilgan. Har bir viloyat va okrug ma‘lum sondagi kishilarni qo‘shinga bergan. Saroy va poytaxt imperator tansoqchilari tomonidan qo‘riqlangan. Chegara qo‘shinlari xizmat bilan birgalikda

ziroatchilik bilan ham mashg'ul bo'lgan. Ko'chmanchi otliqlardan keng foydalanilgan. Zobitlar fuqaro amaldorlardan pastroq darajada bo'lganlar.

Tashqi siyosat va munosabatlar. Hukmron tabaqa tashqi markazlashuvini mamlakatda ichki vaziyatni mustahkamlash manbai deb hisoblagan. Diplomatiya ham shu maqsad uchun xizmat qilgan: qabilalarni bir-biriga qarshi gij-gijlash, qabila ichida janjal chiqarish, qabila yetakchilariga unvon va mukofotlar berish, sulolaviy nikoh, hukmron urug'lar o'g'illarini faxriy garovda tutish kabilar.

Ushbu usullar Turk xoqonligi bilan munosabatlarda yaqqol namoyon bo'lgan. Dastlabki Tan imperatorlari xoqonlikka o'lpon to'lab turganlar. 628–630-yillarda turklarga qarshi harbiy yurish uyushtirilgan, undan so'ng uyg'urlarga qarshi ko'p yillik urush boshlangan. 657- yilda ular yordamida, 679- yilda bo'lsa, Sharqiy xoqonlik ko'magida G'arbiy Turk xoqonligiga hal qiluvchi zarba berilgan.

Xan garnizonlari Buyuk ipak yo'li bo'ylab Urumchi shahrigacha joylashgan edi. Shu yo'l orqali karvonlar va elchilar kelar edi. Masalan, xuddi shu yo'l orqali 648- yilda qirg'iz elchilari kelgan. Xanlarning Markaziy (O'rta) Osiyoga kirib boshiga Sosoniylar imperiyasining parchalanishi yaxshi imkoniyat yaratgan. So'nggi Sosoniylar shohi Yozdigar II Xitoydan ko'mak so'ragan.

Suy imperiyasining maqsadlaridan biri Koreya yarim oroli shimoli va janubi-g'arbiy qismidagi Koguryo va Pekche davlatlarini egallash bo'lgan. Bu ishda xanlar tarafida koreyslarning Silla davlati turgan.

612–614- yillarda xanlarning Koreyaga qilgan uchta harbiy yurishi muvaffaqiyatsiz yakunlangan. Bu narsa Suy imperiyasi qulashiga turtki bergan sabablardan biri bo'lgan.

Tanlar davrida ham Koreyaga harbiy yurishlar to'xtamagan. 645- yilda Pxenyanni olishga harakat qilingan. 650- yilda 130 ming kishilik Tan qo'shini Pekcheni bosib olgan. 663- yilda xanlar Silla davlati bilan ittifoqda Pekchega ko'makka kelgan Yapon flotini yengib, harbiy harakatlarga so'nggi nuqta qo'yganlar.

Koguryo va Pekche hududi to'qqiz guberniyaga bo'linib, rasmiy jihatdan Xitoyga qo'shib olingan. Shundan so'ng koreys xalqi Silla davlati boshchiligida ozodlik harakatini boshlagan, xanlar esa chekinishga majbur bo'lgan.

Aynan shunday tadbir *kidan* va *moxelarga* nisbatan qo'llangan. 698- yilda yangi *Boxay* davlati e'lon qilingach, xan diplomatlari uni Koreyaga qarshi gij-gijlaganlar. 705 va 713- yillarda Boxay va Tan o'rtasida savdo aloqalari o'rnatilgan.

607- yilda Yaponiya bilan rasmiy munosabatlar o'rnatilgan. Xitoy floti Tayvan va Ryukyu orollariga yurish qilgan. Bu orollarga keyinroq elchilar yuborilgan.

VII asr boshlarida *syانبilar* qarindoshi *togon* qabilasi mag'lub etilib, ularning yerlari qo'shib olingan. 634- yilda Chan'anga Tibetdan elchilar kelgan. Togonlar masalasida bir necha yil Xitoy va Tibet o'rtasida urush bo'lgan. 647- yilda sulh tuzilgan. *Sronsagalebo* Xitoy malikasi *Ven Chenga* uylangan. Laxasaga ko'plab xan va amaldorlar, harbiylar, savdogarlar ko'chib kelgan.

Hindiston va Xitoy o'rtasidagi munosabatlar boshlanuvi VII asrga to'g'ri keladi. 641- yilda Chan'anga Xarsha davlati elchilari kelgan. O'zaro elchi ayriboshlash Xarsha davlati parchalanuvidan keyin to'xtagan. Xitoy elchilari Van Yayuanse va Szyan Shijen 645- yilda Lxasadan Hindistonga qarab yo'lga chiqqanlar. Yo'lda ularga hujum bo'lgan. Van Syuznse Tibetga qochishga muvaffaq bo'lgan. U yerdan keyin Gang vodiysiga yurish qilgan. VII–VIII asrlarda Xitoyga Kashmir, Magadxa, Gandxar, Shri Lanka elchilari kelganlar.

Xitoyning bosqinchilik yurishlari janubga ham qaratilgan. 602–603- yillarda shimoliy Vetnam va Tyamoa davlatiga yurishlar uyushtirilgan. 679- yilda shimoliy Vetnamda Xitoyga tobe Annan yeri tashkil etilgan.

Xitoy siyosiy elitalarining buyuk davlatchilik qarashlariga ko'ra, Xitoy dunyoning asosiy bosh davlati hisoblanib, butun dunyo imperatorga bo'ysunishi lozim bo'lgan. Elchilar sovg'asi «o'lpon» deb hisoblanib, elchi jo'natgan davlat esa Xitoy «vassali» deb e'lon qilingan. Lekin, u davlatlar o'zlarini Xitoy bilan teng huquqli deb hisoblaganlar.

Xitoyga kelgan elchilarga xitoycha kiyim berilgan bo'lib, uni kiyish bo'ysunish ramzi hisoblangan. Vizantiya imperatori va arab halifasi ham Xitoyga o'z elchilarini jo'natganlar. Ipak yo'li va dengiz yo'li (Guanchjou –Bag'dod) orqali musulmonlik (*dunganlarda*) va xristianlik kirib kelgan.

Din va mafkura. O'rta asrlar Xitoy mafkurasining muhim belgisi sinkretizm, ya'ni «*Uch ilm*» (konfutsiylik, daotsiylik, buddaviylik) sintezi bo'lgan. Qadimda hukmron bo'lgan ahloqiy-siyosiy ta'limot – konfutsiylik o'rta asrlarda ham o'z kuchini yo'qotmagan. Ushbu soha olimlari davlat, ahloqiy, ijtimoiy tartib-qoidalar qo'riqchilari va o'qituvchilari, huquqiy normalar va ta'lim tizimi yaratuvchilari bo'lib qolaverganlar. O'rta asr huquqi asosini konfutsiylik ta'limoti tashkil etgan. Umuman olganda, mamlakatni boshqarishga doir barcha masalalarda konfutsiylik ta'siri sezilib turgan. Falsafiy daotsiylik asosida diniy daotsiylik vujudga kelgan. Narigi dunyo jannat va do'zax sifatida namoyon qilingan.

Daotsiylik jamiyatning barcha tabaqalarini «mangu hayot» ta'limoti orqali o'ziga jalb etgan. Mangu hayot tizimiga birinchi navbatda «ruhiy oziqlanish» orqali erishilgan. Inson tanasi daoslar tomonidan ruhlar (yaxshi, yomon, yovuz ruhlar) makoni sifatida talqin etiladi.

Mangulikning shartlaridan biri –parhyez, nafas olish gimnastikasi bo'lgan. Daoslar duo, tumor va jismoniy mashqlarga qattiq ishonganlar.

Daotsiylikda ikki xalq va zodagon oqimlarining ta'siri sezilib turgan. Sehrgarlik va fizionomistika bilan bog'liq daotsiylik keng xalq ommasini o'ziga jalb etgan. Lekin, uning bu tomoni davlat tomonidan isyonlar ramzi sifatida ta'qib qilingan. G'arbiy jannat haqidagi ta'limotga ko'ra, u yerda *Sivanmu* ma'budasi yashaydi, u birov tomonidan tug'ilmagan ona, u «barcha onalarning onasi» hisoblangan. «*Hammaning onasi bir*» degan g'oya orqali ijtimoiy tenglik targ'ib qilingan. Bu g'oyani asosan tabib va folbinlar targ'ib qilganlar. Zodagonlar daotsiylikning falsafiy tomoni xususan, qadimgi oddiylik va tabiiylik kultini o'zida mujassam etgan. Ular mangulikka erishish maqsadida alximiya, nafas olish mashqlari, meditatsiya bilan mashg'ul bo'lganlar.

Ibtidoiy dialektika elementlarini saqlab qolgan daoslar mafkurasi alximiya va tibbiyot taraqqiyotiga ta'sir qilgan. Afsonaviy va diniy kitoblarda juda ko'p dorilar retsepti, metall va minerallar xossalari tasvirlangan.

Daotsiylik panteoni sinkretizmning yaqqol kamayishidir. Daoslar xudolar tarkibiga afsonaviy imperator va qahramonlarni, donolarni (birinchi navbatda Xuan-di, Lao-szi) kiritganlar. Panteon ierarxiyaga ega. Xudolar insoniy xususiyatlarga ega, insonga yaqin, shu sababli bu din tez tarqalgan. Daotsiylik panteoniga konfutsiylik asoschilari, tarixiy arboblari, «sakkiz o'lmas dono» (odam va sehrar) kirgan. Daotsiylikni davlat diniga aylantirishga harakat qilingan. «Yaxshi odam fazilatlarini kodeksi» ishlab chiqilgan. Eng og'ir jazo davlatga xiyonat va isyon hisoblangan. Tan imperatorlari o'z shajarasini Lao-szidan keltirib chiqarishga harakat qilib, ilohiylashtirganlar. Uzoq Sharqqa Hindistondan kirib kelgan buddaviylik o'rta asr Xitoy hayotining barcha jabhalariga ulkan ta'sir o'tkazgan. O'rta Osiyodan kelgan monax va missionerlar dastlab Gansu, Shensi va Xenan viloyatlarida o'rtnashganlar. V asrda janubiy podsholik hududiga ko'zga ko'ringan din targ'ibotchilari Birma orqali kelib, saroyda ancha imtiyozlarga ega bo'lganlar.

Uzoq Sharqda «*Maxayana*» («Xalos bo'lishning keng yo'li») nomi bilan tarqalgan buddaviylik qadimgisidan dindorlarga nisbatan yengilroq talablar bilan ajralib turgan. Jiddiy zohidlik faqat monaxlardan talab qilingan. Dunyoviy aholi 10 talabdan 5 tasini bajarsa kifoya bo'lgan.

Diniy oliy ta'limot sifatida buddaviylik dunyoning asosida nomoddiy ko'rib bo'lmaydigan qismchalar – *dxarm* harakati yotadi deb hisoblaydilar. Birlashib yoki ajralib ular hayot tug'diradi yoki to'xtatadi, *dxarm* hayot davomiyligini zanjirlarini tashkil etadi (odam–sigir–daraxt–odam–tosh) degan ta'limot mavjud bo'lgan. Shuningdek, fazilatli ruh keyingi hayotda yanada mukammalroq shaklga kirib, hayotda yanada balandroq darajani egallaydi. Gunohkor esa aksincha, inson borliqning quyiyoq vakili past darajadagi hayvonga aylanadi deyilgan.

Bu ta'limot asoschisi Budda – Sidxarxta Gautama (Shakya Muni)ning fikricha azob-uqubatlarni hayotdan ajratib bo'lmaydi. Undan qayta tug'ilishi

jarayonini to'xtatish bilan qutulish mumkin. Budda «8 tarmoqli yo'l» ko'rsatgan. Unga ko'ra, fazilatli hayot kechirish qayta tug'ilishni to'xtatadi va ruh *nirvanada* erib ketadi.

Buddaviylik tenglik g'oyasini targ'ib etgan, shu bilan birga mavjud tizim saqlanuviga yordam bergan.

III–IV asrlardagi tanazzul, o'zaro urushlar, turmush qiyinchiliklari buddaviylikning kuchayishiga ko'maklashgan. III–VI asrlarda Loyan va Chan'an atrofida 18 budda monastiri, V asr oxirida Sharqiy Szin davlatida 1800 monastir, 24 ming monax bo'lgan.

Yangi din vaziyatga tez moslashib, mahalliy tartibni o'ziga singdirgan, ajdodlar ruhiga sig'inishni tan olgan, avliyolar panteoniga qadimgi afsonaviy Xitoy donolari va qahramonlari kiritilgan.

Buddaviylik ancha xitoylashgan va dastlab daotsiylik sektalaridan biri deb hisoblangan. IV asrda Xitoy buddistlari Budda Dao prinsiplarining mujassamligi deb isbotlashga uringan.

Umuman olganda, daotsiylik Xanlar madaniy o'z-o'zini anglash davomiyligini ta'minlab, chet el ta'limotlarini o'zlashtirib olishga yordam bergan, buddaviylik esa xalq e'tiqodlari o'rtasida ko'prik vazifasini bajargan. Shu sababli ham muhim Hind – budda tushunchalarini anglatish dastlab hammaga tanish diniy daotsiylik belgilari ishlatilgan.

Dastlab chet el ta'limoti sifatida buddaviylikka yomon ko'z bilan qaralgan. Konfutsiylik nuqtai-nazaridan anglab bo'lmas, tasavvur etib bo'lmas: dunyodan qochish budda ahloqi va Xitoy ma'naviyati an'analari to'la mos keluvchi moddiy borliqdan qochish zaruriyatini tug'dirgan.

Vaqt o'tishi bilan hind targ'ibotchilari o'rnini xanlar egallaganlar 402- yilda Chan'anga kelgan monax Kumarajiva budda ta'limotini xitoychaga tarjima qilgan. Kumarajivaning shogirdi Dao-Shen (434- yilda o'lgan) *maxayana* oqimidan *nirvana-sutruga* asoslanib, har qanday tirik jonzoddagi Budda tabiatini tasvirlab, har bir kishi uchun to'satdan yorug'lik kelishi va xalos bo'lish fikrini yoqlagan.

Buddaviylikning xitoylashuviga birinchi Xitoy ruhoniysi va dastlabki sutralar tarjimoni Dao An (312–384) katta hissa qo‘shgan. U Xubeda monastir tashkil etib, namunali monastir nizomi ishlab chiqqan yagona sulolaviy belgi Shini (Shakya urug‘idan undan budda kelib chiqqan) kiritgan. Buddaviylik falsafasini rivojlantirgan, kelajak buddasi – *Maytreya* kultiga asos solgan. Maytreya uzoq sharqdagi eng mashhur ma’budlardan biri hisoblangan.

Katta qorindor yuzida biroz tentaknamoroq tabassumli Maytreya obrazi ma’lum vaqtgacha o‘zida dono Buddani yashirib turadi (u yerga qaytgach, umumfarovon davr boshlanadi).

Juda ko‘p dehqon qo‘zg‘olonlari rahbarlari o‘zlarini qayta tug‘ilgan Maytreya deb e’lon qilganlar. Kultning qayta tug‘ilgan maxfiy jamiyatlar mafkurasida markaziy o‘rin tutadi.

Ikkinchi Xitoy patriarxi va ajoyib targ‘ibotchisi Xuey Yuan (337–417) bo‘lgan. U budda kultini G‘arbiy Jannat hukmdori *Amitabadan* keltirib chiqargan. Amitaba jannatmakon «*Sof yer*» podsholigi va nurli kelajak bilan bog‘liq Szyansida monastir tashkil etib, Xuey janubiy Xitoy «*Amidizma*»ga asos solgan. Amitabani duo qilib uning nomini yodga olish jannatda qayta tug‘ilish imkonini beradi. Amidizm tarafdorlari «*Sof yer*» sektasining a’zolari edi. Ular g‘oyalari ko‘plab maxfiy jamiyat va qo‘zg‘olonlarga ilhom bergan.

Buddaviylik mafkurasida taraqqiyoti ayniqsa VI asr o‘rtalaridan VIII asrgacha davrda samarali bo‘lgan.

Budda cherkovi dunyoviy hokimiyat mustahkamlashuviga ko‘maklashib, o‘zi doim ham unga bo‘ysunavermagan, oqibatda to‘qnashuvlar bo‘lib turgan. Masalan, VI asrda Toba Toa monastirlar va monaxlarga qarshi yurish uyushtirgan Yae Szyan konfutsiylikni davlat diniga aylantirishga uringan.

Monastirlar ichki hayoti bilan maxsus ma’muriy organlar shug‘ullangan. Ba’azi monastirlar mol-mulki konfikatsiya qilinardi. Vaqtlar o‘tishi bilan hukmdorlar monastirlarga turli imtiyozlar va katta yerlar berishgan. Maqsad birligi ularni birlashuvga majbur etgan.

Madaniyat. Ijtimoiy tengsizliklar va ko‘manchilar hujumi madaniyatning biroz zaiflashuviga olib kelgan. Lekin, qadimiy uzviylikni buza olmagan. Poytaxtdagi o‘quv yurtlari, boy kutubxonalar talon-taroj qilingan, ko‘chmanchilar qadimgi asarlar yozilgan shoyi matolardan kiyimlar, xurjunlar tikkanlar. Harbiy sharoitga qaramay, intellektual faoliyat davom etavergan.

Sharqiy Szin poytaxti Szyankanda mashhur olim va yozuvchilar yashagan. Szu Chunchji matematika sohasida mashhur bo‘lgan. Faylasuf Fan Chjen idealizm va mistikani tanqid qilgan. U 507- yilda yozgan «ruhning o‘lishi» traktida ruhning o‘lmasligi to‘g‘risidagi tezisini rad etgan.

Tarixiy hujjatlar asosida yilnomalar yozib borilgan. Ushbu sohaning ko‘zga ko‘ringan vakili «Xanning keyingi davr tarixi»ni tuzgan Fan Yo edi.

Shoir va tanqidchilar o‘z nomlarini qoldirganlar. Ular orasida talantli «Shaftoli bulog‘i» utopiyasi muallifi Tao Yuan Min (365–427) ajralib turgan. Janubiy davlat Xindixitoy va Hindiston bilan keng aloqada bo‘lgan. Budda missiyalari bilan birga savdogarlar kelar, budda sajdagohlariga (Hindiston) Xitoy monaxlari borganlar. Tashqi aloqalar kemasozlik va dengizchilikka ijobiy ta'sir qilgan. V asrga kelib mamlakatda metall eritish kashf etilgan.

Mamlakat birlashuvi oqibatida ilmiy bilimlar, san'at, adabiyot rivoji tezlashgan. Alximiklar mangulik eleksirini qidirib, ko‘pgina metall va minerallar xossalarini aniqlaganlar. Tabiblar ham sehrgarlik, giyoh, tibbiyot sintezida katta yutuqlarga erishganlar. Muhandis va matematiklar shaharlar, kanallar va qasrlar qurilishida o‘z ilmlarini namoyish etganlar.

Munajjimlar yulduzlar jadvalini tuzib, kelajak to‘g‘risida bashorat qilganlar. Budda monaxi I Xan (VIII asr) astronomiya rivojiga o‘z hissasini qo‘shgan.

Geografik bilimlar rivoji budda sajdagohlariga borish bilan bog‘liq bo‘lgan. 399–415- yillarda Hindistonga sayohat qilgan Xitoy rohibi Fa San «*Budda podsholiklari haqida nomalar*» tuzgan.

VII asrda rohib Syuan Sizan O‘rta Osiyo va Hindqushi orqali Hindistonga borgan va ko‘rganlari asosida «*Buyuk Tan sulolasi davrida G‘arb mamlakatlari*

haqida nomalar» asarini yozgan. Muallif dunyoviy mansab va imtiyozlardan voz kechib, monastirda sanskritcha hujjatlar tarjimasini bilan mashg'ul bo'lgan.

Rohib I Sizin «*Ichki qonunlar va Janubiy dengizlardagi sayohat haqida*» kitobida Guanchjou, Sumatra, Bengaliya, Hindistonga sayohatini tasvirlagan. VII asrda tarixshunoslik keng rivojlangan. Li Shimin davrida tarix yozish bo'yicha davlat monopoliyasi o'rnatilgan. Amaldor tarixchilar «*Sima Syan tarixiy nomalari*»ga taqlidan o'tgan davrlar tarixini tayyorlaganlar. I–VI asrlarni o'ziga jamlagan 13 kitob tayyorlagan. Tarixchi-arxivshunoslar o'z davrida davlat arboblari haqida ma'lumotlar (imperator farmonlari, boshqarmalari, hisobotlar, joylardan xatlar) yozganlar. Ular tuzgan to'plamlar sulola hukmronligi oxirigacha saqlangan. Yangi sulola uni qayta ishlab, o'ziga moslashtirgan. Tarixiy kitoblarda iqtisodiyot, boshqaruv, madaniyat, taqvim, etika, urush, qo'zg'olon, tabiiy falokat, samoviy hodisalar, qo'shinlar, uzoq mamlakatlar haqida yozilgan. Masalan, tarixiy kitoblarning birinchi tanqidchisi Lyu Chjitszi 710- yilda «*Tarixga kirish*» kitobini yozgan.

Qadimiy kitoblar ta'mirlangan. Kalligrafiya san'ati taraqqiy etgan. Bu sohada Van Sichji juda mohir bo'lgan. O'quvchilarni imtihonlarga tayyorlash maqsadida qadimiy konfutsiylik ta'limoti asosida «*Chor kitob*» umumiy nomi ostida to'plamlar tayyorlangan. VIII asrda imperator saroyida olimlarning oliy majlisi tashkil etilgan bo'lib, u keyinroq Xanlin akademiyasi nomini olgan.

O'ziga xos hukumat xabarlari nashr etib turilgan. Olim Du Yu (755–812) «*Tundyan*» nomli ensiklopedik qomusiy to'plam muallifi bo'lgan.

She'riyat yuksak cho'qqiga ko'tarilgan. Ajoyib talantlar yetishib chiqqan. Tao Yuanmin an'analarini buyuk shoirlar Li Bo (699–762), Du Fu (712–770) davom ettirganlar.

Van Vey rassomchilikda o'ziga xos maktab yaratgan. Ipak va qog'ozga surat chizish keng tarqalgan. San'at va arxitektura buddaviylik ta'siri kuchli bo'lgan. Ko'p qavatli toshdan qurilgan ibodatxonalar, budda haykallari, ibodatxonalardagi suratlar madaniyati ham kirib kelgan. San'atda, bilimlarda O'rta Osiyo, Hindiston ta'siri sezilib turgan.

Mavzu doir savollar:

1. Tan sulolasini tashqi siyosati qanday edi?
2. Min sulolasiga qarshi qanday qo'zg'olonlar ko'tarilgan? Xitoyda ilk o'rta asrlarda Min sulolasi bo'lganmi?
3. Xitoy nima uchun mo'g'ullarga oson taslim bo'ldi?
4. Ilk o'rta asrlarda Xitoyning uch podsholikka parchalanib ketishining asosiy sabablari nimalarda edi?
5. Nima sababdan bu davrda Xitoyning shimoliy hududlari ko'chmanchi qabilalarning hujumi maydoniga aylanib qoldi?
6. Xitoy tarixshunosligidagi Shimoliy va Janubiy sulolalar tushunchasi nimani anglatadi?
7. Ushbu davrda Xitoyda mavjud bo'lgan «chek yer tizimiga» ta'rif bering.
8. Ilk o'rta asrlarda Xitoyda qulchilik munosabatlarda qay holatda edi?
9. Xitoy madaniy hayotida «uch ilm»ning o'rni qanday bo'lgan?

II BOB. ILK O'RTA ASRLARDA HINDISTON.

Guptalar davlati. IV asrning boshlarida Hindiston bir necha o'nlab mayda va yirikroq davlatlardan iborat bo'lib, bu davlatlar kichik podsholar – *rojalar* tomonidan boshqarilgan. Ular hukmron tabaqalar – *brahman* (kohinlar) va *kshatriylar* (harbiy zodagonlar)ga suyananlar. 320- yilda shimoliy Hindistonning shunday rojalaridan biri Chandra Gupta I (320–340) atrofida rojalarni bo'ysundirib, Gang daryosi havzasida VI asr boshlarigacha yashagan Guptalar davlatini tuzgan. Chandra Gupta I ning vorislari, ayniqsa Samudra Gupta (340–380) va Chandra Gupta II (380–414) o'zlarining istilochilik yurishlari bilan mashhur bo'lgan. Guptalar davlati Gang daryosining dengizga quyiladigan joyigacha, shuningdek, Dekan yassi tog'larining bir qismidan to Narbat daryosigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga olgan. Davlat poytaxti Pataliputra shahri bo'lgan.

Guptalar hukmdorlari sosoniylar Eroni bilan savdo-sotiq hamda madaniy aloqalarni olib borgan. Ularning yordamida Hindistonning shimoliy chegaralarini O'rta Osiyodan kelgan qabilalar hujumi xavfidan uzoq vaqtgacha himoya qilganlar. Guptalar davrida Hindiston iqtisodiy va madaniy jihatdan yuksalgan. Hozirgi Hindistonda eng keng tarqalgan hinduiylik dinining vujudga kelishi ham o'sha davr bilan bog'liq.

Guptalar davrida Hindistonning ijtimoiy tuzumi. Guptalar davrida Hindistonda qullar mehnatidan turli sug'orish inshootlari va qurilish ishlari, qishloq xo'jaligi hamda uy-ro'zg'or ishlarida keng foydalanilgan. Qullar asosan Osiyo va Afrikadan keltirilgan. Hind jamiyatida quldorlikka xos alomatlarining mavjudligi aholining kastalarga (tabaqalarga) bo'linishida ham namoyon bo'ladi. Ushbu bo'linish tizimi Guptalar davriga kelib yanada rivojlangan. Qadimiy kastalarning to'rtta asosiy turi – *braxmanlar* (kohinlar), *kshatriylar* (jangchilar), *vayshiyalar* (dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar) va *shudralar* (sobiq qullarning va har toifadagi qaram kishilarning eng past tabaqasi) qadim zamonlarda tarkib topgan Hind jamiyati ijtimoiy tuzilmasining turli bosqichlarini ifoda etgan. O'rta asr boshlarida hind kastalari birmuncha rivojlanib, brahmanlar va kshatriylar kohin va harbiy tabaqalarga aylanib ketgan. Davlat hokimiyati ularning qo'lida bo'lgan va shu bilan birga ular juda ko'p qullari bo'lgan eng yirik yer egalari ham edilar. O'rtacha va past darajadagi kastalar vaqt o'tishi bilan maydalashib borgan. Guptalar davrida kastalarning miqdori anchagina ortgan. Jamiyatning shudraga oid eng tuban kastasi «*hazarli kishilar*» deb atalgan bo'lib, ular oliy kasta vakillariga yaqinlashsa, go'yo bu oliy zotlarni ham harom qiladi, deb hisoblaganlar.

Eng past kastalarning haq-huquqsizligi, xo'rlanishi, quldorlik tuzumi mafkurasining eng yorqin ifodasi bo'lgan. Quldorlik tuzumi davrida kishilar bir tomondan, to'la huquqli erkin quldor hukmronlarga, ikkinchi tomondan, butunlay haq-huquqsiz, xo'rlangan, zadalangan qullarga yoki shularga o'xshab ketadigan kishilarga bo'lingan.

Ammo, Hindistondagi quldorlik tuzumining yana bir xarakterli xususiyati shunda ediki, rivojlangan quldorchilik va ekspluatatsiyaning quldorlik tizimi bilan

bir qatorda g'oyat katta iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan jamoa dehqonchiligi ham doim mavjud bo'lib, hamon yashab kelayotgan edi. Qishloq jamoasi quldorlik tuzumi davrida ham, feodal munosabatlar davrida ham hind jamiyatining quyi ijtimoiy-iqtisodiy bo'lagi bo'lib xizmat qilgan. Mazkur jamiyat shu bo'lak ustiga qurilgan. Hindiston ijtimoiy hayotida qishloq jamoalarining ahamiyatini kichik markazlar tashkil qilib, shu markazlar sanoat bilan qishloq xo'jaligi o'rtasidagi xonaki aloqa asosida yashagan. Har bir qishloqning ma'lum miqdorda ekinzor yeri va yaylovi bo'lgan. Har bir qishloq oqsoqol va bir necha mansabdorlar tomonidan boshqarilgan. Qishloq jamoasi bir necha yoki bir necha yuz oiladan iborat bo'lib, hunarmandchilikning qishloq ho'jaligi bilan qo'shilishiga asoslangan boshlang'ich ishlab chiqarish guruhini tashkil qilgan. Bu oilada jamoalar xonaki sanoatga asoslangan bo'lib, unda qo'lda to'qish, qo'lda yigirish, qo'l kuchi bilan yerga ishlov berish usulidan foydalanilgan. Guptalar hukmdorlarining iqtisodiy qudrati birinchi navbatda xuddi ana shu behisob dehqon jamoalari mehnatidan foydalanishga asoslangan.

Biroq, Guptalar davri quldorlik tizimining tushkunlikka yuz tuta boshlaganligi bilan tavsiflanadi. G'arbiy Yevropa va Arab xalifaligi mamlakatlarida ko'rganimizdek, feodal jamiyatning negizi bo'lgan juda ko'p sonli jamoa dehqonchiligining mavjudligi hind jamiyatida quldorlik tuzumidan feodal tuzumiga o'tishni yengillashtirdi. Guptalar davrida qulchilik tugatilib, katta yer egaligi tug'ila boshlaganligini bir qancha dalillarda ko'rish mumkin. Qullar tez-tez erkin qo'yib yuboriladigan va muayyan xizmatlarni o'tash sharti bilan ularga uncha katta bo'lmagan yerlar ajratib beriladigan bo'lgan. Podsho xo'jaligidagi yerlarning hammasida ham qullar ishlamagan, bu yerlarning ko'pgina qismi hosilning bir qismini podsho xo'jaligiga topshirish sharti bilan ijaraga berilgan. Mayda ijarachilikka o'tilishiga sabab manbalarda ko'rsatilishicha, qullarning yetishmasligi bo'lgan. Shu bilan bir vaqtda qishloq jamoalarining o'z ichida muhim jarayonlar yuz bergan. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi va ishlab chiqarish qurollarining takomillashishi natijasida kichikroq oilaning kuchi bilan ham xo'jalik yuritish mumkin bo'lib qolgan. Katta oilalar mayda oilalarga bo'linib,

katta oilaga qarashli chek yerlar ham parchalanib ketgan. Bunda to'ng'ich o'g'ilga ukalariga qaraganda yer ko'proq ajratib berilgan. Oddiy jamoachilarning bir qismi xonavayron bo'lib, jamoaning ancha boyroq a'zolariga qaram holga tushib qolgan. Bularning juda ko'p mol hayvonlari va mehnat qurollari bo'lib, xonavayron bo'lgan jamoachilarni shafqatsizlarcha ishlatishgan. Natijada feodal qaramligi munosabatlari o'rnatilgan.

Madaniyatning ravnaq topishi. Guptalar davlati davrida madaniyat avvalo, klassik monumental me'morchilikning rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Bu davrda juda ko'p ibodatxona va saroylar qurilgan. Guptalar davrida qurilgan binolarning ko'pi keyinchalik xorijiy istilochilarning Hindistonga qilgan hujumlari natijasida vayron qilingan. Shunday bo'lsa-da, o'sha davrdan saqlanib qolgan ayrim binolarga qarab, ularni juda mohirlik bilan qurilganligi to'g'risida tasavvur hosil qilish mumkin. Masalan, bahaybat yaxlit toshlarning ichini g'or qilib o'yib ishlangan Ellara va Ajanta ibodatxonalar ichida qadimiy hind va budda afsonalaridan olib ishlangan haykallar benihoya ko'p bo'lib, bularda kishilarning gavdalari ifodalangan. Bu tasvirlar o'zining go'zalligi va ulug'vorligi bilan kishini hayratda qoldiradi. Ibodatxona devorlari xilma xil suratlar bilan bezatilgan. Guptalar davridagi rassomlar va ustalar metallga pardo berishda yuksak san'at cho'qqilarini egallaganlar. Miloddan avvalgi IV asr oxiri – V asr boshlarida quyma temirdan ishlangan ustun hozirga qadar Dehlida saqlanib kelmoqda. Qariyb bir yarim ming yil davomida ochiqlikda – jazirama quyosh va yomg'irlar ostida qolib ketganligiga qaramay, uni hatto zang ham bosmagan.

Guptalar davrida hind fani katta muvaffaqiyatlarga erishgan. Bir qancha hind astronomlarining nomi Hindistondan tashqarida ham mashhur bo'lgan. Bular orasida V–VI asrlarda yashagan, yunon fani va astronomiyasi bilan tanish bo'lgan Aryabxata, Varaxamixira va BraxmaGuptalar ajralib turgan. Hindistonda bu davrda tibbiyot, ayniqsa o't-giyohlar bilan davolash juda rivojlangan.

Adabiyot, she'riyat va drama sohasida Guptalar davri o'zidan keyingi ko'pgina avlodlar uchun taklif bo'lib xizmat qiladigan juda yuksak namunalarni qoldirgan. IV asr oxiri va V asr birinchi yarmida o'tgan iste'dodli hind shoiri

Kalidasaning asarlari ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'lgan. Kalidasa qahramonlik mavzularida bir nechta doston hamda mifologik va tarixiy mavzularda ko'plab dramalar yozgan. Ayniqsa, «*Olqishlangan Shakuntala*» dramasi mashhur bo'lib, bu asarda nihoyatda nazokatli va shu bilan bir vaqtda o'z yo'lida juda og'ir mashaqqatli to'siqlarni yenga olgan jo'shqin jasoratli oddiy hind ayolining ajoyib obrazi berilgan. Ushbu asar G'arbiy Yevropaga 1789- yilda ma'lum bo'lishi bilanoq qadimiy hind adabiyotiga juda katta qiziqish uyg'otgan. Kalidasa o'z qahramonlarini qisman klassik kitob tilida – sanskritda, qisman turli mahalliy lahjalarda gapirtirgan, bu esa o'sha davrdagi Hindiston aholisining etnik jihatidan xilma-xil bo'lganligini ko'rsatadi. Kalidasaning asarlari hozirgi vaqtda dunyodagi asosiy tillarga tarjima qilingan.

Hindistonda ilk o'rta asrlarda diniy taraqqiyot. Guptalar zamonida hindlarning hukmron dini *braxmanlik* bo'lib, bu din ta'limotiga ko'ra, uchta asosiy xudo – *Braxma*, *Vishnu* va *Shiva* bilan birga ko'plab boshqa xudolar ham bo'lgan. Bu xudolar tabiat kuchlarining turli-tuman ko'rinishlarining ifodasi bo'lib, odamlar, hayvon, o'simlik, har xil jonsiz narsalar – sanamlarni ilohiylashtirganlar. Braxmanlikning dabdabali marosimlari va kuchli kohinlari bo'lib, bu kohinlar nasldan naslga o'tadigan alohida bir tabaqa bo'lgan. Biroq, braxmanlik bilan bir qatorda uning o'z ichida boshqa bir din – *buddaviylik* ham paydo bo'lib, o'ziga ko'p tarafdor orttirgan (bu din eramizdan oldingi V asrdayoq paydo bo'lgan). Bir vaqtlar buddaviylik eng qadimgi hind dini bo'lmish braxmanlik dinini hatto siqib chiqarayotgandek bo'lib ham ko'ringan. Guptalar hukmdorlarining ko'pchiligi buddaviylikka homiylik qilgan. Biroq, braxmanlik yengib chiqqan, Lekin, shu bilan birga u yangicha ko'rinish – *hinduiylik* tusini olgan. VI va VII asrlarda uzil-kesil tashkil topgan hinduiylik o'zining ko'pdan-ko'p eski majusiy xudolarini batamom saqlab qolgan. Shu bilan birga u, buddaviylik falsafasining ayrim qismlarini, uning yomonlikka qarshilik qilmaslik, tarki dunyo qilish, kishi o'lgandan keyin jonning boshqa narsaga o'tishiga ishonish kabilar to'g'risidagi ta'limotini ham o'ziga singdirgan. Buddaviylik dini Hindiston tashqarisida – Xitoy, Hindi-xitoyda, Indoneziya, shuningdek Mo'g'uliston, Tibet va qisman O'rta

Osiyoda tarqalgan. Hindistonning o'zida buddaviylarning soni ozchilikni tashkil etgan.

Guptalar davlatining qulashi va Xarsha davlatining vujudga kelishi.

Guptalar davlati VI asrning boshlariga kelib qulagan. U V asrdayoq tushkunlikka uchray boshlagan bo'lib, buning asosiy sababi, mehnatkash omma ahvolining og'irligida bo'lgan. Hukmronlar haddan tashqari zeb-ziynat ichida yashaganlar, dehqonlarga og'ir soliqlar solingan, ular o'zlari yetishtirgan hosilning ko'p qismini soliq uchun to'lashga majbur bo'lgan. Aholi davlat foydasiga uzluksiz ravishda turli ishlarni bajarishga majbur qilingan. Mana shu kabi omillar hind dehqonlarining ahvolini og'irlashtirgan. Mehnatkashlar o'rtasida norozilik tug'ilganligi alomatlari Guptalar zamonidan qolgan adabiy yodgorliklarda ko'p uchraydi. Guptalar podsholigiga uzil-kesil zarba bergan narsa ko'chmanchi eftaliylar, ya'ni oq xunnlarning bostirib kirishi bo'lgan. Ular V asr oxiri – VI asr boshlarida Shimoliy chegarani buzib o'tib, Shimoliy Hindistonning ko'pgina shahar va qishloqlarini vayron qilganlar. 530- yilda oq xunlar Guptalarning vassali roja Yasodharma tomonidan mag'lub qilingan.

Xunnlarni mag'lubiyatga uchratganidan so'ng Yasodharma guptalar sulolasiga itoat qilishdan bosh tortib, o'zi *maxaroja* unvonini olgan. Lekin, unga Guptalar davlati hududining faqat bir qismigina bo'ysungan.

VII asrning boshlarida Xarsha (606–647) davlati birmuncha vaqtgacha yuksalib borgan. Xarsha Kanauja viloyatining rojasi bo'lib, keyinchalik u butun Shimoliy Hindistonni o'ziga bo'ysundirgan. Xarsha davlati Gang daryosi vodiysi bo'ylab Sharqiy Panjobdan to Bengaliya qo'ltig'igacha bo'lgan hududni o'z ichiga olgan. Markaziy Hindistonning 40 tacha rojasi Xarshaga vassal bo'lgan. Xarsha imperiyasi uzoq umr ko'rmagan. Uning hokimiyati feodallashuv jarayonining kuchayishi, o'z vassallari – rojalar qudratining tobora ortib borishi natijasida zaiflashgan. Natijada rojalar butunlay mustaqil bo'lib, markazga itoat qilmay qo'yganlar. Xarsha vafotidan keyin uning davlati parchalanib ketib, uzoq vaqtgacha Hindiston chet el bosqinchilariga qarshilik ko'rsata olmaydigan tarqoq bir mamlakat bo'lib kelgan. Kanauja shahri VIII–X asrlarda ham Shimoliy

Hindistonning poytaxti bo'lgan. Ammo, uning maxarajalari mana shu yuz yilliklar davomida Hindistonga doimiy ravishda hujum qilib kelayotgan tashqi dushmanlarning shimolda yashovchi turli xildagi qabilalarning bosqinini qaytarish o'rniga, ko'proq Hindiston ichidagi o'z raqobatchilariga qarshi kurash olib borish bilan ovora bo'lganlar.

Feodal munosabatlarning yanada rivojlanishi. VI–VII asrlarda Hindistonda katta yer egaligi munosabatlari yanada rivojlangan. Katta yer egaligi jarayonining tezlashuvi natijasida Shimoliy Hindiston (Guptalar podsholari davlati qulagandan keyin va ikkinchi marta Xarsha davlati tugagandan keyin) siyosiy jihatdan parchalanib ketib, o'nlab mayda viloyatlar vujudga kelgan. Ularning rojalari yirik yer egalari bo'lib, ular qishloq jamoalarini o'zlariga bo'ysundirganlar. Rojalar maharajalarga vassal bo'lgan. Rojalarning maxsus jangchilari bo'lib, ularga harbiy xizmat o'taganliklari uchun yerlar in'om qilingan. Jamna bilan Gang daryolari o'rtasida bu xildagi hind harbiy zodagonlari ko'p bo'lgan. Shimoldan hujum qilib bostirib kirish xavfi bu yerda ancha kuchli bo'lgan. Bu yerlarda vujudga kelgan juda ko'p sonli harbiylar tabaqasi *rajputlar (shoh farzandlari)* degan nom olganlar. Keyinchalik rajputlar qadimiy harbiy tabaqa bo'lgan kshatriylardan ajralib ketgan.

Katta yer egaligining rivojlanishida hind ibodatxonalari katta ahamiyatga ega bo'lgan. Hind kohinlari juda katta yerlarga ega bo'lganlar, Ularning qo'llab-quvvatlashiga muhtoj bo'lgan rojalar juda ko'plab yer ulashib berganligi uchun bu yerlar keyingi yuz yilliklarda yanada ko'payib borgan. Ba'zi ibodatxonalarning 1000, hatto 1500 tagacha qishlog'i bo'lgan. Jamoachi dehqonlar hosilning katta qismini ibodatxonalarga to'lganlar va ibodatxona ularni sud qilish huquqiga ega bo'lgan.

Dehli sultonligining tashkil topishi. Arablar VII asr oxirida Eron va Afg'onistonni bosib olganlaridan so'ng bevosita Hindistonga qo'shni bo'lib qolgan. Bundan tashqari, Hindistonga arablar dengiz bilan, ya'ni Fors qo'ltig'i orqali borib Hind okeanidan ham hujum qila olar edi. 712- yilda Ummaviylarning sarkardalaridan biri Muhammad ibn Qosim Basradan suzib borib, Hindistondagi

Sind mamlakatini bosib olgan. Lekin, oradan bir necha o'n yil o'tgach, arablar Hindistondan butunlay siqib chiqarilgan. Islom dinining targ'ib qilinishiga hindlar dushmanlik nazari bilan qaragan, chunki islom dinini ular chet ellik bosqinchi va talonchilar dini deb hisoblaganlar, hinduiylik esa islom diniga qarshi «milliy» din bo'lgan.

Musulmonlar hujumi faqat XI asrning ikkinchi yarmidagina qaytadan boshlangan. Bu safargi hujum ilgarigi hujumlardan qattiq bo'lgan. Kuchli G'aznaviyalar davlatining vujudga kelishi yangi hujumlar uchun zamin tug'dirib bergan. Sulton Mahmud G'aznaviy (998–1030) sharqiy Eron va Afg'oniston yerlarini, 1017- yildan e'tiboran esa Amudaryoning shimolidagi yerlarni, ya'ni Buxoroni ham o'z qo'l ostiga kiritib olgan.

Podsholik davri mobaynida u shimoliy Hindistonga 17 marta yurish qilgan. Hindiston shaharlari musulmonlar tomonidan qattiq talangan. Mahmud G'aznaviy bu yurishlardan shimolga o'n minglab erkak va ayollarni asir qilib haydab ketgan, mamlakatni, ayniqsa hind ibodatxonalarini talab, oltin, kumush, qimmatbaho toshlarni olib ketgan. G'azna shahri muhtasham binolar bilan bezalgan, bu binolarning ko'pini Hindiston me'morlari barpo etishgan. 1030- yilda Mahmud G'aznaviy o'lgan vaqtda uning davlati Amudaryo qirg'oqlaridan tortib, to Ganga daryosigacha borgan, butun Hind daryosi havzasini ham o'z ichiga olgan edi. Lekin, uning poytaxti Hindistondan tashqarida bo'lgan. Hindiston Mahmud G'aznaviy uchun bo'ysundirilgan bir viloyat hisoblangan. Shunday bo'lsa-da, Hindistonning shimoliga juda ko'p musulmonlar – xurosonliklar, turk va afg'onlar borib o'rnashgan. Shimoliy-sharqiy Hindiston (hoz. Pokiston) aholisining bir qismi islom dinini qabul qilib, keyinchalik istilochilar bilan aralashib ketgan.

XII asr oxirlarida Hindistonga G'azna istilochilari ikkinchi marta hujum qilgan. 1175- yilda G'azna hokimi Muhammad Guriy Panjobga bostirib kirib, uni egallagach, sharqqa qarab siljishni davom ettirgan. 1190- yillarda u Jamna bilan Gang daryolari o'rtasidagi butun yerlarni, so'ngra esa Bengaliyani bosib olgan. Guriy vafotidan (1206- yildan) keyin uning noibi Qutbiddin Oybek G'aznadan

ajralib chiqib, Hindistonning shimolida (Dehlini markaz qilib) mustaqil davlat tuzgan. Yangi davlat poytaxt shaharning nomi bilan Dehli sultonligi deb yuritilgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Gupta davlatida madaniy ahvol qanday bo'lgan?
2. Gupta davlatini parchalanish sabablari?
3. Mahmud G'aznaviy istilosining oqibatlari nimalardan iborat?
4. Guptalar davlatining Sosoniylar davlati bilan olib borgan diplomatik aloqalaridan ko'zlangan asosiy maqsadlar nimalardan iborat edi?
5. Bu davrda Hindistonda yer egaligining asosiy turlari qaysilar edi?
6. Gupta davlatining me'moriy obidalarining yo'q bo'lib ketishini nimalar bilan izohlash mumkin?
7. Ilk o'rta asrlarda Hindistondan yetishib chiqqan allomlardan kimlarni bilasiz?
8. Guptalar davlatining inqirozga uchrashining asosiy sabablarini keltiring.
9. «Rajputlar» haqida nimalarni bilib oldingiz?

III BOB. ILK O'RTA ASRLARDA YAPONIYA.

V–VII asrlarda Yaponiya. Yaponiyaning eng qadimiy aholisi *aynlarning* ajdodi *Ebisu* hisoblangan. Era boshlarida ular Xonsyu orolining shimoli sharqida yashaganlar. Ularning etnik kelib chiqishi uzil-kesil aniqlanmagan, ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, ular Malayya, Hindi-xitoy va Indoneziya bilan bog'liq.

Yapon orollariga bir necha bor koreyslar, xanlar va turli manjur tungus qabilalari kirib kelib, ebisularni shimolga surib chiqarganlar. Natijada etnik aralashuv jarayoni yuz bergan. Qabilalar ichida eng kuchlisi bo'lgan Yamato III asri oxiri – IV asr boshlarida qo'shnilarini bo'ysundirib, Xonsyu oroli markaziy qismida Yamato qabilalar ittifoqini tuzgan.

Yaponlarning ajdodlari dehqonchilik uchun qulay joylarga o'rtnashganlar. III–VI asrlarda asosiy qishloq xo'jalik mahsuloti sholi bo'lgan. Sug'orish

tarmoqlari qurilgan. Qabila sardorlari bu ishlarga majburiyat sifatida barchani jalb etganlar. V asrdan boshlab pillachilik rivojlana boshlagan. III asrdan ko‘chib kela boshlagan xitoy va koreyslar mohir hunarmandlar hisoblangan.

V asrda Xitoyning g‘arbiy tumanlari ko‘chmanchilar hujumiga duchor bo‘lgach, koreys-xitoylarning ko‘chib kelishi odatiy holga aylangan. Ko‘chib kelganlar aholining «*be*» deb atalgan qismi tarkibiga kirgan. *Be* tarkibiga mag‘lub etilgan jamoa boshliqlari avlodi, ruhoniylar, «ma'lumotlilar», qo‘riqchilar ham kirgan.

«*Be*» toifasi keyinroq tabaqalasha boshlagan. Uning asosiy qismi qadimgi Rim kolonlari ahvoliga tushgan. Ular yer va hunarga biriktirilgan (podsho yoki feodal mulkida) bo‘lib, ularni sotib, o‘ldirib bo‘lmagan. Faqat uy xo‘jaligida qul mehnatidan foydalanilgan. Mahsulot ishlab chiqarishning rivoji oqibatida V asr boshlarida bozorlar paydo bo‘lgan. Ularning dastlabkisi Xonsyu markazida Osaka shahridagi «Xitoy bozori» bo‘lgan. Savdo asosan kuzda hosil yig‘ilgandan so‘ng bo‘lgan. Yapon qo‘rg‘onlaridan xitoy tangalarining topilishi xitoylar bilan savdo aloqalarining mavjudligini isbotlaydi.

IV–VI asrlarda qabila ittifoqi boshlig‘i amalda hukmdor vazifasini bajara boshlagan. Zodagonlar davlat va saroy amaldorligi lavozimlarini egallaganlar. Quyi amaldorlarning yuqori amaldorlarga bo‘ysunishi yuzaga kelgan. 598- yilda o‘zaro kurashayotgan aslzoda guruhlaridan biri Soga boshchiligida podshoh o‘ldirilgan. Soga gruppasi o‘z ta’sirini koreys va xanlar olib kelgan buddaviylik orqali mustahkamlashi natijasida yaponlarning qadimiy, milliy dini *sintoilylik* (xudolar yo‘li – tabiiy kuchlarga ajdodlar ruhiga sig‘inish) ta’siri kamaygan. Buddaviylik yangi tashkil topayotgan davlatning mafkuraviy quroliga aylangan.

Ag‘darilgan podshoh oilasi vakili Syotoku Taysi hokimiyat uchun kurashda xitoy madaniyatini ma’qul ko‘radigan saroy ahliga tayangan. Ular Yapon tuzimiga koreys va xitoy elementlarini kiritish tarafdorlari bo‘lganlar. Syotoku Taysi faoliyati 604- yilda e’lon qilingan «*O‘n yetti moddali qonun*»da ko‘rinadi. Hozir bu qonunlar to‘plami VIII asrda to‘ldirilgan degan fikrlar ham bildirilmoqda.

Bu qonunda buddaviylik va konfutsiylik ta'siri kuchliligi seziladi. Lekin, qonun kuchga kirmagan, chunki mavjud hokimiyat – Soga guruhi qo'lida bo'lgan «qonun» podsho hokimiyati kuchayishi uchun sharoit tayyorlagan.

Syotoku Taysi chet eldan siyosiy ko'mak qidirib, 607- yilda Xitoyga elchilar jo'natgan. Uning davrida ko'p zodagonlar bolalarini Xitoyga o'qishga yuborganlar.

Koreya davlatlari bilan munosabatlar o'zgargan. VI asrga qadar yaponlar koreyslarning o'zaro urushlarga aralashganlar. Silla kuchayuvi oqibatida bu aralashuv zaiflashgan. Ikkala taraf elchilari ayriboshlangan. Yaponiyaga koreys rohiblari, me'morlari, haykaltaroshlari kelgan.

645- yilda koreys elchilarini qabul marosimida Soga vakillari qirib tashlangan va saroy yondirilgan. Natijada avvalgi podshoh avlodi taxtga chiqqan. Bu davr «*Buyuk o'zgarishlar davri*» («Tayka») deb nomlangan. 645- yilgi fitna bo'lsa «Tayka to'ntarishi» nomi bilan tarixda qolgan. Shu vaqtdan Yaponiyada xitoycha har bir imperator hukmdorligini alohida belgilash tizimi qabul qilingan. Jumladan, xitoycha chek yer tizimi ham kirib kelgan.

Agrar munosabatlar. Ilk o'rta asrlarda yer egaligi ikki shaklda rivojlangan: davlat chek yer tizimi va merosiy yirik yer egaligi (*syoen*).

702- yilgi Yapon qonunlari to'plami «*Tayxoryo*» kodeksi bundan dalolat beradi. Unga binoan barcha yer davlatniki deb e'lon qilingan. Har bir dehqon xo'jaligi oila soniga qarab (6 yoshdan hisoblangan) vaqtincha foydalanish uchun haydaladigan yer olgan. Erkak kishi ikki tan (1 tan – 12 sotix), ayol kishi esa erkak olgan yerning 2/3 qismi miqdorida yer olgan. Har olti yilda oila a'zolari soni o'zgarishiga qarab yer miqdori ham o'zgarib turgan. Uy qurilgan yer va bog' dehqon mulki hisoblangan.

Davlatga don, hunarmandchilik mahsulotlari, asosan mahsulot bilan soliq to'langan. Ishlab berish majburiyati yuz va undan ortiq kun davom etgan. Dehqonning chek yerdan bosh tortishi yoki undan ketib qolishi qattiq jazolangan.

«Tayxoryo» kodeksiga binoan, zodagonlar yeri ularning unvoni va mansabiga bog'liq bo'lgan – «imtiyozli yerlar», «davlat oldidagi xizmat uchun»,

chek yer (Tayka to'ntarishidagi ishtiroki uchun), imperator tomonidan sovg'a qilingan yerlar...

In'om qilingan yer umrbodlikka berilgan. Xizmati uchun berilgan yer bir, ikki, uch avlod davri yoki mangulikka berilgan, ya'ni xususiy yerga aylangan. Deyarli barcha yer shakllari rasmiy ravishda qandaydir muddatga berilgan. Lekin, zodagonlar doimiy ravishda davlat xizmatida bo'lganligi sababli uni xususiylashtirish qiyin bo'lmagan.

Zodagonlarning chek yerlariga dehqon xo'jaliklari birlashtirilgan. Rang bo'yicha 100 dan 800 gacha, mansab bo'yicha esa 300 dan 3000 gacha dehqon xo'jaligi birlashtirilgan. Davlat oldidagi xizmat uchun birlashtirilgan dehqon xo'jaligi miqdori belgilanmagan. Birlashtirilgan dehqonlar soliqning yarmini davlatga, yarmini feodalga berganlar.

Dastlab mansablar merosiy, 645- yildan esa imperator nomidan tayinlanadigan bo'lgan. Merosiylilik ham ma'lum ma'noda saqlangan.

Feodal merosiy yer egaligi *syoen* ham chek yer tizimi bilan bir davrda shakllangan. Dastlabki *syoen*lar yangi yer ochish, botqoqliklarni quritish natijasida paydo bo'lgan. 859- yilda hujjatlarda yangi yer ochib, uni o'rab olishga nisbatan birinchi marta «*tato*» atamasi ishlatila boshlangan. *Tato* hozirgi yozuvda ham shuni isbotlaydi (so'zning birinchi qismi sholipoyani, ikkinchi qismi esa devorni anglatgan).

Keyinroq manbalarda *tato* atamasi o'ralgan yerda ishlovchi dehqonni anglata boshlagan. O'rab olingan yerda ishlashning eng tarqalgan shakli pudrat bo'lib, u odatda bir yilga berilgan. Keyinroq *tato* xususiy pudratchiga, yer uning shaxsiy yeriga, yer egasi esa uning shaxsiy xo'jayiniga aylangan. VIII asr mobaynida chek yer tuzilishi zaiflashib, dehqonlar ham tabaqalashgan.

Ish kuchi va mehnat quroli ko'p oilalar boyigan. Kambag'allashgani unikida ishlagan yoki boshqa viloyatga qochib ketgan. Sudxo'rlik keng tarqalgan. Davlatga to'langandan keyin qolgan donlardan viloyat va tuman boshqarmalari don zaxiralarini tashkil qilgan. Davlat bu donlardan dehqonga qarz berishga ijozat bergan. 30–50 % mahalliy ma'murlar norasmiy ravishda qarz berib, foydani

o'zlashtira boshlaganlar. Ular kerak, nokerak dehqonlarga qarz bera boshlaganlar, buning ustiga rasmiy foizni oshirganlar.

Xonavayron bo'lgan dehqonlar yerni tashlab tog' va o'rmonlarga qochganlar, guruhlar tuzganlar. Yilnomalarda ular «qaroqchilar to'dasi» sifatida tilga olingan. IX asrda yirik qo'zg'olonlar ko'tarilgan. IX asr o'rtalarida Kyusyu oroli gubernatori o'ldirilib, hukumat idoralari talon-taroj qilingan.

Davlatga qarshi kurashning yangi shakli vujudga kelgan. Dehqonlar maxfiy ravishda xususiy merosiy yerlarga qochib o'ta boshlaganlar. Feodallar ularni himoya qilgan. Bu holat dehqonni davlatdan xalos qilib katta yer egalari qo'lga topshirgan.

Ijtimoiy va davlat tuzumi. Tayka to'ntarishidan so'ng huquqiy jihatdan yangi feodallar hukmronligi o'rnatilgan. Ular asosan boy oilalar avlodi bo'lgan. Deyarli barcha iqtisodiy va siyosiy imtiyozlar ularga tekkan.

To'ntarish davlat tomonidan dehqonlarni qaram qilish imkonini bergan. Ilgarigi «be» yerga bog'langan dehqonga aylangan. Endi «be» deb saroyda xizmat qiladigan hunarmandlar aytilgan. «Tayxoryo»ga binoan chek yer egasi «yaxshi odam», qullar esa «past odam» bo'lgan. Qonun qulchilikni tan olgan.

Qulga egalik qilish qo'shimcha yer olish imkonini bergan. Har bir davlat quli uchun erkin odam oladigan yer, shaxsiy qul uchun 1/3 qismiga belgilangan. Qullarni ko'paytirishga intilish kuchli bo'lgan. Urush yo'qligi sababli dehqonlarni o'g'irlash, bolalarni, ayniqsa eng kichigini sotib olish keng tarqalgan. Jinoyat va qarzni to'lamanganlik uchun ham qulga aylantirish holatlari ko'paygan. O'z-o'zini qullikga sotish hollari ham bo'lgan. Lekin, bu cheklangan bo'lib, ommaviy tus olmagan. VII asrda Yaponiya aholisi – 6 million bo'lib, ularning 10–15 % ni qullar tashkil qilgan. Qul mehnatidan asosan qurilishda foydalanilgan. Qul kuchi yordamida bunyod etilgan Nara shahri, Buddaning ulkan haykali kabilar bularga yaqqol misol bo'la oladi. IX asr o'rtalarida qul mehnatidan juda kam foydalanilgan, dehqonchilikda esa umuman to'xtagan.

Uzoq vaqt mobaynida hukm surgan ma'muriy tartib «Tayxoryo»da huquqiylashtirilgan. Davlat hukmdoriga imperator (*Tenno* – osmon o'g'li) unvoni

berilgan, uning ilohiyligi haqida afsonalar yaratilgan. Imperator huzuridagi oliy hukumat tashkiloti – Davlat kengashi bo‘lgan.

Markaziy hukumat tarkibida saroy, madaniyat, ombor va moliya, umum davlat ishlari, fuqarolik ma'muriyati, marosimlar va mansablar, harbiy, jamoat ishlari kabi sakkizta vazirlik bo‘lgan.

Mamlakat viloyat va tumanlarga bo‘lingan. Ma'muriy-siyosiy, hunarmandchilik, savdo va diniy markazlar paydo bo‘lgan. 320- yilda koreys-xitoy muhojirlari Naniva (hoz. Osaka) shahriga asos solganlar. 593- yilda paydo bo‘lgan Asuka shahri Koguryo (koreys) madaniyati ta'sirida bo‘lgan. Keyingi davrlardagi shaharsozlikda Xitoy ta'sirini sezish mumkin. 710–784- yil Nara, 792–1192 Xeyan mamlakat poytaxt bo‘lgan.

Poytaxtlar rejasi Chanan(Sian)niki kabi bo‘lgan. Bu shaharlarning darvozalari janubga qaragan. Nara shahrining markazida Xeyan shahrining shimolida ulkan saroy mahallasi bo‘lgan. Saroy ayvonlari janubga qaragan (buddaviylikka ko‘ra, Budda janubda yashaydi, uning nuri keladi). Saroy kvartalining bir necha darvozasi bo‘lgan. Eng markazda «*Qizil qush darvozasi*» (Xitoy mifologiyasiga ko‘ra, dunyo to‘rt tomoni xudolarida biri) joylashgan. Bu darvozadan shahar bo‘ylab janubgacha «*Qizil qush shoh ko‘chasi*» o‘tgan. Uning oxirida shaharga kiriladigan bosh darvoza bo‘lgan.

Regentlar va kanslerlar boshqaruvi. Ilk feodal Yaponiyasining o‘ziga xos belgilaridan biri ichki siyosiy vaziyatning mustahkam emasligi edi. Yuqori va quyi amaldorlar o‘rtasidagi kurash unga sabab bo‘lgan.

Hukmron tabaqaning uch guruhi vujudga kelgan: 1) poytaxt, saroy amaldorlari; 2) viloyat amaldorlari; 3) viloyatdagi quyi zodagonlar (doimiy yashaydiganlar).

Saroy zodagonlari orasida qadimdan sintoiylik bilan bog‘liq katta ta'sirga ega Nakatomi guruhi birinchi o‘rinda turgan. Guruh boshlig‘i Kamatari Tayka to‘ntarishida ishtirok etgan, mamlakatdagi eng ta'sirli obro‘li shaxs bo‘lgan. 669- yilda unga Fudzivara nomi berilgan. Uning avlodlari barcha ta'sirli mansablarni egallaganlar. 729- yilga kelib Fudzivaralar imperatorlarga faqat ular oilasidan

uyanish majburiyatini yuklaganlar. Imperator xonadonini zaiflashtirish maqsadida ular imperator tansoqchilarini yengib, uni shimoldagi Yamasiro viloyatiga olib ketganlar. 784- yilda bu yerda yangi «*Tinchlik va osoyishtalik poytaxti*» – Xeyan qurilishi boshlangan.

858- yilda Fudzivaralar yosh imperator *regenti* (otaliq), 887- yil esa ulg'aygan imperator huzurida esa *kansler* (hukumat boshlig'i)ga aylanganlar.

Regent va kanslerlar boshqaruvi – *Sekkan* o'rnatilgan dastlabki 40- yil imperator nisbattan mustaqil siyosat yuritgan, chunki Fudzivaralar mansab orqasidan quvib, masalani iqtisodiy tomoniga uncha e'tibor bermaganlar. Ular ko'proq syoen emas, chek yer tizimiga tayangan edilar.

Idora usulining siyosiy va iqtisodiy zaifligi munosabati bilan 895- yilda Yaponiyaning Xitoy va Koreya bilan aloqalari uzilgan. Mamlakatga kirish va undan chiqish faqat o'lim bilan jazolanadigan bo'lgan.

Madaniyat. «Tayxoryo»ning tuzilishi yaponlar ongiga mavjud tuzumning qonuniyligi g'oyasini singdirgan.

Imperator hokimiyati mustahkamlanuviga dastlabki yilnomalar yordam bergan. Masalan, 712- yil yozilgan «*Kodziki*» («*Qadimgi ishlar haqida yozuvlar*»), 720- yil yozilgan «*Nixongi*» («*Yaponiya annallari*») singari qadimgi afsonalar, rivoyatlar hamda xronologik yozuvlar.

Yilnomalarda imperator qush ma'budasi *Amaterasu* (sintoiylik panteonidagi bosh xudo) avlodi sifatida tasvirlangan. Imperator sulolasining tarixiy ildizi mil.avv. 660- yilgacha chuqurlashtirilgan. Bunday shajara uchun yetarli dalillar bo'lmaganligi sababli, yilnomachilar xitoyliklardan ancha dalil va afsonalarni o'zlashtirganlar. V–VII asrlarga oid yilnomalarda ko'proq saroy hayoti tasvirlangan dalillar mavjud.

VIII asr boshida viloyatlar to'g'risida to'la ma'lumot beradigan «*Fudoki*» («*Urf-odat va yerlar to'g'risida nomalar*») paydo bo'lgan. Unda ma'muriy bo'linish, geografik nomlar, iqtisodiy, flora, fauna, mahalliy rivoyat va afsonalar, diqqatga sazovor joylar bilan bog'liq ma'lumotlar uchraydi.

VIII asr ikkinchi yarmida birinchi Yapon she'riy to'plami tuzilgan. «*Man'yusyu*» kabi asarlarda tabiat, inson, ijtimoiy masalalar, askarlik xizmati og'irliklari, oila nikoh munosabatlari keltirilgan.

Sintoilylik va buddaviylik bayramlarida sehrgarlik marosimlariga o'xshash muqaddas raqslar ijro etilgan. Bularda raqqosa ag'darilgan tog'ora ustida bambuk shohi va nayza ushlagan holda raqsga tushgan. Shuningdek, raqslarda Amaterasuning samoviy g'orga kirib kelishi va yana paydo bo'lishi kabilarni ko'rsatishga harakat qilingan. Saroy soqchilari qilich bilan harbiy raqsga tushganlar. Sayyor masxarabozlar faoliyatini kuzatish mumkin.

Buddaviylik kuchaytirilgan. 624- yilda 46 ibodatxona va 1385 rohib bo'lgan. Rohiblar eng ma'lumotli tabaqa hisoblanib, boshqa mamlakatlarga (masalan Xitoy) borib kelganlar.

Dastlabki shaharlar monastirlar atrofida vujudga kelgan. Nara shahrida yettita budda monastiri bo'lgan. Ularning eng asosiysi 608- yil Yaponiyada birinchi tashkil etilgan «*Xoryudzi*» («Qonun g'alabasi ibodatxonasi») bo'lgan. Monastir yapon milliy san'ati namunasiga aylangan.

Yana bir ibodatxona «*Todaydzi*» («Shaharning ulug' ibodatxonasi») qurilishi 759- yilda tugallangan. Ibodatxona asoschilari uni buddaviylikning sharqdagi tayanchiga aylantirmoqchi bo'lganlar. Shu sababli monastirning asosiy ibodatxonasi buddaviylik panteonidagi muhim xudolardan biri – *Vayrochanga* (Budda – dunyoni nurga to'ldiruvchi) bag'ishlangan bu ibodatxonada hozirgacha bronzadan ishlangan, oltin suvi yuritilgan Vayrochanning o'tirgan holdagi haykali saqlangan.

Bu haykalning balandligi 16 metr, supasi bilan birga 23 metr (bosh balandligi 3,1 metr, kengligi 2,87 metr) bo'lib, o'sha davr haykal quyish texnikasining mo'jizasi hisoblanadi. Uning muallifi Daybatsu haykalni ikki yil davomida quygan.

Ilk yapon buddaviyligining asosiy qoidasi «davlatga xizmat» bo'lgan. Uni shartli ravishda «saroy buddaviyligi» deb atash mumkin. Saroy siyosiy ta'siriy zaiflashgan sari buddaviylikning bu tarafi zamon talabiga javob bermay qo'ygan.

Natijada islohot zaruriyati tug'ilgan. Yangi mazhablar paydo bo'lgan. Ularning maqsadi e'tiqodga xizmat qilish bo'lgan. Bu mazhablardan keyinroq vujudga kelayotgan ijtimoiy qarama-qarshiliklar kurashida foydalanilgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Aynlar va ebisular kimlar?
2. Nima uchun V asrdan boshlab Yaponiyaga Xitoy va Koreyadan ko'chib keluvchilar soni ko'payib ketdi?
3. «Buyuk o'zgarishlar davri: Tayka» haqida nimalar bilasiz?
4. Yaponiyadagi «Fudzivaralar» faoliyatini qanday baholayiz?
5. Yapon milliy dini sintoizm qay tariqa vujudga keldi?

IV BOB. ILK O'RTA ASRLARDA KOREYA.

Ilk Koreys davlatlarining vujudga kelishi. Tarixiy yozma manbalarda yarim orolda yashagan turli qabilalar haqida ma'lumotlar mavjud. Shimolda *koguryo*, *yemek*, *okcho* qabilalari, Xangan daryosidan janubroqda *xan* qabilasi yashagan. U uchta shohcha – *maxan (xan)*, *chinxan*, *pyonxanga* bo'lingan. Aholi chorvachilik, baliqchilik, ovchilik bilan mashg'ul bo'lishgan. Lekin, asosiy mashg'ulotlari dehqonchilik bo'lgan. Asosan «*beshe non*» deb atalgan ekinlar ekilgan. Kiyim bo'z va shoyidan tayyorlangan. Tabaqaviy munosabatlar shimolda *Amnokan* daryosi havzasida yashovchi *koguryo* qabilasida avvalroq boshlangan. Dastlab harbiy demokratiya bo'lgan. *Okcho* va *yemek* qabilalari *koguryoga* bo'ysundirilgan. Don, mato, baliq, kanizaklar bilan o'lpon to'langan. Janubda tabaqalar tashkil topish jarayoni kechroq boshlangan. Xan qabilasi 78 urug'ga bo'lingan. Mazkur urug'lar Xitoy manbalarida «davlat» nomi bilan tilga olingan. Koguryolarda harbiy sardor *Van* (qirol) unvonini olgan. Zodagonlar harbiy amaldorlarga aylangan. Amaldorlar o'n ikki darajaga bo'lingan. Koreya yilnomalarida xususiy mulkni himoya qilish maqsadida qonunlar yaratilganligi haqida yozilgan: o'g'ri o'g'irlangan molni o'n ikki baravari darajasida to'lagan, birov hayvoniga zarar yetkazgan kishi hatto qulga aylantirilgan.

Koguryo davlati qachon paydo bo'lganligi xususida tarixchilarda yagona fikr yo'q, Lekin, u IV asr oxiri – V asr boshlarida yarim orol shimoli hamda qo'shni Lyaodun yarim oroli hududini egallagan kuchli davlat bo'lgan. Yarim orol janubida davlat paydo bo'lish jarayoni *pekche*, *saro*, *kaya* qabilalari tomonidan zaifroq qo'shnilarni bo'ysindirish orqali yuz bergan. Bo'ysundirilgan yerlar zodagonlari tabiiy ravishda bosqinchi zodagonlar bilan qo'shib ketgan. Pekche jamoasi III–IV asrlarda qo'shni jamoa va qabilalarni bo'ysundirgan. Koreya janubiy g'arbida Xangan va Kimgan dayorlari havzalarida ancha kuchli Pekche davlati paydo bo'lgan. V–VI asrlarda yarim orolning janubiy sharqiy qismida Silla davlati vujudga kelgan. Uning yadrosini *saro* (*sobol*) qabilasi tashkil etgan. Yangi davlatda ma'muriy bo'linishning hududiy qoidasiga asoslangan. Turli darajadagi maxsus amaldorlar boshqarmasi vujudga kelgan. Silla davlati eng janubidagi *kaya* qabilalar ittifoqi va uzoq Usam orolini o'ziga qo'shib olgan. Shunday qilib, VI asrga kelib Koreya yarim oroli hukmronlik uchun o'zaro kurashayotgan Koguryo, Pekche va Silla davlatlari bo'lgan. Bu davlatlardagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar masalasi koreys tarixshunosligida uzoq vaqt munozara va bahslarga sabab bo'lib kelgan. Ayrim tarixchilar bu quldorlik davlatlari edi, deb hisoblasalarda, ular feodal xususiyatga ega bo'lgan. Dehqon jamoalari davlat fuqarolari sifatida soliq to'laganlar, saroy, yo'l, qal'alar qurilishi kabi turli majburiyatlarni o'taganlar. Yerning oliy egasi davlat bo'lgan. Feodallar ham davlatdan yer olganlar. Koguryo va Silla davlatlarida ilk feodalizm uchun xususiyatli tizim keng tarqalgan. Qullar ishlab chiqarishda katta rol o'ynamagan bo'lsalar kerak. Bu davrda ularning huquqiy ahvoli o'zgargan. Masalan: VI asr boshida Silla davlatida *van* o'lganda an'anaviy odat, ya'ni o'nta qulni o'ldirib, qo'shib ko'mish odati taqiqlangan.

558- yilda lashkarboshi *Sadaxam* tomonidan *kaya* qabilasi bo'ysundirilgandan keyin mukofotga olgan 200 asirni qul qilmay, erkin dehqonlarga aylantirilishi uni aholi o'rtasidagi obro'sini oshirgan. Xitoydan davlat boshqaruvi tizimi bilan birga mafkura ham o'zlashtirib olingan. Koreys davlati

hukmdorlariga konfutsiylik ko'proq yoqqan. Davlat xizmati uchun amaldorlar maxsus konfutsiylik maktablarida tayyorlangan.

Feodal tuzum shaklanuvida muhim rol o'ynagan buddaviylik ham Xitoydan kirib kelgan. Koguryoda dastlabki budda rohiblari 372- yilda paydo bo'lganlar. Pxenyan yaqinida ikkita budda monastri qurilgan. 384- yilda Pekje vani iltimosiga binoan janubiy xitoydan rohiblar kelishgan. Ularga katta yerlar in'om etilgan. Silla davlatiga Koguryodan kirib kelgan buddaviylik VI asr birinchi yarmida keng tarqalgan. Sillada ham ma'muriy bo'linish Xitoydagi kabi bo'lgan. Boshliqlar poytaxtdan tayinlangan. Davlat poytaxti Kimson yirik shaharga aylangan. Katta yo'llar va suv orqali doimiy pochta xizmati mavjud bo'lgan.

Koreys davlatlari o'rtasidagi kurash, ularning Xitoy va Yaponiya bilan munosabatlari, urushlari. Koguryo bir necha marta Xitoy hujumiga duchor bo'lgan. 245- yilda Xitoyda Uch podsholik davrida Shimoliy Vey qo'shinlari Koguryo poytaxtini egallaganlar. Hukmdor o'ziga tobe *okcho* qabilasi yeriga qochib ketgan. Ularning yordamida xanlar mamlakatdan quvilgan. IV asrda Koguryoga shimoliy Xitoyda Yan davlatini tuzgan *syانبilar* hujum qilgan. 342- yilda poytaxt egallangach van Kogukvon qochib ketgan. Syانبilar hukmdori Muyun Xvan van oilasini asirga olgan, hatto qarshilikni sindirish maqsadida otasi hokini ham qabrdan olib ketgan. Muyun Xvan xazinani talab, poytaxt Xvandoni buzgan va 50 ming asirni olib qaytgan. Shundan so'ng Kogukvon o'zini vassal deb tan olgan. Keyinroq o'zini tiklagan Koguryo syانبilardan xalos bo'lgan. IV asr oxiri V asr boshlarida Van Kvangetxo davrida Koguryo hududi Pekche davlati hududi hisobiga kengaygan. Pxenyan shahri poytaxtga aylantirilgan.

Koreys davlatlari va Xitoy o'rtasida madaniy va iqtisodiy munosabatlar ham rivojlangan shimoliy sulolalarga qarshi kurashayotgan Koreys davlatlari ko'proq janubiy sulola bilan aloqa qilganlar. Diniy va siyosiy g'oyalar ham janubdan olingan.

Koreyada xitoy adabiyoti va yozuvi tarqalgan. Xitoy iyegrofligida koreys tilida yozilgan. Koreys davlatlarining Yaponlar bilan munosabatlari turlicha bo'lgan. Dastlab yaponlar bilan Naktongan daryosi havzasidagi *kayask* davlatlari

(yoki *pyonxan* qabilalari) savdo munosabatlarini oʻrnatganlar. Ular yaponlarga temir, oltin, kumush, don mahsulotlarini sotganlar. Ularning yerlarida yapon qarorgohlari vujudga kelgan boʻlib, yaponlar u yerdan turib, talonchilik qilganlar kayasklar boʻlsa, ulardan Silla davlatiga qarshi foydalanmoqchi boʻlganlar. VI asr ikkinchi yarmida Silla va Koguryo davlatlari yaponlarni quvib chiqarib, kayasklar yerini qoʻshib olganlar. Kurash davomida Silla hukmdorlari talonchilikning oldini olish maqsadida yaponlar bilan sulh tuzib, ularga garov tariqasida oʻz odamlari va sovgʻalarni yuborganlar. Pekche hukmdorlari qoʻshnilariga qarshi kurashda Yapon guruhlaridan foydalanganlar V asrda Koguryo yarim orolning shimoliy qismini egallab, Pekcheni qisa boshlagach, u VI asrdan kuchaygan Silla bilan yaqinlashgan. 551- yilda Pekche va Silla Koguryoni Xingan daryosi havzasidan siqib chiqarganlar. Qaytarilgan yerni Pekchedan Silla olib qoʻygan, ittifoq buzilgan. Shundan soʻng Pekche Koguryo va Yaponiya bilan ittifoq tuzgan. Bunga javoban Silla–Xitoy ittifoqi vujudga kelgan.

VI asr oxirida Suy sulolasi asoschisi Yan Szyan Koguryoga qarshi katta qoʻshin va flot joʻnatgan. 612- yilda ham Suy imperatori Yan Guan katta qoʻshin joʻnatgan. Koguryo lashkarboshisi Ilchi Mundok Xitoy qoʻshinini magʻlubiyatga uchratgan. 613 va 614- yillardagi hujumlar ham gʻalaba keltirmagan. Shundan soʻng Koguryo Pekche bilan ittifoqda yangi Tan sulolasi ittifoqchisi (Koreya ishlariga aralashayotgan) Sillaga qarshi urush boshlaganlar. 645- yilda Tan qoʻshinlari Koguryoga kirib kelgan. Lyaodundagi Anshi qal'asi va Pxenyan atrofida koreyslar gʻolib chiqan. 660- yilda Pekchega Sillaning 50 ming kishilik, Tanlarning 130 ming kishilik qoʻshini hujum qilgan. Natijada saroy va van taslim boʻlib, poytaxt Sabi egallangan hamda Pekche hududi Tan viloyatiga aylangan. 663- yilda xitoylarga qarshi qoʻzgʻolon bostirilgan. Shundan soʻng Tan va Sila ittifoqi tomonidan asosiy zarba Koguryoga berilgan. Natijada Koguryo ogʻir ahvolda qolgan. Davlatning amaldagi hukmdori (Bosh vazir – *Maknidji*) Yon Kyosomun oʻlimidan soʻng feodallarning oʻzaro kurashi yanada kuchaygan. Uning xafa boʻlgan oʻgʻillardan biri tanlar tomoniga qochib oʻtgan. 668- yilda Koguryo poytaxti Pxenyan egalangan hamda hudud tanlar qoʻliga oʻtgan.

Mamlakatning Silla boshchiligida birlashgandan keyingi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti. Ajnabiylar hukmronligi tez orada xalq qo'zg'olonlarini keltirib chiqargan. Tanlar Koguryo va Pekcheda mustahkam o'rnasha olmaganlar. Bu yerdagi qo'zg'olonlar Silla davlati tomonidan qo'llab quvvatlangan. Bu narsa o'z navbatida Tan Silla nizosiga olib kelgan va natijada 670–676- yillardagi janglardan so'ng Tedangan daryosidan janubidagi Koreya yarim orolining barcha hududi Silla tarkibiga kiritilgan. Tan sulolasi uni tan olishga majbur bo'lganlar. Silla boshchiligida mamlakatning birlashuvi Koreyada feodal munosabatlar qaror topishida muhim bosqich bo'lgan. O'zaro urushlarning to'xtashi qo'shnilar bilan tinch munosabatlar o'rnatilishi mamlakat ishlab chiqarish kuchlari rivojiga ijobiy ta'sir qilgan. 681- yilda Silla vani Munmu o'z vasiyatnomasida shunday yozgan: *«...oddiy xalqqa tinchlik berdim, askar nayzalari dehqonchilik quroliga aylantirdim, soliq va majburiyatlarni qisqartirdim, yengillashtirdim, mamlakatda tartib o'rnatdim, tog' kabi g'alla zaxiralari yaratdim...»*. Bu yerda o'zini maqtash elementlari bilan birga mavjud dalillar ham tilga olingan. Davlat tomonidan sug'orish tizimi qurilishi natijasida hosildorlik ortib, xazina boyigan. Feodal munosabatlar rivoji yerga davlat mulkchiligi asosida yuz bergan. Yer fondining asosiy qismi dehqonlar qo'lidagi kichik chek yerlar – *«askar dalalari»* bo'lgan.

722- yilda rasmiy ravishda barcha yer davlatniki deb e'lon qilingan. Chek yer tizimi dehqonni yerga bog'lab qo'ygan va u markazlashgan davlat dehqoni bo'lgan. Buddaviylik mavjud davrda dehqon yerining feodallar tomonidan tortib olish imkoniyatini yo'qotgan. Feodal amaldorlarning yerga egaligi kuchaytirilgan. Asosiy yer Silla zodagonlari va budda ruhoniylari qo'lga o'tgan. Bir necha marta taqiqlanishiga qaramay, bu jarayon tezlashib, markaziy hokimiyatni zaiflashtirgan. Xizmat uchun berilgan yerlar amalda xususiy mulkka aylantirilgan.

VIII asrda davlat mulkchiligi kuchli bo'lgan. Asr o'rtalariga kelib hudud ma'muriy jihatdan to'qqiz viloyatga bo'lingan (Sillada, Koguryo va Pekche hududlarida uchtdan). U o'z navbatida yana hududiy birliklarga bo'lingan. Amaldorlar tayyorlash maqsadida oliy davlat maktabi tashkil etilgan. Davlat imtihonidan o'tganlar mansablarini egallagan. Davlat poytaxtida 170 mingta hovli

mavjud bo'lgan. Boylarning cherepitsali uylari tomi ham oltin bilan bezatilgan. Hunarmandchilikning davlat shakli kuchaygan. Silla hunarmandlari tomonidan tayyorlangan mahsulotlar Xitoy va Yaponiyaga eksport qilingan.

Madaniy hayot. Uchchala davlat davrida o'rta asr umumkoreys madaniyatiga asos solingan. Bu davr mafkurasida ibtidoiy e'tiqod va tasavvurlar saqlanib qolgan. Konfutsiylik va buddaviylikning rasmiy din va mafkura sifatida kirib kelgan. Madaniyatga xitoy adabiyoti va yozuvi ta'sir qilgan. Dastlabki tarixiy asarlar xitoy tilida yozilgan. Shimoliy Koreyada saqlanib qolgan maqbaralar me'morchilik va tasviriy san'at rivojidan dalolat beradi. Tasviriy san'atning freska turi bilan (bo'rtma surat) maqbara devori va shiftlarini bezaganlar (ruhlar, xayoliy hayvon va qushlar tasvirlangan). Kyondju tumanidagi arxeologik yodgorliklar Silla davlati hunarmandchiligi yuksak bo'lganligidan dalolat beradi. «*Oltin toj qo'rg'oni*»dan (V asr) sof oltindan ishlangan toj, uzuk, bilaguzuk, sirg'a va turli qurollar topilgan.

VII asr o'rtalarida Kyondjuda rasadxona qurilgan. Umumxalq tili tili shakllangan VII asr oxirida olim Solchxon xitoy iyerogliflari asosida koreys tili fonetikasi va grammatik tuzilishiga mos yozuv tizimini yaratgan. Konfutsiylik buddaviylik asosidagi o'rta asr mafkurasi birligi Koreyaning tan sullolasi bilan mustahkam madaniy aloqada bo'lishiga yordam bergan. Ko'pchiligi Chananda (Xitoy) o'qib kelgan Ular orasida budda rohibi Xe Chxo (VIII asr) ham bo'lgan. Uning Xitoydan Hindiston va O'rta Osiyoga qilgan sayohati natijasida yaratilgan «*Hindiston podshohlilari haqida hikoyalar*» nomli manba hozirga qadar mavjud. Xitoyda ta'lim olganlardan biri olim va yozuvchi Chxve Chxuvan (858–951 yy.) she'riyat va hikoya janrlari rivojiga katta hissa qo'shgan.

Sokkuram sun'iy g'oridagi ajoyib Budda haykali, Pulguks ibodatxonasi va Pandoks ibodatxonasidagi relief suratli bronza qo'ng'iroqlar koreys madaniyatining qay darajada rivojlanganligidan darak beradi.

Mavzuga doir savollar:

1. Ilk o'rta asrlarda koreys davlatlari orasidagi murakkab vaziyatni shakllantirgan asosiy omillarni ayting.

2. Bu davrda koreys davlatlari va Xitoy orasidagi munosabatlar qanday kechdi?
3. Ilk o'rta asrlarda Koreya yarim orolidagi iqtisodiy hayot haqida nimalar bilasiz?
4. Bu davrdagi Koreya xalqlari madaniyatiga qanday baho berasiz?
5. Buddizmning Koreya xalqlari hayotidagi o'rni qanday bo'lgan?

V BOB. ILK O'RTA ASRLARDA ERON.

Sosoniylar hukmdorligi va uning ijtimoiy tuzilishi. Milodiy III asrda (226 y.) parchalangan Parfiya imperiyasi o'rnida Sosoniylar davlati vujudga kelgan. Uning tarkibiga Eronning bepoyon hududlari, Mesopotamiya, Hindiston, sharqiy yassi tog' tumanlari kirgan. Aholi tarkibi ham ancha quroq bo'lgan. Ilgari jamoa bo'lib, bu davrda alohida mulk bo'lgan hududlar soni 240 ta bo'lgan. Faqat Forsda qarindosh qabilalar bir elat bo'lib birlashgan.

Sosoniylar imperiyasining aholisining asosiy qismi sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik bilan shug'ullangan. Tog'li tumanlarda ko'chmanchi chorvadorlar istiqomat qilgan. Shaharlarning asosiy qismi mamlakatning g'arbiy qismida joylashgan. Ularning eng kattasi poytaxt Ktesifon bo'lgan. Sosoniy shaharlari o'z hunarmandchilik mahsulotlari bilan dunyoga mashhur bo'lgan.

Qul mehnatidan asosan sug'orish tizimi va ziroat ishlarida foydalanilgan. Keyinchalik qishloq xo'jaligida ulardan foydalanish asta-sekin kamayib borgan.

Manbalarda mulkning «*dastkard*» degan shakli ko'p bora tilga olingan. Ularda qul yerga biriktirilgan bo'lib, qul yersiz sotilmagan. Dastkardlar yirik, o'rtacha mulkdor va jamoalarga tegishli bo'lgan. Eng yirik yer egalari – shahanshoh, zodagonlar, ruhoniylar bo'lgan. Yuqori tabaqa «qisman ozodlikka chiqarish» tizimini qo'llay boshlagan. Ishlab chiqaruvchilar uchun u eng og'ir, azob-uqubatli ozodlik yo'nalishi bo'lgan.

Mehnat umumdorligining o'sishi bilan davlat boshqarmasiga suyanan yuqori hukmron tabaqa dehqonlar soliqlari va majburiyatlarini oshira boshlaganlar. Erkin jamoa a'zolari ham asta-sekin majburiyat o'tovchi tabaqaga aylantirilgan.

III–V asrda Eron zodagonlari asta-sekin o'z jamoalari bilan aloqalarini uza boshlaganlar. Bu vazifani amalga oshirish ancha mushkul bo'lgan. Bu vaqtga qadar uzoq vaqt mobaynida jamoa azolari an'anaviy patriarxal majburiyatlarnigina o'taganlar.

V asrning ikkinchi yarmiga kelib yuqori tabaqa har tomonlama soliqlar tizimini ishga solgan: *xaraq* (eron dehqonlari yetishtiriladigan mahsulotdan olinadigan soliq) va *gezit* (jon boshiga solinadigan soliq, o'lpon). Ular bilan bir vaqtda eski soliq va majburiyatlar saqlanib qolavergan. Soliqlar, asosan mahsulot tarzida olingan.

Jamoani ezish kuchaya borganiga qaramay, Eron dehqonlari shaxsan ozod deb hisoblanavergan. Qishloqlarda oila, urug' hali muhim rol o'ynagan. Lekin, qishloqning o'ziga xos belgisi endi qo'shni jamoa bo'lib, oilaviy jamoa parchalanuvi davom etavergan. Mazkur jarayon bilan bog'liq ravishda «*katxudo*» atamasining mazmuni o'zgargan. U dastlab ko'p oilali jamoa boshlig'ini, keyinroq oqsoqolni anglatgan. Oqsoqol ma'muriy va moliyaviy vazifalarni bajarib, sun'iy sug'orish tizimi va yangi yerlar ochishga javobgar bo'lgan. Oqsoqol asta-sekin jamoa qullariga egalik huquqini ham qo'lga olgan. Eronning ayrim qoloq tumanlarida katta oilaviy jamoalar VII asrdan keyin ham mavjud bo'lgan.

IV–V asrlarda jamoa azolari orasida mulkiy tabaqalanish jarayoni ancha chuqurlashgan, Lekin, huquqiy jihatdan rasmiylashtirilmagan. *Ozod* so'zi jamoaning erkin a'zosiga nisbatan qo'llangan. Endi ko'proq o'ziga to'q, urushga shaxsiy otini minib kira oladigan kishini anglata boshlagan. V asrga kelib bu atama *katxudo* va *dehqonga* nisbatan ham qo'llangan. Dehqon to'la huquqli yer egasi, ozod erkin jangchini anglatgan. Dehqonlar yerda oila a'zolari va qullar bilan ishlaganlar. Eron jamoachiligiga nisbatan eronlik bo'lmaganlar og'irroq holatda yashaganlar.

Aholining uncha ko'p bo'lmagan qismini hunarmandlar tashkil etgan. Ularda mehnat taqsimoti ancha takomillashgan. Manbalarda hunarmandlar tashkiloti haqida ko'p ma'lumotlar mavjud.

Shuni qayd etish lozimki, Sosoniylar davlatida hunarmandlar hazar qilinadigan darajada turgan. Bu soha jamiyatning erkin a'zosi uchun nomunosib hisoblangan. Hunarmandchilikning barcha mahsuloti davlat ixtiyoriga o'tgan. Sosoniylar davlati shaharlardagi hunarmand va savdogarlarning asosiy qismi eronlik bo'lgan. IV–V asrlarda jamoaning xonavayron bo'lishi oqibatida ular tarkibidagi eronliklar ko'paygan.

Podshohlikning barcha erkin aholisi dastlab uch, keyinroq to'rt tabaqaga bo'lingan. Dastlabki uch tabaqa hukmronlar – *jangchi, ruhoni, kotib (amaldor)*lardan, keyingi to'rtinchi tabaqa esa *dehqon, hunarmand, savdogarlardan* iborat bo'lgan. Quyi tabaqadan yuqorisiga o'tish amalda mumkin bo'lmagan.

III–V asrlarda mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy hukmronlik eski zodagonlar – ayonlar qo'lida bo'lgan. Mamlakat iqtisodiyoti asosini yirik yer egaligi va bosib olingan yerlarni talash tashkil etgan.

Davlat tashkiloti. III asr boshlarida mashhur sosoniylar urug'i vakili Ardasher butun Fors, markaziy Eron, Fors g'arbidagi Xuzistonni o'z hukmronligi ostiga olgan. 226- yilda u davlat boshlig'i deb e'lon qilingan. Sosoniylar sulolasiga asos solgan Ardasher 241- yilga qadar hukmronlik qilgan. Dastlabki sosoniylar eski Parfiya zodagonlariga qarshi uzoq kurash olib borganlar. Ardasher yangi ma'muriy bo'linishga asos solgan, oqibatda urug' va jamoalar chegaralari buzilib ketgan. Zodagonlarning o'z jamoalari bilan aloqalari uzib tashlangan. O'z jamoasi bilan aloqasi zaifroq bo'lgan zodagonlar Ardasherni qo'llab, sosoniylar g'alabasiga ko'maklashgan.

Davlat boshlig'i shahanshoh bo'lgan. Merosiylilikning qat'iy tartibi mavjud bo'lmagan. Lekin, hukmdor albatta sosoniylar urug'idan bo'lishi shart bo'lgan. U hayotlik chog'idayoq unga ma'qul shahzodani merosxo'r sifatida tayinlashga

harakat qilingan. Ko‘pincha saylov turli guruhlar o‘rtasidagi nizolarni vujudga keltirgan.

Ma'muriy boshqarma boshlig‘i *vazurg – framador* (buyuk boshqaruvchi) bo‘lgan. Uning majburiyatlari doirasi hali aniq belgilanmagan, chunki keng tarmoqli boshqaruv tizimi vujudga kelmagan edi.

Markaziy hukumatning ko‘proq diqqat e’tibori moliya, qo‘shin va sug‘orish tizimiga qaratilgan. Moliya boshqarmasi soliq yig‘ish va jamoalar bilan mashg‘ul bo‘lgan.

Viloyatlarni boshqarish sosoniylarga bo‘ysungan mahalliy hukmdorlar tomonidan amalga oshirilgan. Ular ma’lum darajadagi mustaqillikni saqlab qolganlar. Davlatning asosiy hududi bo‘lsa, shahanshoh tomonidan qo‘yilgan vakillar tomonidan tasarruf etilgan. O‘ta muhim, ayniqsa Markaziy Osiyo bilan chegaradosh viloyatlar gubernatori shahanshoh urug‘idan bo‘lgan.

IV asrga qadar sosoniylar qo‘shini faqat xalq lashkarlari va ittifoqdosh qabilalar yordamchi guruhlaridan iborat bo‘lib, ularning asosiy qismini otliq chavandozlar tashkil qilgan. Piyodalardan qo‘shimcha qism sifatida foydalanilgan. Harbiy zodagonlar vakillari qo‘shinga boshchilik qilganlar va alohida, o‘ta muhim harbiylar guruhlarini tashkil etganlar.

Zardushtiylik – davlat dini. Sosoniylar imperiyasini mustahkamlashda davlat dini bo‘lgan *zardushtiylik* o‘ziga xos o‘rin tutgan. Faqat sosoniylar davriga kelibgina *zardushtiylik* din sifatida to‘la shakllangan. Sosoniylar davri *zardushtiylik* asosida dualistik g‘oya, qorong‘ulik va yorug‘lik kuchlari o‘rtasidagi kurash masalasi yotgan. Tabiat kuchlari (quyosh, olov, yulduzlar)ga sig‘inish juda ko‘p sonli ruhoniylar – *xarbad* va *moadlar* tomonidan amalga oshirilgan. O‘chmas olov yonib turgan yuzlab ibodatxonalarda ibodat qilingan, qo‘shiq aytilgan, muqaddas yozuvlardagi matnlar o‘qilgan.

Zardushtiylik ibodatxonalari, xarbad va moadlar asosan qullar tomonidan ishlanadigan katta yer-mulklarga ega bo‘lganlar. Ularga katta in'omlar kelgan, bundan tashqari, aholidan bajarilgan marosim uchun haq olingan. Din qoidalarini bajarmaslik ko‘pdan-ko‘p jarimalarga sabab bo‘lgan.

Zardushtiy kohinlarning yuqori qatlami siyosiy hayotda muhim rol o'ynagan. Ular qo'lida ta'lim tizimi va sud bo'lib, xalqning butun hayoti qat'iy nazorat ostiga olingan. Shu sababli ham o'sha davrdagi ijtimoiy norizolik dahriylik libosi ostida bo'lgan. Ular orasida eng muhimlari – *moniylik* va *mazdakiylik*dir.

Moniylik dini va uning ijtimoiy mohiyati. Ushbu ta'limot asoschisi Moniy 215- yilda Bobilda tug'ilgan va o'z targ'ibotini 242- yilda Ktesifonda boshlagan. Moniylikning asosiy g'oyasi zardushtiylikdagi kabi dualistik g'oya bo'lib, ikki ibtido: yorug'lik va qorong'ulik, yaxshilik va yomonlik mavjudligini tan olgan. Zardushtiy kohinlar sosoniylar imperiyasidagi tartib qoidalarini yorug'lik tashkil etish timsoli sifatida targ'ib qilganlar. Moniy ta'limoti bo'yicha dunyoviy hayot va unda yashovchi kishilar yovuzlik timsolidir, yovuzlikdan xalos bo'lishning asosiy yo'li inson ruhining barcha moddiy, dunyoviylikdan ozod qilishdir. Yorug'likni ozod etishning, qorong'ulikni bartaraf qilishning yagona yo'li – bu dunyo halokatidir. Inson o'z hayoti, yurish-turishi bilan atrofdagi olamda mavjud yorug'lik zarrachalarini ozod qilmog'i lozim. Shunday hayot bilan u yorug'likka qarshi kurashadi. Shu sababli inson go'sht yemasligi kerak, ahloqan pok hayot kechirishi lozim. «Tanlanganlar» bo'lsa, nikohga kirmasligi, go'sht yemasligi, o'simliklarni uzmasligi darkor. Moniy fikri bo'yicha yangi ta'limot universal din bo'lishi kerak bo'lgan. Shu sababli u o'ziga ma'lum dinlardagi urf-odatlarining tashqi shakllarini o'zlashtirib olavergan.

Moniychilar zohidlikni boylik, ayshu-ishratga, zulmga qarshi qo'yganlar. Mavjud dunyoga bo'lgan salbiy munosabat jamiyatni o'zgartirishi uchun biror-bir talab bilan chiqish imkonini bermagan. Erkin kishilarning xo'rlanishi, quldorlik tizimi qoldiqlari, barcha ijtimoiy tafovutlarning keskinlashuvi bu ta'limotga umidsizlik, chorasizlik, umidsizlik ruhini singdirgan.

Dastlab sosoniylar moniylik tarqalishiga uncha e'tibor bermaganlar. Ular ta'limotining davlatga, dinga qarshi ruhi sezilgach, unga qarshi qattiq targ'ib boshlangan. Moniy zindonga solingan, 276- yilda qatl etilgan. Uning tarafdorlari yashirinishga majbur bo'lib, ko'proq Vizantiyaga ketganlar, u yerda moniylik tarqalgan, boshqa shakllarga kirib, xristianlikka o'z ta'sirini o'tkazgan.

Moniylik ta'siri o'rta asrda kuchayib, ko'plab mazhablarga singib ketgan. Sug'd shaharlarida keng tarqalgan moniylik Sharqiy Turkiston va Xitoyga ham kirib borgan.

Eronda moniylik yashirin tarzda yashab, hayotning barcha jabhalariga ta'sir o'tkazgan. Shunga qaramay, u ezilganlarning kurash bayrog'iga aylana olmagan. Chunki, u yangi qullar (quldorlik o'rniga kelgan) talabiga javob bera olmagan.

III–IV asrlarda Eron hukmdorlari Rim orqasida ittifoqchilarga ega bo'lish maqsadida xristianlarga boshpana beraverganlar. Xristianlik dushman Rimning davlat diniga aylangach, (imperator Konstantin davrida) ular Eronda ta'qib etila boshlagan.

III–IV asrlarda Sosoniylar davlatining tashqi siyosati. Dastlabki asrlarda davlat tashqi siyosati ko'proq quldor zodagonlar iqtisodiy va siyosiy manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan. Quldorlikka asoslangan xo'jaliklarni ushlab turishning asosiy sharti urush va ko'proq qulga ega bo'lish edi.

Ardasher dastlab Parfiya qo'lida bo'lgan barcha viloyatlarni qo'lga kiritgan, qo'shinlari Rim Mesopotamiyasi, Suriya va Kichik Osiyoga kirib borgan. Qudratli Kushon imperiyasi zaiflashib borayotgan sharqda, sosoniylar Xuroson va Marv vohasida mustahkamlanib olganlar. Forslar Mesopotamiya va Armaniston uchun Rim bilan shiddatli kurashda yaqqol ustunlikka ega bo'lganlar.

Shopur I (242–272) davrida bu kurash 260- yilda rimliklar mag'lubiyati bilan yakunlangan. Imperator Valerian bilan birgalikda asirga olingan Rim zodagonlari qullikka solingan. Ularning kuchi bilan Karun daryosi bo'yida Eronda «Bandi Qaysar (Sezar dambasi)» nomi bilan mashhur ulkan suv inshootlari qurilgan.

Bundan tashqari, Shopur I Kavkazortida ham o'z pozitsiyasini ancha mustahkamlagan. XX asrning 30- yillarida topilgan yozuvlarda qayd etilishicha, O'rta Osiyoda yurgan Shopur I Chochga qadar yetib borgan. III va V asrda sosoniylarning sharqdagi sarhadlari Marv vohasi, Hirot va Sakiston sharqidagi tog'li tumanlargacha bo'lgan.

Shopur II (310–379) rimliklarning mudofaasi asosi bo‘lgan qator qal’alarni egallagan. 363- yilda Rim legionerlari Eron hududiga kirib kelib, dastlab kichik yutuqlarga erishgan, keyinchalik esa mag‘lubiyatga uchragan.

371- yilda yana Rim bilan 5- yil davom etgan urush boshlangan. IV asr oxirida ikkala imperiya Armanistonni bo‘lib olgan, uning taxminan 4/5 qismi sosoniylarga, qolgan qismi sharqiy Rim imperiyasi Vizantiyaga o‘tgan.

Ikki imperiya o‘rtasidagi urushning to‘xtashi ularda ikki siyosatdagi qiyinchiliklar, ularga varvarlar hujumi, qo‘zg‘olonlar bilan bog‘liq bo‘lgan. IV asrda Eron jamiyatida yuz bergan ijtimoiy kurash sosoniylar tashqi siyosatida ham aks etgan.

V asr oxiridagi siyosiy vaziyat. Xalq ommasini haddan tashqari ezilishi jamoachilar xo‘jaligida og‘ir iz qoldirgan. Bahrom V Gur (421–439) davrida Eronda juda ko‘p dehqonlarning ish hayvonlari, qurollari, urug‘lari yo‘q bo‘lgan. Xonavayron bo‘lgan jamoa a‘zolari yerlarni tashlab ketib, hazar qilinadigan hunarmandchilik va boshqa kasblar bilan mashg‘ul bo‘lgan va aksariyat hollarda daydilarga aylangan. Viloyatlar hukmdorlari Bahrom V ga juda ko‘p arznomalar yozganlar. Qishloqlar huvillab qolgan, hayvonlar egasiz qolgan, dalalarni esa o‘t-o‘lanlar bosib ketgan. Dehqon xo‘jaligining bir qismi xonavayron bo‘lishi oqibatida mamlakat iqtisodiyoti zaiflashgan, sug‘orish tizimi ancha buzilgan, tez-tez ocharchiliklar yuz berib turgan.

Feruz (459–484) hukmdorligi davrida yetti yil mobaynida hosil yaxshi bo‘lmagan, daryolar qurib, hayvonlar oriqlagan, mamlakat aholisi turli g‘amtashvishlarga botgan. Ziroatda ishlab chiqarish kuchlari rivoji zaiflashgan. Oqibatda IV asr oxiri – V asrda keng ko‘lamda xalq harakatlari yuz bergan. Ular orasida *mazdakiylar* harakati ijobiy xususiyatga ega bo‘lgan.

Dehqonlarga emas, ushbu holatdan ozodlar ham norozi bo‘lib, ular yuqori fuqaro va harbiy mansablarga erisha olmaganlar. Shu sababli V asrda ozodlar dehqonlar bilan birga bosh ko‘tara boshlagan. Aynan ozodlar quldorlarga qarshi siyosiy hukmronlik uchun kurash boshlagan. Shahanshohlar ko‘proq ozodlar va dehqonlarga tayana boshlagan, ular feodalizm vakillari bo‘lgan.

Ardasher II (379–383) Eron dehqonlarini (mehnatkash) o‘n yilga soliqlardan ozod qilish to‘g‘risida farmon chiqarganda, zodagonlar uni taxtdan ag‘darib tashlaganlar.

Yozdigard I (399–420) ma‘lum darajada a‘yonlar va ruhoniylar siyosiy ta‘sirini cheklashga erishib, qatag‘onlar orqali ular kuchini ancha sindirgan. Forsdagi isyonni shafqatsizlik bilan bostirgan. Lekin, u ham o‘zi olib borgan siyosat qurboni bo‘lgan. Uning o‘g‘li Bahrom V taxtga o‘tirish marosimida otasi siyosatini ta‘qib qilgan, u butunlay mashhur zodagonlar ta‘sirida bo‘lgan.

Sosoniylar imperiyasi zaiflashgan sari uning hududiga Kavkazorti va Markaziy Osiyodan hujumlar kuchaygan. Vaqti-vaqti bilan sosoniylar bu hujumlarni qaytarib, hatto qarshi hujumga o‘tib turgan, Lekin, V asrning ikkinchi yarmida vaziyat keskin o‘zgargan. Ichki vaziyat va turli hujumlar mamlakatni qaqshatgan. Shahanshoh Feruz mag‘lubiyatga uchragan. Birinchi martasida u Eftaliylarga katta tovon to‘lashga, to‘lov tugaguncha ular qo‘lida o‘g‘li Qubodni garov tariqasida qoldirishga majbur bo‘lgan,

Ikkinchi martasida lashkarlari to‘la mag‘lub bo‘lgan, Feruzning o‘zi o‘ldirilgan. Eftaliylar – «oq xunnlar» turmush tarzida harbiy qabilachilik demokratiyasi an‘analari kuchli bo‘lgan. Eftaliylarning boshliqlari o‘zlarini «birgalikda o‘ladiganlar» deb atalgan kishilar bilan qurshab olganlar. Bu kishilar ularni taomi, turmushi va jangdagi sherik o‘rtoqlari bo‘lib, boshliqlari o‘lganda ular bilan birga narigi dunyoga ketardilar. Eftaliylar 427- yildan 487- yilgacha O‘rta Osiyo davlatlarini qulatgan. Vaxshunvor boshchiligida 457- yilda Badaxshon va Balxni egallagan. Eronga birinchi zarba 479- yilda berilgan va 484- yilgi jangda Feruz o‘ldirilgan shu davrdan e‘tiboran Eron eftaliylarga o‘lpon to‘lashga majbur etilgan.

Harbiy jihatdan mag‘lub etilgan, aholisi och mamlakatda xalq qo‘zg‘olonlari boshlangan. Mamlakatning shimoli-g‘arbida 483–484- yillarda qo‘zg‘olon zo‘rg‘a bostirilgan. Hukmronlar uchun eng xavfli o‘sha davr G‘arbiy Osiyosi tarixida muhim iz qoldirgan mazdakiylar harakati bo‘lgan.

Mazdakiylar harakati. Mazdakiylikning asosiy harakatlantiruvchi kuchi xonavayron bo'lgan jamoatchi dehqonlar hamda eroniy hunarmandlar edi. Harakatga unga vaqtincha qo'shilgan ozodlar va dehqonlar ham katta yordam berganlar. O'tkir ijtimoiy kurash Eron tarkibiga kiritilgan xalq va qabilalarni ham harakatga keltirgan.

488- yilda Mazdak tomonidan ilgari surilgan diniy-falsafiy ta'limot moniylik va zardushtiylik bilan mustahkam aloqada edi. Mazdakiylikning moniylikdan farqi yorug'likning qorong'ulik, yaxshilikning yomonlik ustidan g'olib chiqishiga bo'lgan qat'iy ishonch bo'lgan. Bu g'alaba narigi dunyoda emas, bu dunyoda sodir bo'ladi. Yorug'lik kuchlari ongli ravishda, yomonlik kuchlari ongsiz, tartibsiz ravishda g'alabasiga ko'maklashuvi kerak. Yerda yomonlik ildizini quritish mumkin. Yaxshilik va yomonlik timsoli mulkiy tengsizlikda yaqqol ko'rinib turibdi. Aynan u birinchi navbatda yo'q qilinmog'i darkor, degan tasavvurlar mavjud bo'lgan.

Mazdakiylik talabi: mulkni qayta taqsimlash, bu sohada tenglik o'rnatish, huquqiy tenglik... To'rt «Z» – «zamin», «zar», «zo'r», «zan» hammada teng bo'lishi kerak.

Dasturdan: *«agar kimdadir ortiqcha mulk, xotin, qul bo'lsa, biz uni tortib olib, hammaga teng taqsimlaymiz, hech kimning boshqalardan ortiq mulkga da'vogarlik qilishga haqqi yo'q».* Mazdakiylar dasturni oshira borib, zodagonlarning yer-mulklarini tortib olib, o'zaro bo'lishgan. Tortib olingan yer jamoa mulkiga qo'shib olingan. Qullar, ish qurollari, ish hayvonlari, don zaxiralari jamoa a'zolari o'rtasida taqsimlangan.

Bu harakatdan yuqori tabaqa vakillari, hatto shahanshoh Qubod I foydalanib qolishga harakat qilgan. Qubod bu yo'l bilan zodagonlar qudratini sindirishga uringan. U qo'shinning asosini tashkil etgan ozodlar va dehqonlar kayfiyati bilan ham hisoblashishga majbur bo'lgan.

496- yilda zodagonlar Qubodni qo'lga olib, zindonga solgan, uch yildan so'nggina u eftaliylar yordamida ozodlikka chiqib, taxtga o'tirgan.

Shundan so'ng Mazdakiylar shoh yordamida orzularini amalga oshirgan. Harakat rahbarlaridan anchasi muhim davlat mansablarini egallagan. Mazdak davlatdagi eng muhim shaxslardan biriga aylangan. Aynan shu davrda Eron Vizantiyaga qarshi muvaffaqiyatli urush olib borgan, ko'chmanchilar hujumi qaytarilgan, qator yangi shaharlar qurilib, kanallar qazilgan.

Eroniylar «*haqiqiy e'tiqod qiluvchilar*» (mazdakiylar) va uning dushmanlari tabaqalarga bo'lingan. Ular ta'limoti bo'yicha qon to'kish mutlaqo mumkin bo'lmagan. Shunga qaramay, Mazdak raqiblar qarshilik ko'rsatgudek bo'lsa, ularni o'ldirishga ruhsat bergan. Quldor zodagonlarning katta qismi qirib tashlangan. Ularning iqtisodiy qudratiga zarba berilgan, kastaviy – tabaqaviy imtiyozlar bekor qilingan.

Mazdakiylar harakati birinchi navbatda, yirik zodagonlarga qarshi qaratilgan. Harakatdan keladigan asosiy foyda ozodlar va dehqonlar hissasiga to'g'ri kelgan.

Biroq, harakat davomida ijtimoiy kurash jamoa ichida ham rivojlanib ketgan. Barcha jamoa a'zolarining teng huquqligi ozodlar g'azabini qo'zg'agan. Shu sababli ham ulardan iborat qo'shin harakat dushmanlari tomonga o'ta boshlagan. Shu bilan birga Qubod ham ruhoniylar va zodagonlar bilan kelishuv yo'liga o'tgan.

Harakatdan ozodlar va dehqonlarning chiqib ketishi uni ancha zaiflashtirib qo'ygan. Dehqonlar guruhleri biroz g'alabadan keyinoq uy-uylariga tarqalib ketgan. Harakat muvaffaqiyatsizlikka uchray boshlagan.

Qubod vaziyatdan foydalanib mazdakiylar bilan bog'liq amaldor va maslahatchilarni lavozimlaridan chetlatgan, keyinroq ular quvg'in ostiga olingan. Bu ishga zardushtiylar va mazdakiylar boshlig'i o'rtasidagi bahs sabab bo'lgan (u ataylab shahanshohning o'zi tomonidan uyushtirilgan).

529- yilda bu harakat mag'lub etilgan. Lekin, Mazdakiylar shiorlari xalq orasida uzoq vaqtgacha saqlanib qolgan. Masalan, VIII asr boshida Xorazmda Xurzod harakati, VIII asr oxiri O'rta Osiyoda Muqanna harakati, IX asr

Ozarbayjon, Eronda Bobek harakatlarida mazdakiylik g'oyalari yaqqol namoyon bo'lgan.

Xusrav I islohotlari. Xalq harakati hukmronlarga eski boshqaruv usulini saqlab qolish mumkin emasligini ko'rsatgan. Shu sababli ham «*O'lmas*» nomini olgan yangi sasoniy shahanshoi Xusrav I Anushervon (531–579) feodal munosabatlar rivoji va mustahkamlanishiga turtki bergan islohotlarni o'tkazishga majbur etilgan.

Mazdakiylarni mag'lubiyatga uchratgani uchun unga hukmron tabaqalar «*O'lmas*» laqabini berganlar. Xusravning o'zi ham mazdakiylar harakatidan bir muncha saboq olgan. Soliq tizimidagi o'ta ketgan adolatsizlikni yo'qotish maqsadida uni ko'rib chiqish zarurligini tushungan.

Uning buyrug'i bilan hamma yerlar yangitdan ro'yxatga olingan. Bunda tuproqning sifati, sug'orish, qanday ekinlar ekish, daraxtlar va ish kuchining miqdori aniq hisobga olingan. Moliya amaldorlari: mirzalar, yerlardan olinadigan hosilni tubdan tekshirib chiqib, har yilda hosilga qarab soliq miqdorini belgilaydigan bo'lgan. Jon solig'i ham yildaga bir marta, muayyan miqdorda olina boshlangan. Ruhoniylar, amaldorlar va askarlar jon solig'idan butunlay ozod qilingan. Lekin, ular ma'lum miqdorda yer solig'i to'lab turgan.

Xusrav I savdogar va sudxo'rlarni davlat moliya bo'limiga bajonidil xizmatga olib, ularning pul muomalasi sohasidagi amaliy tajribasidan foydalangan. Xusrav I zamonasida kanal, damba to'g'onlar va boshqa xil inshootlari qurilishi avj olgan. Ktesifonda u muhtasham bir saroy qurdirgan. U turli olimlarga, hatto Yustinian tomonidan Vizantiyadan haydalgan neoplatonchi faylasuflarga ham homiylik qilgan.

Uning buyrug'i bilan eng rasmiy voqealar saroyda rasmiy sur'atda yilma-yil yozib borilgan. Yunon, suriya va hind tilidagi adabiy asarlar tarjima qilingan. «*Ming ertak*» nomli asar ham Xusrav zamonida paydo bo'lgan deb faraz qilinadi. Bu to'plam keyinroq arabcha «*Ming bir kecha*»ga asos bo'lgan.

Xusrav I ning tashqi siyosati. Xusrav I podshohlik qilgan butun davr qo'shni xalqlarga qarshi urush olib borish bilan o'tgan. U o'z podshohligining

dastlabki davrida Yustinian I bilan «abadiy tinchlik» to'g'risida ahdnoma tuzgan (532). Lekin, vaziyatning kuchayib ketishidan qo'rqib, 540- yilda ahdnomani buzib, Suriya va Antioxiyani bosib olgan. Antioxiya aholisini asir olib ketib, Ktesifon («Xusrav Antioxiyasi») atrofiga joylashtirgan. So'ngra urush Mesopotamiya va Kavkazortida davom etgan. U to'xtab-to'xtab 562- yilgacha cho'zilgan, nihoyat holdan ketgan ikkala taraf 50- yillik sulh tuzgan, ikkala taraf o'z joy chegaralarini saqlab qolgan. Biroq, 570- yilda Xusrav Yamanni bosib olgan. Ushbu holat Eron va Vizantiya o'rtasida yana urush chiqishiga sabab bo'lgan. Mazkur urush 20- yil davom etib, Xusrav o'lgandan keyin uning o'g'li zamonida tugagan.

Sharqda Xusrav I O'rta Osiyo hududida Amudaryo va Sirdaryo o'rtasida yashovchi turk qabilalariga qarshi urush olib borgan.

Sosoniylar davlatining arablar tomonidan istilo etilishi. Xusrav o'lgandan so'ng hokimiyat tushkunlikka yuz tuta boshlagan. Feodallashayotgan zodagonlar markazga yaxshi itoat qilmagan. Viloyatlarning katta hokimlari sosoniylarga qarshi uzluksiz qo'zg'olon ko'tarib turgan. 590- yilda Bahrom Cho'bin boshchiligidagi feodallar qo'zg'oloni ularning eng kattasi bo'lgan. Qo'zg'olon natijasida sosoniylarning ag'darilishiga sal qolgan.

Shoh Xusrav II (610–628) Vizantiya imperatoridan yordam so'rab, uning qo'shini yordamida taxtni tiklab olgan. 591- yilgi Eron va Vizantiya sulhiga binoan Kavkazortidagi chegara chizig'i Vizantiyaga o'tgan.

Bu davrda xonavayron bo'lgan dehqonlar harbiy xizmatni ham tuzukroq ado etmaydigan bo'lib qolgan.

Sosoniylar va feodallar ichki ziddiyatlarni tashqi urushlar yo'li bilan hal qilishga uringan. 600- yilda Vizantiya bilan yana urush boshlangan, 613–620- yillarda Xusrav II Suriya, Falastin va Misrni zabt etgan. Biroq, 623- yildan boshlab Vizantiya imperatori Irakliyning o'zi hujumga o'tgan. 628- yilda ular qo'shni sosoniylar poytaxti Ktesifonni bosib olish xavfini tug'dirgan. Mamlakatda shohdan norozilik kuchaya boshlagan. Bundan foydalanib, zodagonlar Xusrav II ga qarshi fitna uyushtirgan. Ular tomonidan shoh qilib ko'tarilgan Xusrav II o'g'li Qubod II

otasi bilan urishib uni asir olgan va qatl etishni buyurgan. Vizantiya bilan sulh tuzilgan, unga ko'ra, Vizantiyaliklar qo'ldan ketgan yerlarini qaytarib olganlar.

VII asr o'rtalarida Eronga qarashli yerlar juda ko'p bo'lgan. Shunga qaramay, u Vizantiya urushlari natijasida holdan toygan. Mamlakatda feodallarning boshboshdoqligi mavjud bo'lgan.

Oxirgi Sosoniy Yozdigar III (632–652)ning mamlakatdagi obro'si tushib ketgan. Bir nechta viloyatlar unga nomigagina bo'ysungan. Bu vaqtda kuchli harbiy davlat bo'lib birlashib olgan arablar Eronga hujum boshlab qarshiliksiz 642-yilda bosib olgan. Yozdigar III sharqiy chekka o'lkalarga qochib ketgan. 652-yilda Marvga yaqin joyda o'zi yordam so'rab borgan turk qabilalari sardori tomonidan o'ldirilgan. Eron uzoq vaqtgacha ko'p millatli juda katta Arab xalifaligi tarkibida qolgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Sosoniylar davlatining qulash sabablari?
2. Isfaxon qo'zg'oloni haqida nimalarni bilasiz?
3. Sosoniylar davlatida mavjud bo'lgan yerga egalik qilish munosabatlari haqida ma'lumot bering.
4. Sosoniylar davlatining diniy hayotini tasvirlab bering.
5. Sosoniylar davlati olib borgan tashqi siyosat masalalari haqida ma'lumot bering.
6. Sosoniylar davlatida yuz bergan qo'zg'olonlarning umumiy hususiyatlari nimalarda ko'rinadi?
7. Xusrav I tomonidan o'tkazilgan islohotlar qay darajada samarali bo'lgan?

VI BOB. ARAB MUSULMON DAVLATLARINING VUJUDGA KELISHI VA YUKSALISHI.

VII asrgacha bo'lgan muddatda Arabiston. Arablar tarixi odatda uch davrga: Makka – Madina – Islom dini paydo bo'lmasdan ilgarigi Arabiston va Islom dinining paydo bo'lish davriga (VI–VII asrlar); Damashq (Suriya) –

Ummaviylar sulolasining idora qilish davriga (661–750); Bag‘dod (Eron–Mesopotamiya) davriga bo‘lingan. Abbosiylar sulolasining idora qilish davri xalifaliklarning turklar tomonidan bosib olinishi bilan tugagan.

Arab xalifaligining turli siyosiy markazlari bilan bog‘liq bo‘lgan bu uchta xronologik davrga arab feodalizmining rivojlanishi ham muvofiq keladi. Birinchi davrda arab jamiyatida feodalizmning shu jarayoni endi boshlanayotganligi namoyon bo‘ladi. Ikkinchi va xususan, uchinchi davrda Yevropa feodalizmidan jiddiy farq qiluvchi bir qancha tomonlari bo‘lgan arab feodalizmining o‘ziga xos xususiyatlari tarkib topgan.

Hudud jihatidan Yevropaning to‘rtidan bir qismiga teng keladigan juda katta maydonni egallagan Arabiston yarim orolining ko‘p qismi suvsiz cho‘l va sahrolardan iborat bo‘lgan. Ammo, dehqonchilik qilish mumkin bo‘lgan yerlar oz. Shuning uchun Arabiston aholisining ozchilik qismigina o‘troq hayot kechirar va dehqonchilik bilan shug‘ullanar edi. Og‘ir iqlim sharoiti va ishlab chiqarish kuchlari zaif rivojlanganligi tufayli Arabiston yarim orolida yashagan ko‘pchilik qabilalar taraqqiyot jihatidan Misr, Vazantiya, Eron, Mesopotamiya kabi qadimiy madaniyat markazlariga nisbatan ancha orqada qolib ketgan edi. Arablarning ko‘pchiligi esa ko‘chmanchi – *badaviylardan* iborat bo‘lib, qo‘y, echki va biya boqish bilan shug‘ullangan. Arabistonning dehqonchilik uchun eng qulay bo‘lgan o‘lkasi janubi-g‘arbiy viloyat Yaman yoki «*Baxtli Arabiston*» bo‘lib, bu yerda qadim zamonlardayoq mutassil ravishda birining o‘rnini ikkinchisi olib kelgan, bir necha yirik quldorlik davlati bo‘lgan. Yarim orolning g‘arbiy qismida Qizil dengiz qirg‘oqlari bo‘ylab cho‘zilgan va Hijoz deb nom olgan viloyat bu davrda iqtisodiy jihatdan bir muncha rivojlangan edi. Buning sababi, suvli vohalarda dehqonchilik bilan shug‘ullanish imkoniyati mavjud bo‘lganligida va janubdan shimolga qadimiy karvon yo‘li o‘tganligida edi. VI asr o‘rtalarida bu karvon yo‘li janubda Yaman orqali Habashiston va Hindiston bilan, shimolda Suriya orqali Misr, Vazantiya va Eron bilan bog‘langan edi. Yarim orolning eng katta qismi – Najid sug‘oriladigan yerlari juda kam bo‘lgan, g‘oyat katta yassi tog‘likdan iborat bir joy bo‘lib, faqat chorvachilik uchungina yaroqli edi.

VI asr oxiri – VII asr boshlarida arablar qattiq iqtisodiy va ijtimoiy inqirozga uchragan. Yarim orol aholisi ko‘payib yer yetishmay qolgan. Oddiy arablar uchun ham katta madad bo‘lib kelgan karvon savdosi ham tushkunlikka uchragan. VI asrda forslar bilan habashlar o‘rtasida bo‘lgan va uzoq vaqt davom etgan urushlar natijasida Yaman deyarli butunlay vayron bo‘lgan. Shimoldan janubga va janubdan shimolga mahsulot olib borish juda ham kamayib ketgan.

Eroniylar Hindistonga boradigan o‘zlari uchun foydali bo‘lgan boshqa bir yo‘lga, ya’ni Tigr (Dajla) va yefrat (Frot) daryolari bo‘ylab Fors qo‘ltig‘iga boradigan yo‘lga homiylik qilgan.

O‘z davri uchun katta iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lgan Hijozdagi ayrim aholi punktlari, shaharlar, xususan, yo‘l ustida joylashgan Yasrib, Toif shahri VI asrda ancha kengaygan va gavjum savdo markazlariga aylangan edi.

Makka savdo markazi sifatida katta ahamiyatga ega bo‘lib, atrofdagi qabilalarga boshqa shaharlarga nisbatan kuchliroq tasir ko‘rsatar edi. Arab qabilalari o‘rtasida Makkaning diniy markaz sifatidagi roli ham ancha oshgan edi. Makkada Kaba ibodatxonasi, turli Arab qabilalarining 360 xudosi sanamlari mavjud bo‘lgani tufayli bu shahar o‘z atrofida yashovchi ko‘p qabilalar uchun e’tiqod markaziga aylangan edi.

Ka’ba – islomda eng muqaddas hisoblangan va Allohning uyi – Baytulloh deb nom olgan ibodatxonadir. Ushbu ibodatxona o’sha yerda mavjud bo‘lgan va suvsiz sahroda arablar uchun najot manbasi sifatida muqaddaslashtirilgan Zamzam bulog‘i bilan, ato etgani uchun Allohga shukronalik va ibodat qilish, shu yerda qubonlik qilish arablar o‘rtasida qadimdan rasm bo‘lgan va bu hodisa Quronning «Al Kavsar» deb nomlangan 108- surasida o‘z ifodasini topgan. V–VI asrlarda Makkada arablarning *Quraysh* qabilasi hukmron bo‘lib, qurayshiylarning yuqori tabaqalari savdo-sotiq avj olishi natijasida ancha boyib ketgan, pul muomalasi, sudxo‘rlik rivojlangan, shuningdek qul savdosi va qullarning mehnatidan foydalanish ham ancha kengaygan.

Yaman Sosoniylar hukmronligiga o'tgan davrlarda (572–628 yy.) Eron ko'rfazi orqali Hindistonga boradigan yo'l tez rivojlana boshlagan va shu munosabat bilan Hijoz orqali o'tgan karvon yo'li inqirozga uchragan.

Savdodan keladigan daromad kamayib ketishi natijasida Quraysh zodagonlari o'rtasida sudxo'rlik avjiga chiqqan. Qul va kambag'allar kuchidan foydalanish odat tusiga aylangan. Shu tufayli Makka va Hijozning boshqa shaharlarida ijtimoiy tabaqalar o'rtasida qarama-qarshiliklar keskinlashgan. Bir tomondan, qul egalari bilan qullar o'rtasida, ikkinchi tomondan oddiy mehnatkashlar va zodagonlar o'rtasida ziddiyatlar avj olgan. Qabilalarning yuqori tabaqalari, ayniqsa, Makka zodagonlari qo'shni mamlakatlarni bosib olib, katta boylik va o'ljani qo'lga kiritish va shu orqali hokimiyatni mustahkamlash, natijada inqirozdan qutulish haqida tez-tez o'ylay boshlashgan.

Islom dinining paydo bo'lishi. Arab xalq ommasining ijtimoiy noroziligi mafkuraviy tarzda, ya'ni din – islom dinining vujudga kelishi bilan ifodalangan.

Arab dunyosida VI asr oxiri – VII asr boshlarida yuz bergan jiddiy tarixiy voqealar asosida arab qabilalarining ijtimoiy hayot taqozosi bilan vujudga kelgan markazlashishga intilishi yotar edi. Islom ayni shu intilishni o'zida aks ettirgan mafkura sifatida yuzaga kelgan, markazlashgan arab davlatining vujudga kelishi, qo'shni mamlakatlarning bosib olinishi, arab xalifaligining kengayishi jarayonida kuchli g'oyaviy qurol sifatida xizmat qilgan. Islom dini shakllanishida payg'ambar Muhammad (s.a.v.) 609–610- yillarda Makkada, yakka xudoga e'tiqod qilish to'g'risida targ'ibot ishlarini boshlagan. Dastlabki yillarda juda oz kishi uning izidan borgan. Ayni vaqtda qurayshiylarning ummaviylar xonadoniga mansub bo'lgan va Makkada siyosiy hokimiyat tepasida turgan zodagonlar bu targ'ibotga jiddiy qarshilik ko'rsatgan. Keyinroq, Makkada ahvol keskinlashgach, Muhammad (s.a.v.) ma'lum davrlardan buyon Makka hukmronlari bilan raqobatlashib kelgan Madinadagi *Avs* va *Xazraj* qabilalarining vakillari bilan muzokaralar olib borgan va ularning yordami bilan Madinaga ko'chib ketgan. 622- yilda yuz bergan bu ko'chishdan musulmonlarning hijriy yil hisobi boshlangan. Makkadan ko'chib

borganlar islom tarixida «*muhojirlar*», islomni qabul qilgan madinalik qabilalar esa «*ansorlar*» (yordamchilar) degan nom olgan.

Hijratning ikkinchi yilda jihod farz qilindi. Muhammad (s.a.v.) ishtirok qilgan janglar gʻazot, lashkar yuborgan janglari «*surayya*» deb nomlangan. Shundan soʻng musulmon qoʻshinlari Madina davlati atrofidagi arab qabilalariga qarshi yurishlar qilib, ularning koʻplarini oʻziga boʻysundirgan. Mazkur janglarning mashhurlari Badr, Uxud, Handaq gʻazotlari, Xudoybiyah sulhi, Hibor jangi, Makkaning olinishi, Hunayn, Tabuq gʻazotlaridir. Musulmonlarning mavqei Makkaga nisbatan jiddiy kuchayib borishi natijasida Makka zodagonlari Muhammad (s.a.v.) bilan kelishish yoʻlini izlay boshlagan.

630- yil bahorida Madina qoʻshinlari Makkaga yaqinlashib, hech qanday qarshiliksiz shaharni bosib olgan edi. Shu vaqtdan boshlab Muhammad (s.a.v.) bilan Makka hukmronlari oʻrtasida raqobat va qarama-qarshilik ham tugagan. Ular Muhammad(s.a.v.)ning yaqin yordamchilarga aylanib, musulmonlar davlatida yuksak lavozimlarni egallagan.

Muhammad (s.a.v.) 632- yilda iyun oyida Madinada vafot etgan. Bu davrga kelib anchagina mustahkamlangan musulmonlar davlati vujudga kelgan va bu davlat Yamandan Sino yarim oroligacha, Qizil dengiz sohillaridan markaziy qum sahrosigacha choʻzilgan hududni oʻz ichiga olgan edi. Muhammad (s.a.v.) vafotidan keyin uning oʻrinbosarlari yoki noiblari (arabcha – «*xalifatun*») davlatni boshqara boshlaganlar va shu munosabat bilan musulmonlar davlati tarixda «Arab xalifaligi» deb nom olgan.

Dastlabki xalifalar zamonida arablarning istilolari. Muhammad(s.a.v.)ning eng yaqin vorislari, ya'ni xalifalar arab harbiy jamoasining saylab qoʻyiladigan boshliqlari boʻlib, ular diniy, harbiy fuqaro hokimiyatini oʻz qoʻllariga olganlar. Ularning qarorgohi Madina shahri boʻlgan.

Dastlab Muhammad (s.a.v.)ning ilk safdoshlaridan biri (qaynotasi) boʻlgan Abu Bakr xalifa deb elon qilingan (632–634 yy.). Shu vaqtda bir qancha arab qabilalari oʻrtasida Madinaga qarshi oʻz mustaqilliklari uchun harakatlar ham boʻlgan. Lekin, bu norozilik harakatlari uzoqqa bormay, tezda bostirilgan. Keyingi

davrlar, ya'ni 634–661- yillar davrida birin-ketin Umar, Usmon va Alilar xalifalikni idora qilgan. Xalifa Umar (634–644 yy.)ning hukmronlik yillari juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Uning davriga kelib Arabistondagi barcha qabilalarni bo'ysundirish, ularni Madina hokimiyati qo'l ostida birlashtirish ishlari oxirigacha yetkazilgan. Iqtisodiy va harbiy jihatdan mustahkamlanib olgan arab xalifaligining qo'shni mamlakatlarini bosib olish uchun qilgan harbiy yurishlari aynan xalifa Umar davrida boshlangan edi.

Abu Bakr davridayoq shimoliy hududlarga hujum boshlangan. Vizantiyaning kuchsiz qo'shinlari jiddiy qarshilik ko'rsatishga ojiz bo'lgan. Xalifa Umar davrida 638- yilda Damashq, 640- yilda Quddus (Ierusalim) egallanib, Falastin va Suriya yerlari to'la ravishda xalifalik ixtiyoriga o'tgan. Shu vaqtning o'zida Mesopotamiya va Eronga ham yurishlar boshlangan.

637- yilda arab qo'shinlari sosoniylar poytaxti – *Ktesifonga* bostirib kirib, 644–645- yillarda Hindiston chegaralariga yaqinlashgan. Shimol va shimoli-sharq tomonga yurish boshlagan arab qo'shinlari Armanistonni (640 y.) bosib olgan. 639- yilda Misrga hujum boshlanib, 647- yilgacha arablar Tunisgacha bo'lgan shimoliy Afrika sohillarini egallagan edi.

Ko'chmanchi badaviylar birinchi darajali yengil suvoriylar bilan dong chiqargan bo'lib, ular o'zlarining shiddatliliigi bilan dushmanning piyoda askarlarini dahshatga solgan.

VI asr oxiri – VII asr boshlarida Arabiston yarim orolida Makka va Yasrib (Madina) kabi shahar davlatlar boshqalarga nisbatan muayyaan ustunlikka ega bo'lgan. Shahar-davlatning kelajakdagi taraqqiyoti uchun polis tuzumi torlik qila boshlagan. Hijoz (Makka, Yasrib, Xaybor, Dumat, al-Jandal, Tayma) va umuman Arabistonni birlashtirib, halqaro savdoni barqaror qiladigan, fuqarolar xavfsizligini ta'minlashga qodir harbiy kuchga ega bo'lgan yagona mamlakatga aylantirish, hokimiyatni mustahkamlash, inqirozdan qutulish davr talabi bo'lgan. Markazlashgan davlat tuzish bilan bir qatorda Arabiston yarim orolidagi qabilalarining etnik va madaniy jihatdan birlashuvi, yagona arab tili, og'zaki va yozma adabiyot, umumiy fikrlashning shakllanishi va nihoyat, arablarning diniy

tafakkurida o'zgarish jarayonlari kechayotgan edi. Mazkur davrda amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlar faqat ilohiylashtirish bilan asoslanishi zarur bo'lgan. Bu vazifani o'sha davrda mavjud bo'lgan diniy ta'limotlar amalga oshirishdan ojiz bo'lgan, chunki sahroyi arablar – *badaviylar* orasida ibtidoiy davrga xos bo'lgan politeistik diniy tasavvurlar hukmron bo'lgan. V–VI asrlarda bu qabilalar dini animizm, fetishizm va boshqa diniy-mistik qarashlar qorishig'idan iborat bo'lgan. Ayrim qabilalar toshlar, qoyalarga e'tiqod qilar, ezgulik ruhlari, yovuz kuchlar va iblis-shaytonlar haqidagi tasavvurlar keng tarqalgan edi. Ayniqsa, butparastlik avj olgan. Har bir qabila o'z sanam – xudolariga sig'ingan. Bunday e'tiqod islom dinida «*shirk*» deb nomlangan.

Arablar orasida yahudiylar, xristianlar, otashparast va sobiylar (osmon yoritgichlariga sig'inuvchilar) ham yashagan. Arablarda osmon yoritgichlariga sig'inish qadimiy Bobildan o'tgan.

Yahudiylik Yaman arablari orasida keng tarqalgan. Mazkur din VI asr boshlarida *Ximyariylar* podshohligida davlat dini vazifasini bajargan. Ushbu dinga e'tiqod qiluvchi arab qabilalari markaziy va G'arbiy Arabistonning ayrim vohalarida ham yashagan. Yahudiylikga e'tiqod qiluvchi arablar – *koptlar* hozir ham mavjud.

Arabiston yarim orolining shimoliy qismi – Suriya, Falastin, Mesopotamiya hududida yashaydigan qabilalar orasida xristianlik tarqalgan. Bu yerlar ilgari Vizantiya tazyiqi ostida bo'lgan. Sharqshunos olimlar fikricha, xristianlik *G'assoniylar* va *Lahmiylar* davlati orqali kirib kelgan.

Mazkur davrda Arabistonda o'ziga xos uyg'onish davri boshlangan. Yamanliklarning habashlar hukmidan xalos bo'lishi, arab badaviylari Eronning muntazam armiyasi ustidan erishgan g'alabasi muhim voqea bo'lgan. Shuningdek, asrlar davomida hukmron bo'lib kelgan *vasaniya* (butparastlik) dinidan voz kechib, mukammal falsafiy dinga yetishish uchun intilishning ramzi sifatida *hanifchilik* (iahannuf) harakati yuzaga keldi. Haniflar ochiqdan-ochiq sanamlarni masxara qilar, jamiyatda keng tarqalgan ichkilikbozlik, qimor o'ynalari va boshqa zararli illatlarga qarshi kurashga da'vat etar edilar. Haniflar – haqqa moyil, yakka

xudolikka e'tiqod qiluvchi taqvodor kishilardan iborat bo'lgan. Musulmonlar rivoyatiga ko'ra, islomgacha Arabistonda qabila xudolariga sig'inishni rad etgan, zohid, yakkaxudolikka astoydil ishongan, xristanlik hamda yahudiylikka ham qo'shilmagan, Ibrohim (a.s.) dinida bo'lgan odamlarni *haniflar* deb ataganlar.

VII–IX asrlardan boshlab haniflar musulmon, islom dini esa haniflik dini ma'nosida ishlatilgan. Muhammad (s.a.v.) Ibrohim (a.s.)ning chinakam yakkaxudolikka asoslangan dinini tiklagan.

Arablar istilo qilgan mamlakatlarida mahalliy aholiga aralashmay, alohida harbiy shaharchalarga bo'linib yashagan. Ularning hayotida harbiy-patriarxal soddalik birmuncha vaqtgacha saqlanib qolgan.

Mesopotamiyadagi Kufa, Basra, shuningdek, Misrdagi Fustat (Qohira) arablar tomonidan bunyod etilgan harbiy manzilgohlarning eng yiriklaridan bo'lgan.

Biroq arablar tomonidan bosib olingan mamlakatlarning iqtisodiy va ijtimoiy jihatidan eng taraqqiy topgan qismida yashagan arab zodagonlari oradan ko'p ko'p vaqt o'tmay mahalliy zodagonlar ta'siriga berilib ketgan. Bu ta'sir savdo rivoj topgan boy mamlakat bo'lmish Suriyada ayniqsa kuchli bo'lgan. Arablarning harbiy boshliqlari bu yerda yashab turib, Suriyadagi yuqori tabaqaning zeb-ziynatli hayotini tez o'zlashtirib olgan. Suriyadagi eng katta yer egalaridan va quldorlardan o'rnak olib, ularning o'zi ham yerlarni batamom xususiy mulk qilib tortib ola boshlagan, qullar asrab, bog'-rog'lar, saroylar qura boshlaganlar. Bunday arablar uchun «Madina qarilari»ning oddiy hayoti maroqsiz va eskirib qolganday ko'ringan.

Ummaviylar xalifaligi. Damashaq xalifaligi 90- yilcha (661–750) davom etgan. Shu vaqt ichida xalifalik o'z yerlarini nihoyat darajada kengaytirgan. VIII asrning boshlarida Shimoliy Afrikaning butun qirg'og'i bosib olingan. 711–714-yillarda arablar Pireneya yarim orolini istilo qilgan. Muoviyani o'zi Konstantinopolga ikki marta, 669 va 680- yillarda yurish qilgan. 717–718- yillarda arablar uchinchi marta Konstantinopol ostonasiga kelib, uni bir yil mobaynida qamal qilib turgan. Arab-musulmon qo'shinlarining Sharqdagi g'olibona yurishlari

natijasida Movarounnahr va Xuroson hududlari ham bosib olingan. Afgʻoniston va Hindistonning shimoli-gʻarbiy qismini to Hind daryosiga qadar boʻlgan yerlar ham istilo qilingan. Armaniston bilan Gruziya ham Ummaviylar xalifaligi tarkibiga kirgan. Xalifalikning chegaralari gʻarbda Atlantika okeanigacha, sharqda Xitoy bilan Hindiston chegaralarigacha borib yetgan.

Damashq xalifaligining xarakterli xususiyati Makka–Madina davridagi hali harbiy demokratiyaning ayrim xislatlarini saqlab turgan teokratik davlatdan chiqib, meros boʻlib oʻtadigan sharqona monarxiyaga aylanishida namoyon boʻladi. Xalifa Muoviya ummaviylar sulolasiga asos solgan. Ushbu sulola xalifalari juda katta zeb-ziynat ichida yashagan. Ularga koʻp yerlari va qullari boʻlgan saroy ahli ham ergashgan. Xalifa ilgarigidek, islom dinining boshligʻi boʻlib qolavergan. Biroq, xalifa hokimiyatining diniy alomatlari batamom ikkinchi oʻringa surilib, birinchi oʻrinni sharqqa xos boʻlgan odatdagi yakkahukmronlik alomatlari egallagan.

Ummaviylar zamonida boshqaruv ancha murakkablashgan. Alohida yer va jon soligʻi oladigan juda keng tarmoqli, moliya amaldorlari boshqarmasi tashkil qilingan. Keyinchalik faqat «kofirlar» emas, balki musulmonlar ham soliq toʻlaydigan boʻlgan. Uch xil soliq asosiy soliq hisoblangan: *xiroj* – yer soligʻi; *juzya* – jon boshi soligʻi; *zakot* – majburiy toʻlanadigan ushr. Ushbu soliq ham bevosita xalifaning xazinasiga kelib tushgan. Xiroj bilan juz'ya xalq uchun ogʻir soliqlardan boʻlgan.

Sud va boshqa ma'muriy ishlar arab tilida olib borilgan. Arab qonunlari kodeksi – shariat vujudga kelgan. Shariatga islom dinining muqaddas kitobi Qur'on asos qilib olingan. Dastlab arablarning hammasi ham yangi tartiblarni tan olmagan. Moʻmin-musulmonlar olami Ummaviylar zamonida bir-biriga dushman boʻlgan bir nechta qismga boʻlingan. Xalifa homiylik qilgan oqim musulmonlikda rasmiy hukmron oqim deb hisoblandi. Ushbu sodiq musulmonlar sunniylar deb atalgan, sunniylar degan soʻz «sunnat» soʻzidan olingan. Lekin arablarning bir qismi Sunnatni tan olmagan. Bunday musulmonlar shialar, ya'ni «maslagidan qaytganlar», «nifoqchilar» deb atalgan. Shialar Misr, Eron va Mesopotamiyada koʻp boʻlgan. Bularga oʻldirilgan Alining urugʻ-aymoqlari homiylik qilgan.

Nihoyat, demokratik xarakterdagi yana bir mazhab – xoriylar bo‘lib, bular sunniylarni ham, shiilarni ham, ummaviylarni ham, Alilarni (Ali avlodlarini) ham tan olmagan. Xoriylar yerni baravar taqsimlashni talab qilganlar. Keyinchalik xoriylik ham kichik mazhablarga bo‘linib ketgan.

Hukmron guruhlarining manfaatlari nuqtai nazaridan olib qaraganda ham ummaviylarning ijtimoiy bazasi mukammal bo‘lmagan. Asosan, Suriya-Arab zodagonlari bilan bog‘langan ummaviylarning manfaatlari sharqiy viloyatlarga yot bo‘lgan. Mesopotamiya arablari Damashqqa nisbatan qarshi kayfiyatda bo‘lgan. Eronlik feodallarning ham ummaviylarga bo‘ysunishi oson kechmagan. 747- yilda sharqiy Eron yoki Xuroson dehqonlari harakatiga Abu-Muslim boshchilik qilgan bo‘lib, u yerli jamoatchi dehqonlarning ahvolini yaxshilash maqsadida ummaviylarga qarshi qo‘zg‘olon ko‘targan. Qo‘zg‘olon keng tus olgan. Natijada Eron va Mesopotamiya feodallari birlashib, 750- yilda ummaviylarni taxtdan ag‘dargan. Mazkur jarayonda ular Abu-Muslim boshchiligidagi qo‘zg‘olondan foydalangan. Xalifalik taxtini Abul-Abbos egallagan. Mesopotamiyadagi harbiy arab oilasiga mansub bo‘lgan ushbu xalifa Muhammad (s.a.v.)ga qarindoshman, deb da'vo qilgan. Abbosning buyrug‘i bilan Ummaviylar xonadoniga mansub bo‘lgan barcha shahzodalar qirib tashlangan. Mazkur shahzodalardan Abdurahmon ismli bittasigina o‘limdan qutulib qolgan. U Ispaniyaga qochib borib, u yerda oradan ko‘p vaqt o‘tmay, ya'ni 756- yilda o‘zini mustaqil amir, deb e'lon qilgan. Xalifa Abbos Abu-Muslimni ham qo‘lga tushirib, zindonga tashlagan va bir necha yildan keyin u halok bo‘lgan.

Xalifa Abbos xalifalikni 750- yildan 1055- yilgacha idora qilgan Abbosiylar sulolasiga asos solgan. Xalifalikning poytaxti Abbosdan keyingi xalifa Mansur davrida – 762- yilda qurilgan Bag‘dod shahri bo‘lgan. Shunday qilib, arablar siyosiy hayotining markazi Suriyadan Mesopotamiyaga ko‘chirilgan.

Abbosiylar xalifaligi. Hukmron tabaqalarning manfaatlari nuqtai nazaridan olib qaraganda ham ummaviylarning ijtimoiy bazasi ancha mukammal bo‘lmagan. Asosan, Suriya-Arab zodagonlari bilan bog‘langan ummaviylarning manfaatlari sharqiy viloyatlarga yot bo‘lgan. Mesopotamiya arablari Damashqqa qarshi

kayfiyatda bo'lgan. 747- yilda sharqiy Eron va Xuroson dehqonlari harakatiga Abu-Muslim boshchilik qilgan. U yerli jamoatchi dehqonlarning ahvolini yaxshilash maqsadida ummaviylarga qarshi qo'zg'olon ko'targan. Qo'zg'olon keng tus olib, kattagina siyosiy oqibatlariga olib kelgan. Eron va Mesopotamiya feodallari birlashib, 750- yilda ummaviylarni taxtdan ag'dargan. Bunda ular Ab-Muslim boshliq xalq, dehqon harakatlaridan foydalangan. Xalifalik taxtini Abul-Abbos egallagan. Shahzodalardan Abdurahmongina o'limdan qutulib qolgan. U uzoq Ispaniyaga qochib borib, 756- yilda o'zini mustaqil amir, deb e'lon qilgan.

Abbos Abu-Muslimni ham qo'lga tushirib, turmaga tashlagan, bir necha yildan keyin u halok bo'lgan.

Abbosiylar zamonida xalifalik ancha taraqqiy etgan. Bag'dod xalifaligi VIII–IX asrlarda ayniqsa kuchli bo'lgan. Bu vaqtda – Bag'dodni barpo etgan Mansur (754–775) Karl Buyukka zamondosh bo'lib, u bilan do'stona diplomatik aloqalar o'rnatgan. Xorun ar-Rashid (786–809) va arab ilm-faniga homiylik qilgan Al-Ma'mun (813–833) kabi qudratli xalifalar hukmronlik qilgan. Abbosiylarning «*Oltin davri*» xalifa Mutadid zamonida (892–902) tugagan. Xalifalik ana shu vaqtdan boshlab tushkunlikka yuz tuta boshlagan. Abbosiylar davlatida Eronning ta'siri kuchli bo'lgan. Bu ta'sir vazirlik (buyuk vazir – xalifaning birinchi vaziri) unvonining joriy qilinishida ham, soliq solishda Eron usullarining o'zlashtirilishida (yer kadastrlarining forslardagiga o'xshab tuzilishida) ham, xalifalik ma'muriy jihatdan viloyatlarga bo'linib, ularga amirlar boshliq qilib qo'yilganida ham namoyon bo'ldi (ushbu amirlar to'la hokimiyatga ega bo'lishlari bilan qadimgi Eron va ilk o'rta asrlardagi sosoniylarning satraplarini eslatadi).

Eronning yirik zodagonlari xalifalikni idora qilishda faol ishtirok etgan. Buyuk vazirlik lavozimiga odatda eroniylardan tayinlanar edi va bu lavozim nasldan-naslga o'tar edi (masalan, mashhur Barmakiylar). Xalifaning juda ko'p (160 mingga yaqin) doimiy qo'shini bo'lib, ushbu qo'shinning ko'pchiligi turli varvar guruhlaridan iborat edi. IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa asosan turk jangovor guruhlaridan iborat bo'lgan. Xalifaning gvardiyasi katta siyosiy

ahamiyatga ega edi, ushbu gvardiya harbiy ishga yoshligidan boshlab o'rgatilgan qullardai tuzilgan edi.

Xalifalik xo'jalik ishlarining turli sohalariga ham katta e'tibor bergan. Bu borada Eron va Mesopotamiya an'analaridan foydalanilgan. Chunonchi, maxsus pochta mahkamasi bo'lib, ushbu mahkama pochta ishlari, katta yo'llarni tartibga solish bilan shug'ullangan. Yo'llar tekislanib, suv bilan ta'minlangan, unda har bir muayyan masofada maxsus musofirxona, karvon saroylar tashkil qilingan. Abbosiylar zamonida dalalarni sun'iy sug'orish tizimi g'oyat avj olgan. Buning uchun turli katta-kichiklikdagi yer osti va yer usti kanallari qurilgan. Irrigatsiya qurilishlari to'xtovsiz davom etgan bo'lib, ushbu ish bilan hukumatning maxsus mahkamasi shug'ullangan.

Abbosiylarning poytaxti hisoblangan Bag'dod katta shahar bo'lib, unda xalifa va uning yaqin odamlariga qarashli juda ko'p saroy hamda bog'lar bo'lgan. Shahar doira shaklida bo'lib, uning atrofi ikki qator devor bilan o'ralgan. Bu shahar zodagonlar shahri, xalifaning qarorgohi va uning ma'muriy poytaxti bo'lishi bilan birga hunarmandchilik va savdo markazi ham edi. Bag'dod bozorlarida vizantiyaliklar, xitoylar, hindlar, malayyaliklar, Shimoliy, G'arbiy va hatto Markaziy Afrikada yashovchi kishilarni ham uchratish mumkin bo'lgan.

Xalifalikning iqtisodiy yuksalishi. Abbosiylar davrida Old va O'rta Osiyoning, shuningdek, Shimoliy Afrikaning juda keng hududida ma'lum vaqtgacha tinchlik va xavfsizlik qaror topishi natijasida xalifalik iqtisodiy jihatdan g'oyat taraqqiy topgan. Markaziy hukumat irrigatsiya tizimiga muttasil e'tibor berishi natijasida, dehqonchilik sohasida katta yutuqlarga erishilgan. Keng tarqalgan qishloq xo'jalik ekinlari – sholi, paxta va ko'knori... Bog'dorchilik va gulchilik sanoat ahamiyatiga ega bo'lgan. Yirik atirgul plantatsiyalari parfyumeriya (atir, upa-eliklar) uchun maxsus modda berar edi. Arablar qimmatbaho nasldor ot va qo'ylar urchitish bilan ham shug'ullangan. Arablarning hunarmandchilik buyumlari ham katta shuhrat qozongan. Bu yerda yung, ipak va ip gazlamalar, yaxshi navli po'lat va qurol (mashhur Damashq po'lati), shisha va oynadan yasalgan buyumlar, zargarlik va attorlik buyumlari ishlab chiqarilgan. IX–

X asrlarda xalifalikning iqtisodiyotida keng ko‘lam olgan ichki savdo va ayniqsa, tashqi xalqaro savdo katta o‘rin tutgan. Arab savdogarlari uzoq shimol – yuqori Volga va hatto Baltika dengizi qirg‘oqlarigacha borib savdo qilganlar. Uzoq Sharqda ular Xitoy, Hindiston va Indoneziya bilan doimiy sur‘atda savdo aloqalarini olib borgan. Arablar Yaqin Sharqda – Levantda (Yaqin Sharqni Yevropaliklar keyingi vaqtlarda Levant deb yurita boshlagan), ayniqsa qizg‘in savdo olib borgan. Suriya, Misr, Kichik Osiyo arablar savdosining asosiy hududlari bo‘lib, arablar bu yerlarda Vizantiya savdogarlari bilan raqobat qilgan va mahsulotlarini shu yerlar orqali G‘arbiy Yevropaga yuborganlar. Arablar savdosida qul savdosi katta o‘rin tutgan, bu qullar asosan, osiyolik, afrikalik va bir qismi Yevropaliklardan iborat bo‘lgan.

Arab katta yer egaligi va xalq qo‘zg‘olonlari. Bag‘dod xalifaligi davrida arablarda feodal munosabatlar uzil-kesil qaror topgan. Xalifalikka qarashli mamlakatlarda ekspluatatsiya qilinuvchi asosiy sinf jamoatchi dehqonlar bo‘lgan. Biroq, arablarda katta yer egaligi o‘ziga xos bo‘lgan. Jamoatchi dehqonlarning ko‘pchiligi xalifa yerlarida yashab, feodal rentani bevosita davlatning o‘ziga to‘lagan. Arab qonunlariga muvofiq, butun yer xalifaga qarashli bo‘lib, xalifa bu yerlarning biror qismini o‘z xizmatkorlariga vaqtinchaga ijaraga bergan. Shu tufayli xalifalikda katta yer egaligining nasldan-naslga o‘tishi o‘rta asr Yevropasidagi kabi qat’iy bo‘lmagan. Biror a’yon o‘lgandan keyin, uning mol-mulki odatda xalifa xazinasiga o‘tgan. Bu mol-mulkni o‘lganning vorisiga (yoki vorislariga) berish-bermaslik xalifaning xohish va iltifotigagina bog‘liq bo‘lgan. Ikkinchi tomondan, odatda, xalifada ham, uning zodagonlarida ham feodal Yevropasida bo‘lgani singari, barshchinali, ya’ni ishlab beradigan rentali pomest`elari yo‘q edi. Bunda zodagon xo‘jaligidagi ish kuchini odatda, qullar tashkil etgan. Qaram dehqonlar esa barshchinada ishlamasdan, faqat mahsulot yoki pul bilan renta to‘lagan.

Shunga qaramasdan, Bag‘dod xalifaligida feodal mulkchiligi sezilarli darajada rivojlangan. *Iqto* – harbiy xizmat o‘taganligi uchun beriladigan chek yer bo‘lib, G‘arbiy Yevropa benefitsiyalariga o‘xshab ketadi, *mulk* – in’om qilingan va

asta-sekin nasldan-naslga meros bo'lib qoladigan yer-mulklar, *hissa* va boshqa imtiyozli yerlar g'aznaga soliq to'lashdan ozod qilingan bo'lib, bular o'sib kelayotgan feodal xususiy yer egaligining ko'rinishlari bo'lgan. Yerlarning ma'lum qismi – *vaqf yerlar* – masjid va madrasalarga berilgan. Xalifaning davlat feodal mulkchiligini qisqartirish hisobidan yirik va o'rta darajadagi xususiy yer egaligining o'sishi arab feodalizmi rivojlanishining xarakterli hodisalaridan biri bo'lib, bu hol xalifalikka qarashli juda katta hududni tashkil etgan turli xil mamlakat va o'lkalardagi yerli feodallarning ajralib chiqish va ayirmachilik kayfiyatlarining tobora avj olishida ancha katta rol o'ynagan.

Arab feodal munosabatlarining yana bir xususiyati – qulchilik elementlarining ancha saqlanib qolganligi edi. Arablarda Bag'dod xalifaligi davrida ham qullar juda ko'p bo'lgan. Qullar eng og'ir ishlarda: irrigatsiya inshootlari qurishda, tosh va ruda konlarida, paxta dalalarida juda ko'plab ishlatilgan. Afrikadan keltirilgan qora tanli qullar, ayniqsa ko'p bo'lib, ular *zanjilar* deb atalgan. «Zanji» degan so'z Zanzibar orolining nomidan olingan. Oq tanli qullardan esa juda ko'plab uy xizmatkorlari, haram kanizaklari, raqqos va raqqosa, ashulachi, akrobat sifatida foydalanilgan. Xalifalarning saroy soqchilari ham oq tanli qullardan tashkil etilgan.

Xalq qo'zg'olonlari. Arablar hukmronligining ilk davrlarida ancha yengil tortgan xalifalik mehnatkash aholisining ahvoli keyinchalik og'irlasha boshlagan. Dehqonlar qisman natura shaklida (mahsulot bilan) va qisman pul shaklida katta-katta soliqlar to'lagan. Natijada dehqon yoki hunarmandlarning iqtisodiy ahvoli og'irlashgan. Amaldorlarning o'zboshimchaligi va jabr-zulmi, dehqonlarning huquqsizligi va himoyasizligi, ularni haqiqatda yarim qul holiga solib qo'ygan. Xalifalikda qullarning ahvoli esa nihoyat darajada og'ir bo'lib, ularni haddan tashqari, vahshiyona sur'atda ekspluatatsiya qilganlar. Mehnatkashlar ommasining, ya'ni dehqonlar, shahar kambag'allari va qullarning qattiq ekspluatatsiya qilinishiga javoban feodallarga va ularning manfaatini himoya qiluvchi xalifaga qarshi bir necha marta qo'zg'olon ko'tarilgan.

Bag‘dod xalifaligi davridagi xalq qo‘zg‘olonlari ba‘zan butun viloyatlar bo‘ylab tarqalgan. Ushbu qo‘zg‘olonlar odatdan tashqari uzoq davom etgan. Chunonchi, xalifa Mansur vafotidan so‘ng, oradan ko‘p vaqt o‘tmay, O‘rta Osiyoda dehqonlarning katta qo‘zg‘oloni ko‘tarilgan. U 776- yilda boshlanib, 783- yilda bostirilgan. Mazkur qo‘zg‘olonga Marv shahri atrofidan chiqqan Muqanna («chodir yopingan odam») laqabli Hoshim ibn Hakim boshchilik qilgan. Ushbu qo‘zg‘olonda mazdakchilar mazhabining ta'siri aks etgan. Mazdakchilar to‘rtta «Z» – *zamin* (yer), *zar* (boylik), *zo‘r* (hokimiyat), va *zan* (ayol)ning o‘rtada bo‘lishini va hayotning noz-ne‘matlaridan foydalanishda hamma teng bo‘lishini talab qilgan. IX asrning boshida, ya'ni 815- yilda Ozarbayjonda ham dehqonlarning ikkinchi bir katta qo‘zg‘oloni ko‘tarilib, Eron va Kavkazortining ayrim hududlariga ham tarqalgan. Bu qo‘zg‘olonga Bobek ismli kishi bosh bo‘lib, u ham erkin jamoa tartiblarining tiklanishini talab qilgan. Bu qo‘zg‘olon 20- yildan ortiqroq davom etgan.

IX asr oxiri – X asr boshlarida xalifalikning janubida dehqonlar harakati ko‘tarilgan. Bu harakatga Karmat degan odam bosh bo‘lib, u o‘zini «payg‘ambar» deb e‘lon qilgan. Uning atrofiga juda ko‘plab qochoq dehqon va qullar kelib to‘plangan. Qo‘zg‘olonchilar katta qal'a qurgan bo‘lib, bu qal'ani xalifa qo‘shinlari egallay olmagan.

Oxir natijada karmatchilar Fors qo‘ltig‘i qirg‘oqlarida o‘ziga xos bir dehqonlar davlatini tuzishga muvaffaq bo‘lgan. Respublika ko‘rinishidagi ushbu davlat X asrning oxirigacha mavjud bo‘lgan.

Karmatchilar harakati bilan bir vaqtda Basra atrofida qul zanjilarning juda katta qo‘zg‘oloni bo‘lib, ushbu qo‘zg‘olon 14- yil (869–883) davom etgan. Zanjilarga shia Ali ibn Muhammad bosh bo‘lib, u o‘zini xalifa deb e‘lon qilgan. Zanjilar qo‘zg‘olonini bostirish uchun hukumat ularga qarshi juda katta qo‘shin yuborishga majbur bo‘lgan.

Xalifalikning parchalanib ketishi. Keng ko‘lam olgan xalq harakatlari xalifalikni larzaga keltirib, ko‘p vaqtgacha uning birligiga putur yetkazgan. Biroq xalifalikning parchalanishiga boshqa sabablar ham ta'sir qilgan. Xalifalik turli

mamlakatlarni o'z ichiga olgan bo'lib, turli-tuman xalqlarning murakkab aralashmasidan iborat ediki, bulardan ba'zilari o'tmishda o'zining yorqin tarixiga ega bo'lgan. Shuning uchun ham bu xalqlar o'z mustaqilligini tiklashga intilgan. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi natijasida mahalliy aloqalar mustahkamlanib borgan sari bu intilish kuchaygan. Shu bilan birga xalifalik hokimiyati tobora zaiflasha boshlagan. Feodallashuv jarayoni Sharqda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishiga qaramasdan, feodalizm taraqqiyotining ilk davrida G'arbda qanday natijalarga olib kelgan bo'lsa, bu yerda ham xuddi shunday natijalarga olib kelgan. Mahalliy zamindor zodagonlar markaziy hukumat zarariga kuchayib borgan va ajralishiga intilgan. Amirlar, ya'ni viloyatlarning gubernatorlari mahalliy yer egalariga suyanib, o'zlarining mahalliy sulolalarini vujudga keltira boshlaganlar. Xalifalik amaldorlari tomonidan markazlashtirilgan yer rentasi solig'ining to'planishiga qarshi ko'tarilgan dehqon qo'zg'olonlaridan mahalliy zodagonlar o'zlarining ayirmachilik maqsadlarini amalga oshirish uchun foydalangan.

Xalifalik haqiqatda VIII asrdayoq parchalana boshlagan. 756- yilda Qurdoba amirligi ajralib chiqqandan keyin (929- yildan boshlab u xalifalikka aylangan) VIII asrning oxiri – IX asrning boshlarida Marokash bilan Tunis ajralib chiqqan, IX asrning o'rtalarida Misr mustaqil bo'lib qolgan (bu yerda avvaliga tulunlar, keyinchalik X asrda Alining avlodlari – Fotimiylar idora qila boshlab, ular 969- yildan e'tiboran Misrni mustaqil Qohira xalifaligiga aylantirgan), IX–X asrlarda Eron ajralib chiqib, avval Sharqiy Eron (Xuroson), keyin esa G'arbiy Eron ham mustaqil bo'lgan. Amudaryoning bu tomonidagi Movarounnahr deb atalgan joyda Somoniylar davlati tuzilib, uning markazi Buxoro shahri bo'lgan. Mazkur davlat X asrning boshidan qariyb oxirigacha yashagan. Frotida mustaqil bir davlat – Mosul sultonligi tuzilgan. X asr o'rtalarida Sharqiy Eron yerlari va Afg'onistonning bir qismi qo'shib, eron-turklardan iborat kuchli G'aznaviylar davlati vujudga kelgan, bu davlatning poytaxti G'azna shahri edi. X asrning o'rtalariga kelib xalifaning qo'l ostida Arabiston va Mesopotamiyaning Bag'dod atrofidagi bir qismigina qolgan. 945- yilda Erondagi shia feodal xonadonlaridan biri bo'lgan Buvayxiylar

xonadoni Bag‘dodni bosib olib, xalifalikning qolgan yerlarini uzoq vaqtgacha idora qilgan.

1055- yilda Bag‘dodni saljuqiylar bosib olib, turklarning boshlig‘i To‘g‘rulbek sulton deb e‘lon qilingan. Shundan keyin xalifalar qo‘lida faqat diniy hokimiyatgina qolgan. Mana shunday o‘ziga xos «Sharq papalari» sifatida xalifalar Bag‘dodda uzoq vaqt, mo‘g‘ullar istilosigacha, ya‘ni 1258- yilgacha yashagan.

Arab madaniyati. Xalifalikning arab tilidagi madaniyat o‘z zamonasi uchun juda yuksak madaniyat bo‘lib, G‘arbiy Yevropa o‘rta asrlar jamiyatiga katta ta‘sir ko‘rsatgan. Arab tilida olib borilgani va vujudga keltirilishida arablar katta rol o‘ynaganligi sababli «*Arab madaniyati*» deb atalgan bu madaniyatning ancha qismi xalifalik tarkibidagi ko‘p xalqlarga tegishli bo‘lgan. Arab taraqqiyotining turli sohalarida Gretsiya–Suriya (Vizantiya), Eron (Fors), Kavkazorti (Ozarbayjon), O‘rta Osiyo (Xorazm, Tojikiston), Hindistonning ta‘siri bo‘lgan.

Shuni diqqatga sazovorki, vizantiyaliklar singari, arablar ham antik an‘analarni davom ettirgan, grek klassiklarining asarlarini qunt bilan o‘rganib, arab tiliga tarjima qilgan. Aristotel, Gippokrat, Ptolomey asarlarini arab olimlari yaxshi bilgan. Yevropaliklar Aristotelning asarlari bilan dastlab arabchadan lotin tiliga tarjima qilingan nusxalar orqali tanishgan. Turli xalifaliklarning poytaxtlarida – Bag‘dod, Qurdoba va Qohirada o‘rta asr Yevropasidagi universitetlarga o‘xshagan oliy maktablar bo‘lib, bularda Qur‘on va musulmonlarning diniy kitoblaridan tashqari dunyoviy ilmlar ham qunt bilan o‘rgatilgan. Yuz minglab kitoblarni o‘z ichiga olgan katta-katta kutubxonalar (Qurdoba, Qohira va boshqa joylardagi kutubxonalar) g‘oyat katta bilim xazinasi bo‘lgan. Bag‘dod, Damashq va Samarqandda katta-katta rasadxonalar bo‘lgan. Arab astronomlari juda ko‘p yangi yulduzlarni topganlar va yulduzlar osmonining juda qimmatli xaritasini tuzgan.

Arab madaniyatining o‘ziga xos xususiyati shundaki, unda aniq fanlar taraqqiy topgan. Arablar tibbiyot sohasida ham katta muvaffaqiyatlarga erishgan. Ular tirik organizmni tilish yo‘li bilan tekshirib, odam tanasining anatomiyasini juda yaxshi bilib olgan. Arab tibbiyot darsliklari G‘arbiy Yevropada butun o‘rta asr davomida o‘qitilgan. Faqat Sharqdagina emas, balki butun Yevropaga dong‘i

ketgan mashhur tabib va fiziolog AbuAli ibn Sino (930–1037) tibbiyot, fizika va falsafaga oid 100 ga yaqin kitob yozgan. Uning eng asosiy asari «*Tib qonuni*» lotin tiliga tarjima qilingan. Ushbu kitob oʻrta asr Yevropasi vrachlari uchun qariyb XVI asrga qadar dasturilamal boʻlib xizmat qilgan.

Matematika sohasida arablar geometriya va trigonometriyani rivojlantirgan. Ular algebrani rivojlantirish borasida koʻp ishlarni qilgan va hind raqam tizimini mukammallashtirib, unga «0» (nol) alomatini qoʻshdilar, buning natijasida raqamlar bilan har qanday sonni ham ifodalashga imkon tugʻilgan.

Arablar juda yaxshi sayyoh ham boʻlgan. Eng koʻzga koʻringan arab sayyohi, geografi va tarixchisi Mas'udiy boʻlib (956- yilda vafot etgan), u xalifalikning hamma viloyatlarini aylanib chiqqan. Eron, Suriya, shuningdek, Hindiston bilan Xitoyga ham borgan. U oʻz sayohatlarining natijasini «*Oltin boʻstonlar*» degan umumiy bir nom bilan chiqqan kitoblarida bayon qilgan. Koʻpgina arab sayyohlari – Ibn Dast, Ibn Fadlan va boshqalar slavyan mamlakatlariga borgan va slavyanlar toʻgʻrisida, xususan IX va X asrlardagi sharqiy rus slavyanlar toʻgʻrisida qiziq ma'lumotlar yozib qoldirganlar.

IX asrning oxiri – X asrning boshlarida yashagan arab tarixchilari orasida mashhuri Tabariy boʻlib (923- yilda vafot etgan) u «*Paygʻambarlar va podsholar tarixi*»ni, ya'ni xalifalar tarixini yozgan. Bu tarix 915- yilgacha boʻlgan davrni oʻz ichiga olgan.

Arablar nafis adabiyot sohasida mashhur asarlar yaratgan. «*Ming bir kecha*» nomli mashhur kitob XII asrda uzil-kesil vujudga kelgan. Bu asar arab-musulmonlar olamidagi turli xalqlar yaratgan gʻoyat koʻp ertak va qissalar yigʻindisidan iborat boʻlib, bu ertak va qissalarning manbalari qisman qadimgi dunyo xalqlarining folklori (Oʻrta podsholik davridagi Misr ertaklariga va boshqalarga)ga borib taqaladi. Lekin, «*Ming bir kecha*»ning vujudga kelishida VI asrdayoq toʻplangan Eron ertaklari katta rol oʻynagan.

Eron-arab eposining eng yirik yodgorliklaridan biri shoir Abul-Qosim Firdavsiyning (935–1020) qahramonlik dostoni «*Shohnoma*» boʻlib, u chamasi 1000- yillarda yozilgan. Doston arab tilida emas, balki fors tilida yozilgan. Unda

60 ming she'r bo'lib, buni yozish uchun Firdavsiy juda boy xalq og'zaki ertaklaridan foydalangan, bu ertaklarga adabiy jihatdan juda nozik sayqal bergan.

Arab san'ati. Arab san'atida asosiy o'rinni arxitektura egallagan. Arablar monumental binolar, machitlar, saroylar, maqbaralar, hammomlar va boshqa jamoat binolarini qurganlar. Arab me'morchiligining eng qadimgi yodgorliklaridan biri Quddusdagi Umar machiti deb atalgan machit bo'lib, u ummaviylar davrida 688- yilda qurilgan. Bu machit qubbalari juda baland, nihoyatda salmoqdor sakkiz burchakli qilib ishlangan. Unda Vizantiyaning monumental uslubi aks etgan. Ammo arablar odatda, yengil, xushbichim binolarni ko'proq qurganlar. Bu binolarning xarakterli tomoni shu ediki, ularning minora va minorachalari ko'rkam, xushbichim, ustunlari ingichkadan kelgan, toqi ravoqlarining naqshi ancha jo'n bo'lgan. Arab binolarini yanada ko'rkam qilib bezab turgan narsa uning devorlariga juda mohirlik bilan rang-barang qilib o'simliklar, qisman hayvonlar olamiga oid motivlardagi g'alati naqshlar, har xil geometrik chiziq va figuralardir. Haddan tashqari sipo, ammo o'zining nihoyatda nozik san'atkorona ishlanganligi bilan kishini hayratda qoldiradigan juda ziynatli naqsh solish – arab rassomchiligining xarakterli xususiyatlaridan. Qo'lyozmalar, kitob muqovalari mana shu xildagi rasmlar bilan bezatilgan. Hayotdan olingan xilma-xil mavzudagi ajoyib miniatyuralar ham qo'lyozmalarga bezak bo'lib xizmat qilgan. Arablarda katta hajmli sur'at bosish unchalik rivojlanmagan. Buning sabablaridan biri shu ediki, Qur'on musulmonlarning ko'p xudolikka («butparastlik»ka) qaytishidan qo'rqib kishilar va hayvonlarning suratlarini solishni taqiqlagan edi.

Mavzuga doir savollar:

1. Arablarni istilolari sabablari?
2. Arab xalifaligini parchalanish sabablari?
3. Arab xalifaligidagi qo'zg'olonlar va ularning oqibatlari?
4. Islom dini vujudga keilishi arfasida Arabiston yarim orolidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat qanday edi?
5. Islom dinining vujudga kelishi Arabiston yarim oroli xalqlari hayotida qanday aks sado berdi?

6. Koptlar haqida ma'lumot bering.
7. Ummaviylar tomonidan olib borilgan harbiy yurishlarni tarixiy-geografik jihatdan tavsiflang.
8. Islom me'morchiligi deganda nimani tushunasiz?
9. Abbosiylar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi Arab xalifaligining ijtimoiy-siyosiy hayotida qanday o'zgarishlar yasadi?

VII BOB. ILK O'RTA ASRLARDA JANUBIY SHARQIY OSIYO.

Ilk o'rta asrlarda Vetnam. Ilk o'rta asrlarda Vetnam davlati shimolda Xitoy, shimoli-g'arbda Tay davlati, g'arbda laos qabilalari, janubi-g'arbda va janubda kxmerlarning Kambujadesha imperiyasi va Tyampa davlati bilan chegaradosh bo'lgan.

Vetnamliklar qadimiy ziroatkor xalq bo'lib, asosan sholi, sabzavot yetishtirgan, buyvol, ho'kiz boqib, ipakchilik bilan shug'ullangan, marvarid eksport qilingan. Eksport qilinadigan turli ziravorlar, dorivor o'simliklar, kamyob qushlarning patlari Xitoyda juda qadrlangan.

Shimoliy Vetnam tog'larida mis, temir, ruh, oltin qazilgan. Fil suyagi, karkidon shoxi katta foyda keltirgan. Poxoldan to'qilgan buyumlar Uzoq Sharqda mashhur bo'lgan. Vetnam Hindiston, Xitoy va hatto O'rta dengiz davlatlari bilan savdo qilgan. Laungben, Tonglin kabi shaharlar yirik madaniy markazlar hisoblangan.

Bu davrda qo'l mehnatidan uncha keng foydalanilmagan. Hukmron tabaqa merosiy zodagonlar va feodal (*kuan*)lardan iborat bo'lgan.

VI asr boshlarida Vetnam Xitoyga tobe bo'lgan. Xitoyning o'z hokimiyatini yanada mustahkamlashga qaratilgan harakati ochiqdan ochiq kurashga turtki bergan.

541- yildagi umumxalq qo'zg'oloni oqibatida mamlakat mustaqilligi e'lon qilingan. Qo'zg'olon yo'lboshchisi, yirik amaldor Li Bon imperator deb e'lon qilingan. U Ilk Li sulolasiga asos solgan (541–603 yy). Vetnam xalqining barcha

tabaqalari ishtirok etgan urush uzoq davom etgan. Shimolda Xitoyga, janubda Tyampa davlatiga qarshi kurash olib borilgan. Tashqi siyosiy vaziyat mustahkamlangach, Li Bon mamlakat ichki ahvoli bilan mashg'ul bo'lgan.

544- yilda davlat «*Vansuan imperiyasi*» (*O'n ming bahor imperiyasi*), deb nomlangan. Davlat boshqaruviga Li Bon safdoshlari kiritilgan. Mahalliy ma'muriy boshqarmaga asosan yerli aholi vakillari olingan.

545- yilda harbiy harakatlar qayta boshlanib, mag'lub bo'lgan Li Bon laos qabilalaridan yordam olish umidida kichik bir harbiy guruh bilan shimoliy g'arbga qochgan. U 546- yilda mamlakat markazida jang boshlashga uringan, mag'lub bo'lgach, toqqa chekingan.

546–547- yillarda xitoyliklarga qarshi lashkarboshi Chieu Kuang Fuk harakat qilib, 548- yilda Li Bon o'limidan so'ng amalda hukmdorga aylangan. 551- yilda mag'lub bo'lgan Xitoy qo'shini Vetnamni tark etgan.

Tashqi urush tugagach, imperator va qo'shin qo'mondonlari o'rtasida boshlangan ichki urush, 559- yilda mamlakatning vaqtincha ikkiga bo'linishiga olib kelgan.

G'arbda Ozyuyen shahrini poytaxt qilib olgan Chieu Kuang Fuk, sharqda qirol oilasi vakili Li Fat Ti hukmronlik qilgan. U rasman butun mamlakat imperatori hisoblangan, Li urug' a'zolari davlatda asosiy mansablarni egallagan.

602- yilda Xitoy feodallari Vetnamga qarshi yana urush boshlab, janubga katta qo'shin jo'natgan. Vetnam yana Xitoy vassaliga aylangan. Li Fat Ti asir sifatida Xitoyga olib ketilgan. Ilk Li sulolasi tugagach, Vetnamda Xitoy ma'muriy tizimi tiklangan. 622- yildan Vetnam Xitoy manbalarida «*Annam*» (*Annan* – Bo'ysundirilgan janub) deb atala boshlagan. Muhim strategik nuqtalarda Xitoy garnizonlari turgan. Lekin, amalda mamlakatni vetnamliklar boshqargan.

IX asr o'rtalarida Vetnam shimoliga Nanchjaodan tay qabilalari ko'chib kelgan. Xitoy hokimiyati bunga qarshilik qilgan va 865- yilda Xitoy qo'shin ko'chib kelganlarni qirib tashlagan. Mazkur g'alaba Tan imperiyasiga Vetnamda o'z o'rinlarini mustahkamlab olish imkonini bergan. Xitoy vakili Gao Byan ma'muriy boshqaruvni tartibga solish maqsadida ayrim tadbirlarni amalga

oshirgan. Soliqlar qisqartirilgan, soliqning yagona tizimi ishlab chiqilgan. Xitoy qo'shini markazda emas, chegara tumanlarida o'rnashgan. Poytaxt Latxan mustahkamlangan. Ma'muriyat va garnizon joylashgan qal'a ikki qavatli devor bilan o'rab olingan, aholi undan tashqarida yashagan.

Yo'llar qurilgan, daryo va kanallar tozalangan. Gao Byan faoliyati Xitoy-Vetnam munosabatlarini yumshata olmagan. Vetnamning mustaqillik uchun kurashi to'xtamagan. X asrda unga harbiy xizmatdagi feodallar yo'l boshchilik qilgan.

Xitoydagi dehqonlar qo'zg'oloni, Xuan Chaoning janubga yurishi, Xitoy feodal imperiyasi zaiflashuvi Vetnamga qo'l kelgan va u 906- yilda yana mustaqil davlat deb e'lon qilingan.

Boy amaldor Kxuk Txua Za qirol, ya'ni *vua* deb e'lon qilingan. Feodal Vetnam tarixshunosligi uning sulolasini tan olmagan. Kxuk Txua Za Xitoy imperatori tomonidan gubernator lavozimiga tayinlangan.

908–917- yillarda qator islohotlar o'tkazilgan: soliq va mehnat majburiyatlari tizimi tartibga solingan, qishloqdagi Xitoy tizimi yo'qotilgan, yuqoridan quyigacha ma'muriy boshqaruv almashtirilgan. Mamlakat viloyat, tuman, tuman va jamoalarga bo'lib boshqarilgan.

931- yilda chegarada ba'zi to'qnashuvlar bo'lib tursa-da, xitoyliklar Vetnamdan butunlay quvilgan. 939- yilda Batjyanga daryosi quyilishida Xitoy floti ustidan g'alaba qozonilgan.

Yangi Vetnam sulolasi asoschisi Ngo Kyuyen mamlakat poytaxtini mil. avv. III asrdayoq poytaxt bo'lgan qadimiy shahar Koloaga ko'chirgan. Yangi ma'muriy boshqarma faqat Vetnam amaldorlaridan iborat bo'lgan. Qadimiy Vetnam an'alarini tiklashga saroyda ham e'tibor berilgan.

Mazkur davrda aholi soni o'sib, yer maydoni kengaygan, yirik irrigatsiya ishlari amalga oshirilgan. Hosil oshgan, qishloq tashkilotining quyi ko'rinishi jamoa bo'lgan. Yer, o'tloq va o'rmonlar jamoaga tegishli bo'lgan.

Feodallashuv jarayonida Vetnam jamoasi ichida tabaqalashuv yuz bergan. Yerning oliy egasi davlat bo'lib, hukmron tabaqa merosiy zodagon va

amaldorlarga bo'lingan. Amaldorlar xizmat evaziga jamoalardan soliq olish huquqiga ega bo'lgan.

Daryo havzalari, dengiz qirg'oqlarida yangi shaharlar paydo bo'lgan. Metallga ishlov berish va kulolchilik yuqori darajaga chiqqan. Metall buyumlarining hammasi Vetnamning o'zida ishlangan. Me'morlar g'isht va yog'ochdan ko'p qavatli bino va qal'alar qurgan.

Me'morchilik va san'atda mahalliy an'ana kuchli bo'lgan. VIII asr oxirida «*Dayla uslubi*» nomli uslub vujudga kelgan. Unga ko'ra, binolar, ibodatxonalar, minoralarning birinchi qavatini uncha baland bo'lmagan. Har bir qavatda maxsus mehrobda Budda haykali bo'lib, bino tomi bukilgan. Me'morchilikda ma'lum darajada Hindiston ta'siri sezilib turgan.

O'ymakorlik yuksak darajada bo'lgan. O'sha davrda turli taqinchoqlar orasida fleyta (surnay) chalayotgan ruh tasvirlangan barelef urf bo'lgan.

Dayla uslubidagi kulolchilik ham ajoyib bo'lgan. G'ishtlar, cherepitsa, idishlar relefli bezaklar bilan qoplangan. Mahalliy naqshlarda esa hind yoki xitoy elementlari mavjud bo'lgan.

Vetnam feodallari markaziy hokimiyat kuchayuvini istamay, ko'pincha o'z qo'shinlari bilan qirolga qarshi chiqqanlar. Amaldorlar bo'lsa, markaziy hokimiyat tomonida turgan. X asr o'rtalarida o'zaro jiddiy urushlar bo'lib turgan. Mamlakat xonavayron bo'lib, o'n ikkita mustaqil feodallik tashkil topgan.

O'zaro urushlar dehqonlarni ham xarob qilgan. Natijada xalq qo'zg'olonlari boshlangan. Yana Xitoy hujumi xavfi paydo bo'lgan. Bu sharoitda mashhur amaldor va lashkarboshi Din Bo Lin mamlakatni birlashtirish uchun kurash boshlagan. G'alabalar uni amalda hukmdorga aylantirgan. U 968- yilda imperator deb e'lon qilingan. Din sulolasi boshchiligidagi davlat Daykovet («*Ulug' qadimiy Vetnam*») deb nomlangan.

Yangi ma'muriy islohotlar tarqoqlikni tugatishga qaratilgan. Yangi ma'muriy birliklar chegarasi merosiy chegaralar bilan mos tushmasdan yangi sulola Vualar bu sohadagi ishda o'z iqtisodiy qudratlariga tayangan.

Daykovetning yangi poytaxti Xoali devor va xandaq bilan o‘rab olingan. Davlat va harbiy boshqaruv isloh qilinib, unga asosan Din tarafdorlari qabul qilingan.

Ichki siyosat bilan bemaolol shug‘ullanish uchun Xitoy bilan chegarada sokinlik kerak bo‘lgan. Shu maqsadda Din 971- yilda Sun saroyiga elchilar jo‘natgan. 972- yilda Xitoy vassalligini tan olib, biroz o‘lpon to‘laydigan bo‘lgan. Bu majburiyat natijasida tashqi xavfdan cho‘chimay, ichki ishlar bilan shug‘ullanilgan, bo‘ysunmagan feodallarga qarshi kurash kuchaytirilgan. Vua o‘nta korpus – zaodan iborat muntazam qo‘shin tashkil etgan. Barcha raqiblar mag‘lub etilib, asirga olinganlar qizigan yog‘da qovurilgan yoki vua bog‘idagi yirtqichlarga yedirilgan.

Biroq, feodallar saroy to‘ntarilishini amalga oshirganlar. Din va Lin o‘limidan so‘ng boshlanib ketgan o‘zaro urushlardan xitoyliklar foydalanishga uringanlar. Bu xavf qattiqqo‘llikni talab etgan. Zodagonlarning bir qismi bosh qo‘mondon Le Xoanni vua deb e‘lon qilishga harakat qilganlar.

981- yilda yangi vua Le Day Xan ikki guruh qo‘shin bilan bostirib kelib, xitoy qo‘shinini mag‘lubiyatga uchratgan.

Ilk Le sulolasi hukmronligi davrida (981–1009) buddaviylik yordamida davlat mustahkamlana boshlagan. Buddaviylik VI asrdayoq hukmron dinga aylangan. Uning maktablaridan biri – «Txien» («dx yana» meditatsiya so‘zidan olingan) Vetnamda raqibsiz hukmron bo‘lgan. Uning asosiy ta‘limoti: «*inson o‘z yuragi bilan Budda yuragini anglaydi*», ya‘ni inson tabiatdan sof anglashmovchilik va xatolardan xalos. Buddaviylik davlatning doimiy homiyligida bo‘lgan.

Ilk o‘rta asrlarda Indoneziya. Bu hududda dastlabki davlatlar eramiz chegarasida vujudga kelgan. Mahalliy ziroatkor qabilalar sholikorlik, bronza quyish, temir eritish bilan mashg‘ul bo‘lganlar. Ajdodlar va turli ruhlarga sig‘inilgan. Malaylar va avstroneziya til oilasiga kiruvchi halqlar qadimdan mohir dengizchilar bo‘lishgan.

Mallakka bo‘g‘izi va qadimgi Kusantara (Uzoq orollar) suvlari orqali jahon savdo yo‘li o‘tgan. Tropik mussonlar doimiy harakat (suzish)ga yordam bergan.

Mazkur hudud Yaqin, Uzoq Sharq, Hindiston, Xitoy savdo va madaniy aloqalari zanjirining muhim xalqasi bo'lgan.

Katta Zond orollari daryo vodiylari va Shimoliy Malayyada vujudga kelgan sinfiy jamiyatlar to'g'risidagi ma'lumotlar hind, antik, xitoy manbalarida uchraydi. Hindistonning yozuvi, adabiyoti, mifologiyasi, buddaviylik va hinduiylik normalarining qabul qilinishi davlatchilik rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Qadimda va o'rta asr boshlarida (I–IV asrlar) G'arbiy Indoneziya va «*Oltin yarim orol*» (greklar Malayyani shunday ataganlar) hududlarida o'nlab shahar davlatlar mavjud bo'lgan. Ular xususiy va xalqaro savdo, sholikorlik, tog'lik vassallar hisobiga yashagan. Eng qadimgi davlatlar tarkibiga Langkasuka, Tambralinga, Takkola kabilar kirgan. Ular o'z geografik xolatidan foydalanib, ba'zan ittifoqlarga birlashib xalqaro savo aloqalarini nazorat qilganlar.

III–V asrlarda ularning ko'pchiligi vassal knyazlik sifatida Bapnom kxmer imperiyasi tarkibiga kirgan. U parchalangandan so'ng Xitoy bilan faol diplomatik va savdo aloqalarini o'rnatganlar. Ular orasida eng yirigi va kuchlisi Langkasuka bo'lib, asosiy din buddaviylik.

Indoneziya hududidagi qadimgi millat tamaddunining muhim tumanlari sharqiy va janubiy Sumatra, ayniqsa Djambi va Palembanga port va daryo vodiylari edi. Bu yerda III asr boshlarida Gein davlati, VI asrda Malayya kabi davlati bo'lgan. Ular Hindiston, Eron, Xitoy bilan savdo qilganlar.

Yava orolida iqtisodiy va siyosiy vaziyat qator dvlatlarni vujudga keltirgan. G'arbiy Yavada Taruma davlati vujudga kelgan. Taruma hududidan topilgan V asrga doir sanskrit yozuvlarida roja Turnavarman ko'klarga ko'tarilgan. U qo'shni knyazliklarni bo'ysundirgan, uning buyrug'iga binoan ko'p kilometrli sug'orish kanali qazilgan. U hayot himoyachisi-asrovchi xudo Vishnuga tenglashtirilgan.

V–VII asrlardagi Xitoy yilnomalariga ko'ra Yavada 30 ga yaqin davlat birlashmalari bo'lgan. Qo'shnilari bilan urushlar jarayonida ular yiriklashib borgan. Unga Yava xalqining g'oyaviy jihatdan birlashuvi, buddaviylik va hinduiylikning tarqalishi yordam bergan.

VII asrning 40–70- yillarida Kalinga podsholigi kengaygan. Sumatra, Kalimantan ichki hududlari va Sharqiy Indoneziyada u vaqtda ibtidoiy jamoa tuzumi xukm surgan.

Bapnom dengiz imperiyasi parchalangach, VI–VII asrlarda Sharqiy Sumatrada ta'sirchan davlat birlashmalari shakllana boshlagan. Malakka bo'g'izi zonasida bir necha hudud mustaqillikka erishgan.

Bu vaqtda Janubiy dengizlar orqali bo'ladigan xalqaro savdo sezilarli darajada o'sgan. Hind, fors, arab savdogarlarini kumush, oltin, rangli tosh, marvarid, qimmatbaho yog'och, ziravor, dorivorlar kabi mahsulotlar ko'proq qiziqtirgan.

Malayya portlarining ahamiyati ortgan. Sharq savdosidagi deyarli barcha mahsulotlar shu yerdan o'tgan. Xalqaro savdodan katta foyda olingan. Savdo va harbiy flot imkoniyatlari oshirilgan. Indoneziya davlatlari Hind va Tinch okeanini birlashtiruvchi muhim nuqtalarni nazorat qilgan.

Shunday sharoitda Sharqiy Sumatradagi knyazlik Shrividjaya kuchaygan. Qadimgi malay tilidagi yozuvlarga qaraganda, 682–685- yillarda Jayanash hukmronligi davrida bu davlat Malayya va boshqa qo'shnilar hisobiga kengaygan.

Ilk Shrividjayya hukmdorlari – *xadjilarning* asosiy maqsadi Malakka va Zond bo'g'izlarini nazorat qilib, savdo monopoliyasini o'rnatish bo'lgan. VII–VIII asrlarda bu davlat Xitoy bilan doimiy diplomatik va savo aloqalarida bo'lib turgan. Shaylendr sulolasi davrida hukmdorlar o'zlarini *maxaraja* deb atay boshlagan. Ko'pgina mahalliy hukmdor – *datular* bo'ysundirilgan.

Chenli kxmer yerlari, Tyam mulklari va Xitoyga tobe Shimoliy Vetnam hududi Shrividjayya harbiy ekspansiyasi ob'ektiga aylangan. VIII–IX asrlarda u Janubi-sharqiy Osiyo va Uzoq Sharqdagi kuchli dengiz imperiyasiga aylangan.

Bu davlat antik davrdagi singari vositachilik, boj, o'lpon va talonchilik hisobiga yashagan.

IX–X asrlardagi arab geograflari «*Saboh davlati*»ning iqtisodiy va siyosiy gullab-yashnaganligi to'g'risida yozgan. 943- yilda Ma'sudi «*Maxarojalar*

imperiya» armiyasi va boyliklaridan hayratlanganligi to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud.

Davlat mafkurasi buddaviylikning «*Keng yo'l*» – Mahayana oqimi bo'lgan. Mahayana ma'budalari va uning mistik marosimlaridan hukmdorning ilohiy hokimiyati g'oyasini singdirish maqsadida foydalanilgan.

Sharqiy Hindiston, Shri Lanka, Xitoy bilan qadimiy aloqalar tufayli Shrividjaya budda ilmining dunyo markaziga aylangan. IX asr o'rtalarida maxaroja Balaputra (Shaylendr sulolasi) Hindistonning Nalandr shahri budda universiteti yaqinida monastir qurdirgan.

VIII asr boshlarida Markaziy Yavadagi ziroatkor tumanlar orasida eng boyi Mataram bo'lgan. Uning hukmdori – *ratu* Sanjayya mahalliy knyazlar – *rakalar* orasidan yetishib chiqqan. U hinduiylikning Shiva kultiga homiylik qilgan. Sanjayya Matarama sulolasini boshlab bergan. U Yava, Malayya va hatto Kxmerlar hududlarini ham bo'ysundirgan. VII asrning 70–90- yillarida Shrividjaya bir necha yil yashab, sanskrit testlarini tarjima qilib, asarlar yozgan xitoylik buddaviy ruhoniylar I Szu yozib qoldirgan ma'lumotlarga ko'ra ushbu davlat Shrividjaya bilan raqobatlashgan bo'lib, har ikki davlat Zond bo'g'zi sharqidagi yerlarga (Qadimgi Taruma yerlari) da'vogarlik qilgan.

Yavaliklarda markazlashgan davlatning shakllanishi jarayoni ancha qiyin kechgan. Viloyat rakalarining har biri o'zaro urushlar natijasida maxaroja unvonini olishdan umidvor bo'lgan. Matarama hukmdorlari o'z siyosiy niyatlarini yirik ibodatxona majmualari qurish bilan mustahkamlashga harakat qilgan. Bu qurilishlar juda ko'p mablag' va ishchi kuchini talab qilgan. Mataram Bali orolini egallashga ham harakat qilgan.

X asr o'rtalarida podsho oilasi boshqaruvida zulm elementlari kuchaygan, ma'muriy-hududiy tizim murakkablashib, markazlashgan. Okruglarni oliy amaldorlar, hukmdorning yaqin qarindoshlari boshqargan.

X asr oxiri – XI asr boshlarida qonunlar to'plami yaratilgan. Shrividjaya qarshi harbiy yurishlar uyushtirilgan. Yavaliklar Sumatranga o'tib, Palembangni majaqlab, talaganlar va bir necha yil imperiyaga xavf solib turgan.

Ushbu sharoitda Shrividjaya Janubiy Hindistonning Cholov davlatidan ko'mak so'ragan. O'z vassallariga tayangan Shrividjaya qarshi hujumga o'tgan. 1016- yilda Mataram to'satdan hujumga duchor bo'lgan. Hukmdor o'ldirilib, davlat qator mayda mulklarga parchalangan. 20- yildan ortiq davom etgan feodal tarqoqlik, o'zaro janglar boshlangan.

Feodal yer egaligining uzoq davom etgan evolyusiyasi Yava jamiyatining xarakterli belgisidir. VIII asrdan yirik feodallarning ahamiyati pasaygan, monarx va yarim feodal elementlar kuchaygan.

Ko'rilayotgan davrda yer asosan yirik dunyoviy feodallar – *raka* va *rakaryanlar* tomonidan sovg'a qilingan. Asosiy oluvchilar esa ibodatxonalar bo'lgan. Yer berish bo'yicha monarx va uning qarindoshlari ikkinchi o'rinda turgan. Yirik yer egalari bir vaqtning o'zida yer va imtiyoz in'om etganlar.

IX asrdan asosiy yer beruvchilar monarxlar bo'lgan. Soliq to'lamaydiganlar (odatda ibodatxonalar) yerni dehqonlarsiz olganlar, ularga imtiyoz ham berilgan. Imtiyoz olmaganlar yer uchastkalarini dehqonlar bilan birga olganlar.

X asrda Mataramda hunarmandchilik ham rivojlangan. Mashhur xanjar – *kris* kabi sovuq qurollar, yog'och va g'arovdan ishlangan buyumlar, ziravorlar eksport qilingan.

Shrividjaya Mataram ustidan g'alaba qozongach, o'zining taraqqiyot cho'qqisiga chiqqan. Sumatra-Malay imperiyasi Nusantra dengizlarida to'la hukmronlik qilgan. Uning budizmning jahon markazi sifatiga obro'si ham ortgan.

Lekin XI asr boshlarida Shrividjaya va Cholov imperiya manfaatlari dengizlarda to'qnashib qolgan. Natijada sulolaviy va diniy aloqalar raqobat bilan almashgan. 1025- yilda Rajendra Chola yirik flot bilan hujum qilishi tufayli Shrivadajaya savdo va dengiz qudratiga tuzatib bo'lmas zarar yetkazilgan.

Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari ma'naviy taraqqiyotga Indoneziya sinfiy jamiyati ilk o'rta asrlarda o'zining qaytarilmas tajribasini qo'shgan. Qadimgi Yavan va malay adabiy yozuvlari, tillari shakllangan. U avval rasmiy va din tili bo'lgan sanskritning o'ziga xos elementlarini qayta ishlash jarayonida yuz bergan. Mahalliy til va yozuv tizimi keng tarqalgan.

IX–X asrlarda Mataramda adabiyot gullab-yashnagan. *Kavi* (qadimgi yavan tili) tilida epik, mifologik, kult, falsafiy asarlar yozilgan. *Poema-kakavinlar* (qadimgi yavan «Ramayana»si), *narvlar* («Maxabxorat»ning prozalik qayta ishlangan ko‘rinishi), *tuturlar* (diniy-mifologik adabiyot va nasihatlar), buddaviylikka doir asarlarning tarjimalari mashhur bo‘lgan. Mataram maxarojalari saroyida shoirlar, aktyorlar, musiqachilar yashagan.

Ijodning turli janrlarini o‘zida jamlagan mashhur qo‘g‘irchoq-soya teatri – *vayang* tomoshalari ko‘rsatilgan.

VIII–X asrlarda klassik arxitektura va tasviriy san‘at shakllangan. Borobodur va Loro Janggarang singari Janubi-sharqiy Osiyodagi eng yirik buddaviylik va hinduiylik me‘moriy ansambllari bunyod etilgan. Mahalliy me‘morchilik ko‘rinishi – *chandi* taraqqiy etgan.

Yava va malay ustalari bronza skulptutura quyish texnikasi, tosh, metall, yog‘ochga ornamentli o‘ymakorlik sirlarini oliy darajada bilganlar.

VI–VIII asrlarda Kampuchiya. O‘rta asr boshlarida *kxmerlar* sholi yetishtirishning yuksak madaniyatiga erishganlar. Qadimgi shahar hayoti va xalqaro savdo hayoti vorislari Mekong daryosi quyi va o‘rta oqimlari, uning irmoqlari havzalari, katta ko‘l atroflarida yashagan.

Ilk sinfiy imperiya Bapnom (funan)ning so‘nggi o‘n yilliklari bir necha siyosiy markazning siyosiy hokimiyat uchun o‘zaro urushlari bilan to‘la bo‘lgan.

Markazlarning biri shimolda Mun daryosi quyilishida, boshqasi imperiya markazida, uchinchi janubda yuzaga kelgan. Oqibatda Mun daryosi havzasida (hoz. Sharqiy Tailand hududi) Kambudja (Chenla) eng yirik markazga aylangan. VI asr oxirida imperiya parchalanuvi voqyelikka aylangan. VII asr boshlarida Kambudjada hokimiyat Chitrasen (600–615) qo‘liga o‘tib, u markaziy Bapnom hududini qo‘shib olgan. VI–VII asrlarda Bapnom imperiyasi parchalangan Kxmer jamiyatida yangi davlatlar paydo bo‘lgan, ijtimoiy, iqtisodiy o‘zgarishlar yuz bergan. O‘zgarishlar birinchi navbatda feodallashuv jarayoni bilan bog‘liq bo‘lgan.

Cherkov va dunyoviy katta yer egalari tez o‘sgan. Cherkovga odam va yer sovg‘a qilish ommalashgan. Jamiyatda quldorlik va feodalizm elementlari

aralashib ketgan. Qishloq jamoalarining erkin a'zolari davlatga mahsulot ko'rinishida o'lpon to'laganlar, ishlab berish majburiyatini o'taganlar, armiyada xizmat qilganlar. Jamoa a'zolari olgan yerlar ba'zan davlat tomonidan feodallarga cheklangan holda sovg'a qilingan. Yangi yerni feodalga berish uchun qo'shni qishloq *anaklarining* roziligi kerak bo'lgan. Bu masala bo'yicha *anaklar* ibodatxona bilan ham sudlashuvga haqli bo'lgan. Dunyoviy katta yer egalari *knomlardan* foydalangan, ular ahvoli krepostnoylarnikiga yaqinlashib qolgan. *Knomlar* uylanishga haqli bo'lib, VII–VIII asrlarda *knomlar* alohida yoki oilasi bilan sotilishi, sovg'a qilinishi mumkin bo'lgan. *Knomlar* majburiyati oldindan belgilanmagan va cheklanmagan.

Ijtimoiy piramidaning eng yuqori pog'onasida «*Muqaddas davlat odami*» unvoniga ega bo'lganlar turgan. Bu yerda ilohiylik va dunyoviy birlik VII asrdayoq xudo-podsho kultiga asos solinganligidan dalolat beradi.

Vishnu, Shiva ibodatxonalari, Budda monastirlari ham katta yerga egalik qilgan. Ba'zan dunyoviy feodal o'zi qurgan ibodatxonaga yer sovg'a qilgan yoki birgalikda ega bo'lgan. Yirik feodallar o'zlari xo'jalik yuritmaganlar. Ular ishlanadigan yerlarni sovg'a qilganlar, sotganlar, pudratchiga bergan.

yer bilan bog'liq barcha jarayonlar monarxlar tomonidan tasdiqlangan. Monarx yer egalariга imtiyozlar bergan. Bundan tashqari, mamlakat markazida ilgari o'zlashtirilgan yerni sotish uchun shahar hokimlarining roziligi kerak bo'lgan. Yangi ega davlat oldida avvalgi ega olgan majburiyatlarni bajarishga qasam ichgan. Feodal yer egaligining bir necha shakli bo'lgan.

Parigraxlar – to'la imtiyozga ega bo'lib, bu yerlar merosiy bo'lgan. Merosiylar bo'lmagan mulk – *kshatra* egalari soliqning ma'lum qismini davlatga bergan. Merosiylar *punya* egalari daromadning ma'lum qismini monarx yoki ibodatxonaga bergan.

Feodal egalik ob'ekti qishloq emas, sholi maydoni bo'lgan. Kxmer feodali turli qishloqlardagi sholipoyalarga egalik qilgan. Qishloq jamoa tuzilmasini saqlab qolgan. Anaklarning majburiyatlari va soliqlar hosilga emas, yer maydoniga

bog'liq bo'lgan. Shu sababli yerni kengaytirish emas, hosildorlikni oshirishga harakat qilingan.

VII asrda Kambudja hududi ancha kengayib, kxmerlar yerlari ma'lum vaqt birlashtirilgan. 630- yilda davlat tarkibiga Mekong deltasi va Kxmer dengizi (Siam qo'ltig'i) sohillari kirgan. Keyinroq Jayavarman (655–681) davrida Kambudjaning isloh qilingan, kuchaytirilgan armiyasi Ventyan va Luangxabanga tumanlariga hujum qilib, kxmerlarga qarindosh aholini bo'ysundirgan. Markaziy hukumatni mustahkamlash uchun amaldorlar ko'paytirilgan. Monarx ilohiylashtirilgan, yarim diniy saroy marosimlari o'tkazilgan. Monarx hokimiyati kuchaygan sari Kxmer jamiyati Shiva kultiga yaqinlashib borgan. Lekin, Shiva-Vshinu (Xarixari) kultidan to'la voz kechilmagan. Davlat devonini 5 ta vazir boshqargan. Mamlakat 30 viloyatga bo'lingan. Ba'zi zodagon oilalar merosiy yerlarini saqlab qolgan. VII asr oxirida sobiq Bapnomda ekish mumkin bo'lgan barcha yerlar o'zlashtirib bo'lingan. Bo'lajak poytaxt Yashodxarapura (Kambudja shimoliy-g'arbiy) tumani o'zlashtirishga kirishilgan.

Ilk o'rta asrlarda kxmer yerlarining birlashuvi mustahkam bo'lib chiqmagan. VII asrning 80- yillarida ikki markaz – markaziy va janubiy hududlar kurashuvi boshlangan. VIII asr boshlarida mamlakat yana parchalangan. Ular asosida ikkita davlat birlashmasi paydo bo'lgan: *Yer Kambudjasi* va *Suv Kambudjasi*.

Ikkala davlat ham kxmer yerlarini birlashtiruv markazi bo'la olmagan. Yer Kambudjasi hudud-katta umumiy sug'orish tizimini yaratishning amalda imkoniyati bo'lmagan, oqibatda iqtisodiy asos yaratilmagan.

Suv Kambudjasi bir necha knyazlikdan iborat bo'lib, amalda hech qachon yagona davlat bo'lmagan. Shuning uchun ham o'zi birlashtiruvchilik rolini o'ynay olmagan.

VII–VIII asrlardagi o'zgarishlar madaniyat rivojiga katta ta'sir qilgan. Aynan shu davrdan me'morchilikda o'ziga xoslik boshlagan. Kxmer yozuvi keng tarqalgan. Diniy hayotdagi qorishuv Shiva-Vishnu kultining ommalashuviga olib kelgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Vansuan imperiyasi haqida ma'lumot bering.
2. Me'morchilikning «dayla» uslubi haqida nimalar bilib oldingiz?
3. «Oltin yarim orol» haqida nimalar bilasiz?
4. Ilk o'rta asrlarda Yava orolida qanday davlatlar mavjud edi?
5. Shrivijaya rojaligining qudrati oshishiga qanday omillar sabab bo'lgan edi?
6. Ilk o'rta asrlarda Janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlarida buddizmning o'rnini qanday edi?

II BO‘LIM. RIVOJLANGAN O‘RTA ASRLAR.

VIII BOB. RIVOJLANGAN O‘RTA ASRLARDA XITOIY.

Xitoy mo‘g‘ullar sulolasi hukmronligi ostida. Tan imperiyasi o‘rnini olgan Sun imperiyasi XI asrda vujudga kelgan. XII asr boshlarida shimoldan hujum kuchayganligi tufayli 1126- yilda poytaxt janubdagi Xanchaoga ko‘chirilgan. 1127- yildan Sun sulolasi qo‘lida faqat janubiy Xitoy qolgan, xolos. Shimoliy Xitoy *manchjur-tungus* qabilalaridan biri *jurjanlar* tuzgan va Szin deb atalgan yangi davlat tarkibiga kirgan. Bu davlat ilgarigi *Kidanlar* davlatini o‘ziga singdirib olgan. XIII asrda shimoliy Xitoyni mo‘g‘ullar bosib olgan. Janubiy Xitoydagi Sun imperiyasi 1279- yilgacha Chingizxonning nevarasi Xubilay bosib olguniga qadar yashagan. Xubilay Xitoyda Yuan deb atalgan yangi mo‘g‘ul sulolasiga asos solgan.

Xitoy mo‘g‘ullar sulolasi hukmronligi ostida. Dastlab Xubilay zamonida (1259–1294) Xitoyning shimolida o‘rnatilgan mo‘g‘ullar hukmronligi asta-sekin janubiy Xitoyga ham yoyilgan. 1278- yilgi Sun sulolasining poytaxti Xanchjaou shahri ham egallangan. 1279- yilda janubiy Xitoy tamomila istilo etilgan. Mo‘g‘ullar istilosi Osiyo va Yevropa kabi Xitoy uchun ham dahshatli bo‘lgan. Chingizxondan boshlangan yurishlar davomida Xitoy behisob qurbonlar bergan. Xitoyliklar ekin yerlarining bir qismini yaylovlarga aylantirilgan. Yangi soliqlar paydo bo‘lgan. Mo‘g‘ullar olib boriladigan urushlar munosabati bilan ularning talabiga muvofiq, har xil yuklarni tashib berish tarzidagi yillik soliq Xitoy dehqonlari zimmasiga tushgan og‘ir yuklardan biri bo‘lgan. Oqibatda qishloq xo‘jaligiga katta zarar yetkazilgan. Yuan sulolasi davrida asosiy kuch mo‘g‘ullarning o‘zidan iborat bo‘lsa ham, qo‘shinga yuk tashish, yer qazish kabi ishlarni bajarish uchun xitoylar keng ko‘lamda jalb qilingan. Qonun bo‘yicha, bunday ishlarga har o‘n kishidan birini olish kerak bo‘lgan. Xitoy shahar aholisi ham og‘ir ahvolga solingan.

Katta devorlarni teshishga mo‘ljallangan tosh otuvchi qurollar ishlab chiqarish uchun Xitoy hunarmandlari janglarga olib ketilgan. Sun sulolasi davrida

yerga xususiy mulkchilik dehqonlar qaramligini yanada kuchaytirgan. Bu jarayon mo'g'ullar davrida ham davom etgan. Dehqonlar sotiladigan va sotib olinadigan mahsulotga aylangan. Soliqlar va boshqa to'lovlar endi tamomila feodallarga bog'liq bo'lgan. Shahar sexlari mo'g'ullar xazinasiga katta pul to'lagan. Hunarmandchilik mahsulotlarining katta qismi mo'g'ul davlatiga bepul topshirilgan.

Marko Polo ma'lumotlariga ko'ra, Yuan sulolasi dastlabki paytlarda Xitoy sharq kurashini tomosha qilib, ulardan *«Nega mo'g'ullarga qarshi kurashmaysizlar, sizlar ulardan kuchlisiz-ku!»* deganda, ulardan biri *«mo'g'ullarni biz o'zimizga singdirib yuboramiz»*, degan edi. XIII asr oxiri – XIV asr boshlaridayoq mo'g'ullar xitoyliklarning kuchli ta'siri ostiga tushib qolgan. Ular xitoy tilida gapiradigan bo'lganlar, xitoy yozuvini o'zlashtirganlar va xitoyliklarning ilgarigi idora usulini qabul qilgan.

Ikkinchi tomondan, Xitoyning mo'g'ul davlatlari tizimiga kiritilishi tufayli endilikda Xitoy ilgarigi Tan va Sun «milliy» sulolalari zamonidagidan ham ko'proq darajada savdo-sotiq ishlarida ishtirok qiladigan bo'lgan. Xitoyda Eron, Arab, O'rta Osiyo va Hind savdogarlarining savdo rastalari paydo bo'lgan. Xitoyda XIII asrda bambukdan yasalgan trubkaga o'xshash multliqlar, XIV asrda esa tosh va temir o'q solib otiladigan metall zambaraklar ixtiro qilingan.

Xubilay zamonida Xitoyga borgan venetsiyalik sayyoh Marko Polo *«Xitoy ipagi, chinnisi, temiri, misi dunyoning hamma burchagiga chiqarilardi»*, deb yozgan. Savdoning asosiy samarasini mo'g'ullar, turk va fors savdogarlari ko'rgan. XIV asrda mo'g'ul imperatoriga qarshi bir necha bor saroyda fitna uyushtirilgan. Aholining kengroq doiralari o'rtasida o'z oldiga mamlakatni ozod qilishni maqsad qilgan milliy tashkilotlar tuzilgan. 1351- yilda Xenan va Shandun viloyatlarida *«Oq nilufar»* nomli ittifoq tomonidan tayyorlangan *«Qizil peshonabog'lilar»* qo'zg'oloni bo'lgan. Dehqonlarga shaharliklar ham qo'shilgan. Ushbu qo'zg'olon ozodlik urushiga aylanib ketgan. U qariyb 20- yil davom etgan. 1356- yilda *«Qizil peshonabog'lilar»* ulug' xon poytaxti Yanszin shahrini xavf ostida qoldirgan. XIV asr 60- yillarida Xitoy viloyatlarining ko'pchiligida mo'g'ullarga qarshi

qo'zg'olonlar bo'lgan. Qo'zg'olonchi dehqon qo'shinining rahbarlaridan Chju Yuan Chjan 1369- yilda imperator deb e'lon qilingan va u ta'sis etgan sulola Min deb ataladigan bo'ldi.

Min sulolasining idora qilishi. Bu sulola Xitoyning 1368- yildan to 1644- yilga qadar idora qilgan. Uning poytaxti dastlab Nankin shahri bo'lgan. Lekin, ko'p o'tmay, poytaxt yana Yanszin shahriga ko'chirilgan. U endi Pekin degan yangi rasmiy nom olgan. Xalq orasidan chiqqan yangi sulola dastlab mehnatkashlar manfaatini birinchi o'ringa qo'ygan holda siyosat yuritgan. Masalan, soliqlarni tengroq taqsim qilish maqsadida, soliq ro'yxatlari qaytadan ko'rib chiqilgan. Mo'g'ul zodagonlarining yerlari biroz ko'paygan. XIV asr oxiri – XV asrning birinchi yarmida irrigatsiya sohasida katta ishlar qilingan. Shaharlardagi hunarmandlar to'laydigan soliqlar ham dastlabki paytlarda bir qadar kamaytirilgan. Lekin, shu bilan birga, «dehqonlar imperatori» biror-bir ijtimoiy inqilob qilishni o'ylamagan.

Katta yer egalari dastlab sal cheklab qo'yilgan bo'lsa-da, umuman saqlanib qolgan. Bu holat o'sishda va mustahkamlanishda davom etgan. Chjou Yuan Chjangga hokimiyatni qo'lga olishga yordamlashgan lashkarboshilar va yangi sulolaning faol tarafdorlari ko'pgina yer-mulklarini olganlar. Sulola merosiylar yerlar sifatida ekinzorlar va yaylovlarning juda katta qismini o'z qo'llariga kiritgan. Bu yerlardan olingan daromad imperator saroyi va shahzodalarning xarajatini ham qoplagan. Chjou Yuan Chjanning 20 dan ortiq o'g'li bo'lib, ularning hammasi yuqori ma'muriy lavozimlarni egallagan va ayni vaqtda yirik yer egalari bo'lgan. Ammo, imperator xonadoniga taalluqli bo'lmagan oliy ma'muriy shaxslar ham katta yer-mulklar egasiga aylangan.

Shaharlarning rivojlanishi, ilk shahar kurtaklari. XIV–XVI asrlarda Xitoyda sanoat ancha tez sur'atlar bilan rivojlangan. Sholi va ipak tayyorlash, gazlamalarga pardoz berish, qog'ozga shisha, chinni tayyorlash, turli xildagi kon sanoati tez rivojlangan. Pekin, Nankin va boshqa shaharlarda saroylar, ibodatxonalar, bezakli minoralar, ko'priklar, arklar, turli qal'a inshootlari qurilgan. Min sulolasi davrida ham sanoat, asosan hunarmandchilikdan iborat bo'lib qolgan.

Biroq, sanoatning ayrim tarmoqlari, asosan katta ishlash sanoatida manufaktura shaklidagi yirik ustaxonalar bo'lgan. Qullar va qaram dehqonlar mehnatidan foydalanadigan ko'pgina davlat manufakturalari (chinni ishlab chiqarish) mavjud bo'lgan. Kon ruda qazib chiqarish sanoatida majburiy mehnat tamomila hukmronlik qilgan. O'z ichki ahvolini mustahkamlab olgan sulola yangi yerlarni bosib olish hamda Xitoyning tashqi bozorlarini kengaytirish maqsadida keng istilochilik yurishlarini uyushtirgan. Chjou Yuan Chji zamonidayoq Koreya bilan Tibet Xitoy imperatori hukmronligi ostida bo'lgan. Uning vorislari Indoneziya, Hindixitoy mamlakatlariga harbiy ekspeditsiyalar yuborgan. Bu mamlakatlardagi kichikroq hokimlarning bir qismi Xitoy imperatorining oliy hokimiyatini tan olgan. Xitoyliklar Indoneziya bilan Hindixitoyga ko'plab ko'chib bora boshlagan. Min hukumati Hindixitoy, Indoneziya, Hindiston va hatto Sharqiy Afrika qirg'oqlariga tinimsiz tarzda harbiy dengiz ekspeditsiyalarini yuborib turgan. Admiral Chjen Xe boshchiligida 1403–1433- yillar mobaynida turli mamlakatlarga yetti marta dengiz yurishlari uyushtirilgan. XVI asrda Min imperiyasi boshqalarga hujum qilish emas, balki bundan keyin o'z mamlakati chegaralarini mudofaa qilishlariga to'g'ri kelgan. G'arb tomondan unga mo'g'ullar xavf solib turgan. 1550- yilda mo'g'ullar qo'shini Pekinga bostirib kirib, uning chegaralariga o't qo'ygan.

Xitoyda yevropaliklarning paydo bo'lishi. XVI asrning ikkinchi yarmida Xitoy yaponlar tajovuziga qarshi og'ir kurash olib borishga majbur bo'lgan. Shunday kurashlar oqibatida Min sulolasi samuraylar hujumlarini qaytarib, shu asrning oxirida ularni qit'adan haydab chiqargan. XVI asr boshlarida Xitoyga Yevropaliklar kirib kela boshlagan. 1516- yilda birinchi bo'lib portugal kemalari kelgan. XVI asrning 40- yillarida portugallar Xitoy qirg'oqlarida bir necha koloniya barpo qilgan. Lekin, portugallarning ta'magirliklari va o'zboshimchaligidan bezor bo'lgan xitoylar 50- yillarning boshida ularning hammasini yakson qilgan. 1557- yilda bosib olingan Makao (Kanton) janubida portugallar ancha mustahkamlanib olishga muvaffaq bo'lgan. XVI asrning ikkinchi yarmi XVII asrning boshlarida Xitoyda ispan, golland, ingliz va fratsuzlar paydo bo'lgan. Ammo, Min hukumati chet elliklarni bir oz bo'lsa, ham Xitoyning

ichkarisiga suqilib kirishga yo‘l qo‘ymagan. XVI asr Yevropa savdogarlarining Hindiston va Indoneziya bilan savdolariga nisbatan Xitoy bilan bo‘lgan savdo aylanmalari juda oz bo‘lgan. Xitoy ruslar bilan birinchi marta XVI asrning birinchi yarmidan aloqa qila boshlagan.

XV–XVI asrlarda Xitoyda ziddiyatlarning keskinlashuvi. XV–XVI asrlarda Xitoyda tabaqaviy ziddiyatlar keskinlashgan. Sudxo‘rlikning yoyilishi, soliqlarning ortib borishi, xalqning noroziligini keltirib chiqargan. 1448–1449-yillarda Futszyan viloyatida Den Maotsi boshchiligida dehqonlar qo‘zg‘oloni bo‘lgan. Uning atrofiga o‘zi singari o‘n minglab mayda ijarachi dehqonlar to‘plangan. Bu ijarachilar aslida qaram holatiga tushgan dehqonlardan iborat bo‘lgan. Qo‘zg‘olonchilar eski odatdagi rentani talab qilib oshirilgan ijara haqini to‘lashdan bosh tortgan.

XVI asrning boshlarida bunday qo‘zg‘olonlar deyarli barcha viloyatlarda bo‘lib o‘tgan. Ayni vaqtda XV–XVI asrlarda Xitoyda hukmron tabaqaning o‘z ichida turli guruhlar kurashi davom etayotgan edi. Min imperatorlariga yaqin bo‘lgan amaldorlar yuqori va daromadli lavozimlarni egallagan. Ularga feodallarning kengroq doirasi, xususan, *shenshiy* deb nomlangan olimlar tabaqasi qarshi chiqqan.

1506- yilda amaldorlar markaziy boshqaruvni butunlay qo‘lga olib uni 1521-yilgacha saqlagan. Keyin ikkinchi guruh g‘olib chiqib, qolgan amaldorlarning mollari talangan, o‘ldirilgan. Lekin, XVI asrdan so‘ng XVII asrning 20- yillarida yana amaldorlar g‘olib chiqqan.

Mavzuga doir savollar:

1. Mo‘g‘ullar tomonidan Xitoyning bosib olinishi necha bosqichda kechdi?
2. Marko Polo sayohatlarining Xitoy tarixini yoritishdagi manbaviy ahamiyatini qanday baholaysiz?
3. «Qizil peshanabog‘lilar» qo‘zg‘olonini asosiy harakatlantiruvchi kuchlari haqida ma'lumot bering.
4. Chjan Xe sayohatlaridan ko‘zlangan asosiy maqsadlar nimalardan iborat edi?

5. XVI asr Xitoydagi tabaqaviy ziddiyatlarning ildizi sifatida nimalarni e'tirof etish mumkin?

IX BOB. RIVOJLANGAN O'RTA ASRLARDA HINDISTON.

Dehli sultonligi. 1206- yilda G'azna sultonligidan mustaqil bo'lib olgan Dehli sultonligi XIII – XIV asrlar davomida ancha katta davlat sifatida yashagan.

Dehli sultonligi XIII asr oxiri – XIV asr boshlarida kengaygan bo'lib, bu vaqtda uning tarkibiga Shimoliy Hindistondan tashqari, Markaziy Hindiston viloyatlari va Dekan yassi tog'ligidagi ko'pchilik davlatlar kirgan. Dekan 1306–1310- yillarda sulton Alovuddin Xiljiy tomonidan bosib olingan. Navbatdagi sultonlardan biri Muhammad Tug'laq (1325–1351) deyarli butun Hindistonni bo'ysundirib, hatto Eron bilan Xitoyni ham zabt etishni orzu qilgan. Ammo, sultonlikning kengayishi mustahkam xarakterga ega bo'lmagan. XIV asr o'rtalariga kelib Dekan ajralib chiqqan va ko'p o'tmay Dehlidan shimoldagi ko'pgina viloyatlar, shu jumladan, Bengaliya ham ajralib ketgan. Dehli sultonligi tarkibiga kirgan viloyatlarning ayrimlari XIV asrning ikkinchi yarmida mustaqil davlatlarga aylana boshlagan. Sulton Dehlining o'zida mustahkam hokimiyatga ega bo'lmagan, chunki u yerda feodallarning turli guruhlar o'rtasida hokimiyat uchun uzluksiz kurashlar bo'lib turgan.

Dehli sultonligi davrida feodal tuzumining o'ziga xos xususiyatlari. XIII–XVI asrlarda Hindistonda feodal tuzumi o'ziga xos tarzda rivojlangan. Bir tomondan, Hindistonda musulmon yer egaligi tizimi qaror topib, butun yerlar davlat boshlig'i sultonning mulki deb qaralgan. Kelgindi musulmon feodallari sultonning harbiy xizmatchisi bo'lib, undan *iqto* – vaqtincha va umrbod foydalanish uchun yer olganlar. Ular aholidan (dehqonlardan) renta undirib olish huquqiga ega bo'lgan. Ikkinchi tomondan, mamlakatda mahalliy feodallar knyazlar – *rojalar* o'z viloyatlarini amalda mustaqil ravishda boshqarib, sultonga muayyan miqdordagi bojni to'laganlar. O'rta va mayda hind feodallari *rojaputlar* va boshqalar qisman meros bo'lib qolgan feodal mulkchiligi huquqi asosida, qisman

harbiy xizmatni o'tab turgan paytda vaqtincha beriladigan in'om tariqasida yerga egalik qilardilar. Vaqt o'tishi bilan kelgindi iqtadorlar ham yerning merosxo'r egalariga aylanib bordilar, ammo bu jarayon XIV asrning oxirigacha ham tugallanmagan. Yerlarning katta qismi har ikkala din mahalliy, hind dini (eski ibodatxona yer egaligi) hamda yangi, musulmon (vaqf yerlari) dinidagi ruhoniylarning qo'lida bo'lgan. Bu davrda Hindistondagi feodal tuzumining yana bir xususiyati jamoatchi dehqon xo'jaliklarining ilgarigidek ustun bo'lib qolganligidir. Mahalliy hind va kelgindi turk-musulmon feodallarining o'zlari odatda xo'jalik bilan shug'ullanmas, balki qaram dehqonlardan oziq-ovqat rentasi, qisman pul rentasini undirib olganlar. Barshchina ishlari mavjud bo'lgan joylarda asosan qullar va past tabaqa dehqonlar mehnatidan foydalanilgan.

XIII–XIV asrlarda Hindiston feodal tuzumining xarakterli xususiyati – shahar hayotining ancha intensiv rivojlanishidir. Qadimgi davrlardayoq mavjud bo'lgan shaharlar qatoriga sultonlar va ularning nabiralari feodallarning qarorgohi sifatida vujudga kelgan ko'pgina yangi shaharlar qo'shilgan. Dehli shahrining o'zi ana shunday feodal-poytaxt shahri uchun misol bo'la oladi. Bu yerda juda ko'plab saroy ahli va xizmatchilari, askarlar, amaldorlar va shu singarilardan tashqari, ko'pgina hunarmandlar va savdogarlar yashab, ular sulton saroyi hamda poytaxtdagi boshqa feodallarning iqtisodiy ehtiyojlarini qondirganlar.

Ana shunday «shahar-qarorgohlar»dan tashqari, Hindistonda XIII–XIV asrlarda Bengaliya qo'ltig'i bilan Arab dengizi sohilida joylashgan hamda xalqaro savdo-sotiq bilan bog'langan ko'pgina dengizbo'yi shaharlari muvaffaqiyatli rivojlangan. Bular orasida, xususan, Malabar sohilida Goa va Kalikut, Kambay qo'ltig'i sohilida Kambay ajralib turgan. Shimoliy Hindistonda karvon savdosi bilan bog'liq bir qancha shaharlar orasida Agra, Laxor, Mo'lton eng muhimlaridir. Hind hunarmandlarining mahsuloti bo'lgan juda ko'plab buyumlar (avvalo yuqori sifatli hind gazlamalari), shuningdek, turli ziravorlar Yevropaga va Shimoliy Afrikaga muntazam yuborib turilgan. Hindistonga esa asosan yilqi, qalayi, mis, oltin, kumush pul va shu singarilar tashib keltirilgan.

Hindistonga Amir Temurning hujumi. XIV asrda Hindiston tamomila tarqoq feodal mamlakat bo'lib, ko'plab musulmon va hind feodal davlatlari birlari bilan uzluksiz kurash olib borgan. 50–60- yillarda sultonning vassal rojalar bilan olib borgan urushlari natijasida Bengaliya, Sind, Orissa va Gujarat g'oyat xonavayron bo'lgan. 1366- yilda Gujaratdagi qo'zg'olon bostirilgan, sulton Feruz qo'zg'olonining asosiy o'choqlarida hindlarni batamom qirib tashlash haqida buyruq bergan. Shafqatsiz feodal zulmi va to'xtovsiz ichki feodal urushlari Dehli sultonligi tanazzulining asosiy sabablari bo'lgan. XIV asrning 70–80- yillarida Dehli sultoni o'z qo'lida qolgan ozgina yerlarni ham himoya qilishga ham qodir emasdi. Markaziy hokimiyatning bu zaifligi yomon oqibatlarga olib kelgan, Hindistonni yangi chet el hujumlariga qarshi qarshilik ko'rsata olmaydigan qilib qo'ygan. XIII asr oxiri – XIV asr boshlaridayoq mo'g'ullarning ayrim harbiy qismlari Shimoliy Hindiston yerlariga bostirib kirib, hatto Lohur va Dehli kabi katta shaharlarning darvozalarigacha kela boshlagan. Ko'chmanchilarning hujumlari, qiyinchilik bilan bo'lsada, qaytarilgan. Biroq, shimoliy o'lkalarning vayron qilinishi, aholining talanishi va buning natijasida qishloq xo'jaligi, sanoat va savdoning tushkunlikka yuz tutib ketishi Hindistonning iqtisodiy ahvoliga tobora yomon ta'sir qilgan. XIV asr oxirlarida Hindiston Amir Temurning qo'shinlari tomonidan yana ham dahshatliroq xarob va xonavayron qilingan. 1398- yilning kuzida Amir Temur 120 ming askari bilan Hindistonga bostirib kirgan. Dehli sultoni shu qadar katta armiyaning hujumini to'xtata olmagan. Amir Temur Hind daryosidan o'tib, Panjobdagi shaharlarni birin-ketin ishg'ol qilib, hamma yoqni talagan va kuydirgan.

Keyinchalik Kichik Osiyodagi Usmon turklariga qarshi yurish bilan band bo'lgan Amir Temur Hindistonni o'z holiga tashlab qo'ygan. Temurning vafotidan keyin Hindiston o'zining baquvvat, mustaqil davlatini tuzish imkoni vujudga kelgan. Ammo XV asrda Hindistonni birlashtirish yana ham qiyinlashgan. Doimo birlashtirish markazi bo'lgan Shimoliy Hindiston Temur hujumi tufayli necha o'n yillar davomida qattiq iqtisodiy inqirozni boshidan kechirgan. Ammo Temur hujumining boshqa bir oqibati ham bo'lgan. Temur hujumidan keyin musulmon

feodallari bilan hind feodallari o'rtasidagi o'zaro kurash yana ham kuchaygan. Ilgari vaqtlarda katta ta'sirga ega bo'lgan shimoliy musulmon knyazlari endi zaiflashib, avvalgi gegemonliklarini qo'lda saqlay olmay qolgan. Janubdagi hind rojalari, garchi bir qadar kuchaygan bo'lsalarda, o'z kuchlari bilan birlashtirish darajasida yetarli qudratga ega emasdi. Ikki guruh hind feodallarining kurashi Hindistonning shimoli bilan janubidagi milliy va ijtimoiy-iqtisodiy farqni aks ettirib, bir-biriga qattiq dushman bo'lgan ikki xil diniy (islom va hindu) mafkuraviy kurashga aylangan hamda samarasiz tarzda cho'zilib ketib, mamlakatni yana chet el istilosi xavfi ostida qoldirgan.

Janubiy Hindiston davlati – Baxmani va Vijayanagar. XIV–XV asrlarda Hindistonning janubida ancha yirik davlatlar mavjud bo'lgan. Ulardan biri Baxmani davlati G'arbiy Dekan hududida joylashgan bo'lib, uning poytaxti yirik shahar Bidar bo'lgan. Bu davlat 1347- yilda Dehlidan ajralib, tashkil topgan. U 1482- yilgacha mavjud bo'lib, keyinchalik bir necha knyazlikka bo'linib ketgan. Rus savdogari, sayyoh Afanasiy Nikitin xuddi shu davlatda 1469–1472- yillarda (u eng gullagan paytda) bo'lib, Hindistonning bu qismidagi feodallar va oddiy xalq turmushini yorqin tarzda bayon qilgan.

Baxmanidan janubda joylashgan yana bir davlat – Vijayanagar davlati edi. Bu davlatga taxminan 1336- yilda asos solinib, 1486- yilgacha yashagan. Uning tarixi qo'shni Baxmani bilan deyarli to'xtovsiz urush olib borish bilan o'tgan. Bu urushlar har ikkala davlatni zaiflashtirib, ularning yanada maydaroq knyazliklarga bo'linib ketishini tezlashtirgan. Vijayanagarga qaraydigan Malabar sohili G'arbiy Yevropa mustamlakachilari kirib kelgan dastlabki hudud bo'lgan. Baxmani bilan Vijayanagar o'rtasidagi o'zaro urushlar, shuningdek, XV asr oxirlarida kuchaygan feodallar o'rtasidagi o'zaro nizolar G'arbiy Yevropa mustamlakachilariga Malabar sohilidagi bir qancha tayanch nuqtalarini deyarli to'siqsiz ishg'ol qilish imkonini bergan. Strategik ahamiyatga ega bo'lgan mazkur nuqtalar Yevropaliklarning keyinchalik Janubiy va Sharqiy Osiyoda mustamlakalarni qo'lga kiritishlarida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Hindistonda yevropaliklarning paydo bo'lishi. 1498- yilda Vasko da Gama eskadrasi Malabar qirg'og'ida paydo bo'lib, Kalikut shahriga tushgan. Portugallar XVI asr boshlaridayoq Hindistonning g'arbiy va janubiy qirg'oqlarida bir qancha joylarni egallagan. Portugallar Hind okeani, Fors qo'ltig'i va Qizil dengizda hukmron bo'lib olgan. Ular keng suratda dengiz qaroqchiligi bilan shug'ullanib, hind kemalariga hujum qilganlar va ularni talagan. Ular bosib olgan hudud, ya'ni Goa shahri, Seylon oroli va yana boshqa bir necha joydangina iborat bo'lsada, talonchilik ekspeditsiyalari mamlakatning ancha ichkarisigacha kirib borgan. Yevropaliklar ichida birinchi bo'lib portugallar Hindistonda mustamlakachilik siyosatini amalga oshirgan. Keyinchalik, XVI asr oxiri –XVII asr boshlarida ularga golland va inglizlar kelib qo'shilgan.

Dehli sultonligining tushkunlikka uchrashi. XV asr mobaynida Dehli sultonligi buyuk davlat bo'lmay qolgan. Dehli shahri va uning atrofidagi yerlar hukmroni «Dehlining buyuk sultoni» degan dabdabali unvonga ega bo'lsa ham, u Shimoliy Hindistondagi oddiy davlatlardan biri bo'lgan. Eng yirik qo'shni davlat Bengaliya knyazligi ham loaqal Shimoliy Hindiston uchun gegemonlik rolini o'z zimmasiga olmagan. Feodal tarqoqlik, qo'shni knyazliklarning raqobati va o'zaro urushlari, ayrim xususiy feodallar ham, ko'pdan-ko'p mayda hukumatlar ham undirib oladigan soliqlarning o'sishi sharoitida mamlakat mehnatkash aholisini ekspluatatsiya qilish yanada kuchaygan. Dehqonlar soliq va renta to'lashdan bosh tortar, o'rmonlarga qochib, davlat soliqlarini yig'uvchilardan va o'z feodallarining zo'ravonligidan yashinar edi. Ba'zan qahatchilik va ocharchilik natijasida dehqonlarning tartibsiz g'alayonlari bo'lib turgan.

Tarqoq, tabaqalar o'rtasidagi kurash keskinlashgan, musulmon va hind feodallaridan iborat bir-biriga dushman ikki guruhga bo'lingan Hindiston mo'g'ulturklarning yangi hamlasi oldida tamomila himoyasiz bo'lib qolgan edi.

Mavzuga doir adabiyotlar:

1. Ko'rsatilgan davrdagi Hindiston feodal tuzumining harakterli hususiyatlari qanday bo'lgan?
2. Hindistonning eng yirik shaharlari va ularning tuzulishi qanday edi?

3. Afanasiy Nikitinning Hindistonga sayohati haqida kechgan?
4. Hindistonga portugallarning kirib kelishi qanday oqibatlariga olib kelgan?
5. Qanday omillar Dehli sultonligining davlat sifatidagi inqirozini keltirib chiqargan?

X BOB. RIVOJLANGAN O'RTA ASRLARDA YAPONIYA.

Majburiy mehnatning inqirozga uchrashi va feodal Yaponiyadagi ijtimoiy o'zgarishlar. Yaponiyada X–XIV asrlarda qishloq xo'jaligining taraqqiyot davri davom etgan. Ishlov beriladigan yerlar sezilarli ko'paymagan bo'lsa-da (umuman olganda million *tyo* atrofida), yerga ishlov berish tizimi rivojlangan, yangi kanallar barpo etilib, tabiiy mahsulotlar ko'paygan. Hududlarning madaniyatiga qarab ixtisoslashuv ro'y bera boshlagan, chorvachilik taraqqiy etgan. Xitoy bilan iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi natijasida (shuningdek, Janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan) Yaponiyada yangi qishloq xo'jaligi madaniyati vujudga kelgan: paxta, bo'yoq olinadigan daraxt, shakarqamish yetishtiriladigan bo'lgan. Dehqonlar ipak yetishtirish, mato tayyorlash, ko'k bo'yoq beruvchi indigo mahsulotini yetishtirish bilan shug'ullangan. Mamlakatning janubiy hududlarida yildaga ikki marta hosil olingan.

IX–X asrlarda davlat tasarrufidagi yerlarni katta yer egalari – *syoenlar* qo'lga o'tishi kuchayib borgan. Davlat yerlarini o'zlashtirishni yengillashtiradigan sabablardan biri ba'zi yangi o'zlashtirilayotgan yerlarni, masalan, cho'l yerlarni o'zlashtirilgani hisobiga o'sha odamga mulk qilib berilgan. Feodallar bu huquqlardan keng foydalangan. VIII asrdan boshlab Yaponiyada feodallar uch guruhga bo'lina boshlagan:

1. Poytaxt va saroy atrofidagi feodallar.
2. Viloyatlardagi hokimiyat boshqaruvidagi feodallar, ularni poytaxtdan yuborilgan va shu yerda imkon qadar mustahkam o'rnatib olgan.
3. Quyi feodallar, viloyatlardan hech qachon tashqariga chiqmagan.

Birinchi guruhga taalluqli bo'lgan, asosan VII asrda yuz bergan ichki kurashda g'olib chiqqan Sumeragi xonadoni va ularni qo'llab-quvvatlovchilar edi. Ushbu o'rinda birinchi o'rinda Nakatomi turgan bo'lib, diniy tomondan mamlakatda katta ta'sirga ega bo'lgan. Nakatomi xonadani tepasida o'sha vaqtlar (VIII asr o'rtalari)da mamlakatda katta siyosiy nufuzga ega bo'lgan Kamatari turgan. Uning ajdodlari Fudzivara nomi bilan mashhur bo'lgan va asta-sekin hokimiyatdagi muhim mansablarni egallay boshlagan.

Poytaxt zodagonlari yer egaligida katta huquqlarga ega bo'lgan. Yer egalari asosan uch xil – in'om etilgan yerlar, lavozimiga ko'ra berilgan yerlar hamda davlat oldidagi xizmatlari evaziga berilgan yerlardan foydalangan. Bunday daromadlardan tashqari davlat xazinasidan mavsumiy mablag'lar ham berilgan.

Ikkinchi guruh feodallariga mahalliy boshqaruv tizimidagilar kirgan bo'lib, ular viloyatlarni gubernator va ularning yordamchilari sifatida boshqargan. Dastlab bu guruh ikkinchi guruhga izchil bog'langan bo'lib, poytaxtda hukmronlik qilayotgan feodallarning qarindoshlari edi. Viloyatlardagi boshqaruvchilarning o'sayotgan obro'sini pasaytirish uchun har uch yilda ularning boshqarayotgan hududi o'zgartirib turilgan. Lekin vaqtlar o'tishi bilan gubernatorlar o'sha hududlarda ko'proq shakllanib qola boshlagan. Ular bor kuchlarini o'z viloyatlarida mustahkam o'rnatishga, hududini o'z avlodlariga meros sifatida qoldirishga juda qattiq harakat qilganlar. Viloyatlarni boshqarish feodallarga sezilarli foyda keltirgan. Ular o'zlarining yerlaridan tashqari ortiqcha yerlar hadya etilmaydigan yerlar, ya'ni tog'li, tog' oldi, dasht yerlar hisobiga boyib borgan. Bu yerlarda ishlagan ijarachi dehqonlar feodal va davlatga soliq to'lagan, ocharchilik holati uchun alohida to'lov belgilangan. Chekka hududlarni feodallar osonlik bilan egallaganlar. O'rmonlar, qishloqlar hisobiga ularning xazinalari to'lgan.

Uchinchi guruh feodallari hokimiyat uchun kechgan kurashlarga aralashmagan, betaraf sulolalardan iborat bo'lgan. Ular o'zlarining oldingi mavqelari va yer-mulkklarini saqlab qolib, tuman boshlig'i lavozimlarini egallagan.

Vaqtlar o'tishi bilan ikkinchi va uchinchi guruh feodallari aralashib ketib, feodallar ikki guruhga bo'linib qolgan. Bularning birinchisi – saroy va markaziy

hokimiyat a'zolari. Ikkinchisi – tobora viloyatlardagi hokimiyatni o'z qo'llariga olib, mustaqillikka intilayotgan mahalliy feodallar edi.

Imperator xonadani hokimiyatdan deyarli chetlatib qo'yilgan. Poytaxtni 794-yilda Xeyyan (hoz. Kioto)ga ko'chirilishi imperator xonadoniga yaqin sulola Fudzivaralarning yuqori boshqaruvni o'z qo'llariga olish uchun uyushtirilgan harakat edi. Dastlab Fudzivaralar o'rnatgan tartibga ko'ra, imperator faqat Fudzivara xonadoni vakillariga uylanishi kerak edi. Keyinchalik, 858- yilda Fudzivara voyaga yetgan imperator tomonidan oliy *kansler* etib tayinlangan. Tez orada Fudzivara xonadoni nafaqat markaziy boshqaruvni, balki butun oliy hokimiyatni egallab olgan.

Barcha feodallar o'zlarining iqtisodiy manfaatlarini mustahkamlab borganlar, ya'ni yangi yerlarni egallab, dehqonlar mehnatidan ko'proq foydalanish hisobiga boyliklari ko'paygan. Yangi yerlarning o'zlashtirilib, feodallarning mulkiga aylangan va barcha soliqlardan ozod bo'lgan. Yangi yerlar saroy ayonlari, mahalliy feodallar va ibodatxonalar tomonidan o'zlashtirgan. Aholi kam eng chekka hududlarda o'zlashtirish uchun kurash avjiga chiqqan. Mahalliy zodagonlar soliqlardan ozod bo'lish uchun eski yerlarni berib, yangi yerlarni o'zlashtirgan. X asr o'rtalariga kelib xususiy yer-mulklar – *syoenlar* asosiy yerlar bo'lgan.

Xususiy yer-mulklarning ko'payishi natijasida davlat daromadlari kamaygan. Shu davrda saroy zodagonlarining chiqimlari tobora ko'paygan. Iqtisodiy jihatdan baquvvat bo'lgan Tan imperiyasiga taqlidan ko'p sonli saroy a'yonlarini ta'minlash davlatni boshi berk ko'chaga olib kirgan. Markaziy zodagonlarning barcha turdagi oladigan to'lovlari ham ularning ehtiyojlarini qondira olmagan. Bundan tashqari, davlat yerlaridan keladigan daromad boshqa mulklardan keladigan foydadan kam bo'lgan. Feodallarning kuchi o'zlashtirilgan yerlar hisobiga kuchaya borgan. X–XI asrlarda ularning mulklari nafaqat to'lovlardan ozod etilgan, shuningdek, ularning yerlariga mahalliy hokimiyat vakillarining kirishi ham man etilgan. Imperator xazinasini shu tariqa sovurilavergan. Uni to'ldirish uchun davlat yerlarida ishlovchi dehqonlarni xonavayron qiluvchi to'lovlar ko'paytirilgan.

Dehqonlar ahvolidagi og'irlashuvi va IX–XI asrlardagi qo'zg'olonlar.

Dehqonlar davlatning og'ir soliqlarini to'lashdan tashqari mansabdorlar tomonidan ekspluatatsiya qilingan. Oxirida ular dehqonlarning qonuniy yerlarini tortib olib, o'z mulklariga aylantirishga uringan yoki ulardan iloji boricha ko'proq to'lov undirgan xolatda poytaxtga boyigan tarzda qaytishga harakat qilgan. Juda og'ir to'lovlardan biri soliqlardan keyingi qo'shimcha soliqdir. Buning sababi, guberniya yoki tuman boshqaruvida asosiy don xirmonlarini poytaxtga to'langan dondan tashqari to'ldirish lozim bo'lgan. Hukumat favqulodda vaziyat baxonasida bu xirmonlarga qo'shimcha don yig'ish huquqini bergan. Mahalliy rasmiylar qaramog'idagi xirmonlarni qonuniy-noqonuniy tarzda sharoit taqozo qilmasa ham undirgan va o'zlashtirgan. Ushbu to'lovlarning ulushi juda ulkan bo'lib, hosilning 30% dan 50% gacha miqdorni tashkil etgan.

Davlat yerlarini ijaraga olganlar borgan sari xonavayron bo'lgan. Xonavayron bo'lgan dehqonlar yerlarni tashlab, o'rmon va tog'larga ketib, o'sha vaqt yozuvchilari qayd etganidek, «qaroqchilar to'dasi» quruqlikda va dengizda qaroqchilik qilgan. Mazkur guruhlar ba'zida ko'pchilikni tashkil qilib hukumat va mahalliy feodallarga katta tashvish tug'dirgan.

Dastlabki yirik qo'zg'olonlar IX–XI asrlarda yuz bergan. IX asrning ikkinchi yarmida Kyusyu orolida dehqonlar g'alayoni boshlanib, qo'zg'olonchilar gubernatorni o'ldirgan va viloyat binolarini yakson qilgan. X asrda Kanto tumanida g'alayonlar yuz bergan. X–XI asr boshlarida barcha hududlarda, hatto shimoliy hududlarda ham qo'zg'olonlar boshlangan. Mamlakat markazida qo'zg'olonlar shunday tus olganki, ular to'g'ridan-to'g'ri poytaxtga ham tahdid solgan. Qo'zg'olonchilar hukumat binolariga hujum qilib, mahbuslarni ozod qilgan. Hukumat qo'zg'olonni bostira olmay, yirik feodallar va monaxlardan harbiy ko'mak so'ragan.

Dehqonlarning hukumatga qarshi g'alayon qilish, qochib ketishdan tashqari yashirin tarzda xususiy mulk egalari – syoenlar tasarrufiga o'tib, ularning «himoyasidan» panoh topish holatlari ham mavjud bo'lgan. Dastlab faqat feodallar

soliq to'lagan bo'lsa, keyinchalik soliqlardan tashqari feodallarning yerlarida ham majburiy mehnat ko'rinishida ishlab berilishi talab qilingan.

IX–XI asrlarda qullar haq-huquqi bo'yicha o'z erkini yo'qotgan dehqonlarga tenglashib olgan. Kyusyu, Sikoku va Xonsyu kabi asosiy orollarga arzon ishchi kuchi – «kulbali qullar»ni joylashtirgandan so'ng, ularga ma'lum yengilliklar berilgan. Qishloq xo'jaligining yuqori sur'atlar bilan rivojlanishi qulga foyda keltirmagani uchun ular loqayd edilar. Ular feodal va davlat yerlarida ishlaganlar. Keyinroq qulni o'ziga yer berilgan, shundan so'ng qul va dehqon orasidagi farq qolmagan. Qulni bir feodaldan ikkinchisiga qochib ketishi mumkin edi. Chunki, ular qullarni yolg'on yo'llar bilan o'ziga og'dirgan. Qulga ozodlikni faqat feodallargina bera olgan. Shuning uchun ham XI asrda Yaponiya feodalizmi xususiy mulkdorlar – feodallar va erkini yo'qotgan dehqonlardan iborat bo'lgan. X asr boshlarida quldorlik rasman taqiqlangan, faqat ayrim hollardagina uchrab turgan.

Harbiylarning kichik mulkli xo'jaliklarining vujudga kelishi. Feodallarning kuchayib borishi bilan ularning shaxsiy qurolli harbiy guruhlariga paydo bo'lgan. Ilgari faqat hukumatda harbiy qo'shin bo'lib, ular dehqonlardan tuzilgan va shaharlarga garnizon bo'lib joylashtirilgan. Har bir askar o'z hisobidan qurollangan, xizmatning oxirigacha oilasi uni ta'minlagan. Dehqonlar harbiy xizmatdan har qanaqasiga bo'yin tovlagan, qochib ketishgacha borgan, armiyaga olinganlar esa o'zini-o'zi boqishi majbur bo'lgan. Ko'p hollarda ular feodallarni yeriga yollanib ishlagan va shu tariqa dehqonga aylangan. Sinflar orasidagi kurash va qochoq dehqonlarning ko'payishi natijasida feodallar va ularning mulklariga hujumlar ko'paygan. Dehqonlarga qarshi kurashish uchun feodallar hukumat qo'shinlariga umid qilmasdan qochqin dehqonlar yoki sobiq askarlardan tuzilgan harbiy guruhlar tashkil etgan. Feodallar ko'p hollarda qochoq dehqonlardan qo'shin tuzgan. O'zaro tuzilgan shartnomaga ko'ra askarlar «iymon» va «e'tiqodi» bilan o'z xo'jayinlariga xizmat qilishga «qornini o'ylamasdan va ayamasdan» fidokor bo'lishga so'z bergan. Xo'jayinlar esa ularni boqishi, kiyintirishi va uy bilan ta'minlashi lozim bo'lgan.

XI–XII asrlarda mulklar soni va o‘lchami ko‘paygan. Bunday hollarda kichik mulklar xavf ostida bo‘lgan. Ularni mahalliy hokimiyat siquvga olar edi. Natijada ular yirik mulkdorlarning o‘ljasiga aylangan. Mayda mulkdorlar ko‘pincha qochoq dehqonlar hujumiga uchragan. Ular noilojlikdan yirik feodallardan himoya so‘ragan va buning evaziga mayda mulkdorlar o‘zining mulkidan bir qismini yirik feodalga berib, uning himoyasiga o‘tgan. Shu tariqa yapon viloyatlarida yirik yer egasi – homiy va mayda mulk egasi o‘rtasida munosabat shaklining yangi turi vujudga kelgan, ya'ni himoya so‘ralgan va evaziga majburiy harbiy xizmat o‘talgan.

Yerga egalik munosabatlaridagi o‘zgarishlar siyosiy hayotga ham ta'sir o‘tkazgan. XI asr o‘rtalaridan Fudzivara xonadoni hukmronligi susayib, sulolaning o‘zida mansablar uchun kurash avj olgan. Bu orada Fudzivara va imperator xonadoni o‘rtasida ziddiyatlar kuchayib, imperator regentlik va maslahatchilikni yo‘q qilishga uringan.

Fudzivaraga qarshi kurashda imperatorlar buddaviylik cherkovidan foydalangan. Ba'zi imperatorlar hokimiyatdan voz kechib, monastirga ketgan. Monastir yerlari barcha soliqlardan ozod bo‘lib, ularning yerlari va ishlovchilari soni ortib borgan. Monastirlar iqtisodiy markazlarga aylanib, uning atrofida aholi joylasha boshlagan. Iqtisodiy va siyosiy jihatdan monastirlar ta'siri favqulotda ortib ketgan. Imperatorlar buddaviylik peshvolari bilan ittifoqda Fudzivara hokimiyatini zaiflashtirishga erishgan. Bu urush 1069–1167- yillar oralig‘ida yuz yilcha davom etgan bo‘lib, urushlar tarixida *«sobiq imperatorlar – monaxlar hukmronligi»* nomi bilan kirgan. Markazdagi bu urush viloyatdagi feodallarning mulklarini ko‘payishi va nufuzining ortib ketishiga xizmat qilgan.

XI–XII asrlarda ikkita yirik mulk-qo‘rg‘onlar vujudga kelgan: biri sharq va shimoliy Yaponiyada, ikkinchisi – markaz va mamlakatning janubi g‘arbida paydo bo‘lgan. Birinchisi, markazdan to‘liq ajralib qolgan va yerga egalik shakllari tez rivojlangani uchun, kichik mulklarning yirik mulklar bilan yaqinlashuvi hamda harbiy guruhlarining vujudga kelishi natijasida ikkinchisi ham vujudga kelgan. Bundan tashqari, askarlar harbiylikdan tashqari o‘z xo‘jayini tomonidan kichik

mulklar ham olgan. Natijada shimoli-sharqda mayda mulkchilik ko‘payib borgan va yangi xizmat ko‘rsatuvchi sinf – samuraylar qudratli xonadonlarning vassal xizmatchisiga aylangan. Boy va kuchli bo‘la boshlagan sulolalardan biri XII asr boshlarida mamlakat shimoli-sharqidagi Minamoto feodallari edi.

Yaponiyaning janubi-g‘arbida esa teskari holat, yirik yer egaligi saqlanib qolgan. Markaz va janubi-g‘arbdagi feodallar dengiz qaroqchilaridan saqlanish uchun kichik harbiy guruhlar tuzgan. Chunki, ularga Yapon dengizi, Kyusyu yoki Sikoku atroflarida himoyalaniş uchun askarlar zarur bo‘lgan.

1156–1192- yillardagi sulolalar urushi. Yaponiyaning janubi-g‘arbidagi Kansayda yirik harbiy kuchga ega bo‘lgan *Tayra xonadoni* katta mulklarga egalik qilgan. 1156- yilda Tayra mamlakatni siyosiy hokimiyatini egallab olgan. Imperator nomidan hokimiyatni boshqarayotgan Tayra o‘z raqiblari – shimoli-sharqni idora etayotgan Minamoto feodallariga qarshi kurashgan. Bu kurash uzoq yillar sulolalar urushiga olib kelgan. G‘olib nafaqat kuchli harbiy kuchga ega tomon, shuningdek kuchli feodal uyushma tuzgan tomon – Minamotolar bo‘lgan. Minamoto tarafdorlari hosildor Kansayni egallashga harakat qilgan. 1185- yilda Dannourdagi (hoz. Simonoseki) jangda ular dushmanlarini mag‘lub etgan. Qo‘mondon Yoritomo Minamoto 1192- yilda *syogun* – harbiy boshliq unvonini bilan mamlakatni oliy hukmdori etib e‘lon qilingan. Siyosiy markaz Xonsyu orolidagi Kamakura shahriga ko‘chirilgan va poytaxtga aylangan.

G‘alabadan so‘ng Minamoto poytaxt zodagonlariga, imperator xonadoni va Fudzivaralarga qarshi kurash boshlagan. Bu kurashda Minamoto dehqonlar harakatiga tayangan. Chunki, Xeyyan zodagonlarining ulkan yerlarida bunday harakatlar juda avjida bo‘lgan. 1185–1192- yillarda Minamoto imperator va Xeyyan zodagonlarini siyosiy hokimiyatdan butkul mahrum eta olgan bo‘lsa-da, ularning avvalgi unvonlari va yerlarining bir qismini o‘zlarida qolishiga ruxsat bergan. Zodagonlarning 1221- yilda hokimiyatini qayta tiklash uchun uyushtirgan harbiy to‘ntarishi tezda bostirilib, uzoq yillar syogunlar va Minamoto sulolasi hukmronligi davom etgan.

Harbiylar hukmronligining o'rnatilishi. Tayraning mag'lubiyatidan so'ng g'oliblar ularning yerlarini egallab, o'zaro bo'lib olishgan. O'shanda Tayraning mulki 600 dan ortiq bo'lgan. Guberniya boshqaruvlariga va feodallar mulklariga agar ular Minamotoga tegishli bo'lmasa maxsus komissarlar yuborilib, hokimiyat uchun har qanday chiqishlarning oldi olingan.

Tez orada yuborilgan vakillarning obro'si ortib ketgan. Ular feodallarning mulklarini boqqan va hosilning 1/20 qismini harbiy soliq niqobi ostida olib qo'ygan. Bu esa yangi to'qnashuvlarning vujudga kelishi uchun jiddiy sabab bo'lgan.

1221- yildagi harbiylar isyoni bostirilgach, g'olib tomon yana uch mingga yaqin yer-mulklarni egallab, o'zaro taqsimlab olgan. Gubernator va vitse-gubernatorlar avvaliga hokimlarni chetlatib nafaqat viloyat boshlig'i, shuningdek, ulkan yer-mulklar sohibi – *daymega* aylangan.

XVIII asr o'rtalarida asosiy yer-mulklar Minamotoning safdoshlari va syogunning asosiy vassali – Xodzyo xonadoniga tegishli bo'lgan. Ularning mulklari unchalik katta bo'lmasada, bir qismi len tarzida, qolganlari vaqtinchalikka berilgan.

Bundan tashqari, monastir yerlari ham keng tarqalgan bo'lib, imperator xonadoni yerlari va saroy oldi a'yonlarining imperator qarorgohi joylashgan Kioto shahridagi yerlari sezilarli darajada kamaygan.

Hukmronlik qilayotgan feodallar, ya'ni harbiy mulkdorlar – *busilar* mamlakatdagi asosiy yerlarga egalik qilib, dehqonlarni ekspluatatsiya va o'zlarining davlat boshqaruv tizimini tashkil qilgan. Ularga nisbatan dindorroq bo'lgan zodagonlar guruhini *samuraylar* tashkil etib, ular bevosita o'z xo'jayini – syogunga bo'ysungan. Ular Minamoto hokimiyatni egallagan vaqtda unga yordam berganlarning avlodlari edi.

Syogun asosiy harbiy qo'mondon va samuraylarning yetakchisi bo'lgan. Lekin Minamoto Yoritomoning 1199- yilda vafot etishi bilan hokimiyat hukmdor unvonini olgan Xodzo Tokimasaning qo'liga o'tgan. Shu tariqa Xodzyu sulolasiga hokimiyat meros bo'lib o'tish boshlangan.

Samuraylarning etika kodeksi. Samuraylarning etika kodeksi har doim va har joyda birinchi bo‘lishni, ayniqsa jang maydonida birinchi bo‘lishni talab etgan. Dastlab jangchilar faqat jang uchun tayyorlangan. Jangda ularning maqsadi shuhrat qozonish, undan keyin o‘ljaga ega bo‘lish, hech bo‘lmaganida o‘z xo‘jayinidan taqdirlanishni maqsad qilgan. Birinchi o‘rinda qahramonlarning alohida jasoratlari turgan, bu tushuncha yapon ritsarlarining xayolidan ketmagan. O‘sha vaqtlarda samuray uchun raqibsiz qolish juda sharmandalik holat hisoblangan. U o‘zining raqibi ulug‘vorroq bo‘lishini xohlagan, masalan qo‘mondonlar bilan jang qilishni orzu qilgan. Bunday raqib ustidan qozonilgan g‘alaba yanada ko‘proq shuhrat keltirgan. Jangda samuraylar, albatta o‘zlarini tanishtirgan. O‘z ismini aytishi, o‘zining kelib chiqishini, mahorati, ruhiy va jismoniy xulqini ko‘rsatish, ajdodlarning xizmatlarini eslatib qo‘ygan. Qolaversa, o‘zining xizmatlarini aytish bilan birga bularga qo‘shimcha – quroli, nishoni, gerbini ham namoyish etgan. O‘z nomining tarixda qolishi va uni hurmat bilan eslashlari samurayni jasur, qaxramon bo‘lishga chorlagan. Shuningdek, o‘lsa ham yupanch vazifasini o‘tab bergan. Agar nomini g‘alaba bilan shuhrat qozontira olmasa, matonat bilan o‘limni qarshi olsa ham qahramon bo‘lgan. Shu bilan samuray cheklanib qolmagan. To‘g‘ri, g‘alaba qozonsa, qahramon bo‘lgan, lekin undan ham ko‘proq jasorat ko‘rsata olishi, ya‘ni o‘z qo‘li bilan o‘zini o‘ldirishi mumkin bo‘lgan. O‘z-o‘zini o‘ldirish – *xarakiri* haqiqiy jasorat, shaxsiy qaxramonlikni namoyish etish, o‘zini boshqara olishini, ichki xotirjamlik va mukammaligini ko‘rsatishning oliy namunasi hisoblangan. Samuray yoshlikdan qadimgi Xitoyda vujudga kelgan «*Hayot – oqqush paytidan ham yengilroqdir*» degan g‘oya asosida tarbiyalangan. Bu g‘oyani singdirishda buddaviylik va mafkuradan foydalanilgan.

Yapon feodalizmning dastlabki davrida jangchilarni harakatini sog‘lom va aqlli hayot, tug‘ma sezgirlik boshqargan. Keyinroq o‘zaro urushlar avj olgach, samuraylarga o‘z joniga qasd qilishning etika va estetikasi qunt bilan o‘rgatilgan. XIV asrga kelib yaponlarning milliy o‘z joniga qilish uslubi – *xarakiri* (*seppuki*) to‘liq shakllangan. Shunday bo‘lsada, *xarakiri* samuray uchun yagona jasorat

manbai, matonatni namoyon etish bo'lib qolmasdan, yaponlargagina xos o'z xo'jayiniga, hayot qoidalariga – sadoqat asosiy o'rinda turgan.

Sadoqat ta'limoti – samurayning butun hayoti mazmuni bo'lgan. O'sha vaqtlarda ijtimoiy munosabatlar, ayniqsa yo'lboshchilar munosabati oddiy samuray bilan ham sadoqat asosida qurilgan, ya'ni samuray o'z xo'jayiniga so'zsiz sadoqat ko'rsatgan. Buning uchun oliy feodallar ko'p sa'y-harakatlar olib borgan. Sadoqatni shakllantirish uchun barcha usullar – moddiy, g'oyaviy, sovg'a-salomlardan tortib Konfutsiy g'oyalarigacha qo'llanilgan.

O'z xo'jayiniga sadoqat unga doimiy xizmat qilishdangina emas, shuningdek uning uchun har qanday vaqtda o'limga tayyor turishdan ham iborat. XIV asrda joniga qasd qilish juda ko'p qo'llanilgan. Xo'jayiniga itoat etish kamtarlik xususiyatini ham shakllantirgan.

Samuraylarning mukamal ko'rinishi qattiqqo'l, yovvoyi jasoratdangina emas, yapon ritsari nafaqat «kuchli va qo'rqmas» balki «ta'sirchan va shafqatli» bo'lishi ham lozim edi. Samuray, ayniqsa o'z o'g'lining tarbiyasiga katta e'tibor bergan – vorisi va otasining shuhratini davom ettiradigan davomchi juda muhim o'rin tutgan.

Samuraylar o'zlarini ma'budlarning ixtiyoriga to'liq topshirgan. Jangchi taqdiri, omad yoki omadsizlik, hayot yoki o'limi jang jarayoniga bog'liq bo'lgan. Beqarorlik yaratish uchun insonlarning taqdirini xudolar belgilaydi, muvaffaqiyat yoki mag'lubiyat ularning xohishiga bog'liq degan tushunchani shakllantirgan. Samuraylar, ayniqsa «sulolar homiysi» – ma'bud *Udzigamiga* katta ixlos qo'ygan. Ularning fikricha, *Udzigami* eng avvalo, o'z sulolasini himoya qiladi. Shuning uchun biror ish qilishdan oldin samuraylar *Udzigamiga* murojaat qilganlar. Aslida ritsarlar xudolarni farqiga bormagan. Agar ish yordam so'rashga kelsa, sintoiylik xudolari kamlik qilganday buddaviylik xudolarini ham yordamga chaqirish mumkin bo'lgan. Buddaviylik tarkidunyochilikni, quvonch va shodliklardan voz kechish to'g'risida g'oya yuritadi. Buddaviylik tarixi shuni ko'rsatdiki, u yuqori darajada o'zgaruvchanlik va u yoki bu davlatning sharoitlariga moslashuvchanligi,

u yoki bu jamiyatga o'zgarishi mumkinligini ko'rsatgan. Shu tariqa afsungarlikka ishonch, yapon ritsarlarining turli tumorlarni taqib yurgan.

Samuraylar nafaqat xudolarga, qolaversa, shaytonlarga, turli ruhlarga, ayniqsa halok bo'lgan jangchilar ruhlariga ishongan. Aynan mana shu ruhlar eng yovuzlari hisoblangan. «O'ldirilgan jangchi o'z qotilidan qabrdan turib qasos olishi mumkin», deb o'ylagan. Ularning la'nati dushmani yo'q qilib yuborishi mumkin edi. Buddaviylikda qotillik taqiqlangan, tirik jonzotga ozor berish gunoh bo'lgan. Lekin feodal hayot buning teskarisini talab etgan. Shuning uchun ham tiriklardan emas, o'liklardan qo'rqqan. Bunday holatdan buddaviylik mutasaddilari oson chiqqan, ularning maslahatiga ko'ra cherkovlar qurish, monastirlarga qurbonliklar qilish, shuningdek ilohiylikka murojaat qilish zarur bo'lgan.

Mo'g'ullar hujumiga qarshi mudofa tashkil etilishi va o'zaro urushlarning boshlanishi. 1260–1285- yillarda mo'g'ullarning hujum qilish xavfi Yaponiyani bosim ostida ushlab turgan va hukumatni katta kuch safarbar qilishga undagan. Kyusyu qirg'oqlari va Xonsyuning janubi-g'arbida ulkan qo'shin to'plagan, bu jangchilarni dehqonlardan tashkil qilgan.

Mo'g'ullar bo'ysunishni talab qilgan, lekin Yaponiya hukmdori Xodzyo Tokimune Xubilay hokimiyatini tan olmagan va uning elchilarini qatl etgan. Yaponiya boyliklari mo'g'ullarni bu davlatni egallashga undagan. Mo'g'ullar yaponlarga qarshi jang uchun Xitoy va koreyslardan tuzilgan ulkan qo'shin va flotdan foydalanib, ikki marta, ya'ni 1274 va 1281- yillarda Yaponiyaga hujum qilgan. Son jihatdan ustun bo'lgan mo'g'ullar Kyusyu qirg'oqlarini egallashga muvaffaq bo'lgan. Oxir-oqibat, yaponlarning qattiq qarshilik ko'rsatishi, mo'g'ullarning dengizda jang qilishni bilmasligi, ko'plab askarlarning floti bilan birgalikda halokatga yo'liqishi natijasiga yaponlar o'z mustaqilligini saqlab qolgan. Lekin 1281- yildagi hujumdan keyin ham mo'g'ullar Yaponiyani uzoq vaqt sarosimada ushlab turgan.

Bu davrda yerga egalik munosabatlari zaiflashgan. Yerlarni sotish va ijaraga berish avj olgan. Natijada hukumat 1297- yilda maxsus qarori asosida bu masalani bekor qilgan. Shunday bo'lsada, mayda yer egaligi va samuraylar xo'jaligi

zaiflashgan. Bu esa syogun Xodzyo – Minamoto hokimiyatini kuchsizlantirgan. Ulkan manbalar va odamlarni mo‘g‘ullarga qarshi turish uchun mamlakat g‘arbida to‘planishi janubi-g‘arbiy hududda yirik yer egaligining kuchayishiga olib kelgan. Tashqi savdo ham g‘arbiy hududda o‘sgan. Yirik feodallarning g‘arbiy hududlarda kuchayishi hukmron tabaqaga bosh ko‘tarishga olib kelgan, ular Xodzyoning yakka hukmronligiga barham berish maqsadida qarshilik ko‘rsatgan.

1333- yilda janubi-g‘arbdagi feodallar Asikaga bilan birlashib, Kanto tumani feodallarini o‘ziga ergashtirgandan so‘ng Xodzyoga qarshi chiqib, uning qo‘shinlarini mag‘lub etgan va Kamakurani yoqib yuborgan. Hokimiyat vaqtincha mana shu feodallar qo‘llagan imperator Godaygoga o‘tgan. Lekin Xodzyoning sobiq vassali – Asikaga tez orada imperatorga qarshi chiqib, janubi-g‘arbiy hukumatdan ajralib chiqqan. U Kiotoni egallab, Godaygoni Yosino viloyatiga ko‘chib o‘tishga majbur qilgan va hokimiyatga o‘z vakilini qo‘ygan, o‘zi esa 1335- yilda syogun unvonini olgan.

Shu tariqa 1335- yilga kelganda shimolda va janubda ikkita poytaxt mavjud bo‘lgan, qo‘shhokimiyatchilik bo‘lib, feodallarning o‘zaro kurashlari avjiga chiqqan. Bu o‘zaro urushlar va «qo‘shhokimiyatchilik» 1336- yilgacha, ya'ni butun mamlakat syogun Asikaga egallaguncha davom etgan.

Shaharlar, yer egaligi va savdo-sotiqning rivojlanishi. Yapon shaharlari XII–XIV asrlarda kuchaygan. Feodal jamiyatning dastlabki davrida rivojlangan shaharlar sirasiga faqatgina Nara kirgan bo‘lsa, 794- yildan esa uning o‘rniga poytaxt aylangan Kioto ham kirgan. Yangi poytaxt ham eskisi kabi qurilgan, faqat maydoni kattaroq bo‘lgan.

Nara shahri kabi Kioto ham avvalo, ma'muriy, siyosiy va xo‘jalik markazi bo‘lgan. U yerda ko‘plab qasrlar, cherkovlar, a'yonlarning uylari bo‘lgan. Taraqqiyot darajasi XIV asr uchun yuksak bo‘lgan. Poytaxt Nara shahridan Kiotoga ko‘chgach tushkunlikka uchragan. Keyinroq bu yerda feodal jamiyat uchun odatiy bo‘lgan Todayzi va Kofukudzi deya nomlangan budda monastirlari qo‘rg‘onlari va Kasugadzindzya sintoiylik cherkov binosi qurilgan. Shaharlarda mahsulot monopoliyalari ham vujudga kelgan. 1343- yilda Gion cherkovi

hududida bir necha birlashgan uyushmalar, baliq, qush, turli don mahsulotlari yetkazib beruvchi uyushmalar vujudga kelgan. Zamonaviy Yaponiyaning Nagano, Narita, Yamada, Ise, Isiyama, Yamasina singari ko'plab yirik shaharlari o'z qiyofalarini aynan monastirlar qo'rg'onlaridan olgan.

Ayni shu XIII asrda yirik feodallar qarorgohlari atrofida ham shaharchalar vujudga kelgan. Bu shaharlarning aholisi – jangchilar, ayni shu feodallarning odamlari bo'lgan.

XV–XVI asrda eng qudratli viloyat hukmdorlari o'z saroylarini haqiqiy qasrlarga, qo'rg'onga aylantirgan. Uning atrofida shahar aholisi tez sur'atda ko'paygan. Unda yashagan jangchilar va ularning oilasi xo'jaliklar, savdogarlar, monaxlar va qishloqlardan ish izlab kelganlar hisobiga ko'paygan. Zamonaviy Yaponiyaning Nagoya, Xirosima, Kanadzava, Vakayama, Ximedzi va boshqa shaharlari aynan shunday qal'alar atrofida vujudga kelgan. Aynan uchinchi tipdagi shaharlar ko'paya boshlagan.

Minamoto syogunligi o'rnatilgandan so'ng savdogar va mulk egalarini birlashtirgan xo'jaliklar – *dza* faoliyati keng quloch yozgan. Ayniqsa, XIII asrda Xeyyan va Narada dzalar faoliyati rivojlana boshlagan. Ular ma'lum bir hududda ma'lum bir mahsulotni yetkazib berish huquqiga ega bo'lgan.

Poytaxt va viloyatlarda bozorlar tashkil etilgan. Dastlab xalq bayramlarida savdo qilishgan bo'lsa, keyinroq har kuni savdo-sotiq amalga oshirilgan.

Yaponiyada mahsulotlar yetkazib beradigan tashkilotlar uyushmasi vujudga kelgan. Ular monastirlar, feodallar mulklarida uyushib, u yoki bu mahsulotni yetkazib berish yoki sotish huquqini olib, ma'lum bir hududda faoliyat yuritgan.

Asikaga hukmron doiralari bu tashkilotlarga qarshi kurash olib borgan. Chunki, bu uyushmalar ta'siriga nafaqat dehqonlar, balki hukmron sulola vakillari ham tushib qolgan. Ularning barcha mulklari bekor qilingan. Masalan, syogun Yosimasa davrida bir oyda 9 marta ularning huquqlari va mulklari cheklab qo'yilgan. Shunday bo'lsada, ularning boyligi ortib borgan.

Tashqi savdo XIV–XV asrda rivojlangan, bu jarayonda qaroqchilar alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Ular XI–XII asrlarda paydo bo'lgan. O'sha vaqtda ular

Yapon dengizining ichkarisida, Xonsyu, Kyusyu, Sikoku orollari oralig'ida faoliyat yuritgan. Ichki urushlar vaqtida qaroqchilar xizmatidan foydalangan. Keyinroq ular Xitoy va Koreya qirg'oqlarigacha bo'lgan hududda qaroqchilik qilgan. Ushbu hududlardan tashqari ular Malakka yarim oroli, Filippin, Dayvetta, Kxmerlar hududi va Siamda ham namoyon bo'lgan. Xitoy bilan savdo alohida o'rin tutgan, uni yapon hukumati va feodallar olib borgan, elchilar yordamida 10–15 ta kemada mahsulotlar ayriboshlagan. Syogun bu ishni buddaviylik monastiriga topshirgan, evaziga monastirga foiz to'lab turgan.

Yaponiyadan Xitoyga yetkaziladigan tovarlar orasida qurollar, ayniqsa, qilichlar qadrlangan. Xitoydan asosan ipak, mato, mis tangalar olib kelingan. Mis va oltin Xitoyda besh barobar arzon turgan, paxta esa Yaponiyada ikki barobar qimmat bo'lgan, ipak matodan ham katta foyda olingan. Xitoy bilan savdoga janubdagi feodallar ham syogun bilan birgalikda faol aralashishga intilgan. Bu savdoda Kamakura emas, mamlakatning janubi-g'arbidagi viloyatlar, Xitoy va Koreyaga yaqin hududlar alohida o'rin tutgan. XIII asr oxiri – XIV asrda Yaponiyaning g'arbidagi Suruga, Xakata va Osakada yirik portlar paydo bo'lgan.

Savdodan tushgan foyda natijasida Sakai, Xakata kabi shaharlar o'z-o'zlarini boshqaruvchi o'z harbiy askarlariga ega alohida kichik davlatlarga aylangan. Yirik feodallar tog'lardan kovlab olinayotgan oltin va kumush konlari mavjud bo'lgan Sado va Kyusyu, oltin olinadigan Koy va Sinmo viloyati konlarga homiy bo'lib olgan.

Feodal zulmining kuchayishi va dehqonlar qo'zg'olonlari. Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va sulolalar urushining kuchayishi XIV asrda yirik feodallarning hududlarini yanada kengayishiga olib kelgan. Kichik yer egaligi qisqarib borgan, chunki samuraylar iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelishi natijasida ular kattaroq feodaldan siyosiy va iqtisodiy homiylik so'ragan. Yirik feodallar o'z hududlarida bo'lgan samuraylarning yerlarini turli yo'llar bilan egallab olib, dehqonlarni ekspluatatsiya qilishni kuchaytirgan. Feodallar o'z qasriga yoki unga yaqin mulklariga samuraylarini joylashtirgan, bu qo'shin bilan u

xohlagan vaqtda qo'shni feodal mulklarini egallab olishi mumkin edi. O'zaro urushlar samuraylarni xo'jayinlaridan ancha vaqt uzoqlashtirib qo'ygan.

Feodallar dehqonlarni qattiq zulm o'tkazgan. Dehqon feodal yoki samurayga rentani mahsulot bilan to'lagan. Yer egaligi mustahkamlanishi bilan ishlab berish majburiyati o'z ahamiyatini yo'qota boshlagan. Barshchina majburiyati feodal yeridagi yo'llar qurilishi va sug'orish inshootlarini qurishga jalb etilishi bilan almasha boshlagan. Rentaning miqdori XVI asrga kelib dehqon olgan hosilning yarmidan ko'piga, ya'ni 50–60%ga yetgan.

XV asrning ikkinchi yarmiga kelib yer egaligi munosabatlari keskinlashgan. Feodallarning o'zaro urushlari dehqonlar yerlarida olib borilganligi dehqonlarning doimiy mashg'ulotidan ancha uzoqlashishiga sabab bo'lgan. Hosil olinishi keskin kamaygan. Ishlov berilgan yerlar 50 mingga gektarga yaqin kamaygan, bu esa barcha yerlarning 5% dan ortig'ini tashkil qilgan. Dehqonlar o'z yerlarini tashlab, o'rmonlarga, katta savdo yo'llariga, shaharlarga talonchilik orqali pul ishlash uchun ketib qolgan. Xonavayron bo'lgan dehqonlar o'z farzandlarini o'ldirish yoki ularni sotish, qizlarni fohishalik uylariga, o'g'il bolalarni monastirlarga sotgan, dehqonlar qarshiliklarining asosiy turi – qo'zg'olonlar bo'lgan. XV asrning birinchi yarmidan o'rtalarigacha tinimsiz ravishda shunday qo'zg'olonlar bo'lib, ular dehqonlar urushiga aylangan. Ko'pgina hollarda qo'zg'olonchilar qarzlarni bekor qilishni talab qilgan. Bunga misol qilib 1428- yilda Kioto va Naradagi g'alayonlarni keltirish mumkin. Lekin ba'zida qo'zg'olonchilar feodallarning o'zlariga qarshi chiqqan. Bunday qarshilik 1428- yilda janubi-g'arbiy viloyatlarda Xarima, Ise, Tamba, Sudu, Iga hududlarida ham bo'lib o'tgan. Qo'zg'olonchilarning shiori «Mamlakatda samuraylar qolmasligi kerak» ostida bo'lgan. Ko'plab qarshiliklar shahar kambag'allari, shuningdek, kambag'al samuraylar boshchiligida bo'lib, ulardan biri 1441- yilda daydilar deb atalgan samuraylar – *roninlar* boshchiligida bo'lib o'tgan. Qo'zg'olonchilar cherkovlarda mustahkamlanib olib, bandargohlarni yopib, Kiotoga mahsulot yetkazib berishga chek qo'ygan. Ba'zida qo'zg'olonchilar shunday kuchli va keng ko'lamda bo'lganki, ularga qarshi yuborgan qo'shinni yengib, uzoq vaqtgacha qarshilik

ko'rsatgan. Shundaylardan biri 1485- yilda poytaxt yaqinidagi Yamasiro viloyatidan bo'lib o'tgan va 7- yil davomida samuray hamda dehqonlar qo'lida mustaqil bo'lgan. Yamasiro iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangan hudud bo'lib, guruch, choy, ipak yetishtirish yuqori bo'lgan. Bu mahsulotlar bilan Kioto va Nara kabi shaharlar ta'minlab turilgan. Aynan shu hudud orqali mahsulotlar tranzit tarzda o'tgan.

Boshqa hududlar kabi Yamasiroda ham XV asr davomida feodallar o'rtasidagi yer-mulklar uchun o'zaro urushlar kuchaygan. Mazkur holat dehqonlarning busiz ham og'ir ahvoliga jiddiy zarba bergan. Natijada dehqonlar birlashib, Nodol guruhlariga qarshilik ko'rsatgan, ba'zi hollarda jiddiy zarbalar ham bergan. 1485- yilning oxirida dehqonlarning mamlakat bo'ylab yig'ilishi natijasida feodallardan darhol urushni to'xtatish, qo'shinlarni olib chiqib ketish va tortib olingan hududlarni egalariga qaytarishni talab qilgan.

Qo'zg'olonning birinchi bosqichida 1485–1487- yillarda dehqonlarning barcha qatlami, mulkdorlar, mayda savdogarlar, nochor samuraylar qatnashgan. Qo'zg'olonchilarning maxsus ijro etuvchi idorasi – «xalq yig'ilishi» 36 kishidan iborat bo'lib, muhim ishlarni hal qiladigan yig'in bo'lgan. Ular soliqlarni tartibga solgan. Davlatni xalq tuzgan, tartibga rioya etmaganlar esa qattiq jazolangan. Qo'zg'olonchilar qudratidan qo'rqqan feodallar o'z qo'shinlarini viloyatdan olib chiqib ketishga majbur bo'lgan. Shuningdek, Yamasirodan syogun mansabdorlari ham ketib qolgan. Qo'zg'olonning ikkinchi bosqichida 1488- yildan boshlab dehqonlarning hukmron bo'lib olgan qismi o'z mansabidan foydalanib qolgan, ya'ni soliqlar yana oshirilib, chegara nazorati o'rnatilgan. Bo'lib o'tgan qo'zg'olonda o'zining ishtirokini berkitish uchun feodallar bilan kelishuv rejasini tuzishadi, lekin «qaysi feodal bilan muzokara olib borish kerak?», degan savolga javob yo'q edi.

«Xalq yig'ilishi» qo'zg'olonchilarni o'ziga qarshi chiqa boshlagan va ularni tan olmasdan 1493- yilda deyarli tarqalib ketgan. Bu vaqtga kelib unga qarshi kuchlar yig'ilayotgan edi. 1494- yilga kelib qo'zg'olonchilarning oxirgi qismi yo'q qilingan. Yetarli darajada uyushmaganlik, kurashning aniq maqsadlarining

yoʻqligi, ayniqsa siyosiy jihatdan bilimlarning yoʻqligi – qoʻzgʻolonning oʻziga xos qismidir. Unda dehqonlarning tartibsiz chiqishlari yaqqol namoyon boʻlgan.

Feodal madaniyatning rivojlanishi. X–XI asrlarda Yaponiya madaniyati maʼlum darajada rivojlangan. XI asrda ularning oʻz yozuvlari ustun xat – *kanani*, vaqtinchalik Xitoy iyerogliflariga almashtirgan. Undan hozirgacha Yapon matnlarini fonetik tahlil qilishda qoʻllaniladi. Milliy yozuvning vujudga kelishi badiiy adabiyotning keng koʻlamli rivojlanishiga, lirik sheʼriyatning qaror topishiga, proza, povest va romanlarning yaratilishiga xizmat qilgan. 925- yilda «*Kokineyu*» – sheʼrlarning yirik toʻplamlaridan iborat IX asr oxiri – X asr boshlarida yashagan shoirlar tomonidan shu nomdagi antologiya yaratilgan sheʼriyatda obrazlarni keng koʻlamda qoʻllab oʻzlarining maxsus badiiy usullarini yaratgan. Shoirlarning koʻpchiligi zodagonlar tabaqasiga mansub boʻlgan, lekin baʼzilari xalq qashshoqligiga hamdard boʻlgan. Lekin ularning sheʼrlarida muhabbat rishtalari, tabiat xohishi, taassurot koʻproq oʻrin egallagan. Shoirlar xalq dardiga hamdardligini *tanka* usulidagi 31 baytdan iborat kichik sheʼrlarida ifodalagan.

Proza – yapon adabiyotida alohida ahamiyatga ega boʻlgan. Ular xalq afsona va ertaklarini qoʻllagan, lekin asosiy eʼtibor saroy ahliga qaratilgan. X asr oxiri – XI asr boshlarida «*Genzi – mongateri*» (Genzi haqida hikoya) romani imperator xotining ishonchli maslahatchisi Murosaki Sikibu tomonidan yozilgan. Ikkinchi yirik asar – «*Makuranososi*» (Yostiqlik ostidagi maktub) saroy aʼyoni boʻlgan Sey Syanagoy tomonidan yozilgan. Bu ikki asar yapon adabiyatining klassikasiga aylangan. Lekin ushbu davr adabiyotining kamchiligi faqat yuqori qatlam vakillari ifodalanganligida edi. Xalqning oʻz sheʼriy usuli boʻlgan. Bu ogʻzaki uslub bugungi kungacha yetib kelgan.

Mamlakatni koʻplab shaharlari, jumladan, poytaxtda Xeyyan saroyi va uyi bronzadan ishlangan badiiy sanʼat asarlari bilan jihozlangan. Arxitektura rivojlangan, uning namunalari bizga saroy va cherkov imoratlari namunasida yetib kelgan.

XII–XIV asr boshlarida siyosiy hokimiyatning harbiylar qo‘liga o‘tishi va sulolalar urushi davrida madaniyatning yangi turlari vujudga kelgan. Ayniqsa, samuraylar jasorati haqidagi hikoyalar ko‘paygan. Bunday hikoyalarning jamlanmasi «*Xeyke – monogatori*» (Tayra haqida rivoyat) deb nomlangan. Tayra va Minamotoning kurashi, «*Tayxeyki*» (Buyuk dunyo haqida rivoyat nomli) XIV asr birinchi yarmi haqida hikoya qiluvchi jamlanmadir. Bundan tashqari buddaviylar cherkovi diniy ishlarni amalga oshirishda o‘z adabiy usulini yaratgan. Teatrning gullab yashnashi XV asrga borib taqaladi.

Mavzuga doir savollar:

1. Syoenlar haqida nimalar ma'lum?
2. X–XV asrlarda Yaponiyada yerga egalik qilishning qanday turlari keng tarqalgan edi?
3. Bu davrda yuz bergan dehqonlar qo‘zg‘olonlarini keltirib chiqargan asosiy omillar qaysilar?
4. Fudzivaralarga qarshi kurashda imperatorning tayanch sifatida buddizm va uning ruhoniylarini tanlashi qanchalik samarali bo‘lgan?
5. Syogunlar hokimiyatini shakllantirgan omillarning sabab va oqibatlari qanday bo‘lgan?

XI BOB. RIVOJLANGAN O‘RTA ASRLARDA KOREYA DAVLATI.

Koryo davlatining tashkil topishi. IX asr oxirida qadimgi Silla davlati federatsiyasi mustaqil feodal mulklariga bo‘lingan. Davlat yerlarining amaldorlar va ruhoniylarga bo‘lib berilishi va mustaqil feodal merosiy yer egaligi – *chanvon*larning tashkil topishi markaziy hokimiyatni zaiflashtirgan. Katta mulk egalari markaziy hokimiyatdan yanada mustahkam bo‘la boshlagan. Katta yerlarni egallagan Budda monastirlari ham butkul mustaqillikdan foydalangan, yerlik feodal – *yonchjular*, xristianlar ustidan hukmronlik qilish huquqiga ega bo‘lgan. Ularga shaxsiy ko‘ngilli qo‘shin yana o‘zaro kurash olib borish uchun ham kerak

bo'lgan. Dehqonlarning ahvoli Silla hukmdorlari qo'lida ham, feodallar qo'lida ham yomon bo'lgan.

819- yilda dehqonlar harakatlari keskin tus olgan. 896- yilda poytaxt Kyonchju devorlari ostida dehqonlar qo'zg'olon boshlagan. Harakatchilar zodagon va amaldorlarni bo'ysundirgan. Nisbatan yirik feodallar o'zlarini mustaqil deb e'lon qilgan. 900- yilda orolning janubi-g'arbiy qismida Xupekche davlati (So'ngi Pekche) tashkil topgan. Koreyaning markaziy qismida (hoz. Chxolvani tumani) Txebon davlati tashkil topgan Silla hokimiyati esa bir necha kichik tumanlardangina iborat bo'lib qolgan.

Dehqonlar harakatlari hukmron tabaqani qo'rquvga solgan va kuchliroq hukmdor topilib, xalqni boshqarishini istar edilar. Navbatdagi janglar natijasida katta yer egasi Van Gan keyinchalik u davlatni birlashtirgan va davlat hukmdori bo'lgan. 918- yilda bu davlatning nomi Koryoga almashtirilgan. Ko'p feodallar Van Ganga bo'ysungan. Chunki, u boshqalarga nisbatan kuchliroq bo'lgan, bo'ysunmaganlarni esa u kuch bilan itoatda tutgan. 936- yilda Van Gan So'ngi Pekcheni bo'ysundirib, butun Koreyaning hukmdori bo'lgan.

Yakka feodal davlatning vujudga kelishidagi muhim bir sabab, tashqi hujumlar bo'lgan. 926- yilda Boxay davlatini bosib olgan Kidoni shimoli-sharqiy Xitoy va Koreyaning ashaddiy dushmani bo'lib qolgan. Yangi tashkil topgan Koryo uchun shimoli chegarani kuchaytirish asosiy masala bo'lgan. Butun shimoli chegaraga himoya devori tashkil etilgan.

Mazkur qonunning qabul qilinishi bilan sharqiy davlat tizimi tashkil topgan. Sanjon (982–997) davrida davlat boshqaruvi shakllangan. Asosiy davlat boshqarmasi vujudga kelgan va 12 viloyat, 10 ma'muriy hudud bo'lingan. Mamlakat xavfsizligi va davlat ishlari harbiylar qo'lida bo'lgan. Harbiylarning asosini esa davlatga bo'ysunuvchi dehqonlar tashkil qilgan va 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lganlar harbiy xizmat qilishga majbur bo'lganlar. Qo'shindagi dehqonlarni hamqishloqlari moddiy tomondan qo'llab turgan. Odatda, 4–5 xonadondan bir askar olingan, boshqalar esa uni va oilasini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashi lozim bo'lgan.

Biroq, mamlakatning markazlashishi tekis bo'lmagan. Keyinchalik ham katta yer egaligi va buddaviylikka e'tiqod qilgan. Markaziy davlatni tashkil topishi uchun tashqi dushmanlarning kurashi ham to'sqinlik qilgan. Asosiy xavfli dushmanlar – *kidanlar* Lao imperiyasini tuzib, Xitoy va Koreyani bosib olmoqchi bo'lgan. 993- yilda kidanlarning ko'pchilik qo'shini Amnukan daryosidan o'tib, Koryoga bostirib kirgan. Chxonchxongan daryosi yonida kidanlar qattiq qarshilikka uchrab, ortga qaytishga majbur bo'lgan. Lekin, bu bilan kidanlarning harakati to'xtamagan. Koryoning ichki kurashlaridan foydalanib, kidanlar 1010- yilda yana ko'p sonli qo'shin jo'natgan va Koryoning poytaxti Kegyonni bosib olib, u yerni talon-taroj qilgan. Biroq, shimoldagi Koreys jangchilarining harakatlari bosqinchilarni ortga chekinishga majbur qilgan. 1018- yilning qishida 200 minglik kidan qo'shini chegarani buzib o'tib, yana Koreya poytaxtiga bostirib kirgan. Ular qo'mondon Kan Gam Chxon tomonidan qattiq qarshilikka uchragan. Shimoliy tumandagi Koryo jangchilari 1019- yilda kidanlarga qattiq zarba bergan. Ular o'rtasida sulh tuzilib, Koryo hukmdori tomonidan Lyao Kidan imperiyasi tan olingan.

Koryoning XI–XII asrlarda ijtimoiy ravnaqi va madaniy hayot. Mamlakatning birlashishi va kidanlar bilan ittifoq Koreya iqtisodini rivojlanishiga, qishloq xo'jaligi va hunarmandchilikning gullab-yashnashiga olib kelgan. Kidanlar tomonidan buzib tashlangan viloyatlar yana taraqqiy eta boshlagan. XII asr boshlarida Xitoy sayyohi Syuy Szin dehqonchilikning Koryo buyicha keng tarqalganligidan guvohlik beradi. Uning ma'lumotiga ko'ra, hatto tog'li zonalarda ham sholi ekilgan.

Davlatning iqtisodiy asosini dehqonlarning mehnati tashkil etgan. Dehqonlar yuridik holatiga qarab ikkiga bo'lingan. Uning katta qismi «*yanin*» – yaxshi odamlar hisoblangan. Ular oddiy ozod davlat yerlarida ishlovchi odamlar bo'lgan. Ikkinchi qismi esa «*chxonin*» – yomon yoki yaramas kishilarga bo'lingan. Ular ozod odam bo'lmay, bo'ysunuvchi dehqonlar hisoblangan.

Dehqonlar renta solig'ini to'lar, davlat ishlari va harbiy xizmatni o'tagan. Yer solig'i olingan hosilning 1/10 dan 1/11 gacha miqdorida to'langan. Ayrim

hollarda uning hajmi ko'paygan. Dehqonlardan yana qo'shimcha soliqlar: donni poytaxtga olib borgani uchun, yo'lda himoya qilish uchun, to'y uchun, podsho oilasidan biror kishi o'lsa ko'mish uchun, xorijlik elchilari kelishi uchun soliqlar undirilgan. Shaxsiy yerlarda renta solig'i hajmini feodalning o'zi belgilagan.

XI–XII asrlarda shaxsiy yer egaligi o'sa boshlagan. Yirik feodallar va Budda monastirlari, podsho saroyi a'zolari davlat yerlarini dehqonlar bilan birga qo'shib ola boshlagan. Ba'zida feodal merosiy mulklari davlat yerlarida ishlovchi dehqonlarni katta va'dalar berib o'zlariga og'dira boshlagan. Lekin, bu va'dalarga ishongan dehqonlar tezda erkin dehqonlardan qaram dehqonlarga aylanib, qattiq ishlatilgan.

Davlat majburiyatlariga, nafaqat dehqon mahsulotlari, balki uyda tayyorlangan mahsulotlar, hayvon terilari, baliqlar ham to'langan. Bu barcha narsalar hukmron tabaqaning manfaatlarini qondirmagan. Kerakli qazishmalarni topish, tuz topish, metallni qayta ishlash, qurol shisha ishlab chiqarish, har xil taqinchoqlar bularning barchasini maxsus hunarmandlar ishlab chiqargan. Poytaxt va yirik shaharlarda davlat hunarmandchilik ustaxonalari mavjud bo'lgan. Ustaxonalarda davlatga qarashli dehqonlar ishlagan. Hunarmandlarning kasb-hunari avlodlariga meros bo'lib o'tgan. Ichki savdo ham yaxshi rivojlangan. Poytaxt va yirik viloyat shaharlarida butun bir savdogar mahallalar bo'lgan. Ko'p joylarda bozorlar tashkil etilgan. Ushbu bozorlarda dehqonchilik tovarlari hunarmandchilik mahsulotlariga almashtirilgan. Savdo va hunarmandchilik tarmoqlari davlatning qattiq ta'qibi ostida bo'lgan.

Tashqi savdo hunarmandlar uchun yaxshi daromad manbai hisoblangan. Koryo Xitoy jurjanlari va Yaponiya bilan ancha kuchli savdo olib borgan. 1024 va 1040- yillarda Koryoga arab savdogarlari kirib kelgan. Ular dorivorlar va boshqa narsalar olib kelgan hamda oltin, kumush, ipakka almashgan. Koryo Sun davlati bilan e'tiborga molik savdo olib borgan. U yerdan turli xil matolar, qimmatbaho ipak va boshqa narsalar olib kelingan. Koreya savdogarlari Xitoydan jenshen va kamyob dorilar, asal va kumush, qog'oz va hokazolar olib kelgan. Jurjanlardan

koreyslar teri, ot, yung, o'q va kamonlar sotib olgan. Yaponiyadan asal olib kelib, hunarmandchilik mahsulotlarini ularga sotgan.

Ichki va tashqi savdoning qanchalik mujmalligiga qaramay, savdogarlar o'zaro ijtimoiy kuch hisoblanmagan. Ular feodal va Budda ibodatxonalarining vakili sifatida mavjud bo'lib, feodallar ularni qattiq nazorat qilgan.

Koreya davlatida, ayniqsa, XI asr ikkinchi yarmida feodal madaniyat asosiy o'rinni egallagan. 985- yilda amaldor mansabiga o'tish uchun davlat imtihonining xitoycha usuli ishlab chiqilgan. 992- yilda esa hukmron amaldorlar uchun oliy konfutsiylik maktabi ochilgan. XI asrda saroy kutubxonasida juda ko'p konfutsiylik adabiyoti va bir necha ming Xitoy kitoblari mavjud bo'lgan. Konfutsiy olimlarining harakati bilan shaxsiy maktablar ham ochilgan. Ular ichida 1055- yilda tashkil etilgan maktab ancha mashhur bo'lgan.

Mazkur davrda buddaviylik roli ancha yuksalgan. Budda cherkovi a'zolari davlat ishlariga tez aralashgan. Podsho Munchjon (1047–1083) davrida 60- yil davom etgan «Techanchyon» budda adabiyoti maqomiga yetkazilgan. 1097- yilda Kegyon atrofida Xinvonsa Budda maqbarasi qurilishi nihoyasiga yetgan. Bu maqbarada mingta monax bo'lgan. Mo'g'ullar tomonidan Xinvanga buzib tashlangan va yoqib yuborilgan.

Budda adabiyotining yirik nashrlari kitob bosish ravnaqiga turtki bergan. XIII asr yozuvchisi Li Kyu Bo ma'lumotiga ko'ra, «Sanjon yomun» (Qadimgi va hozirgi boshqaruv xaqida kitob) kitobi 1234- yilda yozilgan. Bu kitobda Koreya davlati muassasalari haqida ma'lumot berilgan.

XII asrlardagi siyosiy va ijtimoiy kurash, dehqonlar harakati. XII asr boshlariga kelib Koreya davlati zaiflasha boshlagan. Buning asosiy sababi, feodallar, Budda monastirlari va yirik amaldorlar tomonidan davlat yerlari hamda dehqonlar davlatdan tortib olingan edi. Davlat yer fondining qisqarishi bilan XI asr ikkinchi yarmida davlat turli majburiyatlardan voz kechishga majbur bo'lgan. Lekin, shunga qaramay, ba'zi bir xizmatlari uchun yer in'om etish to'xtamagan.

Yirik feodallar o'zlarining shaxsiy qurollangan guruhlarini tuzganlar. O'zaro kurashlar boshlanib ketgan. 1126- yilda harbiy kurash poytaxt Kechen ko'chalarida

tarqalgan. Bu kurashga hokimiyatni egallash uchun feodal Li Cha Gyoma boshchilik qilgan. Bu kurash hatto tashqi jurjanlarning bosqini tufayli ham to'xtamagan. Jurjanlar bilan kurashda mamlakatning shimoliy g'arbiy qismidagi feodallar Monax Myoxonam boshchiligida podsho qarorgohini Sogyon (Pxeneni)ga ko'chirishni talab qilganlar. Poytaxt zodagonlarining qarshiligiga uchragan feodallar ochiqchasiga shimoliy-g'arbiy tumanda alohida davlat Pevichuk (Buyuk mo'jizalar davlati)ni tuzishlarini e'lon qilganlar. Feodallarning kurashi dehqonlar harakatiga turtki bergan. Feodal Kim Bu Sin boshchiligida dehqonlar harakatini to'xtashi bilan davlat bu barcha harakatlarga ham barham bergan.

1756- yilda Janubiy Koreyada Myonxvakso qishlog'ida davlatga qaram dehqonlar bosh ko'targan. Man boshchiligidagi qo'zg'olonchilar Kyonchju shahrini egallagan. Poytaxtdan jo'natilgan uch ming kishilik guruh qattiq zarbaga uchragan. Shuning uchun bu guruh ularga yon bosib Menxvaksoda yashovchi aholini dehqonlikdan ozod qilganlar. Podsho Man I bilan gaplashguncha hokimiyat qo'zg'olonchilarga qarshi yangi qurolli guruh tayyorlagan. Bundan xabar topgan Man I hukumat jangchilari bilan kurash boshlagan va poytaxtga xavf solgan. Bir vaqtning o'zida mamlakat janubi va shimolidan qolgan dehqonlar ham qo'zg'olon ko'targanlar. 1117- yilda Man I saroyga kelishuvga chaqirtirilib ushlangan va o'ldirilgan. Shimolda Kim Dana boshchiligidagi kurashlar ham to'xtagan.

1193–1194- yillarda Kim Sa Mi, Xe Sima va boshqalar boshchiligida dehqonlar qo'zg'olonlarining yangi to'liqini ko'tarilgan. Mazkur qo'zg'olonlar feodal hokimiyatni kuchsizlantirgan.

Feodal harbiylar bo'lgan Chxve Chxun Xan hokimiyatga kelgach, dehqonlarga qarshi kuchli harakat boshlangan. Natijada XIII asr boshlarida yangitdan dehqonlar qo'zg'olonlari ko'tarilgan.

Koreya xalqining mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashi. Mo'g'ul istilochilari Koreyada birinchi marta 1218- yilda paydo bo'lgan. Ular Koreya hukumatidan juda katta o'lpon talab qilganlar. 1225- yil Koreyadan qaytayotgan elchining o'ldirilishi mo'g'ul va koreys munosabatlarini keskinlashishiga sabab bo'lgan. 1231- yilning yozida mo'g'ullar Salitoy boshchiligida Koryoga bostirib

kirgan va xalqning qattiq qarshiligiga uchragan. Kuchju (Kuson) himoyachilari 30 kun davomida mo'g'ul qo'shiniga qarshilik ko'rsatgan. Chxunchju shahri himoyachilari mo'g'ul jangchilarining mamlakat janubiga yurishlarini to'sib qo'ygan. Biroq, poytaxtga hujum arafasida hukmron tabaqa Chxve boshchiligida bosqinchilarga yon bosishgan va sulh tuzilgan. Unga ko'ra, koreyslar katta o'lpon, kiyim kechak, matolar to'lashlari kerak bo'lgan.

1232- yil mo'g'ul jangchilarining janubiy qismi katta o'lja – oltin va kumush bilan Mo'g'ulistonga qaytishgan. Koryoda ham mo'g'ul jangchilaridan bir guruhi qolgan. Mo'g'ullar Koryoliklarga yangi poytaxt Kandoni qurdirganlar.

Mo'g'ullarning butun og'irligi xalq gardaniga tushgan. 1232- yil Kechyonda qaram dehqonlarning va davlatga qarashli dehqonlarning qo'zg'oloni boshlangan. Ular shaharda qolgan zodagonlarni yo'q qilib, ularning boyliklarini kambag'allarga bo'lib bergan va Kandoga yashiringan feodallarga qarshi kurashga tayyorgarlik ko'rgan. Hukmron tabaqa bu harakatni to'xtatgan. Bu harakatlar keyingi yil Sochyon, Tongyoda (Kyonchju), Nanchjuda va boshqa joylarda bo'lib o'tgan. Lekin, bularning barchasi hukmron tabaqa tomonidan bostirilgan.

Mo'g'ullarning o'ldirilishi va feodallar Kandoga qochishiga javoban 1232- yil oxirida yana Mo'g'uliston jangchilari Koryoga yurishga majbur bo'lgan. Keyingi 20- yil davomida yana besh marta bosqinchilik, talon-taroj yurishlari sodir etilgan. 1253- yil bir amaldor podshohga aholining har o'n kishisidan faqat ikki kishigina tirik qolganini aytgan. 1254- yilda bosqini natijasida 207 ming kishi asirga olingan va olib ketilgan.

Oqibatda, hokimiyat Kechyonga qaytib mo'g'ullarni tan olishga majbur bo'lgan. Yana mamlakatda mo'g'ul jangchilari to'lib ketgan. Mamlakatning janubiy qismida esa mo'g'ullarning harbiy qishloqlari paydo bo'lgan. Feodallar mo'g'ullarning istaklarini so'zsiz bajo keltirgan.

Bunday holat mamlakatni oyoqqa turg'azgan. Shunda davlat dehqonlari va dehqonlardan tashkil topgan «uch asosiy guruh» qo'zg'olon ko'targan. Ular mamlakatni Chxve sulolasidan chiqqan podsho boshqarishini talab qilishgan. Qo'zg'olonchilar hukmron sulolaning bir a'zosini podsho etib saylagan. Mingta

mayda kemalarda ular Chindo (keyincha Chechjudo) oroliga suzib kelishgan. Qo'zg'olon uch yil davom etgan. Mo'g'ullarning yordami bilan hukumat Chechjudodagi qo'zg'olonni bostirgan. Natijada, hokimiyat mo'g'ullar qo'liga o'tgan.

Mo'g'ul imperatori Xubilayxon Koreyadan Yaponiyani bosib olishda tayanch nuqta sifatida foydalanmoqchi bo'lgan. 1274- yilgi yurishning o'zida sakkiz ming koreys jangchilari va olti ming yetti yuz dengizchi qatnashgan. Ikkinchi yurish paytida (1281) mo'g'ullar 900ta kema talab qilgan. Koreys xalqini tinch ushlab turish maqsadida mo'g'ullar o'q yoy ishlab chiqarishni man etishgan. Ular Koryo davlatidan ikki: shimoli g'arbiy – Tonnyobu va shimoli sharqiy – Ssanson chxongvanbu viloyatlarni tortib olgan. Koreys feodallari keyinchalik mo'g'ul qizlariga uylangan va Yuan imperiyasi poytaxti Pekinda yashay boshlagan. Shu bilan mo'g'ullar ularni o'z iznlarida saqlab turishgan.

Li sulolasi paytida markaziy feodal davlatni mustahkamlash. 1392- yilda Koryoning oldingi hukmdorlaridan Li Son Ge o'zini imperator deb e'lon qilib, yangi sulolaga asos solgan. Uning davrida davlat Choson nomi bilan atala boshlagan. Poytaxt esa Seulga ko'chirilgan. Bu sulola Koreyada 1910- yilgacha hukmronlik qilgan. Yangi sulola hukmdorlarining siyosati markaziy hokimiyatni mustahkamlashga qaratilgan. Li hokimiyati bir necha bor (1392-, 1402-, 1424- yy.) Budda yerlari va dehqonlarga yirik musodaralar e'lon qilgan. Natijada ko'plab cherkov yerlari davlatga qaytarilgan.

Li Son Ge davrida markaziy davlat boshqaruvining tizimi ishlab chiqilgan va u keyinchalik XV asrning 60- yillarida «Kyongun Pechjon» nomini olgan. Mamlakatni boshqarish ko'p sonli hokimiyat tashkilotlari qo'lida bo'lgan. Ulardan asosiylari oliy boshqaruv kengash va olti bo'limdan iborat bo'lgan. Mamlakat sakkiz viloyat – «do»ga bo'lib boshqarilgan. Ularning har biri okrug va tumanlarga bo'lingan. Har bir volost bir nechta qishloqlardan iborat bo'lgan. Harbiy xizmatchilar aholining 16 dan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklaridan iborat bo'lgan. Mamlakatning tashqi holati ham yaxshilangan. Min sulolasi bilan shartnoma tuzilgan. Shimolda jurjanlar bilan ham yaxshi munosabatlar yo'lga qo'yilgan.

Yaponiya bilan munosabatda Li sulolasi Asinoga sulolasining syogunlari bilan yaxshi aloqa o'rnatgan. XV asrning birinchi yarmida poytaxt va «Uch jon viloyati»da 50 ta harbiy bandargoh tashkil etilgan. Koreyaning harbiy kuchlari mustahkamlangach yapon qaroqchilarining bosqinlari to'xtagan. Koreya Yaponiya bilan savdo aloqalarini yo'lga qo'ya boshlagan. 1443- yilgi shartnomaga asosan, Yapon savdogarlari janubiy uchta portga kiritilgan, xolos. Shu jumladan, Pusanga ham, lekin, kema va savdogarlar soni belgilab qo'yilgan.

XV asrning birinchi yarmida iqtisodiy o'sish va madaniyatning rivojlanishi. Mamlakatning mustahkamlanishi va yangi feodal tizimning tashkil topishi bilan Koreys madaniyati va ishlab chiqarish rivojlana boshlagan.

1429- yilda qishloq xo'jaligini boqarish haqidagi kitob «Nanse chiksol» yaratilgan. Bu kitob Chan Chxo va boshqalar tomonidan yaratilgan. Astronomik qarashlar uchun yangi asbob ishlab chiqilgan. Aniq vaqtni o'lchash uchun ham har xil asboblari o'ylab topishgan.

Hunarmandchilik ham rivojlangan. Ustaxonalarda qurollar tayyorlangan. Ustaxonalarning soni olti mingta bo'lgan. Poytaxt hunarmandlari ko'p ishlar bilan (temirni qayta ishlashning 130 xili, suyak, teri, daraxt mahsulotlariga ishlab berish) shug'ullanganlar.

Ishlab chiqarilgan mahsulotlar bozorlarga olib chiqilgan. Biroq, ko'p savdogarlar hukmron tabaqa manfaatiga xizmat qilganlar. Keyinchalik poytaxt Seulga ko'chishi bilan hokimiyat ko'p ko'chalarni (1399- yilda 800 savdo shahobchasi) savdo do'konlari uchun ochib bergan. Ular feodallar manfaatini qondirib, savdo huquqini qo'lga kiritgan.

Sechjon davrida (1419–1450) Saroy akademiyasi «Donishmandlar uyi» tashkil etilgan. Bu yerda asosan konfutsiylik ta'limotlariga asoslangan etika va huquqiy savollar muhokama qilingan. Saroy ziyolilari «Koryo tarixini» yaratishgan. Qattiq nazorat ostida juda ko'p bilimlar kengaygan. Olimlar tibbiyot, astronomiya, matematika, qishloq xo'jaligi, geografiya, fizika sohalarida ko'plab yangiliklarni qo'lga kiritganlar. Buyuk olimlar keyinchalik hokimiyatda ham yuqori o'rin egallay boshlashgan.

Kitob bosishda metall shriftlardan foydalanish kitob bosishdagi va madaniyat tizimidagi yangiliklardan biri bo'lgan. Bu davrda 28 harfdan iborat alfavit vujudga kelgan. 1443- yilda vujudga kelgan bu alfavit saroy ziyolilaridan bo'lgan Chan In Chji tomonidan «*Xunmin chonim*» (aholini o'rganish uchun haqiqiy ovozlari) deb nomlangan. Alfavit yaratilganiga qaramay, muhim hujjatlar va badiiy yozuv qo'lyozmalari koreys yoki iyeroglif yozuvida qolgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Koreyadagi dehqonlar harakatining asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Koreya davlatlari va Lyao imperiyasi munosabatlari qay holda kechgan?
3. «Lnin» va «Chxolin» tushunchalari nimani anglatadi?
4. Mo'g'ullarning Koreya yarim oroliga kirib kelishi qanday oqibatlarga olib kelgan?

XII BOB. RIVOJLANGAN O'RTA ASRLARDA ERON.

Eron Bag'dod xalifaligining qulashi davrida. Eronda Sosoniylar hukmronligi davrida boshlangan feodal munosabatlarning o'rnatilishi jarayoni hudud arablar tomonidan fath etilgandan keyin ham davom etgan va tezlashgan. Arablar istilosi Erondagi quldorlik munosabatlari va tabaqalanishga zarba bergan. Tartibli va nisbatan markazlashgan boshqaruv tizimiga ega bo'lgan keng xalifalik davrida Osiyo, Afrika va Yevropaning alohida mintaqalari o'rtasidagi savdo munosabatlari birmuncha jonlangan bo'lib, u keyinchalik Eron iqtisodiyoti va madaniyatining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Arab istilochilari Sosoniylar davridagi boshqaruv va soliq tizimini saqlab qolganlar. Biroq, arablarning Erondagi hukmronligining dastlabki o'n yilliklarida mahalliy aholidan yig'iladigan yer va jon solig'i Sosoniylar davridagiga nisbatan yengilroq bo'lgan. Hududning aksariyat qismida ishlab chiqarishni oshirish uchun qat'iy soliqlar belgilangan. Keyinchalik feodal munosabatlari rivojlanishi bilan Umaviylar soliq miqdorini ortira boshlaganlar. VII asr oxiri – VIII asrning

boshlarida aholi to'lov qobiliyatiga ko'ra soliqqa tortilgan, ya'ni soliq miqdori fuqarolarning mulkiy holatiga qarab belgilangan.

VIII–IX asrlarda qishloq xo'jaligi rivojlanib, sug'orish tizimi takomillashtirilgan, yerlarning meliorativ holati yaxshilangan va guruch, shakarqamish, sitrus mevalarni yetishtirish keng tarqalgan. Bug'doy, arpa, paxta va tut daraxtlarini yetishtirish kengaygan. Shu bilan birga, shahar aholisi ko'paygan, shaharlarning qishloqlar va ko'chmanchi qabilalar bilan hunarmandchilik hamda savdo almashinuvlari rivojlangan. O'sha davr ko'chmanchi qabilalarida hali ham patriarxal munosabatlari mavjud bo'lib, ularning xo'jaligi tabiiy xususiyatga ega bo'lgan. Feodal munosabatlarning rivojlanish sur'ati qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi aholiga nisbatan sekinroq kechgan. Ko'chmanchi chorvadorlar o'troq aholini nafaqat go'sht va sut mahsulotlarini, balki hunarmandchilik uchun xom ashyo bo'lib xizmat qilgan jun va teri xom ashyosi bilan ham ta'minlagan. Ko'chmanchilar xom ashyoning bir qismini o'zlari qayta ishlab – jundan mato va gilamlar, egar-jabduq kabilarni tayyorlagan.

Eron arablar tomonidan egallangach, mahalliy aholi uchun yangi din – islom asta-sekin tarqala boshlagan. X asr oxiriga kelib, mahalliy aholining katta qismi islom diniga e'tiqod qila boshlagan. Mahalliy feodallar aholining boshqa qatlamlariga qaraganda islom dinini tezroq qabul qilishgan. Chunki bu din ularning sinfiy manfaatlariga mos bo'lgan. Islomni qabul qilgan feodallar jamiyatdagi imtiyozli mavqeini saqlab qolishni va kuchaytirishni xohlagan. Musulmon savdogarlar g'ayrimuslimlarga nisbatan soliqlarning yarmini to'laganlari uchun mahalliy savdogarlar ham islomni boshqalarga nisbatan tezroq qabul qilgan.

VII asr oxiridan boshlab butun xalifalik idoralarida, shu jumladan Eronda ham davlat idora ishlari arab tiliga tarjima qilinib, u umumiy tilga aylangan.

Arab feodallarining hukmronligi xalq noroziligini keltirib chiqargan. VIII asrda Eronda jamiyatning turli qatlamlari vakillari ishtirokida arablar hukmronligiga qarshi harakatlar boshlangan. 747- yilda Xurosonda arablarga qarshi kuchli xalq qo'zg'oloni boshlangan. U xalifalikdagi boshqa qo'zg'olonlar

bilan birlashgan. Abu Muslim boshchiligidagi harakat natijasida Ummaviylar hukmronligi tugatilib, Abbosiylar hokimiyat tepasiga kelishgan.

Abbosiylar o'z hukmronliklarini o'rnatish uchun xalqning ozodlik va feodallarga qarshi kayfiyatidan foydalanishgan. Biroq, ular qo'zg'olonni tayyorlash jarayonida xalqqa bergan va'dalarini bajarmagan. Abbosiylar fath qilingan xalqlarning yuqori tabaqa vakillariga, jumladan fors zodagonlariga nisbatan siyosatini o'zgartirgan. Abbosiylarni qo'llab, isyonga qo'shilgan Eron va O'rta Osiyoning ayrim feodallari hukumat boshqaruviga qabul qilinib, xalifalik viloyatlari boshqaruvida katta lavozimlarni egallagan.

Abbosiylar xirojni kamaytirish va majburiy mehnatni bekor qilish haqidagi va'dalarini bajarmaganlar. Feodal zulmning og'irligi va uning yanada kuchayishi VIII–IX asrlarda dehqonlarning navbatdagi qo'zg'olonlarini vujudga kelishiga turtki bo'lgan.

Xalq harakatlari diniy tus ola boshlagan. Ayniqsa, islomdan oldingi mahalliy moniylik-mazdakiylik ko'rinishidagi diniy oqim – *hurramiylik* keng tarqalgan.

VIII asrning ikkinchi yarmi – IX asrning birinchi yarmida hurramiylik dehqonlar harakatining asosiy mafkurasiga aylangan. Hurramiylarning ta'limoti Abbosiylar xalifaligini, uning davlat zulmi va ijtimoiy adolatsizligi, «qorong'u», ya'ni yovuzlikni yaratganligini e'lon qilib, xalqni unga qarshi kurashishga chaqirgan. Xurramiylar umumbashariy tenglikni, shu jumladan, ayollarning tengligini, soliq va yig'implardan ozod qilinishni, moddiy boyliklarni teng taqsimlashni xohlagan. Ular odamlarda ilohiylikning mavjud bo'lishiga ishongan.

755- yilda xalifa buyrug'i asosida Abu Muslimning Damashqda hiylanayrang bilan o'ldirilishi haqidagi xabar xurramiylar boshchiligidagi yangi xalq qo'zg'olonini keltirib chiqargan. Abu Muslim hurramiy bo'lmagan va umrining oxirigacha Abbosiylar sulolasini qo'llab-quvvatlagan bo'lsa ham xurramiylar uning o'limini o'zlarining qarashlariga ko'ra talqin qilishib, uning qiyofasini idealdashtirgan. 755- yilda sehrgar Sumbad boshchiligida Hurramiy qo'zg'oloni boshlanib, Shimoliy-sharqiy Eronga tarqalgan. Nizom ul-Mulkning «Siyosatnoma» asarida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, Sumbad «xalifa Abu Muslimni

o'ldirmoqchi bo'lgan paytda oq kaptarga aylanib qochib ketib, uzoq va baland qal'ada yashagan, keyinchalik Mazdak bilan birgalikda adolat va baxtni o'rnatish uchun yerga qaytib kelishi»ni tasdiqlagan.

816–837- yillarda sodir bo'lgan Bobek boshchiligidagi isyon, 839- yilda Tabariston (Mozandaron)da Janubiy Ozarbayjon va G'arbiy Eronni qamrab olgan dehqonlar qo'zg'oloni bo'lgan. Ushbu qo'zg'olonlar, shuningdek, 776–783- yillardagi Muqanna isyoni O'rta Osiyoda hurramiylik diniy niqobi ostida o'tgan. Bu arab istilochilari va feodallar zulmiga qarshi dehqonlar harakati bo'lgan. Mahalliy feodallar va xalq harakati ishtirokchilarining xiyonati hamda xalifalik harbiy kuchlarining ustunligi xalifaga yordam bergan. Qo'zg'olonchilarning tayyorgarlik ko'rishdagi xatolari, ulardagi tartibsizlik va uyushmaganlik qo'zg'olonni mag'lubiyatga uchrashiga sabab bo'lgan. Mag'lubiyatga qaramay, xalqning kurashi o'sib borgan hamda feodallar zulmini vaqtincha zaiflashtirgan.

Hurramiylarning mag'lubiyatidan keyingi shafqatsiz qatag'onlar ularning ayrimlarini Erondan Vizantiya yoki O'rta Osiyo mintaqalariga va Sharqqa hijrat qilishlariga sabab bo'lgan. Ba'zilar Islomning shia oqimini qabul qilgan. Ta'qib qilingan va quvg'in qilingan shia oqimik ushbu «muhitda» yanada ko'proq sezilgan. O'z navbatida, mahalliy diniy falsafiy qarashlar shialikning yanada rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan.

Feodallashuv jarayonining kuchayishi va arab istilochilarining zaiflashuvi mahalliy yirik feodal zodagonlari orasida ayirmachilikning vujudga kelishiga asos bo'lgan. 821- yilda Xurosonda Tohiriylarning merosxo'r amirligi tuzilgan (821–873). 861- yilda Seistonda Safforiylar amirligi tuzilgan (861–900). 873- yilda Safforiylar Tohiriylar mulklarini tortib olganlar. Xurosonning shimolida ularning davlati IX asrda shakllangan Somoniylar davlati bilan chegaradosh bo'lgan.

900- yilda Safforiylarning Amr ibn Lays boshchiligidagi qo'shini Ismoil Somoniy qo'shini tomonidan Balx yaqinida mag'lub etilgan. Bir necha yil o'tgach, Xuroson va butun Sharqiy Eron bir asr davomida markazi Buxoro bo'lgan Somoniylar davlatining tarkibida bo'lgan.

Kaspiybo'yi mintaqalarida, ayniqsa G'ilon (Daylamon)da bir nechta kichik davlatlar vujudga kelgan. 935- yilga kelib G'arbiy Eronda Buvayhiylar davlati tuzilgan (935–1055). 945- yilda Buvayhiylar Bag'dodni egallab olib, xalifalarni davlat ishlaridan chetlatib, siyosiy hokimiyatni qo'lga kiritgan. Rasmiy ravishda ular musulmon dunyosini «amir ul-umaro» nomidan boshqarganlar. Ularga Arab Iroqi – Bag'dod, Basra, Xuziston, Fors, Kerman, Hamadon, Isfaxon, Ray tobe bo'lgan.

Qishloq xo'jaligining rivojlanishi va agrar munosabatlar. X–XI asrlarda Eronda iqtisodiy yuksalish va ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi kuzatilgan. Mazkur davr Eron hududi uzoq vaqt xorijiy bosqinlarga duchor bo'lmagan, tinch taraqqiyot davri hisoblanadi. Kavkazorti va O'rta Osiyoda tashkil topgan davlatlar Eronni ko'chmanchilar xujumidan himoya qilgan. Ichki adovatlar halokatli darajada bo'lmagan. Soliq tushumining bir qismi sug'orish tizimini barpo etish va qishloq xo'jaligining o'sishiga yordam beradigan ishlov berilmaydigan yerlarni o'zlashtirishga sarflangan. Madaniy o'simliklarning yangi navlari yaratilgan.

Bug'doy, guruch, dukkakli o'simliklar, sabzavotlar va paxta ekinlarini yetishtirish kengaygan. Zig'ir Fors va boshqa joylarda yetishtirilgan. Shakar qamish Xuziston, Kermon va Forsda yetishtirilgan bo'lib, undan ko'p miqdorda shakar tayyorlangan. Bog'dorchilik va uzumchilik yanada rivojlangan. Kermon xurmo, Xuziston zaytun va limon, Isfaxon qovunlari bilan mashhur bo'lgan. Sheroz va Rayda yuqori sifatli sharob va atirgul moyi, Kaspiybo'yi hududlarida ipak ishlab chiqarilgan. Ko'chmanchi chorvachilik taraqqiy etgan. Ko'chmanchi chorvachilik tog'li joylardagi yaylovlarda, dehqonchilik va bog'dorchilik esa vodiy hamda pasttekislik hududlarida rivojlangan.

Davlat barcha yerlarni nazoratga olgan bo'lib, dehqon jamoalari soliq to'lagan. Jamoa sun'iy sug'orish tarmoqlarini yaxshi saqlanishiga javobgar bo'lgan. Ushbu holatlar va shariat jamoatchilik munosabatlarini saqlab qolishga yordam bergan va dehqonlarning qulligini sekinlashtirgan.

Yuqori hokimiyat xususiy mulkchilikni va hatto yerlarni sotishni ham istisno qilmagan. Davlat faqatgina yerlardan ijara-soliqning bir qismini undirish huquqini

saqlab qolgan. Mulkka nisbatan xususiy mulkchilik qadimgi dehqon oilalari va arab istilochilari avlodlari orasida keng tarqalgan. Mulklar meros bo'lib o'tgan. Ularni o'sha vaqtda vayron qilingan kichik va o'rta feodallardan yangi egalari – yirik feodallar va badavlat savdogarlar sotib olishlari mumkin bo'lgan. Ma'muriy va harbiy choralarni qo'llashda, mulklar xazina foydasiga musodara qilingan.

Boshqa musulmon davlatlari singari Buvayxiylar va Somoniylar davlatlari ham arab va eronliklar asilzodalar, harbiy amaldorlar, saroyda xizmat qilgan harbiy turk-g'ulomlariga iqto berishdan foydalanganlar. Buvayxiylarning xazinachisi va vaziri bo'lib xizmat qilgan Ibn Miskavayxning guvohlik berishicha (vafoti 1030-yilda), iqtodorlar tezda mol-mulklarini vayron qilib, ularni xazinaga qaytarib berishgan va o'zlari xohlaganlariga almashtirib olganlar. Natijada, IX–X asrlarda ahamiyatli bo'lgan davlat yerlari maydoni iqto va sovg'a-salomlar tufayli kamaya boshlagan.

XI asrga kelib Eronda vaqf mulklari mavjud bo'lib, ulardan keladigan daromad musulmon diniy muassasalari ixtiyorida bo'lgan. Bu yerlarga ham soliq belgilangan. Shunday qilib, yerning mayda merosxo'rlari feodal hokimiyatning o'zboshimchaliklaridan qo'rqib, musulmon diniy muassasalariga ma'lum shartlar evaziga o'z yerlarini vaqf sifatida hadya qilganlar. Ba'zan mulk egalari o'z yerlarini oliyjanob amaldorlarga in'om qilishgan.

Yuqorida qayd etilgan yirik dehqonlar qo'zg'olonlari natijasida IX asrning ikkinchi yarmi – X asr boshlarida feodallarga tobe bo'lgan dehqonlarning mavqei biroz yaxshilangan. Mahalliy davlatlarning asoschilari ommaning qo'llab-quvvatlashiga muhtoj bo'lganlar va ijara-soliq darajasini qat'iyan belgilash va feodal vazifalarini cheklash siyosatini olib borishga majbur bo'lgan. Mahalliy hokimlar jamoat ishlari bo'limiga katta e'tibor bergan. Xurosonda Abdulloh ibn Tohir hukmronligi davrida sun'iy sug'orishda suvdan foydalanishga doir bir qator qoidalar ishlab chiqilgan.

Buvayxiylar davrida Kur daryosida Forsdagi eng katta to'g'on qurilgan. Dehqonlarning daromadlarini ta'minlash uchun markaziy hukumat xiroj yig'ish jarayonidagi noqonuniy xatti-harakatlarga qarshi kurashgan. Ammo, X asr oxiriga

kelib, ayniqsa iqto yerlarida feodallar zulmining kuchayishi natijasida dehqonlarning ahvoli yana yomonlashgan.

Feodal yerga egalik qilish shakllaridan qat'i nazar, ishlov beriladigan yerlarning katta qismi kichik maydonlarga ajratilib, hosilning yarmi, uchdan bir qismi va choragiga ijaraga berilgan. Ushbu parchalanishga sabab dehqonlarning mehnat qurollari ibtidoiy ko'rinishda bo'lganligi uchun katta yerlarga ishlov berishi qiyinligi edi.

Shaharlar, hunarmandchilik va savdo-sotiqning ahvoli. IX–X asrlarda mahsulot ishlab chiqarishning rivojlanishi shaharlarning o'sishiga turtki bo'lgan. Xalqaro savdo yo'llarida joylashgan eski shaharlardan tashqari yangilari ham paydo bo'lgan. Ular mahalliy bozor vazifasini bajaruvchi hunarmandchilik markazlari sifatida vujudga kelgan. Nishopurda tohiriylar, Sheroz va Isfaxonda buvayxiylar, Zaranjda safforiylarning qarorgohlarini vujudga kelishi alohida shaharlarning rivojlanishiga turtki bo'lgan. Hukmdorlar poytaxtlarda hashamatli binolar barpo etganlar, obodonlashtirish – ko'priklar qurish, yo'llarni tekislash uchun mablag'lar ajratilgan.

Ushbu shaharlardagi hunarmandchilikning o'sishi birinchi navbatda saroy, qo'shin, ma'muriyat, ruhoniylar va dunyoviy feodallar hamda ularning xizmatkorlariga xizmat ko'rsatish, shuningdek tashqi bozor uchun mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan. Hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi mahsulotlari Erondan Rus yerlariga, Hindiston, Xitoy va G'arbiy Yevropa mamlakatlariga eksport qilingan.

O'rganilayotgan davrda Eronda, ayniqsa zamonaviy hunarmandchilik rivojlangan. Qimmatbaho matolar, ipak, zig'ir, paxta va jun matolar, jun va ipak gilamlar ishlab chiqarilgan. Metall buyumlar – qilich, xanjar kabi o'tkir tig'li qurollar, dubulg'alar, shuningdek bronza va kumush idishlar ishlab chiqarilgan. Aholi turli shakllardagi sopol idishlardan keng foydalanishgan. Kulolchilik charxida naqshli va sirlangan idishlar ko'plab tayyorlangan. Eron kulolchiligining eng katta yutug'i XII asrda qandillarning ixtiro qilinishi bo'lgan. Sirlanmaydigan kulolchilik buyumlari, idishlar va loy o'yinchoqlar hamma joyda, asosan ichki

bozor uchun ishlab chiqarilgan. Teri mahsulotlari – charm tikish, poyabzal va ot jabduqlari ishlab chiqarish ham rivojlangan.

O'rta asrlardagi Eron shaharlari ko'plab shovqinli bozorlarga ega bo'lgan yirik aholi yashash markazlari hisoblanib, ular nafaqat savdo-sotiq joyi, balki hunarmandchilik markazlari ham bo'lgan. Hunarmand ustaxonasi odatda do'kon vazifasini ham bajargan. Bir turdagi hunarmandlar bozor rastalariga joylashgan.

Yirik feodallarning qal'alari atrofida vujudga kelgan shaharlar o'ziga xos rejaga ega bo'lgan. Ya'ni, mazkur shaharlar ark va unga yaqin joylashgan shahriston, shahar atroflari – rabodlardan iborat bo'lgan. Ayniqsa shahar atrofi – rabodlar tez o'sgan. Shaharning alohida qismlari darvozalar bilan ichki devorlarga bo'lingan. Shaharlar tashqi mudofaa devori bilan o'ralgan. Ma'lumotlarga ko'ra Isfaxon shahrining devori uzunligi 3,5 farsax (taxminan 21 km) bo'lgan. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, o'sha paytda Isfaxonda 200 minggacha aholi istiqomat qilgan. XI asrda ikkinchi darajali Arragan (Fors) shahrida 40 mingga yaqin aholi istiqomat qilgan. Nishopurda 44 ta mahalla bo'lib, ularning ba'zilari, o'rta asr geograflarining ma'lumotiga ko'ra, Sherozning yarmiga teng edi va aholisi bir necha yuz ming kishi bo'lgan. Nishopur va Isfaxondan tashqari eng yirik shaharlari Ray va Sheroz bo'lgan.

Shaharlar o'zlarining kutubxonalari va madrasalari bilan ham mashhur bo'lgan. Madrasalarda talabalarga musulmon ilohiyoti, shuningdek tibbiyot, matematika, falsafa va tarix fanlaridan saboq berilgan. Odatda, shaharlar yarim agrar ko'rinishni saqlab qolgan, ya'ni markazda katta bog'lar, uzumzorlar orasida poliz ekinlari yetishtirilgan.

Shaharlardagi hokimiyat viloyat hokimi va ularda yashagan mahalliy feodallariga tegishli bo'lib, ular feodal ijarasining bir qismini savdoga sarflaganlar. O'z navbatida, savdogar va sudxo'rlar xonavayron qilingan dehqonlarning yerlarini egallab olib, dehqonlarni feodallar singari ishlata boshlaganlar. Shularning asosida feodallar va yirik savdogarlarning iqtisodiy va siyosiy manfaatlarining umumiyliги yuzaga kelgan. Eron shaharlarida o'rta asr g'arbidan farqli o'laroq, yirik savdogarlar feodallar bilan raqobatlashmasdan, aksincha,

shahar va qishloqlardagi xalq harakatlariga qarshi turganlar. Eron shaharlaridagi mahallalar, hunarmandchilik do'konlari va savdogarlar uyushmalarida o'z-o'zini boshqarish mavjud bo'lsada, butun shaharda o'zini idora etish mavjud bo'lmagan.

Sharqiy Eron G'aznaviylar hukmronligi ostida. Somoniylar boshqaruvining so'nggi yillari feodallarning markazdan qochishga intilishlariga qarshi kurashga to'la bo'lgan. Bu borada Somoniylarning turk g'ulomlariga suyanishga urinishi muvaffaqiyatsiz tugagan. O'rta Osiyo va Amudaryoning shimoli-sharqidagi yerlar qoraxoniylar tomonidan egallangan. Sharqiy Eron O'rta Osiyo va hozirgi Afg'onistonning bir qismi bilan birga G'aznaviylar davlatiga kiritilgan.

G'aznaviylar tarix sahnasiga milodiy 961- yilda kelishib, roppa-rosa 225- yil hukmronlik qilgan. Ulardan oldin Somoniylar sulolasi X asr oxirigacha hukmronlik qilgan, biroq bundan ancha ilgari uning inqirozidan darak berib, Kobulda yangi davlat vujudga kelgan edi. Unga somoniylarning sobiq turk quli Alptegin asos solgan. U somoniylar davlatidagi tansoqchilar guruhida yuksak mavqega erishgach, Xuroson hokimi etib tayinlangan. Ancha vaqtdan keyin nafratga uchrab, kichikroq qo'shin bilan sharqiy viloyatlarga, G'azna degan joyga bosh olib ketib, u yerda mo'jazgina shahar-davlat barpo etgan. Uning vorisi va kuyovi Sabuktegin ancha iste'dodli kishi bo'lgan.

Sabuktegin 967–997- yillar oralig'ida mustaqillikka erishib, o'z yerlarini kengaytirgan. G'arbda somoniylar avlodining so'nggi vakilidan Xurosonni tortib olgan bo'lsa, sharqda hozirgi Pokiston va Afg'oniston hududida joylashgan Peshovarni egallagan. Hind daryosining g'arb tomonidagi yerlar g'aznaviylar ixtiyoriga o'tgan. G'aznaning 999–1030- yillardagi buyuk sultoni Mahmud Sabukteginning o'g'li bo'lib, u g'aznaviylar shuhratini butun Osiyoga yoygan. Qat'iyatli sunniy bo'lgan Mahmud G'azna sultoni sifatida e'tirof etilgan. Xalifa unga «Yamin ud-Davla» (Davlatning o'ng qo'li) unvonini bergan.

Mahmudning harbiy tayanchi g'ulom tansoqchilari bo'lib, bu uning urushlardagi muvaffaqiyatini ta'minlagan va feodal elitaning G'aznaviylar davlatiga tobe xalqlar ustidan hukmronligini qo'llab-quvvatlagan. Harbiy yurishlar

«kofirlarga qarshi muqaddas urush» shiori ostida tayyorlangan va o'tkazilgan. Ularda harbiy kuch sifatida qatnashish uchun shahar va qishloqning qashshoq qismlaridan ko'ngillilar – ko'p sonli *g'oziyalar* jalb qilingan.

Mahmud G'aznaviy qo'lida Shimoliy Hindiston chegarasidan tortib Hazar (Kaspiy) dengizigacha cho'zilgan katta hudud birlashtirilgan. Keyinchalik bu davlat tarkibiga Shimoliy Hindiston, Xorazm va G'arbiy Eron ham kiritilgan. Qoraxoniylar bilan ayrim urushlardan so'ng, Chag'oniyon, keyinchalik Xuttalon, Qabodiyon viloyatlari va Termiz, Amul (Chorjo'y)ni ham o'z davlati tarkibiga qo'shib olgan. Mahmud G'aznaviy yirik harbiy yurishlar olib borish bilan birgalikda qo'shni davlatlar hukmdorlari bilan diplomatik aloqalar va qarindoshlik munosabatlari o'rnatgan. Tarixchi Bayhaqiyning yozishicha, Xorazmdagi xalq g'alayonlari oqibatida 1016- yilda Abul Abbos Ma'mun qatl etilib, taxtga uning jiyani yosh va tajribasiz Muhammad ibn Ma'mun o'tirgan. Mahmud G'aznaviy bu xabarni eshitgach, qasos olish bahonasida katta qo'shin (100 ming askar, 500 fil) bilan kelib, 1017- yilda Xorazm davlati poytaxti Qiyotni egallagan va hojib Oltintoshni Xorazmda o'z noibi sifatida qoldirgan va Beruniy boshchiligidagi olimlar, shoirlar va san'atkorlarni, shuningdek, yosh xorazmshohni butun sulolasi bilan G'aznaga olib qaytgan.

Fors tarixchisi Gardiziyning «Zayn al-axbor» («Xabarlar ko'rki») asarida (1050–1052) yozilishicha, 1025- yilda Samarqandning janubida o'sha davrning ikki buyuk hukmdori: Mahmud G'aznaviy va Qoraxoniylar tamg'achxoni Qodirxon o'rtasida tarixiy uchrashuv bo'lgan. Ikki o'rtada shartnoma tuzilib, unga ko'ra, qoraxoniylarning Samarqanddagi noibi Alitegindan Movarounnahr qaytarib olinib, Qodirxonning o'g'li Yiganteginga berilgan. Tazyiqqa uchragan 4 ming o'tovli o'g'uz xonadonlari (Saljuqning avlodlari) Mahmud G'aznaviyning ruxsati bilan o'sha yilda dastlab Nurota atrofidagi yerlarga, keyinchalik esa Xurosonga ko'chirilgan. Mahmud G'aznaviy qoraxoniylar bilan o'z mavqeini mustahkamlab, asosiy e'tiborni Shimoliy Hindistonni oxirigacha zabt etishga qaratgan. U Panjob va Kashmir viloyatlariga 1002–1028- yillar mobaynida 17 marta harbiy yurishlar uyushtirgan. Mahalliy aholini islom diniga kiritgan. Uning harbiy safarlarida

Beruniy hamrohlik qilgan. Beruniyning mashhur «Hindiston» (1030–31) asari ushbu safarlar natijasida vujudga kelgan. Mahmud Gʻaznaviy arab va pahlaviy (fors) tillarini puxta bilgan, turkiy tilda sheʼrlar bitgan. Oʻz davlatining poytaxti Gʻaznada nodir kitoblardan katta kutubxona toʻplagan. Bu davrda islom madaniyati rivojlanishi va islom dini tarqalishiga katta hissa qoʻshgan. Xususan, oʻz saroyida 400 dan ortiq olimlar, shoirlar va sanʼatkorlarni toʻplab, ularga homiylik qilgan. Qudratli va jangovar harbiy qoʻshin hamda dengiz flotiga ega boʻlgan. Mahmud Gʻaznaviy Gʻaznada vafot etgan, qabriga maqbara oʻrnatilgan. Sharq allomalarining asarlarida Mahmud Gʻaznaviy adolatli va fuqaroparvar podsho, dushmanga nisbatan shafqatsiz sarkarda sifatida tasvirlangan.

Hukumat mazhablarni, xususan karmatiylarni shafqatsizlarcha taʼqib qilgan. Hunarmandlar va savdogarlar orasida, hatto gʻaznaviylarga qarshi boʻlgan ayrim feodallar orasida ham islomning yangi tasavvufiy harakati tarqalgan.

Eron saljuqiylar hukmronligi ostida. X asrda Oʻrta Osiyoning janubida yurgan oʻgʻuz qabilalari feodal jamiyatining shakllanish jarayonini boshdan kechirdilar. Koʻchmanchi zodagonlar oʻtroq aholi mehnatidan foydalanish, yaylovlar va harbiy oʻljalar maqsadida ziroatkor aholi istiqomat qilayotgan vohalarini zabt etishga intilishgan.

XI asrning 20- yillarida Xurosonda boshqa turkiy qabilalar tomonidan siqib chiqarilgan 4 ming turkman (oʻgʻuzlarning qiniq urugʻi) oilasi joylashgan. Sulton Mahmud ularga Shimoliy Xurosonda joylashib, harbiy xizmatni oʻtashga ruxsat bergan. Xurosonda turkmanlarning joylashishi Mahmud Gʻaznaviy vafotidan keyin kengaygan va 1038- yilda ular Nishopurni egallab olgan. Ularning rahbari Toʻgʻrulbek Saljuqiy turkmanlarning Gʻaznaviylar tarkibidan mustaqil ekanligini eʼlon qilgan. 1040- yilda Dandanakon jangida Gʻaznaviylar qoʻshini koʻchmanchi turkiylar tomonidan magʻlubiyatga uchratilgan. Gʻaznaviylar Xurosonni yoʻqotgan boʻlsalarda, Afgʻoniston va Panjobning ayrim qismlarida hokimiyatni saqlab qolganlar. Gʻaznaviylar davlati oʻrnida yangi buyuk saljuqiylar davlati tashkil topgan. Gʻaznaviylardan tortib olingan yerlar saljuqiylar xonadonining ayrim aʼzolariga hadya sifatida boʻlib berilgan. Masalan, Toʻgʻrulbekka Eronning

shimoliy va shimoliy-gʻarbiy viloyatlarining katta qismi, Chagʻribek Davudga Marv va Xurosonning katta qismi, Musa Yabgʻuga, Tus, Hirot va Seyiston viloyatlari tekkan.

Saljuqiylar davlatining boshligʻi Toʻgʻrulbek (1038–1063- yillar) boʻlib, u Iroq Ajami (Fors Iroqi), Ozarbayjon, Kurdiston va Koʻhistonni oʻziga boʻysundirgan. 1055- yilda Toʻgʻrulbek qoʻshinlari bilan Bagʻdodga kirib kelgan va oʻz nomini hutbaga qoʻshib oʻqitishga xalifani koʻndirgan. Diniy hokimiyat abbosiylar xalifasiga, dunyoviy hokimiyat *sulton* unvoni bilan Toʻgʻrulbekka oʻtgan. Toʻgʻrulbek yangi davlatning poytaxti sifatida Ray shahrini tanlagan.

Toʻgʻrulbekning vorislari harbiy yurishlarni davom ettirgan. Saljuqiylar Kichik Osiyo, Arabiston yarim oroli, Mesopotamiya, Kavkazorti, Eron va Oʻrta Osiyoda ulkan hududlarni bosib olganlar. Ularning davlati saljuqiylar tomonidan boshqarilgan viloyatlardan iborat boʻlgan.

Ulkan davlat koʻchmanchi-istilochilar tomonidan qurol kuchi yordamida ushlab turilgan. Oʻz navbatida mazkur qoʻshinni ushlab turish uchun koʻchmanchi zodagonlarga iqto shaklidagi yer-mulklarni inʼom etish tez tarqalgan. Iqto egalari oʻzlarining foydasiga maxsus soliqlar – xiroj, oʻlpon kabilarni muntazam yigʻib olganlar. Rasmiy ravishda ularning miqdori oldingidek boʻlgan. Iqtodorlar dehqonlarning mulklari va shaxsiy haq-huquqlariga daxl qila olmaganlar. Harbiy qoʻshinning kuchi iqto sifatida berilgan yer-mulkdan keladigan daromadga bogʻliq boʻlgan.

Viloyat, shahar va qishloqlarni saljuqiylar va harbiy sarkardalarga iqto sifatida inʼom etilishi natijasida boshboshdoqliklar vujudga kela boshlagan. XI asr oxiriga kelib iqto yer-mulklarning keng tarqalishi «buyuk saljuqiylar» davlatining mustaqil «mulk yerlar» va «viloyatlar»ga boʻlinib ketishiga olib kelgan. Iqtodor harbiylar markaziy hokimiyatning zaiflashuvidan foydalanib, ularni meros qilib qoldira boshlagan.

XI asr manbalarida dehqonlarning yerga qoʻshib olinishi toʻgʻrisidagi xabarlarining yoʻqligi, shariat qonunlari shaxsan ozod deb hisoblangan dehqonlarning qoʻshilishini rasmiy roʻyxatdan oʻtkazishga imkon bermagani bilan

izohlanadi. Urushlar vaqtida qishloq xo'jaligiga juda katta zarar yetgan. Saljuqiylar hokimiyati o'rnatilgandan keyin hukumat iqtisodiyot va sug'orish inshootlariga bo'lgan e'tiborni kuchaytirgan.

Saljuqiylar davrida ko'plab turk qabilalari Eron hududidan o'tib, ularning bir qismi Eronning chegara hududlari Xuroson va Ozarbayjonda joylashgan. Saljuqiylar istilosi davrida fors-doriy adabiy tili allaqachon shakllanib bo'lganligi sababli, u fors xalqining tili sifatida saqlanib qolgan. Fath qilingan xalqlarning boy madaniy merosi turkiy istilochilarga o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Malikshoh va uning vaziri Nizom ul-Mulk o'sha paytlari islom dunyosiga qutqu solgan boshboshdoqliklarga qarshi juda qattiq kurash olib borganlar. Ular bir tomondan Nizomiya madrasasini ochib, u yerlarda sunniy islom e'tiqodini o'rgatgan, boshqa tomondan esa fisq-fasodchi botiniylarni ushlab, jazo bergan. Eronning barcha asosiy shaharlarida maktablar tashkil etilgan. Shuningdek, 1079-yil 15 martdan boshlab taniqli shoir va olim Umar Xayyom tomonidan tuzatilgan yangi taqvim joriy etilgan.

Nizom ul-Mulk «Siyosatnoma» asarini yozgan va unda Sosoniylar, Abbosiylar va G'aznaviylar tarixidan tartibli davlatning namunalari sifatida misollar keltirgan. Biroq, markazlashtirish siyosati muvaffaqiyatsiz bo'lgan, chunki u urush tizimining tarqalishiga zid bo'lgan. Malikshoh (1082–1092) hukmronligi davrida turk harbiy zodagonlariga berilgan iqto yerlar yanada kengaygan. Natijada, Malikshohning o'limidan ko'p vaqt o'tmay, uning davlati parchalanib ketgan.

XI asrda Eronning siyosiy tarixi ikki feodal guruhlar – turkiy oqsuyaklar va o'troq Eron zodagonlari o'rtasidagi kurashlar bilan ajralib turadi. Hokimiyat uchun bo'lgan kurashlar feodallar isyoni, ayirmachilik va nizolar ko'rinishida namoyon bo'lgan.

Saljuqiylar davrida Ismoiliiy shialarning faoliyati bir qadar jonlangan. XI asrning ikkinchi yarmida Ismoiliiylar o'ta mutaassib va siyosiy tavakkalchi Hasan as-Sabbob boshchiligida maxsus, jangari «hashshoshiylar» yoki giyohvandlar guruhini yaratgan. Ular Yevropa manbalarida «assasinlar» nomi bilan mashhur

bo'lgan. Bu yashirin terrorchilik bilan shug'ullanuvchi yashirin guruh bo'lib, ular asosan, hokimiyat vakillari, o'z davrining qobiliyatli insonlarini giyohvand yoshlar yordamida yo'q qilgan. Ular xalifalik va saljuqiylarga qarshi kurashganligi uchun dastlab muvaffaqiyatga erishgan va zulmga uchragan omma, ayrim feodallar orasida ham o'z tarafdorlariga ega bo'lgan.

1090- yilda Ismoiliylar Eronning shimoli-g'arbidagi tog'lardagi Alamut qal'asini («Burgut uyasi») egallab, o'zlarining asosiy tayanchiga aylantirgan. Birozdan keyin ular Eron va Suriyaning (Elbrus va Ko'histon) bir qator tog'li hududlarida o'zlarining qal'alarini qurgan. Shunday qilib Ismoiliylarning diniy feodal davlati (1090–1566) vujudga kelgan. Uni Rashid ad-Din Sinon («tog'larning keksa odami», Shayx al-Jabal) boshqargan bo'lib, uning shaxsiyati sir saqlangan. Mazkur firqa yetakchilari keyinchalik firqaning oddiy a'zolari – *fidoiylardan* foydalanuvchi yirik feodallarga aylangan.

Bu davlatning o'z armiyasi, o'z zo'ravonligi va fidoiylari («imon uchun o'zini qurbon qilganlar») bo'lgan. Shayx saljuqiy hukmdorlar va ularga xizmat qilgan Eron amaldorlari, umuman o'ziga yoqmagan odamlarga qarshi terrorchilik harakatlarini uyushtirgan. Fidoiylar kambag'allardan yollangan bo'lib, shayxning xohishini ko'r-ko'rona bajo keltiruvchi mutaassiblarga aylanib ulg'aygan. Mazkur jarayonda giyohvand moddalardan foydalanilgan. Fidoiylarning ko'plab qurbonlari orasida vazir Nizom ul-Mulk va Sulton Malik Shoh ham bo'lgan. Ismoiliy-assasinlarning faoliyati Eron xalqi tarixidagi qayg'uli sahifalardan biri bo'lgan.

XI–XII asrlarda shaharlardagi ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi kurash avj olgan. U sunniylar va shialar, shuningdek, turli sunniy oqimlar o'rtasidagi diniy adovat sharoitida yetilgan. XII–XIII asrlarda feodallar o'rtasidagi adovatlar va qo'zg'olonlar kuchayib, oxir-oqibat davlatga putur yetkazgan. Turli sultonliklar paydo bo'lgan: Xurosonda (1157- yilga qadar) «buyuk» saljuqiylar, Iroq (1113–1194), Kermonshohlar (1041–1187), ularning ichida kuchli vassallar – *otabeklar* rivojlangan.

Shu bilan birga, 1097- yildan beri o'zini mustaqil boshqarib kelayotgan Xorazmning siyosiy ahamiyati ortgan. Xorazmning karvon yo'llari kesishgan

joyda hamda harbiy harakatlar bo'layotgan hududlardan uzoqda joylashganligi bu yerda sug'orma dehqonchilik va hunarmandchilikning taraqqiyotiga imkon bergan.

Saljuqiylar davlatining qulashidan foydalangan Xorazm qo'shini 1186- yilda Marv vohasi, 1187–1193- yillarda esa Xuroson va saljuqiylarning boshqa mulklarini egallab olgan. 1194- yilda Xorazmshoh Takash Xuzistondan tashqari butun G'arbiy Eronni zabt etgan. Ammo 1219- yilda mo'g'ullarning O'rta Osiyoga boshlangan hujumi Eronga ham xavf tug'dirayotgan edi.

Eron mo'g'ullar hukmronligi ostida. O'rta Osiyoni bosib olgan Chingizxonning qo'shinlari 1220- yildan Eron hududlariga bostirib kirgan. Jebe no'yon va Subutoy bahodir qo'mondonligi ostida ularning otliq qo'shinlari Xuroson, Mozandaron va G'ilondan o'tib, Rayni egallagan. Mo'g'ullar o'z kuchlarini Ismoiliiy qal'alarini qurshab olishga va Kaspiybo'yidagi tog'li hududlarni egallashga sarflamaganlar va Janubiy Eronni (Fors, Xuziston) zabt eta olmaganlar. Mo'g'ullar Eronning shimoli orqali o'tib Kavkazortini bosib olgan. Keyinchalik Kaspiy dengizini aylanib o'tib, Chingizxonning Markaziy Osiyodagi asosiy kuchlariga qo'shilgan.

Chingizxonning to'rtinchi o'g'li Tulu boshchiligidagi yana bir mo'g'ul qo'shinlari Xuroson shahrini zabt etgan. Zabt etilgan shaharlarning aksariyati vayron qilinib, yer bilan yakson qilingan. Eng katta shahar Nishopurni qamal bilan egallangan, barcha istehkomlar, uylar vayron qilinib, aholisi qatl etilgan. Nishopur shahrining o'rni shudgorlanib, arpa sepilgan.

Chingizxon qo'shinlari 1220–1224- yillardagi yurishlarida G'ilon, Qazvin, Hamadon va boshqa joylarda qattiq qarshilikka duch kelishgan. Mo'g'ul istilochilari 1231- yilda Tabrizni, 1237- yilda esa Isfaxonni zabt etishgan.

Eron Chingizxonning nabirasi Xulagu xonning yurishi natijasida 1253–1256- yillarga kelibgina to'liq bosib olingan. Buyuk xon Munke tomonidan yuborilgan Xulagu 1256- yildagi yurish vaqtida Alamutni egallab, Assassinlar davlatini mag'lubiyatga uchratgan va 1258- yilda Bag'dodni egallab olgan hamda Abbosiylar xalifaligini yo'q qilgan. 1261- yilda Xulagu Ilhon unvoniga ega bo'lgan. Uning davlatining hududi keng bo'lib, Kichik Osiyoning Rum Sultonligi,

Iroq Arabistoni, Armaniston, Ozarbayjon, Gruziya, Eron va Afg'onistonni o'z ichiga olgan.

Qadimgi dehqonchilik madaniyati, rivojlangan hunarmandchilik va yirik shaharlari bo'lgan Eron ustidan mo'g'ullar hukmronligining o'rnatilishi, mahalliy ishlab chiqarish kuchlarining inqiroziga sabab bo'lgan. Istilochi mo'g'ullar chorvador bo'lishgani uchun zabt etilgan dehqonchilik hududlarini yaylovga aylantirishgan. Ko'chmanchi aholi soni keskin o'sgan.

Mo'g'ullarning istilosi natijasida minglab hunarmand va dehqonlar qulga aylantirilgan. Hunarmandchilikda qul mehnatidan foydalanishning tiklanishi hunarmandchilikning tanazzuliga olib kelgan. Janubiy Eronning ayrim shaharlarida omon qolgan erkin hunarmandlar uyushmalari og'ir va qashshoqlashtiruvchi soliqlarni to'laganlar. O'nlab shaharlar aholi istiqomat qiluvchi mayda hududlarga aylangan.

Mo'g'ul istilosi natijasida Eronda ishlab chiqarish jarayoni tanazzulga yuz tutgan. Ko'plab odamlar ochlik va yuqumli kasalliklardan vafot etgan. Sug'orish tarmoqlari yo'q qilinib, uzoq vaqt davomida tiklanmagan. Tashlab ketilgan ekin maydonlar va sug'orish tarmoqlari asta-sekin qum bilan to'lgan. Eronlik tarixchi Rashid ad-Dinning (1247–1318) ma'lumotlariga ko'ra, XIII asr oxirida Eronning ko'plab hududlarida ilgari ekin ekilgan yerlarning atigi 10 foizigagina ishlov berilgan.

Mo'g'ullar hukmronligi davrida dehqonlar shafqatsiz ravishda zulm qilingan. Mo'g'ullar soliq yig'imlarini kuchaytirib yuborgani natijasida soliqning vahshiyona tizimini joriy qilgan, hattoki dehqonlarning zarur mahsulotning katta qismi ham tortib olingan. Dehqonlar yer solig'i hamda ko'plab turli soliqlar to'lagan. Bundan tashqari, butun aholi, shu jumladan, musulmonlar, jon boshiga soliq – qopchur to'lay boshlagan. Choparlari va «yom» xizmati tomonidan dehqonlarning oziq-ovqat, yem-xashak, ot va tuyalarining zo'ravonlik bilan tortib olinishi tufayli dehqonlar tobora qashshoqlashgan. Qishloqlar aholisi soliqchilar paydo bo'lganda qochib yashiringan.

Sudxoʻrlikning keng tarqalishi va soliq yigʻishning zoʻravonlik tizimi tufayli aholining yashash tarzi yanada ogʻirlashdi. XIII asrning oʻrtalarida soliqdan boʻlgan qarzdorligi tufayli koʻplab oilalarning qullikka sotib yuborilishi kuzatilgan.

Moʻgʻul bosqinchilari Eronga Chingizxonning «Yaso»da belgilangan huquqiy normalarini olib kelishgan. Ushbu qonunga binoan oddiy koʻchmanchi-jangchi oʻzidan yuqori darajadagilarga qaramligi belgilangan. Moʻgʻullar mazkur tartibni zabt etilgan oʻtroq xalqlar orasida keng tarqatgan. Moʻgʻullar hukmronligi davrida Eron dehqonlari darhaqiqat moʻgʻul feodallariga qaram boʻlib qolganlar.

Moʻgʻul zodagonlari orasida feodallarning alohida imtiyozli qatlami – *tarxonlik*¹ imtiyoziga ega boʻlgan feodallar har qanday soliq va majburiyatlardan ozod qilingan, ulugʻ xon huzurida boʻlish huquqidan ham foydalangan. Bundan tashqari, tarxonlar jinoyat qilib qoʻyganda ham, bunday jinoyat 9 marta sodir boʻlguncha javobgarlikka tortilmagan.

Moʻgʻullarga qoʻshilib, istilochilik yurishlarida ishtirok etgan turkiy va kurd koʻchmanchi zodagonlar feodallarning yuqori tabaqasiga kirgan. Harbiy-feodal koʻchmanchi zodagonlarning siyosiy hukmronligi Eron qishloq xoʻjaligi va hunarmandchiligi taqdiriga salbiy taʼsir koʻrsatgan. Harbiy oʻljalar koʻchmanchi zodagonlarning doimiy daromad manbaiga aylangan. Ularning manfaatlari uchun cheksiz urushlar olib borilgan. Bu zodagonlarning harbiy guruhlarini oilalar, qullar va podalar bilan koʻchib yurish paytida nafaqat dushman hududi, balki oʻz hududlari ham vayron boʻlgan.

Xulagu davlatida feodal yer egaligining bir necha turlari: *devoni* (davlat yerlari), *inju* (xon oilasi yerlari), *mulk*, *iqto*, *vaqf* kabilar mavjud boʻlgan. Istilolar jarayonida moʻgʻullar mahalliy feodallar va vaqflar yerlarining bir qismini egallab olgan. Keyinchalik, Xulagular musulmon ruhoniylarining obroʻsidan hamda Eronning fuqarolik rasmiyatchiligiga tayangan. Mahalliy feodal zodagonlar katta yerlarni oʻz qoʻllariga toʻplash imkoniyatiga ega boʻldilar. Vaqf mulklari, ekin

¹ Tarxon (moʻgʻulcha – temirchi, kosib, ozod kishi) – Chingizxon va uning vorislari tomonidan hukmron sinf vakillariga, oddiy xalq orasidan chiqib, hokimlarga alohida xizmat koʻrsatgan kishilarga berilgan unvon.

yerlari, karvonsaroylar, hunarmandchilik ustaxonalari va do'konlar ham ko'paygan.

Ko'chmanchiligicha qolgan bo'lsa-da, Xulagu qurilish ishlari bilan ham shug'ullangan. Aladagda u saroy qurdirgan, Xoyyad – budda ibodatxonasini barpo etgan. Aynisa 1259- yilda Marog'a shahrida buyuk fors matematigi va astronomi Nosiruddin Tusiy rahbarligida qurdirgan rasadxona ajoyib inshoot bo'lgan. Rasadxona qoshida katta kutubxona bo'lib, u yerda fors, arab, xitoy va hind olimlari faoliyat yuritganlar. Xulaguxon olimlar va tabiblarni rag'batlantirib, ularga maosh tayinlagan. Bashoratchilar, munajjimlar va ruhoniylar uning maslahatchilari bo'lganlar. U o'z saroyida munajjim va kimyogarlarni to'plagan. Ular unga «falsafiy tamal toshni» topishga, sun'iy oltin tayyorlashni o'rgatishga va'da berishib, uning boyliklarini talaganlar. Rashid-ad-Dinning guvohlik berishicha, munajjim va kimyogarlar turli tajriba o'tkazsalar-da, foydasi bo'lmagan. Urushlar paytida o'lja olingan xazinani Xulagu xon Urmiya ko'li yonidagi Shahi tog'idagi xazinaga joylashtirgan. U yer ostiga ko'milgan bo'lib, zilzila natijasida tog' qulab, xazina ko'lga g'arq bo'lgan.

Eron ma'murlari Islomni kengaytirish orqali elxonlar hokimiyatini kuchaytirishga intilgan hamda mo'g'ul-turk ko'chmanchi zodagonlari bilan kurashgan. Ushbu asosiy feodal guruhlar o'rtasidagi kurash Xulagular davlati tarixi davomida olib borilgan.

XIII asr oxirida mamlakatdagi vayronagarchiliklar tufayli dehqonlar o'z yerlarini tashlab, tog'larga qocha boshlaganlar. Mamlakatda ozodlik uchun kurashuvchi va feodallarga qarshi kayfiyatdagi dehqonlarning qo'zg'olonchi guruhlari tashkil topgan. Davlat xazinasi bo'shab qolgan. XIII asr oxirida Elxon Geyxatu (1291–1295) muomaladagi oltin va kumush tangalarni qog'oz pullar bilan almashtirishga harakat qilgan.

G'azonxon islohotlari. Iqtisodiy inqiroz, xalq noroziligi va xalq kurashining kuchayishi natijasida hukmron tabaqa va elxonlar islohotlar zarurligini anglashgan. Islohot uchun urinishlar yettinchi elxon G'azonxon (1295–1304) va uning vaziri, qomusiy olim Rashid ad-Din faoliyati bilan bog'liq. G'azonxon va uning vaziri

asosiy e'tiborni davlatni markazlashtirishga, soliq tizimini tartibga solishga qaratgan. Islohotlar markazlashtirish tarafdorlari va markazdan qochadigan kuchlar o'rtasidagi murosaga kelishga bo'lgan urinish edi.

G'azonxon islomni qabul qilgan, mavjud cherkov va yahudiylik ibodatxonalarini buzib tashlash to'g'risida farmon chiqargan. Islom yana davlat diniga aylagan. G'azonxon tomonidan islomni qabul qilinishi mahalliy feodallarning keng ijtimoiy qo'llab-quvvatlashiga sabab bo'lgan.

Aholini ishlatishni soddalashtirish va xazinaga doimiy daromad tushumini ta'minlash uchun 1304- yilda qat'iy belgilangan soliqlarni joriy etish to'g'risidagi farmon chiqarilgan. Eski soliq tizimi va *beraob* (maosh va nafaqa berish to'g'risidagi hujjat) bekor qilingan. Har bir viloyat, shahar va qishloqlar uchun soliq ro'yxatlari tuzilib, ularda yetkazib berish miqdori va puli ko'rsatilgan. Dehqonlar turli harbiylar, amaldorlar va feodallarining choparlariga tunash uchun joy berish majburiyatidan ozod etilgan. Xon elchilarini ushlab turish bilan bog'liq yom – pochta bekatlaridagi barcha xarajatlarini davlat o'z zimmasiga olgan.

G'azonxon islohotlaridagi muhim qadam tashlab qo'yilgan yerlardan foydalanishni yo'lga qo'yilishida soliq imtiyozlari berilgan. Hunarmandlar va savdogarlar uchun soliqlarning pasaytirilishi va muayyan hududlarda (masalan, Xuzistonda) vaqtincha bekor qilinishi muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Xon 1303- yilda barcha mo'g'ul jangchilariga meros qoldiradigan yerlar – iqto taqsimlanishi to'g'risida farmon chiqargan. Bu kabi yerlar birinchi navbatda katta harbiy qismlarga – mingliklar, yuzlik, o'nlik va nihoyat oddiy askarlar o'rtasida qur'a tashlash orqali taqsimlangan. Iqtodori soliq imtiyozidan foydalangan va davlat xazinasiga sovg'a sifatida ozgina don qo'shgan. U harbiy xizmatni o'tashga va dehqonlar bilan birgalikda yerga ishlov berishga majbur bo'lgan.

1303- yildagi qarorga ko'ra, yerlar dehqonlari bilan birgalikda berilgan. Ushbu farmon va «Yoso»ga muvofiq, dehqonlarning boshqa mulklarga o'tkazilishi taqiqlangan. Qochqin dehqonlarni qidirish va qaytarish uchun 30- yil muddat belgilangan. Biroq, dehqon yer egasiga emas, balki ushbu joyning soliq

solinadigan ro'yxatida qayd etilgan yerga bog'langan. Iqtodorga dehqonni qul deb hisoblash taqiqlangan.

G'azonxon davrida ustaxonalarda qullar mehnatidan foydalanish bekor qilingan. Hunarmandalarning davlat hisobiga ishlab berishi ular uchun yanada samarali bo'lgan. G'azonxon amalga oshirgan pul islohotiga ko'ra yagona kumush tanga (2,15 gramli dirxam) zarb qildirgan, o'lchov birliklari va tarozilar tizimini joriy qilgan. Sug'orish tarmoqlari qurilishiga juda katta mablag' sarflangan.

Amalga oshirilgan ishlarning barchasi vayron bo'lgan iqtisodiyotni tiklash va tiklash uchun sharoit yaratgan. Biroq islohotlar ozgina qismda amalga oshirilgan; moliya amaldorlari buyruqlarni buzishgan va oddiy xalqni ezishgan. Yana «beraob»larni tarqatish boshlangan. Mo'g'ullar armiyasiga iqto yerlarning berilishi va berilgan yerlarning harbiy rahbarlarning xususiy mulkiga aylantirilishi markazdan qochish an'analarining kuchayishiga olib kelgan.

XIV asrning 30- yillaridan boshlab sultonlikda o'zaro urushlarning boshlanishi elxonlar davlatining qulashi hamda uning o'rnida bir necha mustaqil davlatlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Forsda Muzaffariylar (1333–1393) va Eronning janubidagi boshqa joylar, Jaloirilar (1336–1411) poytaxti Bag'dod bilan, Cho'poniylar (1344–1356) bilan poytaxt Tabrizda; Xurosonning sharqiy qismida 1353- yilgacha elxonlar hokimiyati mavjud bo'lgan.

1337- yilda Xurosonning g'arbiy qismida musulmon mazhablarining mafkuraviy shiorlari ostida mo'g'ullarga qarshi qo'zg'olon ko'tarilgan. Sabzavor yaqinidagi qishloqlardan birida mo'g'ul xabarchisining zo'ravonligi tufayli qo'zg'olon o'z-o'zidan boshlangan. Bu shahar shia mazhabidagi «Darveshlar» guruhi faoliyatning markazi bo'lgan. Tasavvufning diniy niqobi ostida mo'g'ul hukumati va mahalliy yirik feodallarga qarshi qo'zg'olonga tayyorgarlik ko'rilgan. Maxfiy tashkilotni tuzishda hunarmandlar, shahar kambag'allari va dehqonlar orasida ko'plab izdoshlar bo'lgan va ular qurollarni oldindan tayyorlashgan. Qo'zg'olonchilar o'zlarini «sarbadorlar», ya'ni «boshini dorga tikkanlar» deb atalgan. Isyonchilar qarshiliksiz Sabzavor va G'arbiy Xurosonning boshqa

shaharlarini o'z nazoratlariga olgan. Xuroson amirlarining jangarilari mag'lubiyatga uchragan.

Mahalliy mayda feodallar qo'zg'olonga rahbarlik qilishgan. Sarbadorlar rahbarlari xirojni hosilning 1/3 foizi miqdorida oladigan bo'lganlar (G'azonxon davrida ular kamida 60% bo'lgan), beraob va shariatga asoslanmagan barcha xayrehsonlarni bekor qilgan. Sarbadorlar oddiy, bir xil kiyinish va umumiy ovqatlanishni qabul qilgan. Manbalarning xabar berishicha 1381- yilgacha mavjud bo'lgan Sarbadorlar davlati gullab-yashnagan.

Shu turdagi isyonlar XIV asrning o'rtalarida Kaspiy mintaqalari va Kermonda bo'lib o'tgan. Mozandorandagi bu kabi qo'zg'olonlardan biri 1350–1393- yillarda mavjud bo'lgan Saidlar davlatining tashkil topishi bilan tugagan.

XIV asrning ikkinchi yarmida Eronning feodal bo'linishi O'rta Osiyo hukmdori Amir Temur (1360–1405) istilosi uchun qulay sharoit yaratgan. 1380–1393- yillarda Eronning barcha davlatlari Temur tomonidan birma-bir egallangan.

Feodal zulmning og'irligi va bosqinchilarning Eron aholisiga nisbatan shafqatsizligi navbatdagi qo'zg'olonlarga sabab bo'lgan. 1383- yilda Sabzavorda Sarbadorlar davlatini tiklash shiori ostida isyon ko'tarilgan. Kurash sarbadorlarning mag'lubiyati bilan yakunlangan. Amir Temur qo'zg'olonni bostirgan.

Eronning parchalanishi va Safaviylar davlatining vujudga kelishi. XV asrning boshlariga kelib Eron o'z davlatchiligiga ega bo'lmagan va Amir Temur davlati tarkibida bo'lgan. Temur vafotidan keyin uning avlodlari Eron va O'rta Osiyoda hokimiyat uchun kurashni boshlaganlar (1405–1409); feodal parchalanishi, ayirmachilik va fuqarolar urushi kuchayib, xalq qo'zg'oloni to'liqini ko'tarilgan.

Bunday vaziyatda, Temurning oldingi mulklarining shimoliy-g'arbiy qismida, ko'chmanchi turkman qabilalarining Qora-quyunlu («qora qo'ylilar») feodal zodagonlarining ahamiyati kuchaygan va 1410- yilda dastlab Temuriylarga bo'ysunuvchi Qora-quyunlu davlati paydo bo'lgan. Temuriylar mulki hisobiga boshqa mustaqil davlatlar ham tashkil topgan.

Eronda feodallarga qarshi xalq harakatlari avj olgan. Bu avvalgi harakatlar singari, diniy niqob ostida rivojlangan, lekin asosan shia mazhablari yetakchilik qilgan. Shialikning VII–XI asrlardagi taraqqiyoti xudo, dunyo va insoniyat taraqqiyoti to‘g‘risida o‘ziga xos diniy va falsafiy ta’limotlarni yaratgan bir necha shunday mazhablarning paydo bo‘lishiga olib kelgan. Mutaassib shialar sunniylarning ko‘plab qoida va marosimlarini inkor etgan. Agar mo‘tadil shia-imomlar, sunniylar singari qat’iy yakka dinni qabul qilsalarda, Mutaassiblar xudoning takroriy tug‘ilishiga ishonishgan (ular Muso, Iso, Muhammad, Ali va boshqalar singari). Xudo to‘g‘risidagi «mutaassiblar» tushunchalarida panteizmga nisbatan og‘ishganlik, imomlarnikiga qaraganda ko‘proq aniqlangan va oliy xudoning antropomorfizmini inkor etishgan.

Faylasuf va yozuvchi Fazlulloh Xurufiyning qatl etilishi temuriylarga nisbatan nafratning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Bu harakat Yaqin va O‘rta Sharqning ko‘plab hududlaridagi hunarmandlar va dehqonlarni qamrab olgan va feodallarga qarshi yo‘nalishda bo‘lgan. 1405- yilda Sabzavorda, 1406- yilda Tabrizda va Mozandaronda g‘alayonlar bo‘lib o‘tgan.

1441- yilda Eronning janubi-g‘arbiy qismida yana bir mutaassib mazhablar boshchiligida katta g‘alayon ko‘tarilgan. Qo‘zg‘olonchi dehqon va hunarmandlar zodagonlarini yo‘q qilib, ularning yerlari va mulklarini taqsimlab olgan. Oqimning yetakchisi Muhammad Mushasha Iroqning Vasit shahrida tug‘ilgan, yoshligida o‘zini Mahdining peshqadami deb e’lon qilgan, umumiy tenglik va adolat qirolligini barpo etish haqida va’z qilgan. Muhammad Mushasha (1465- yilda vafot etgan) va uning vorislari 1508- yilgacha Xuzistonda mustaqil ravishda hukmronlik qilgan.

Qora-quyunlu hukmdorlaridan biri G‘arbiy Eronning hududlarini Temuriylardan tortib olib, 1459- yilda Eron hududini Sefidrud daryosi bo‘ylab bo‘lish to‘g‘risida bitim tuzgan. 1468- yilda Qora-quyunlu davlati boshqa bir turkman ko‘chmanchi qabilalarining birlashmasi Oq-quyunlu («Oq qo‘ylilar») qo‘shinlari tomonidan mag‘lubiyatga uchratilgan. Oq-quyunlu davlati hududiga (1468–1502) Armanistonning bir qismi, Kurdiston, Ozarbayjonning Kura

daryosigacha bo'lgan qismi, G'arbiy Eron Isfaxon, Fors va Kermon bilan birga kirgan. Xuzistonning janubi-g'arbiy qismida Mushasha davlati bo'lgan va Temuriylar kuchi faqat Sharqiy Eronda saqlanib qolgan. 1499- yilda Oq-quyunlu davlati Tabriz va Isfaxonda markazlari bo'lgan ikkita qismga va bir nechta kichik qo'rg'onlarga bo'lingan.

XV asrda feodallar o'rtasidagi nizolar va parchalanishlar davrida Eron iqtisodiy tanazzulga yuz tutgan. Mamlakatga tashrif buyurgan Venetsiya elchisi Barbaroning xabar berishicha, G'arbiy Eronning Qora-quyunlu qo'shinlari tomonidan bosib olinishi natijasida shaharlar vayron bo'lgan. XIV asrda Eronning eng yirik ipak savdo markazi bo'lgan Sultoniya aholisi atigi 7–8 ming kishidan iborat bo'lib, bu shahar qayta tiklanmagan. Isfaxonning aholisi 50 ming kishiga kamaygan va Xuziston ham xarobaga aylangan. Dehqonchilik va sug'orish tizimining umumiy inqirozi, ekin maydonlarining kamayishi, feodal yig'implarning ko'payishi natijasida ochlik va o'limning ko'payishi kuzatilgan. Hunarmandchilik va savdo markazi janubga – hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqarish va savdosi ipak savdosi bilan bog'liq bo'lgan shaharlarga (Yazd, Sheroz va Xo'rmuz) ko'chib o'tgan. Afanasiy Nikitin Xo'rmuzni Fors ko'rfazidagi eng yirik savdo markazi deb atagan.

Xalq qo'zg'olonlarining kuchayishi Temuriylar sulolasining yuqori hukmdorlari tomonidan Qora-quyunlu va Oq-quyunluni vaqti-vaqti bilan feodal o'lpon miqdorini belgilashga va feodal majburiyatlarni tartibga solishga majbur qilgan. Biroq, bu hukumatning choralariga qat'iy qarshi bo'lgan harbiy feodal zodagonlari manfaatlariga mos kelmagan. Feodallar katta yerlarni o'z qo'llariga to'plab, katta imtiyozlarga ega bo'lishgan. Ushbu yuqori tabaqa feodallari orasida maxsus mukofot turi bo'lgan «suyurg'ol» yer egaligi keng tarqalgan. Bundan tashqari, ular «tarxon»larning maxsus huquqlaridan bahramand bo'lgan, ya'ni harbiy o'ljalarni taqsimlashda, ularning ko'pini olganlarida, to'qqizta qonunbuzarlik uchun sud va jazodan ozod qilingan.

Suyurg'ol harbiy xizmat sharti va meros tariqasida berilgan. Suyurg'ol egalari dunyoviy va diniy zodagonlarning vakillari bo'lishi mumkin edi.

Mukofotlar hajmi har xil bo'lishi mumkin – bitta qishloqdan tortib butun viloyatgacha. «Suyurg'ol» egasi o'z xojasiga harbiy xizmat uchun ma'lum miqdordagi qurolli otliqlarni berishi kerak bo'lgan. Butun viloyatni suyurg'ol tariqasida qabul qilgan kishi, uni boshqa feodallarga, suyurg'ol asosida tarqatish huquqiga ega bo'lgan. Suyurg'ol bilan iqto xalifalik va mo'g'ullar hukmronligi davri o'rtasidagi farq shundan iborat ediki, suyurg'olning egasi nafaqat soliq, balki ma'muriy daxlsizlik huquqiga ham ega bo'lgan. U bosh qo'mondon va oliy qozi bo'lgan. Suyurg'ol hududidagi barcha amaldorlarni u tayinlagan va ular unga qaram bo'lgan.

Feodallarning yer va suvga egalik qilishining boshqa turlari ham saqlanib qolgan, ammo suyurg'ollar tufayli xazinaning yer fondi qisqartirilgan. Vaqf va mulk yerlari egalari ham soliq to'lashda imtiyozga ega bo'lgan. Bularning barchasi markaziy hokimiyatni sezilarli darajada zaiflashtirgan.

XV asrda Eron hududida paydo bo'lgan davlat tuzilmalari ko'chmanchi harbiy feodal zodagonlari hukmronlik qilgan mo'rt va iqtisodiy jihatdan bir biri bilan bog'liq bo'lmagan birlashmalar edi.

XV asrning ikkinchi choragida janubiy Ozarbayjonning Ardabil shahrida boy yer egalari bo'lgan Safaviylarning ta'siri kuchaygan. Ular o'zlarining kelib chiqishini Ardabildagi so'fiylar rahnamosi – Sefi ad-Dindan (1252–1334) hisoblagan. Ular o'zlarining kelib chiqishlarini ilohiylashtirishi taxtga bo'lgan huquqlarini va xalqning jabrlangan qatlamlarini ushlab turishini osonlashtirgan. Ularga mahalliy aholining bir qismidan tashqari, turkiy ko'chmanchi qabilalar, asosan Kichik Osiyo, Arman tepaliklari va Suriyada mo'tadil shialikni tan olgan mintaqalar tomonidan qo'llab-quvvatlangan. Ushbu qabilalar o'zlarining 12 imomlari soniga ko'ra 12 ta qizil tasma bilan o'ralgan sallani kiyib olganliklari uchun «*qizilboshilar*» deb nomlangan.

1499- yilda Ismoil Safaviy boshchiligidagi qizilboshlar Usmonli davlatining markaziy siyosatidan norozi bo'lib, Oq-quyunlining hokimiyatini tan olishni istamagan va isyon ko'targan. Shimoliy Ozarbayjonda Shirvonshoh mulkiga bostirib kirib, Shirvonni vayron qilgan. Keyin ular janubga qarab harakat qilib, Oq-

quyunlilarning asosiy kuchlarini magʻlub etgan. 1502- yilda Ismoil Safaviy Tabrizni egallab, oʻzini Eronning «Shahanshoi» deb eʼlon qilgan va Tabrizni poytaxt qilgan. Imomiylikning moʻtadil shia mazhabi davlat dini deb eʼlon qilingan. Bu 1502–1736- yillarda hukmronlik qilgan Safaviylar davlatchiligining boshlanishi boʻlgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Nima uchun Arab xalifalari erondagi Sosoniylar davlati boshqaruv tizimini saqlab qolishdi?
2. Nima sababdan Eronda mahalliy feodallar orasida islom tez yoyila boshladi?
3. «Hurramiylar» harakati haqida maʼlumot bering.
4. Bu davrda eronda yer egaligining qanday turlari keng tarqalgan edi?
5. «Hashshoshiy»lar haqida nimalarni bilib oldingiz?

XIII BOB. RIVOJLANGAN OʻRTA ASRLARDA TURKIYA (USMONIYLAR SALTANATINING VUJUDGA KELISHI).

Turk davlatining shakllanishi va uning ijtimoiy tizimi. Yevropa manbalarida «Turkiya» soʻzi birinchi marta 1190- yilda salibchilar yurishi davri yilnomachilaridan biri tomonidan Kichik Osiyodagi turkiy qabilalar bosib olgan yerlarga nisbatan qoʻllanilgan.

Ayrim turkiy koʻchmanchi qabilalar milodiy IV asrdan boshlab Vizantiya imperiyasining Kichik Osiyodagi viloyatlarida paydo boʻlganligi yozma manbalarda qayd qilingan boʻlsa-da, Saljuqiylar boshchiligidagi ogʻuz-turkman qabilalarining Old Osiyoda paydo boʻlishi va mustamlakalarga ega boʻlishi XI asrdan boshlangan. Qisqa vaqt ichida Vizantiyaga qoʻshni hududda Buyuk Saljuqiylar davlati vujudga kelgan. Yaqin va Oʻrta Sharq, qisman Movarounnahrda boʻlgan bu davlat 1038–1308- yillarda Saljuqiylar sulolasi tomonidan boshqarilgan. Saljuqiylar davlatiga Saljuqning nevarasi Sulton Toʻgʻrulbek asos solgan. Saljuq turklari XI asrning 20- yillarida harbiy xizmatlari evaziga

Xurosonda Mahmud Gʻaznaviydan koʻplab mulklar olganlar. Biroq keyinchalik gʻaznaviylar ularga qarshi lashkar joʻnatib, Arslon Isroil ibn Saljuqni asir olishgan va Hindistondagi harbiy qalʼada tutqunlikda saqlashgan (1032- y. u xibsda oʻlgan). Saljuqiylar gʻaznaviylarga qarshi olib borgan koʻplab muvaffaqiyatli janglaridan soʻng Nishopurni egallab, 1038- yilda oʻz rahbarlari Toʻgʻrulbekni sulton deb eʼlon qilganlar. Dandanakon jangidagi gʻalabadan soʻng, u Xuroson hukmdori deb eʼlon qilingan. Asta-sekin saljuqiylar Xuroson, Xorazm, Gʻarbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq (Bagʻdod bilan birga)ni oʻzlariga boʻysundirganlar. Bagʻdodda Toʻgʻrulbek nomiga xutba oʻqitilgan. Abbosiylar xalifasi al Qoim (1031–1075) hokimiyatni Toʻgʻrulbekka topshirib, uni sulton hamda «Sharq va Gʻarb podshohi» deb tan olishga majbur boʻlgan va qizini unga xotinlikka bergan. Toʻgʻrulbek Rayni, uning ukasi Chagʻribek Dovud (990–1060) Marvni oʻzlariga poytaxt qilishgan. 1050 yilda Toʻgʻrulbek poytaxtni Raydan Isfahonga koʻchirgan.

Alp Arslon va Malikshoh xukmronliklari davrida saljuqiylar Kichik Osiyo va Yaqin Sharqda mustahkam oʻrnashib olishgan. Ular 1071- yilda Vizantiya imperatori Roman IV Diogenning 200 ming kishilik qoʻshinini yengib, butun Kichik Osiyoni (1071–1081), keyinchalik Suriya va Falastinni zabt etishgan. Armaniston, Gruziya, Shirvon ham boʻysundirilgan. Shu davrda Movarounnahr ham saljuqiylar qoʻl ostida birlashtirilgan.

Hatto Sharqiy Turkistondagi qoraxoniylar ham ularning ustunligini tan olishgan. Alp Arslon poytaxtni Isfahondan Marvga koʻchirgan. Saljuqiylar qoʻshinlari Arabistondagi Yaman va Bahrayn yerlarini ham oʻz tasarruflariga olishgan. Malikshoh hukmronligi davrida Saljuqiylar davlati harbiy-siyosiy jihatdan juda kuchli boʻlgan. Bu vaqtda poytaxt yana Isfahonga koʻchirilgan. XI asr oxirlarida Saljuqiylar davlati Sharqiy Turkistondan Oʻrta yer va Marmar dengizlarigacha boʻlgan katga hududni oʻz ichiga olgan. Bu davlat Xitoy bilan Vizantiya oʻrtasida joylashgan. Salibchilarning Sharqqa qilgan yurishlarini toʻxtatishda saljuqiyarning xizmati katta boʻlgan.

Bu vaqtga kelib, Kichik Osiyoda, xususan Markaziy Onadoʻlida turkiy koʻchmanchilar mahalliy aholi bilan aralashib, oʻtroqlashganlar va dehqonchilik

hamda hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Saljuqiylar davlatining g'arbiy hududlarida, shuningdek, Onado'lining janubi-sharqida yashagan qabilalar ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanishda davom etganlar. XII asrning oxirida Marko Polo ular haqida: «Turkmanlar (o'sha paytda Kichik Osiyo turklari shunday nomlangan.) Muhammadni hurmat qilganlar va uning qonunlariga rioya qilganlar; odamlar sodda va ularning tili qo'pol. Ular tog'larda va tekisliklarda, chorvachilik bilan shug'ullanish mumkin bo'lgan yaylovlari mavjud barcha joylarda yashaganlar»,– deb yozgan edi. Marko Poloning so'zlariga ko'ra, qishloq aholisining asosiy qismini «turkmanlar» tashkil etgan, yirik qishloqlar va shaharlarda esa hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanuvchi armanlar bilan yunonlar istiqomat qilishgan.

Chegara hududlarda yashovchi qabilalar o'ziga xos harbiy-ko'chmanchilik turmush tarzini rivojlantirganlar: ko'chmanchilarning bir qismi harbiy xizmatni o'tashgan bo'lsa, boshqalari esa chorva mollari boqishib, dehqonchilik bilan shug'ullanishgan. Qabilaning barcha a'zolari, hattoki ayollar va bolalar ham qurollanishgan. Chunki, qo'shnilar bilan bo'ladigan doimiy to'qnashuvlar, talon-taroj qilish va yangi yerlarni egallab olish maqsadida qilingan yurishlar ko'chmanchilarning kundalik hayotining ajralmas qismi bo'lgan.

Saljuqiylar davlati tepasida oliy hukmdor – sulton (sulton ul A'zam) turgan. Uning nomidan xutba o'qilib, tanga zarb etilgan. Taxt otadan bolaga meros sifatida o'tgan. Mulk, yer-suv taqsimlash, muhim davlat va boshqaruv mansablariga tayinlash, amaldorlar ishini nazorat qilish va boshqa sultonning vakolatlari doirasiga kirgan. Saljuqiylarning boshqaruv tizimi ikkiga: dargoh va devonlarga bo'lingan. Ulug' hojib, horis amiri (amiri horis), saloxdor, xos vakil, alamdor, jondor, tashtdor, sarhang, miroxur dargoxdagi asosiy lavozimlar sanalgan. Bosh vazir devoni a'lo – markaziy boshqaruv tepasida turgan. Devoni tug'ro, devoni istifo(moliya devoni), devoni ishraf (nazorat devoni), devoni arz (harbiy vazirlik) kabi rasmiy devonlar bo'lgan. Viloyat boshliklari (voliylar) ham o'z devonlariga ega bo'lishgan. Voliylar sulton tomonidan tayinlangan bo'lib, ular viloyat hayoti bilan bog'liq barcha sohalar: moliya, soliq, sud, harbiy ishlar, jazo idoralariga

rahbarlik qilgan. Tuman va shahar miqyosidagi boshqaruv tizimi ham deyarli shunday bo'lgan.

Saljuqiylar davlatida, ayniqsa, Buyuk saljuqiylardan To'g'ulbek, Alp Arslon, Malikshoh, Sanjar davrlarida iqtisodiy va madaniy hayotda katta ko'tarilish yuz bergan. Hunarmandchilik taraqqiy qilgan: to'qimachilik, kulollik, zargarlik, oynasozlik, temirchilik, ko'ncilik va gilam to'qish rivojlangan. Buyuk ipak yo'li ulkan saltanatning markaziy shaharlari orqali o'tgan. Sharqiy yevropa, Vizantiya, Hindiston, Xitoy mamlakatlari bilan savdo aloqalari gurkirab rivojlangan. Malikshoh Sharq va G'arb o'rtasidagi savdoni jonlantirish uchun Xuroson va Iroq savdogarlarini boj to'lovidan ozod qilgan. Kaspiy dengizi orqali Turkistonga neft mahsulotlari keltirilgan. Ichki savdo ham rivojlangan. Mamlakatda sof oltindan zarb etilgan dinor (qizil dinor) joriy etilgan. Bundan tashqari, mahalliy dinor (rukniy) va mis dirhamlar ham bo'lgan.

Saljuqiylar davlatida ilm-fan vama'daniyat rivojlangan. Ayniqsa, Eron, Iroq va Movarounnahrda madaniy yuksalish yuqori bo'lgan. Nishopur, Isfahon, Basra, Hirot, Marv, Buxoro, Samarqandda madrasalar bunyod qilingan. Xususan, buyuk vazir Nizomulmulk 1067- yilda Bag'dodda qurdirgan Nizomiya madrasasi butun jahonga mashhur bo'lgan. Nizomulmulk davlatni boshqarish asoslari haqida «Siyosatnoma» asarini yaratgan. Munajjim va riyoziyotchi olim Umar Xayyom loyihasiga ko'ra, Isfahonda rasadxona qurilgan. U Malikshoh topshirig'iga ko'ra, rasadxonada kuzatuv ishlarini olib borgan va sosoniylarning shamsiy taqvimini isloh etib, 1079- yilda Yangi taqvim («Malikshoh taqvimi» yoxud «Jalol erasi»)ni tuzgan. Nizomiy Ganjaviy, Jaloliddin Rumiy, Sa'diy Sheroziy, Umar Xayyom fors she'riyatining so'nmas durdonalarini yaratishgan. Muhammad G'azoliy, Farididdin Attor, Xoja Yusuf Hamadoni kabi islom ulamolari va so'fiylar ijod qilishgan.

Saljuqiylar davlatida riyoziyot va ilmi nujum, tibbiyot va kimyo, tarix, adabiyot sohalariga oid ko'plab bebaho asarlar yaratilgan. Bu davrda Nishopur, Marv, Isfahon, Ray, Hamadon kabi poytaxt shaharlar, shuningdek, Buxoro, Samarqand, Termizda ko'plab me'moriy yodgorliklar qurilgan. Marv gullab yashnagan, u «Marvi Shohijahon» – «Shaharlar shohi» deb ulug'langan. Tarixchi

va sayyoh Yoqut Hamaviy Marvda bo'lganida bu yerda 10 ta yirik kutubxona borligini ko'rgan va ulardan foydalangan.

Saljuqiylarning Ko'niya sultonligida ham madaniyat taraqqiy etgan. Kichik Osiyoning islomlashish jarayoni kuchayib, tasavvufning mavlaviylik, bektoshiya kabi tariqatlari shakllangan, axiylik (javonmardlik) va qalandarlik kuchaygan. Jaloliddin Rumiy, Yunus Emro (1240–1320), Xoja Bektosh Vali (1248–1338), Sadriddin Ko'nyoviy, Shahobiddin Suhravardiy singari mashhur mutasavviflar yetishib chiqqan. Ko'niya (Ikoniy), Sivas, Qaysariya, Nikeya shaharlari yirik madaniy markazlar hisoblangan.

XI asr oxirlaridan boshlab Saljuqiylar davlati parchalana boshlaydi. Chunki, 1096–1099- yillardagi birinchi salib yurishi natijasida Saljuqiylar davlati Gruziya, Shirvon hamda Kichik Osiyoning sohil bo'yi hududlaridan, Suriya va Falastinning bir qismidan ajralgan. Saljuqiylar davlati parchalanib ketgach, Kermon sultonligi (1041–1187), Suriya sultonligi (1074–1117), Ko'nya (Rum) sultonligi (Turkiya, 1077–1307) singari mustaqil beyliklar vujudga kelgan. Ammo kelajakdagi turk davlatining asosini bu kuchli va ulug'vor sultonliklar emas, balki Kichik Osiyoning shimoli-g'arbiy qismidagi Eski shahar va Onado'li hududida Ko'niya sultonligiga tobe kichik bir beylikning birinchi hukmdori Erto'g'ul va uning o'g'li Usmonbey (1299–1326) nomi bilan tanilgan kichik bir beylik tashkil qilgan.

Saljuqiylar hukmdorlari o'z davlatlarining sharqiy va g'arbiy chegaralariga ko'chmanchilarni joylashtirib, ularga bu chegaralarni himoya qilish masuliyatini yuklaganlar. Usmonbey davrida, ya'ni 1299- yildan beklilik mustaqil davlatga aylanganligi uchun uning nomi bilan Usmonli bekligi deb atalgan. Keyinchalik bu davlat Usmonli imperiyasi nomini olib, o'rta asrlarda jahonning eng qudratli davlatlaridan biriga aylandi. Usmon I va uning o'g'li **Urxon bek (bey)** unvonini qabul qilgan bo'lsa, Urxonning o'g'li **Murod I** davridan boshlab hukmdorlar **sulton** deb atalgan.

Usmon bekligi Kermon va Garmiyon kabi amirliklardan o'z hududi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jihatidan ancha past bo'lgan. Ammo XIV asr boshlarida Kichik Osiyodagi geografik holat va siyosiy vaziyat Usmon davlatining

jadal rivojlanishiga yordam bergan. Bo'lajak Turkiya imperiyasining asl yadrosiga aylangan ushbu hudud mo'g'ullar hukmronlik qiladigan hududlardan juda uzoqda bo'lgan, shuningdek o'zlarini mo'g'ul xonlarining vassallari deb tan olgan beylik hukmdorlari erkin bo'lganlar. Usmonlilarning qoraxoniylarning kuchli davlati bilan umumiy chegarasi yo'qligi ularning ilk muvaffaqiyatlariga xalaqit bermagan. O'sha davrda Garmiyon mo'g'ullar va Vizantiya bilan urush olib borgan. Usmoniylarning janubi-g'arbida joylashgan boshqa beyliklar juda zaif bo'lgan.

Usmoniylarning o'sishiga yordam beradigan muhim omil uning Vizantiyaga yaqinligi bo'lgan. Beylik hukmdorlarining zaiflashgan imperiyaga qarshi olib borgan urushlari ularning o'z mulklarini sezilarli darajada kengayishiga imkon bergan va shu bilan birga Kichik Osiyoning boshqa barcha turkiy beyliklaridan kofirlarga qarshi «muqaddas urushda» qatnashish uchun kelgan ko'ngillilar shaklida doimiy ravishda yangi kuchlarning kirib kelishini ta'minlagan.

Usmonning hayoti davomida olib borilgan bir qator yurishlar natijasida turklar mustahkam bo'lgan Bursa qal'asi va uning atrofidagi hududni to'liq egallab olganlar. Usmonning o'g'li O'rxon (1326–1359) uni yangi poytaxtga aylantirgan. Keyin Vizantiyaning Nikeya va Nikomediya (Izmir) kabi boshqa yirik shaharlari egallangan. XIV asrning 40- yillari boshida turklar Konstantinopolning qal'a darvozalariga yaqinlashganlar. O'rxon armiyasi Vizantiya poytaxtini egallay olmagan, lekin qo'shni knyazlikni zabt etib va Dardanelga borganlar. Yangi harbiy yurishlar natijasida Anqara qo'lga kiritilgan. XIV asrning o'rtalariga kelib Kichik Osiyoning Bursadan Tokatgacha bo'lgan muhim iqtisodiy mintaqasi Usmoniylar hukmronligi ostida bo'lgan. Shu bilan birga Kermon va Germiyon amirliklari bilan chegara hududlar uchun bo'lgan urush oson bo'lmagan. Shu bois Bosfor va Dardanell ortidagi yerlar istilochilarning asosiy ob'ekti bo'lgan.

Dastlab Usmoniylarning ichki boshqaruvi juda sodda bo'lgan. Dastlabki hukmdorlar qabila zodagonlarning kengashida bilan bey etib tasdiqlangan. Bey birinchi navbatda harbiy boshliq sifatida harakat qilishi, qo'shnilarga qarshi istilochilik yurishlarni amalga oshirish uchun harbiy ishlarni tashkil qilish kerak

bo'lgan. Beyning eng yaqin sheriklari uning qarindoshlari – o'g'illari, aka-ukalari bo'lib, u egallangan shahar va qal'alarining hukmdorlarini tayinlagan.

XIV asrning birinchi yarmida olib borilgan istilochilik yurishlari davrida Usmoniylar jamoasida feodallashuv jarayoni sezilarli darajada kuchaygan. O'z qo'llarida katta boyliklarni yer, qoramol va oltin shaklida jamlagan qabila zodagonlari asta-sekin feodallarga aylanshgan.

Feodal munosabatlarning rivojlanishini tezlashtirish uchun turkiy qabilalar turmush tarzi yuqori bo'lgan o'troq mahalliy aholi bilan asta-sekin qo'shilishi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida nafaqat ma'muriy, balki savdo, madaniy va hunarmandchilik markazlari bo'lgan Bursa, Iznik va Anqara singari shaharlar muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

XIV asrning 30-40- yillarida Kichik Osiyoga tashrif buyurgan arab sayohatchisi Ibn Battuta O'rxon haqida shunday deydi: «Bu sulton turkman hukmdorlarining eng qudratlisi bo'lib, boy xazinalari, shahar va askarlari ko'p bo'lgan. Uning yuzga yaqin istehkomli qal'alari bor, u doimo aylanib yuradi. U har bir qasrda bir necha kun ularning ahvoli va ta'mirlanishini kuzatadi». Amirlik hukmdorlarining kuchayishiga ularning mol-mulki Kichik Osiyoni kesib o'tadigan asosiy savdo yo'llarida joylashganligi sabab bo'lgan. Savdo to'lovlari Usmonli xazinasiga katta daromad keltirgan.

Feodal munosabatlar rivojlanib borishi bilan davlat boshqaruvi murakkablashgan. O'rxon davrida ilk vazirlar paydo bo'lgan, mamlakatning ma'muriy-hududiy bo'linishi joriy qilinib, ular o'z tangalarini zarblash boshlangan. Qo'shin tashkil etish ham o'zgargan. O'rxon hukmronligi davrida piyoda qo'shinlari (yayov yoki piyoda) va otliq askarlar (musallam)dan iborat doimiy qo'shin tuzilgan. Urush paytida bu qismlarga qo'shilgan askarlar kuniga 1 aqchadan² maosh olganlar. XIV asrning birinchi yarmida yaratilgan qo'shin asosan feodallar va ularga qaram bo'lgan odamlardan emas, balki erkin jamiyat a'zolaridan iborat bo'lgan.

² Aqcha – turklarning ilk kumush tangasi. 1328- yilda Bursada zarblangan.

XIV asrda Bolqonda turklar istilosi. Turk istilolariga qadar Bolqonda bir necha mustaqil davlatlar va knyazliklar mavjud bo'lgan. Ularning eng yirigi Vizantiya, Serbiya, Bolgariya, Bosniya edi. Janubi-Sharqiy Yevropaning feodal hukmdorlari doimo nizolashib yurganlar, bir-birlarining yerlari va shaharlarini egallab olishgan. O'zaro raqobat va ichki nizolar Bolqon davlatlarining kuchini sezilarli darajada zaiflashtirgan va og'ir feodal zulmlari dehqonlar hamda shaharning quyi tabaqalari orasida keng norozilikni keltirib chiqargan. Davlatlararo va tabaqalar o'rtasidagi kurashning keskinlashuvi sharoitida turk bosqinchilariga qarshi birlasha olmagan. Ommaviy harakatlardan qo'rqish hukmron tabaqani har doim kichik bo'lgan yollanma ishchilarga tayanishga majbur qilgan.

1357- yildan turklar Bolqonga hujum qila boshlaganlar va 30 yil davomida yarim orolning muhim qismini egallaganlar. 1362- yilda turklar Adrianopolni (Edirne) egallab va o'z davlatlarining poytaxtiga aylantirishgan. Konstantinopolni orqada qoldirib, ular Serbiyaga qarshi shimol tomon harakatlanishgan. Serbiya qiroli tomonidan serb va bosniyaliklardan iborat ko'ngillilar qo'shini 1389- yil Kosovodagi qiluvchi jangda mag'lubiyatga uchragan. Natijada serb davlati turk sultoniga vassal bo'lib qolgan.

Bolqon yarim orolining davlatlari mehnatkash aholisi, boy dalalari, chorvalari va yirik savdo shaharlari bilan turk bosqinchilari uchun o'lja bo'lib xizmat qilgan. Mahalliy aholi, ayniqsa tog'li hududlarda turklarga qattiq qarshilik ko'rsatgan, ammo mahalliy feodallar o'zlarining mulklari va imtiyozlarini saqlab qolishga harakat qilib, dushman tomoniga o'tganlar va turklarning Bolqon yerlarini egallashiga yordam berganlar.

Turklar 1393- yildayoq Bolgariya poytaxti Tirnovoni egallab olishgan. 1396- yilda esa ularning qo'shinlari Dunayning janubidagi Nikopol shahri devorlari ostida, vengerlar, vallaxiyaliklar, bolgarlar va g'arbiy yevropa ritsarlarining 60 minglik birlashgan qo'shinini mag'lubiyatga uchratgan.

Bolqon yarim orolidagi fathlar ishlab chiqaruvchi kuchlarning yo'qolishiga va Bolqon mamlakatlarining iqtisodiy pasayishiga olib kelgan. O'n minglab odamlar nobud bo'lgan, ko'pchilik qul qilingan, aholi soni sezilarli darajada

kamaygan. Shaharlar vayron, talon-taroj qilingan. Bosqinchilar mahalliy madaniy markazlarni vayron qilishib, xalqlarning iqtisodiy hayotiga, ularning ichki va tashqi savdosiga katta zarar yetkazganlar. Bolqonni qo'shni yevropa mamlakatlaridan sun'iy to'siq bilan ajratib olganlar. Aslida, Bolqonda Usmoniylar hukmronligining o'rnatilishi, qul bo'lgan xalqlarning tarixiy rivojlanishida oldinga qo'yilgan muhim qadam hisoblangan.

Harbiy-mulk tizimining vujudga kelishi. Qisqa vaqt ichida kichik beylik yirik davlatga aylantirgan istilolar Usmoniylar jamiyatining feodallashgan yuqori qatlami manfaati uchun amalga oshirilgan. Ushbu tutilishlar feodallashuvni tezlashishiga yordam bergan. Agar dastlab harbiy harakatlarning asosiy maqsadi talonchilik bo'lsa, XIV asrning o'rtalaridan boshlab bosib olingan xalqlardan soliq va boshqa majburiyatlarni yig'ish maqsadida yerlarni egallash muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Usmoniylarning Kichik Osiyo knyazliklari, Vizantiya va Bolqon davlatlari hisobiga kengayishi yer egaligining harbiy-mulk tizimining tarqalishiga yordam bergan. XIV asrning 70- yillaridan boshlab bosib olingan yerlarning bir qismini mol-mulk, ya'ni merosiy qilib berilgan. Suyurg'ol singrai bo'lgan ushbu mulklar birinchi navbatda daromad jihatidan farq qilgan. 3 mingdan 20 ming aqchagacha bo'lgan mol-mulk «Timar» deb nomlanib, ularning egalari – timariotlar bo'lgan. Bunday mulkning boshqa bir ko'rinishi – zeamat bo'lib, o'z egasiga 20 dan 100 ming aqchagacha daromad keltirgan. Va nihoyat, yirik yer-mulklar – xassalar bo'lib, ularning daromadlari 100 ming aqchadan ortgan. Timariotlar va zaymlarning asosiy vazifasi, harbiy yurishlarda ma'lum miqdordagi qurollangan odamlar bilan ishtirok etishi kerak bo'lgan. Xassalar xizmat paytida yuqori lavozimlarni egallagan shaxslarga berildi. Yerga egalik qilishning ushbu shaklining juda shartli va cheklanganligi, sipohiylarning davlatga juda bog'liq bo'lganligi Usmoniylar jamiyatida feodal munosabatlarining past darajada bo'lganligidan, mutlaqo alohida va iqtisodiy jihatdan mustahkamlangan feodallarning yo'qligidan dalolat beradi. Boshqa musulmon mamlakatlarida bo'lgani kabi vaqf yer va mulklar ham bo'lgan. Usmonlilar tomonidan yerga egalik

qilishning shakllari qo'shni xalqlar va davlatlarnikiga o'xshash bo'lgan. XIV asrda vaqf mulklari juda keng tarqalgan. Hukmron tabaqaning muhim qismi Kichik Osiyodagi mahalliy feodal zodagonlar bo'lib, ular o'z mulklarini saqlab qolish niyatida Usmoniylarning xizmatiga o'tishgan.

Turkiya XV asrning birinchi yarmida. Bolqonning bosib olinishi Usmoniylarga juda katta boylik keltirib, siyosiy qudratini oshirgan. Pora olish, sulolaviy nikoh va to'g'ridan-to'g'ri harbiy fathlar orqali Murod I (1359–1389) va uning o'g'li Boyazid I (1389–1403) o'z kuchlarini butun Kichik Osiyo yarim oroliga qadar Sivas, Qaysari va Furotning yuqori oqimlarigacha cho'zganlar .

O'limidan biroz oldin Murod I o'zini sulton deb e'lon qilgan. Uning o'g'li Boyazid tezkor harbiy muvaffaqiyatlari uchun «Yildirim» laqabiga ega bo'lgan. U Konstantinopolga qarshi harbiy yurishlar uchun katta flot qurishga kirishgan. Boyazid yevropaliklarni ko'p bora mag'lubiyatga uchratib, Yunonistonni ham egallagan. Boyazid o'zidan ustun Amir Temurga qarshi jang boshlab, 1402-yildagi Anqara jangida turk qo'shini butunlay mag'lubiyatga uchragan, Boyazidning o'zi va ikki o'g'li asir olingan. Temur otliq qo'shinlari Kichik Osiyodan orqaga chekinayotgan turklarni ta'qib qilib, g'arbiy qirg'oqlarni, shu jumladan Izmir dengiz portini egallab olishgan. Yunonlar va geneoslar turk qo'shinlarining qoldiqlarini Yevropa qirg'oqlariga olib ketishgan, bu esa ularni oxirgi mag'lubiyatdan qutqargan.

Temur qo'shinlari Kichik Osiyoni vayron qilgan. Siyosiy parchalanish kuchayib ketgan. Kichik mustaqil knyazliklar tiklanib, Temur Usmoniylarning keskin qisqartirilgan mulklarini Boyazidning o'g'illariga taqsimlab bergan. Boyazidning o'g'illari o'rtasida shafqatsiz kurash boshlangan, ularning har biri asirlikda o'lgan otasining taxtini olishga intilganlar. Bir necha yil o'tgach, to'rt aka-ukalardan faqat ikkitasi – Musa va Muhammad tirik qolgan. 1413 yilda Muso hal qiluvchi jangda mag'lubiyatga uchrab, asir olingan va boshidan judo qilingan. Muhammad (1413–1421) Yevropa va Kichik Osiyoda Usmoniylar mulkining mustaqil xo'jayiniga aylangan.

Muhammad eng avvalo Usmoniylar imperiyasida tartib oʻrnatgan. Oʻzlarini oʻnglab olgan bolqonliklar Boyazid avlodlarining oʻzaro talashuvlaridan foydalanib goh u yer, goh bu yerda bosh koʻtara boshlagan edilar. Muhammad sulton boʻlgach, ana shunday koʻtarilishlarga qattiqqoʻllik bilan chek qoʻydi. Lekin turklarga ashaddiy dushman boʻlib qolgan venetsiyaliklar shunga qadar Gallipoliga hujum qilib, uni bosib olishga ulgurishgan edi. U qadar qudratli boʻlmagan harbiy-dengiz kuchlariga ega Muhammad Venetsiyaning dengiz kuchlariga qarshi tura olish maqsadida bu mamlakat bilan sulh bitimi tuzgan. Biroq shu paytda boshqa muammo kelib chiqqan: musulmonlarga mansub bir bid'atchi oʻzini haloskor deb eʼlon qildi. Kichik Osiyodagi gʻarbiy sohil boʻylab harakat boshlagan bu kishi Badriddin Mahmud boʻlgan. Sulton Mahmud Badriddinga qarshi yuborgan qoʻshini magʻlubiyatga uchragan. U boshlagan boshqa bir yurish ham barbod boʻlgan. Nihoyat shahzoda Murod Boyazid Poshsho hamrohligida katta qoʻshinga bosh boʻlib borib, Badriddin kuchlarini tor-mor keltirgan va bid'atchilikni ham tagtomiri bilan tugatgan. Muhammad qazo qilgach, Murod taxtni egallagan. Ichki ahvolini mustahkamlagan Turk feodallari yana istilochilik yurishlarini boshlaganlar. 1421- yilda Murod II (1421–1451) qoʻshinlari Konstantinopolni qamal qilishgan, ammo bu safar turklar chekinishga majbur boʻlishgan. Keyingi yili sulton qoʻshini Albaniyaga bostirib kirgan. 1430- yilda Saloniki egallangan. Keyingi yillarda turk qoʻshinlari Yunoniston, Albaniya va Serbiyada yangi yurishlarni amalga oshirgan.

Turk istilochilarining shimoliy-gʻarbiy tomonga yurishlariga iste'dodli qoʻmondon Yanos Xunyadi boshchiligidagi vengrlar qat'iy qarshilik qilganlar. Faqat 1448- yilda, mashhur Kosovo maydonidagi jangda turklar nihoyat kichik Vengriya armiyasini magʻlubiyatga uchratishgan. Ushbu magʻlubiyat, Janubi-Sharqiy Yevropaning turklarga qarshi tura oladigan oxirgi davlatining harbiy kuchini sezilarli darajada zaiflashtirgan.

Turklarning harbiy yutuqlari uchun yanicharlar deb nomlangan muntazam piyodalar tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega boʻlgan. Dastlabki yanicharlar guruhi Oʻrxon qoʻl ostidagi harbiy asirlardan tashkil topgan va ularning soni atigi

ming kishidan iborat bo'lgan. Murad II davrida piyoda askarlarga bo'lgan ehtiyoj keskin o'sgan va yanicharlarni yollash usuli o'zgartirilgan. 1438- yilda nasroniy bolalarini muntazam ravishda yollash yangi kelganlar uchun majburiy ajratish yoki «soliq solig'i» ko'rinishida yanicharlarni tayyorlashni boshlagan.

XV asrning o'rtalariga kelib, turk armiyasi o'zining tashkiliy va jangovorlik sifati jihatidan Yevropa qo'shinlari va yollanma qo'shinlariga nisbatan juda ko'p ustunlikka ega bo'lgan.

Shayx Badriddin Simoviy boshchiligidagi xalq harakatlari. XIV asrda Usmoniylar tomonidan olib borilgan tajovuzkor urushlar aholining noroziligiga sabab bo'ldi. Feodallashayotgan tabaqa moddiy boyliklar va siyosiy imtiyozlarni to'plagan bir paytda, oddiy xalq hukmron tabaqa va davlat oldidagi burchlarini ko'paytirilib, ularning huquqlari yanada pasaytirilgan. Tabaqaviy zulmdan tashqari, turk bo'lmagan aholi milliy va diniy zulmdan ham ko'p aziyat chekkan. Temurning bostirib kirishi va Boyazid o'g'illarining hokimiyat uchun uzoq davom etgan kurashlari natijasida vujudga kelgan ommaning yashash sharoiti yomonlashib, qarama-qarshiliklarning avj olishiga olgan.

Xalqaro urush davrida feodallarning o'zboshimchaliklari va zo'ravonligi Kichik Osiyo va Bolqonning 1416 ta muhim hududlarini qamrab olgan xalq qo'zg'oloniga bevosita turtki bo'lgan.

O'rta asrlarda quyi mehnatkash xalqlarning ko'plab chiqishlari singari, bu qo'zg'olon diniy-mistik qobiqqa ega bo'lgan. O'sha paytda shayx Badriddin Simoviyning ta'limoti xalq orasida keng tarqalgan. O'zining diniy qarashlariga ko'ra, shayx shialikka yaqin bo'lgan, ya'ni Kichik Osiyoda hukmronlik qilgan sunniy ruhoniylari nuqtai nazariga ko'ra u dindan chiqqan edi. Badriddin, diniy e'tiqodidan qat'i nazar, odamlarning birodarligini targ'ib qilgan, ijtimoiy tengsizlikni qoralagan, darveshona hayotni targ'ib qilgan. U bor mol-mulkini kambag'allarga topshirib, ixtiyoriy ravishda qashshoqlik ramzi bo'lgan qo'pol jun matodan kiyim kiygan. Shayxning turmush tarzi katta shuhrat keltirgan. 1405-yilda Badriddin Qohiradan qaytib kelganida Konya, Kutahiya, Aydin, Tir, Izmir, Bursa, Edirne va uning atrofidagi qishloqlarda u ko'plab muridlarga ega bo'lgan.

Mamlakatdagi keskin vaziyatni bilgan Badriddin Simoviy 1416- yil boshida harakat qilishga qaror qilgan va norozilik ayniqsa kuchli bo'lgan G'arbiy Kichik Osiyo mintaqalariga o'z talabalari, muridlarini yuborgan. O'sha yilning bahorida uning ikki shogirdi – dehqon Mustafo va shaharlik Torlaq Kamol Izmir va Manis tumanlarida isyon ko'tarishgan.

Qo'zg'olonchilarning ijtimoiy dasturi umumbashariy tenglik shiori bilan ifodalangan. Mustafo dehqonlarga mehnat mahsuloti (oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va boshqalar), shuningdek yer va chorva mollari umumiy foydalanish va egalik qilish g'oyalarini targ'ib qilgan. Torlaq Kamol ilgari surgan dinlarning tengligi g'oyalari, ayniqsa musulmon bo'lmaganlar orasida juda muvaffaqiyatli bo'lgan.

Mustafo va Torlaq Kamol boshchiligidagi guruhlarining soni taxminan 10 ming kishini tashkil qilgan. O'z maqsadlari uchun qurolli kurashni boshlab, Sulton qo'shinlarini bir necha bor mag'lub qilganlar. Biroq, qo'zg'olon hududlarini kengaytirish va dehqonlarning yangi guruhlarini jalb qilish o'rniga, namoyish yetakchilari mudofaa taktikalariga rioya qilib, o'z joylarida qolishgan. Bu orada, Sulton Muhammad I muhim harbiy kuchlarni to'plagan va keyinchalik Mustafo, so'ng Torlaq Kamolning bo'linmalariga hujum qilgan. Asirlikka olingan dehqon rahbarlari va ularning barcha tarafdorlari qatl qilingan.

Qo'zg'olonning mag'lubiyatga uchraganligini bilgan shayx Badriddin Valaxiyaga qochgan. Keyin Dunayni kechib o'tib, Dehli Orman o'rmonlariga yashiringan. Shayx bu yerdan, o'z tarafdorlarining oldiga Zagora shahriga (Edirne yaqinida) ko'chib o'tgan. Badriddin «Mahdi» (Masih) nomini olgan, bu Islom ta'limotiga ko'ra odamlarni azob-uqubatlardan xalos qilish uchun yer yuzida paydo bo'lishi kerak edi. Shayxning siyosati shogirdlarining harakatlaridan bir oz farq qilar edi. Ikkinchisi faqat oddiy odamlarni qo'llab-quvvatlashga da'vat qilar ekan, Badriddin feodallarning tarafdorlarini qidirib, ularga obro' va yuqori lavozimlarni va'da qilgan. Uning harakati ishtirokchilari orasida ilgari Musoni qo'llab-quvvatlagan va keyinchalik o'z yerlaridan va martabalaridan mahrum bo'lgan ko'plab odamlar bo'lgan.

Harakatning boshlanishi muvaffaqiyatsiz chiqqan. Kichik Osiyodagi qo'zg'olon allaqachon bostirilgan va sulton Bolqon yarim oroliga o'z qo'shinlarini topshirishga muvaffaq bo'lgan. Jang paytida Badriddin jamoasi mag'lubiyatga uchragan. Shayxning o'zi yangi nutqni tayyorlashga kirishish uchun Dehli Orman o'rmonlariga qochgan, ammo xoinlar xiyonat qilganlar va 1416- yil dekabrda Edirnada qatl etilgan.

1453- yilda Konstantinopolni egallanishi, Bolqon va Kichik Osiyoni istilo qilinishining tugashi. Yangi Sulton Muhammad II taxtiga o'tirish paytida (1451–1481) Bolqon yarim orolining katta qismi turklar qo'lida bo'lgan. Bolqon xalqlarini birlashtirib olish uchun Vizantiya poytaxti – Konstantinopolni olish kerak edi.

Endi toju taxt eng yirik turk sultonlaridan biriga – Muhammad alayhissalom dinining jonkuyari sifatida Fotih nomi bilan shuhrat qozongan Muhammad II ga tekkan. U amir Muoviya davridan beri ko'plab qamallarga bardosh berib, Islom kuchlariga taslim bo'lmagan Konstantinopolni bosib olishni o'ziga maqsad qilib qo'ygan. Uning imperatori turklarga qaram bo'lib, soliq to'lab turgan, shahar barcha yevropaliklar uchun, ayniqsa, yuz ellik yil mobaynida turklar bilan jangu jadallar olib borgan Sharqiy Yevropa nasroniylari uchun ochiq edi. Ilgarigi sultonlar Bosforning Osiyo qismida, Konstantinopolga bevosita yaqin bo'lgan Onado'li Hissor deb nomlangan joyda qurdirgan qasrini u Rumeli Hissor, ya'ni yevropa saroyi deb atagan. Qal'a qurib tugatilgach, Muhammad o'rta asrlar oxirida o'z nomi bilan bog'liq mashhur bo'lib qolgan qamallaridan birini amalga oshirishga kirishgan.

Bir necha asrlar davomida Konstantinopol eng yirik savdo va madaniy markaz bo'lgan. Ikki qit'aning chorrahasida va quruqlik va dengiz yo'llarining chorrahasida joylashgan shahar tranzit savdosidan katta miqdordagi foyda oldi. Biroq, XV asrda Konstantinopolning tijorat qiymati tushgan – asosiy savdo yo'llari o'zgartirilgan, xalqaro tranzit savdosi italyan savdogarlari qo'lga o'tgan. Konstantinopolning turkiyaliklar tomonidan doimiy ravishda qamal qilinishi Vizantiya poytaxti hayotiga juda salbiy ta'sir ko'rsatgan – minglab odamlar

shahardan qochib ketishgan. Ammo shunga qaramay, o'sha paytlarda Konstantinopol quruqlikdan va dengizdan yaxshi himoyalangan birinchi qal'a bo'lib qolgan.

Istiloga tayyorgarlik ko'rayotgan turklar og'ir artilleriya yaratilishiga alohida e'tibor berganlar. Shu bilan birga, ular Vizantiya poytaxti taqdirini hal qiladigan katta flotni tayyorlashgan.

Turklar o'zlarining tanlangan qo'shinlarini jami 100 ming kishigacha jamlaganlarida, shahar himoyachilari deyarli o'n baravar kam bo'lgan. Qamal qilinganlar orasida shaharga yordam berish uchun maxsus kelgan 4 mingga yaqin italiyaliklar ham bo'lgan. Son jihatdan ustunlikka qaramay, turklar ellik kun davomida shaharni qamal qilishlari kerak edi.

Konstantinopolning qulashi xiyonat tufayli tezlashgan. Poytaxtning chekkasida – Gala shahrida yashagan venetsiyaliklar va genoslarning yordami bilan turklar o'zlarining yengil kemalarini Marmar dengizidan Oltin Shox ko'rfaziga sudrab, Konstantinopolni Galatadan ajratib olishgan. Ko'rfazdan shahar istehkomlari turklar foydalangan eng yaroqsiz bo'lgan portni egallab olgach, ular Oltin Shoxning yuqori qismida suzuvchi ko'priq qurganlar va bu tomondan harakat qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar. 1453- yil 29- mayda Vizantiya poytaxti himoyachilar kuchlarini asosiy hujum so'nalishi tomon so'naltirganlar. Imperator o'ldirilib, Muhammad II shaharni Istanbul deb o'zgartirgan va o'z qarorgohini bu yerga ko'chirgan.

Turklar shaharni egallab olgach, uni uch kun davomida talon-taroj qilganlar. Hozirga qadar Konstantinopolni bosib olish paytida yo'q bo'lgan san'at yodgorliklari soni aniq belgilanmagan. Shaharning eng boy arxivlari ham yo'q qilingan. Bosqinchilar 60 mingga yaqin odamni asirga olishgan. Bu qimmatbaho o'lja edi.

Konstantinopolning qulashi haqidagi xabar butun Yevropani qattiq hayratda qoldirgan. Papa Kalititus III xristian hukmdorlariga «fosiqlar»ga qarshi salib yurishlarini talab qilib, elchilarni yuborgan. Germaniya imperatoriga yo'llagan maktubida, papa «juda kuchli flot bilan turklarga qarshi hujumga o'tishni» va

Muhammad II ni yengishni so‘ragan. Bunday murojaat hatto Efiopiya hukmdoriga ham yuborilgan.

Konstantinopolning qo‘lga olinishi Usmonli davlatining kuchini sezilarli darajada oshirib, o‘z mustaqilligini yoki ba’zi bir muxtoriyatini saqlab qolgan Bolqon xalqlarining ahvolini keskin yomonlashtirgan. 60- yillarning boshlariga kelib, turklar Vizantiya mulkining barcha qoldiqlarini yo‘q qilishgan. Serbiya, Bosniyaning navbati kelgan. Ilgari, serblar, Vizantiya, Venger va boshqa turklar tomonidan bosib olingan hududlar ularga mahalliy hukmdorlar tomonidan yig‘ilgan soliqni to‘lashlari kerak edi va Usmonli bosqinchilari soliq solinadigan aholi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqaga kirishmagan. **XV** asrning ikkinchi yarmida bu hududlar oddiy viloyat sifatida Usmoniyilar davlati tarkibiga kiritilgan.

Turklar uzoq vaqt davomida Albaniyada o‘z hukmronligini o‘rnata olmaganlar. Bu yerda mahalliy aholi taniqli sarkarda va tashkilotchi Jorj Kastrioti (Iskandarbek) boshchiligida chorak asr davomida bosqinchilarga qat’iy ravishda qarshilik ko‘rsatgan. Faqat 70- yillarning oxiriga kelib, Iskandarbekning o‘limidan 10 yil o‘tgach, Muhammad II Albaniyani zabt etishga muvaffaq bo‘lgan. Biroz oldinroq, turklar Moldova va Valaxiyani bosib olganlar; ammo, bu knyazliklar ba’zi ichki muxtoriyatni saqlab qolishgan.

Nihoyat Bolqonda paydo bo‘lgan Muhammad II Kichik Osiyoda yangi istilolarni boshlab, Genuya va venetsiyaliklarni Qora dengizdan quvib chiqargan.

Avvalo, turklar XIII asr boshlarida paydo bo‘lgan Yunoniston Trabzon imperiyasining markazi Trebizond (Trabzon)ni egallab olishgan. 28 kun davomida Trebizond aholisi sulton qo‘shinlariga qarshi o‘jarlik bilan o‘zlarini himoya qilganlar, ammo keyin imperator David Komnin boshchiligidagi yunon zodagonlari xoinlik qilganlar. Muhammad II Trabzonning deyarli barcha aholisini Istanbulga ko‘chirgan.

Kermon beyligi hukmdorlari 70 yil davomida o‘z mustaqilligini saqlab qolgan. Ammo Trabzon imperiyasi qulaganidan keyin ularning ahvoli o‘ta og‘irlashgan. XV asrning 50–60- yillarida bu davlat Armaniston, Ozarbayjon, Kurdiston, Iroq, shuningdek Eron va Sharqiy Kichik Osiyoning qator mintaqalarini

o'z ichiga oldi. Uzun Xassan armiyasi 50 ming otliqdan iborat edi. Shunga qaramay, ko'chmanchi, kam qurollangan, jasur, ko'ngillilar uchun yaxshi artilleriya va harbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan turk yanicharlariga qarshi kurashish juda qiyin edi. 1473- yilda Muhammad II Uzun Xasan va Kermon qo'shinlarini tor-mor qilgan. Kermon mustaqilligini yo'qotgan va ko'p o'tmay Kichik Osiyodagi Uzun Xasanning mulki Usmonli davlatining tarkibiga kirgan.

Bolqon va Kichik Osiyodagi janglar bilan bir qatorda, turklar Venetssiya va Genuyaga qarshi harbiy yurishlarni boshlaganlar. Ular Qora dengiz havzasida va O'rta yer dengizining sharqiy qismida o'zlarining hukmron mavqeyini himoya qilishga harakat qilganlar. XV asrning 60–70- yillarida Venetsiya va Turkiya o'rtasida quruqlik va dengizda keskin kurashlar bo'lgan. Katta floti 3 mingtagacha bo'lgan kema bilan Venetsiya Egey dengizidagi Arxipelag orollarini ushlab tura olmagan. Faqatgina Krit va Ion orollarini saqlab qolgan. Ammo Genuya uchun eng nozik zarba Turkiyaning 1475- yilda Qrimni bosib olishi va Qora dengiz sohilidagi mustamlakalarning asosan Kafa (Feodosiya)ning to'liq mag'lubiyati edi. Italiya respublikalarining kuch-qudratini butunlay yo'q qilish uchun, Muhammad II hattoki urushlarni Apennin yarim oroliga davom ettirishga urinib ko'rgan, u yerda turklar Otranto kichik shahrini egallab olishga muvaffaq bo'lishgan. Biroq, Sultonning o'limi bilan Italiyada harbiy yurishlar to'xtatilgan.

Muhammad II «Fotih» nomini olgan. Uning hukmronligining 30- yillarida Usmoniylar davlati o'z chegaralarini sezilarli darajada kengaytirib, barcha qo'shnilarida qo'rquvni uyg'otadigan kuchli imperiyaga aylangan.

XV asrning ikkinchi yarmidagi feodal munosabatlar va dehqonlarning holati. Turk tarixida Muhammad II nafaqat istilochi, balki mamlakatning ichki hayotida muhim o'zgarishlarni amalga oshirgan yirik davlat arbobi sifatida ham tanilgan. Turklarning muhim harbiy yutuqlari va Kichik Osiyo va Bolqonlarda ularning to'liq hukmronligi o'rnatilishi unga feodal tuzumini yanada rivojlantirishga qaratilgan keng miqyosdagi faoliyatni amalga oshirishga imkon bergan.

XV asrning boshlarida harbiy yer-mulk tizimini rivojlantirish juda sekin davom etgan. O'sha paytda timariotlar va zaymlarga egalik umumiy yer fondining ahamiyatsiz qismini tashkil etgan. Ammo Muhammad II ning kelishi bilan Sipohiy tizimining tez tarqalishi va birlashishi davri boshlangan.

Murod I davridan buyon Usmoniy harbiy yetakchilariga fath qilingan yerlarda taniqli jangchilarni yer-mulk bilan mukofotlash imkoniyati berilgan. XV asrning birinchi yarmida harbiy tizimning jadal rivojlanishi feodallarning sezilarli darajada ko'payishiga va sulton hokimiyatining ijtimoiy bazasining kengayishiga olib kelgan. O'zlarini butunlay harbiy ishlarga bag'ishlagan sipohiylarning asosiy daromad manbai yer-mulkdan kelgan. Shuning uchun harbiy yer-mulk tizimining barpo etilishi turk istilolarining yanada kengayishiga xizmat qilgan.

Muhammad II davrida turk feodal huquqining birinchi qonunlari to'plami «Muhammad II Fotih kodeksi» nashr etilgan. Kodeks («Qonunnoma») Turkiyada agrar munosabatlarni tavsiflashda katta qiziqish uyg'otadi.

«Qonunnoma» to'rt qismdan iborat. Dastlabki uchta qismida shaxsiy huquqbuzarliklar ro'yxati (kaltaklash, haqorat qilish, o'ldirish, sharobni iste'mol qilish va boshqalar) va ularga nisbatan qo'llaniladigan jazo choralari, to'rtinchi qismida esa dehqonlarning feodallar oldidagi majburiyatlari ko'rsatilgan.

Shunday qilib, turk hukmron tabaqasidagi harbiy tizimning tasdiqlanishi bilan ikkita asosiy guruh shakllangan. Harbiy mulkdor – timariotlarning asosiy ommasi feodal ijarasining ahamiyatsiz qismini va tayinlangan dehqonlarga nisbatan cheklangan huquqlarga ega bo'lgan hukmron tabaqaning quyi qatlamini ifodalagan. Katta feodallarning kichik bir guruhi kichik sipohiylarga qarshi chiqishgan, ammo ular o'zlarining ta'siri va boyliklarida kuchli edilar. Xususiylar mulkning asosiy qismi aynan o'sha shaxslar bo'lgan.

Usmoniy hukmdorlari yerlarni harbiylar mulki, mulk yoki vaqflar shaklida taqsimlay boshlaganlarida, qishloq aholisi yangi yer egalari – turk harbiy feodal zodagonlariga qaram bo'lib qolishgan.

G'arbiy Yevropa va Rossiyadan farqli o'laroq, Turkiyada katta yer egalari fermalari mavjud bo'lmagan. Harbiylar mulklari yerlardan iqtisodiy foydalanish

bilan shug'ullanmaganlar va dehqonchilik texnikasini takomillashtirish yoki hosilni oshirish haqida o'ylamaganlar, faqat o'z vaqtida ijaraga olish haqida o'ylaganlar. Butun yer dehqonlar tomonidan yetishtirilib, ular o'z hosillari uchun ma'lum bir qismini o'z feodallariga berganlar. Turkiyadagi qaram dehqonga raiyat deyilgan.

Muhammad II kodeksining moddalari dehqonning seipohiylarga nisbatan majburiyatlarini belgilab bergan. Ikkinchisi yer solig'ini to'liq ajratilgan yerdan 3 foiz va qo'shimcha ravishda har qanday hosildan 10 foizini undirishga haqli edi. Shuningdek, dehqonlar yer egalariga tegirmon solig'i, chorva mollari solig'i, nikoh solig'i, yer solig'i (tapu) va har xil turdagi jarimalarni to'lashgan. Bundan tashqari, ular turli vazifalarni bajarishlari kerak edi, qal'alar, yo'llar, ko'priklar qurganlar va ta'mirlaganlar. Musulmon bo'lmaganlarning – yunonlar, armanlar, bolgarlar, serblar va boshqalarning ahvoli yanada og'irlashgan, chunki ularga qo'shimcha harbiy xizmatdan ozod etilganlik uchun to'lov sifatida ko'rsatilgan qo'shimcha juzya berganlar.

XV asrning ikkinchi yarmida Turkiyada feodal to'lovlarining barcha uch turi – oziq-ovqat, rivojlanish va pul mavjud bo'lgan.

Fotih Qonunomasiga binoan, dehqon o'z yerini qayta ishlamagan taqdirdagina yo'qotishi mumkin. Dehqonlarning yerlari meros orqali otadan o'g'ilga o'tgan.

Muayyan davlat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda XV asrda turk sultonlari shartsiz yerga egalikning kengayishiga yo'l qo'yishga majbur bo'lganlar. Shunday qilib, Rumeliyada mulk va vaqflarning tarqalishi fath qilingan yerlarni tezda iqtisodiy tiklash zaruriyati va Bolqon yarim orolining turk mustamlakasiga bo'lgan ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan.

Feodallar o'rtasidagi ayirmachilik an'alarining kuchayishi xavfi va Usmoniylar qo'shinini ushlab turish uchun daromadlarni doimiy ravishda ko'paytirish zaruriyati Muhammad II ni mulklar va vaqf egalariga qarshi choralar ko'rishga majbur qilgan.

Muhammad II ning islohoti Kichik Osiyodagi qo'zg'olonchi hukmdorlarning qudratiga putur yetkazgan, ammo feodal tabaqani kuchaytirish jarayonini to'xtata olmagan. Sulton Boyazid II (1481–1512) hukmronlik qilgan xususiy yerlarning egalari islohotlardan oldin mavjud bo'lgan mulk va vaqfni tiklashga erishganlar. Bundan tashqari, xususiy yerga egalik qilish yanada keng tarqalgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Usmoniylar saltanati vujudga kelishi arafasida Kichik Osiyoda siyosiy vaziyat qanday bo'lgan edi?
2. XIV asrda Bolqonda turklar istilosiga qarshi mahalliy aholi qarshiligi qay darajada bo'lgan?
3. Usmoniylar saltanatida yer egaligining qanday ko'rinishlari bo'lgan?
4. XV asrning birinchi yarmida Usmoniylar sulolasi vakillarining o'zaro munosabatlari qanday ko'rinishda bo'lgan?
5. Shayx Badriddin Simoviy boshchiligidagi xalq harakatlari qanday natija bilan tugagan?
6. Turklar tomonidan Konstantinopolni egallanishi o'sha davr siyosiy jarayonlariga qanday ta'sir etgan?
7. XV asrning ikkinchi yarmida Usmoniylar saltanatidagi feodal munosabatlar va dehqonlarning holati qanday edi?

XIV BOB. RIVOJLANGAN O'RTA ASRLARDA MO'G'ULLAR IMPERIYASI.

Mo'g'ul qabilalarining hayot tarzi va ijtimoiy tuzumi. XII asrda hozirgi Mo'g'uliston, Manchjuriya hududida va Sharqiy Sibirning Janubiy qismida mo'g'ullarning ko'p sonli qabilalari istiqomat qilgan. Mo'g'ullarning ko'pchilik qismi dasht va cho'llarda yashab, chorvachilik, yilqi, qoramol va qo'y-echki boqish bilan shug'ullanishgan. Mo'g'ullarning bir qismi o'rmonlarda yashab, mo'ynali hayvonlar ovlar va baliqchilik qilgan. Dasht mo'g'ullari ko'pchilikni

tashkil qilib, qolganlarga nisbatan rivojlangan. Ular oʻrmonlarda yashovchi moʻgʻullar ustidan hukmronlik qilib, ulardan majburiy suratda moʻyna soligʻi olganlar.

XII asrdagi moʻgʻullarning ijtimoiy tuzumida urugʻchilik tuzumining xususiyatlari mavjud boʻlgan. Qoʻchmanchi moʻgʻullar urugʻ-urugʻ boʻlib yashaganlar. Koʻchmanchi moʻgʻullarning manzillari *kuren* (qoʻshxona)dan, yaʼni urugʻ boshligʻi – oqsoqol oʻtovi tevaragida guruh-guruh boʻlib joylashgan bir necha oʻnlab yoki hatto yuzlab oʻtovlar yigʻindisidan iborat boʻlgan. Urugʻchilik qasosi moʻgʻullar hayotida juda katta ahamiyatga ega boʻlgan. Ularning dinida ajdodlar ruhiga sigʻinish katta oʻrin tutgan. Har bir urugʻning izzat-hurmat qiladigan oʻz xudolari – eng shuhrat qozongan urugʻdoshlari orasidan chiqqan ajdodlari boʻlgan.

Biroq, XII asrning ikkinchi yarmi – XIII asr boshlarida moʻgʻullarning ijtimoiy tuzumida urugʻchilik munosabatlari sezilarli darajada yemirila boshlangan. Koʻchmanchilarning urugʻchilik kureni oʻrniga yakka-yakka holdagi koʻchmanchi xoʻjalik – *ail* (*ovul*)lar tobora koʻpaygan. Odatda, *ail* oʻzining qoʻy-echki podasi va yilqisiga ega boʻlgan katta patriarxal oiladan iborat boʻlgan. Urugʻchilik yemirilishi natijasida boylar, yaʼni *noyonlar* va *bagʻaturlarning* dongdor oilalari ajralib chiqqan. Noyonlarda maʼlum miqdorda qul – *xarachulari* boʻlgan. Noyonlar tevaragida navkarlari boʻlgan. Noyonlar bilan bagʻaturlar *oʻrdaga* – urugʻlar ittifoqiga boshchilik qilganlar. Oʻrdalar oʻz navbatida ancha yirik qabila ittifoqlariga uyushgan. Bu yirik qabila ittifoqlari tepasida xonlar turgan. Xonlar va ularning tevaragida harbiy qabila zodagonlari boʻysundirilgan qabilalardan xiroj olganlar. Moʻgʻullarda davlatning varvarlik koʻrinishi ana shu tariqa vujudga kelgan. Bu davlat boshda «harbiy demokratiya» xususiyatlariga ega boʻlib, bu oʻziga xos moʻgʻul feodalizmi («koʻchmanchi feodalizm») yanada rivojlana borishi bilan harbiy demokratiya asta-sekin buzilib, ahamiyatini yoʻqota boshlagan. Ittifoqchi qabilalarning zodagonlari vaqt-vaqti bilan alohida qurultoyga yigʻilganlar. Qurultoyda xonlarni saylangan, dushman qabilalar va xalqlar bilan

urushish va yarashish masalalari hal qilingan. Ba'zan gunohkor deb topilgan ayrim noyonlar va hatto xonlarning o'zlarini sud qilgan.

Chingizxonning mo'g'ul-tatar qabilalarni birlashtirishi va uning istilolari. XIII asr boshlarida Amur daryosining yuqori qismlari bilan Xitoyning shimoliy chegarasi o'rtasidagi hududida yashagan mo'g'ul qabilasi xonlaridan biri Timuchin (1155–1227 yy.) mo'g'ullarning turli qabilalari va ko'p sonli tatarlarni birlashtirishga muvaffaq bo'lgan. 1206- yilda Onon daryosi vodiysida to'plangan qurultoyda Timuchin «ulug' xon» deb e'lon qilinib, Chingizxon nomini olgan. Mo'g'ullar katta harbiy ittifoqining vujudga keltirilishi eng yirik istilolarni keltirib chiqargan. Buning uchun ko'pgina shart-sharoitlar mavjud bo'lgan. Timuchin kuchli mo'g'ul harbiy-qabila zodagonlariga boshchilik qilgan. Bu harbiy-qabila zodagonlari bungacha harbiy o'ljani qo'msagan o'z ko'ngilli qo'shinlaridan iborat tajribali harbiy kuchga ega bo'lgan. Mo'g'ul qabilalari oddiy jangchilarning katta zaxiralariga ega edi. Mo'g'ullarning ko'chmanchi tarzda hayot kechirishi ularda a'lo darajadagi otliq askarlarni shakllanishiga sabab bo'lgan. Dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi xalqlar ushbu otliq askarlar bilan to'qnashishga ojizlik qilgan. Mo'g'ullar Xitoy bilan qo'shnichilikda yashab va u bilan ko'pincha urushlar qilish bilan bir vaqtda, harbiy-texnikada ko'pgina narsalarni shu xitoylardan qabul qilib olgan. Jumladan, mo'g'ullar alohida devor teshadigan va o't sochadigan qurollar yordamida shaharlar olish san'atini batamom egallagan.

Eng yaqin yillar ichida Chingizxon Janubiy Sibirda yashagan ko'pgina xalqlarni o'ziga bo'ysundirgan. Ular orasida buryatlar, yoqutlar, qirg'izlar va boshqa xalqlar ham bo'lgan. 1211- yilda Chingizxon Shimoliy Xitoyni istilo qilishni boshlab, uni umrining so'nggi yillari tugallagan. Ammo Xitoyni uzil-kesil istilo qilishdan avval, Chingizxon O'rta Osiyoda keng istilochilik ishlarini boshlab yuborgan. 1218–1223- yillarda o'sha davrdagi katta davlatlardan bo'lgan Xorazmshohlar davlatini istilo qilgan. Unga Xorazmdan tashqari Sharqiy Eron, Buxoro, Afg'oniston davlatlari ham kirgan. Chingizxon istilo qilgan mamlakatlar va ulardagi shaharlarni vayron qilgan. Chingizxonga qarshilik ko'rsatmoqchi bo'lgan Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv va boshqa shaharlardagi aholining

ko'pchilik qismi qirib tashlangan. Mohir hunarmandlar esa mo'g'ullarning qullariga aylantirilgan. Yengilganlarning barcha mol-mulki mo'g'ul o'rdalarining o'ljasiga aylangan.

Mo'g'ullar O'rta Osiyodagi irrigatsiya tizimini yakson qilgan. Jumladan, Marv yaqinidagi mashhur Murg'ob to'g'onini buzib tashlagan. Chingizxonning eng yaqin noyonlar boshchiligidagi mo'g'ul qo'shinlarining bir qismi Kaspiy dengizining janubiy sohili bo'ylab Kavkazortiga o'tib kirib, so'ng Kavkaz (Darbant darasi) orqali Donga, qipchoq cho'liga chiqqan. Bu yerda, Kalka daryosi bo'yida, mo'g'ullar 1223- yilda birinchi marta ruslar bilan to'qnashgan. Ruslar qipchoq (polovets)larning ittifoqchisi sifatida ularga yordam bermoqchi bo'lgan edilar. Rus knyazlari bilan qipchoq knyazlarining bir-birlari bilan kelishmasdan harakat qilishi oqibatida ittifoqchilar mag'lubiyatga uchragan.

Chingizxon davlatining idora uslubi va ijtimoiy xarakteri. Chingizxon vafotidan so'ng 1227- yilda mo'g'ul davlati juda ulkan, ya'ni sharqda hozirgi Oxota dengizi sohillaridan tortib g'arbda Kaspiy dengizining janubiy qirg'oqlarigacha cho'zilib ketgan hududni egallagan. Mo'g'ulistondan tashqari unga Shimoliy Xitoy, O'rta Osiyoning katta bir qismi, Janubiy Sibir, Kavkazning bir qismi ham kirgan. 1235- yildan boshlab mo'g'ullarning rasmiy poytaxti O'rxon daryosi bo'yidagi Qoraqurum shahri bo'lib, u tom ma'nodagi shahardan ko'ra ko'proq harbiy manzilni eslatgan. Yangi davlat ochiqdan-ochiq harbiy xarakterdagi davlat bo'lgan. Chingizxon va uning eng yaqin yordamchilari ko'plab qo'shin tashkil etish, tobe etilgan aholidan xiroj yig'ish, bo'ysundirilgan xalqlarni bostirish kabilar bilan band bo'lgan. Qo'shinlar tanlab olish tajribasiga asoslanib, mo'g'ul hukumati istilo qilingan mamlakatlarni harbiy belgiga ko'ra ma'muriy jihatdan bo'lish usulini joriy qilgan. Mamlakatlar tumanlarga bo'lingan, bu tegishli hududdan xiroj yig'adigan qo'shinning aynan «o'n ming kishilik guruhi», «ming kishilik guruhi» va «yuz ming kishilik guruhi» degan ma'noni bildirardi. Ma'muriy viloyat va tumanlarning boshliqlari ham *tumanboshi*, *mingboshi*, *yuzboshi* deb atalgan.

Istilo qilingan mamlakatlarni idora qilishda boshqa yovvoyilarga xos xususiyatlar ham namoyon bo'lgan. Chingizxon o'zining oila a'zolariga *uluslar* ajratib bergan. Mo'g'ul davlatining barcha bepoyon mulklari Chingizxon oilasining meros mulki deb oddiygina qaraladigan bo'lgan.

Qisqa fursatda, Chingizxon hali hayotlik paytida, xususan, uning vafotidan keyin esa tumanlar, mingboshilar va boshqa harbiy boshliqlar tobe etilgan dehqon aholisini ekspluatatsiya qilgan yirik zamindorlarga aylana boshlagan. Istilolardan oldingi davrda mo'g'ullarda mavjud bo'lgan «ko'chmanchi feodal munosabatlar» o'rniga o'troq dehqonchilik madaniyati mavjud bo'lgan mamlakatlarda yangi feodal munosabatlarga o'tilgan. Ushbu jarayonda mahalliy katta yer egaligining taraqqiy etganligi bosqinchilarning yangi feodal munosabatlarga o'tishini birmuncha yengillashtirgan. Xorazm va boshqa mahalliy feodallarning anchagina qismi mo'g'ullarga ixtiyoriy ravishda bo'ysunib, tezda mo'g'ul zodagonlari bilan qo'shilishib ketgan.

Mo'g'ullarning Chingizxon vafotidan keyingi istilochilik yurishlari.

1227- yilda Chingizxon Mo'g'ul davlatini o'zining to'rtta o'g'li o'rtasida taqsimlagan: *Ulug' xon* unvonini, markaz Mo'g'uliston va Shimoliy Xitoyni Chingizxonning uchinchi o'g'li O'qtoy olgan. Chig'atoy nomli ikkinchi o'g'li Amudaryoning sharqidagi O'rta Osiyo yerlarini olgan. O'rta Osiyoning g'arbiy qismi, shu jumladan, Sharqiy Eron va Shimoliy Hindiston Chingizxonning to'rtinchi o'g'li Tuluga tekkan. Chingizxonning katta o'g'li Jo'ji mamlakatlar taqsimoti vaqtida qazo qilgan. Jo'jixonning o'g'li Botuxonga Irtish daryosidan tortib Ural tog'larigacha cho'zilib ketgan G'arbiy Sibir, so'ngra Shimoldan Kaspiy va Orol dengizlariga tutashgan hudud, shu jumladan, Janubiy Ural tog'i etaklari berilgan.

Chingizxonning vorislari uning istilolarini davom ettirganlar. 1235–1242-yillarda Botuxon Sharqiy Yevropada juda katta istilolar qilgan. U Rus, Volga bilan Don daryolari etaklaridagi Kama bolgarlarini, qipchoqlar va boshqa xalqlarni o'ziga bo'ysundirgan. Mo'g'ullar Vengriya, Chexiya (Moraviya) va Polshaga bostirib kirgan. Ularning qo'shinlari qisman Serbiya va Bolgariya hududi orqali

o'tgan. O'rta Osiyoni istilo qilgan vaqtdagi singari, mo'g'ul-tatarlar Yevropada ham o'zlaridan keyin hamma joyni dahshatli vayrona va xarobazorga aylantirgan. Yuz minglab kishilar halok bo'lgan, gullab-yashnab turgan shaharlar vayronaga aylantirilgan. Aholining kattagina qismi o'rmonlarga qochib jon saqlagan bo'lsa, ba'zilariga og'ir xiroj solingan.

Ruslarning qahramonona qarshilik ko'rsatishi mo'g'ullarni holdan toydirgan va G'arbiy Yevropani vayrongarchilikdan qutqarib qolgan. Sharqiy Yevropadagi boshqa xalqlardan cheklar bilan polyaklar mo'g'ul-tatarlarga qarshi kurashda faollik ko'rsatgan. 1241- yil 9 aprelda Sileziyaga bostirib kirgan mo'g'ullar Legnits shahriga yaqin joyda birlashgan polyak va nemis ritsarlarini yanchib tashlagan. Mo'g'ullar Moraviya hududiga kirgan. Biroq chek-moraviya ritsarlari Olomouts shahari yaqinida 1241- yilning iyunida Botuxon qo'shinlarining bir qismini mag'lub etgan. Ana shunday tahlika ostida qolgan paytda german imperatori Fridrix II Shtaufen sustkashlik qilgan. Agar german imperatori mo'g'ullar hujumiga qarshi kurashda Vengriya qiroliga yordam berguday bo'lsa, vengr qirol Germaniya imperiyasiga *lennik*, ya'ni vassal bo'lishga ham roziman deyishiga qaramay, Fridrix II Shtaufen vengrlarga ham, polyaklarga ham hech qanday yordam ko'rsatmagan. Imperator Yevropaga qo'rquv solgan mo'g'ul xavf-xatariga qarshi yordam ko'rsatishning biror-bir amaliy tadbirlarini ko'rish o'rniga Yevropaning xristian qirollariga va german knyazlariga «sirkulyarlar yozish» bilangina cheklangan. 30 va 40- yillarda mo'g'ullar butun Kavkazortini – Gruziya, Armeniya va Ozarbayjonni istilo qilgan.

O'rta Osiyoda mo'g'ullarning istilolarini Chingizxonning boshqa nevarasi – Tuluning o'g'li Xulagu davom ettirgan. Xulagu 50–60- yillarda Eron, Mesopotamiya va Suriyani bosib olgan. 1258- yilning boshlarida Xulagu Bag'dodni egallagan. Bu vaqtga kelib Bag'dodning siyosiy ahamiyati ko'pdan tushib ketgan. Ammo bu shahar eng katta savdo-sanoat va madaniyat markazi bo'lib qolavergan. Bag'dodda ko'pdan-ko'p muhtasham binolar bo'lgan. Arab va boshqa sharq, adabiyotining qimmatbaho to'plamlari saqlanadigan katta-katta kutubxonalar, shuningdek, «badiiy hunarmandchilik asarlarining eng boy

kolleksiyalari Bag‘dod shahriga haqiqiy shuhrat bag‘ishlagan edi. Xalifalik poytaxti bir hamla bilan bosib olingan. Mo‘g‘ullar uch haftadan ko‘proq shaharni vahshiyona tarzda talaganlar. Bag‘dod shahriga o‘t qo‘yilib, shahar va undagi barcha qimmatbaho badiiy boyliklar batamom yo‘q qilib tashlangan. Abbosiylar avlodidan bo‘lib, bu vaqtda musulmonlar olamiga diniy jihatdangina hokimiyat yurgizib kelayotgan xalifa Mustasim asirga olinib, Xulaguning buyrug‘iga binoan bo‘g‘ib o‘ldirilgan.

Shu vaqtda mo‘g‘ullar Xitoyning janubiy viloyatlarini egallash uchun Xitoyga qarshi kurashayotgan edilar. O‘qtoy vorislarining o‘rnini olgan Xubilayxon (Xulaguning ukasi) 1279- yilda Pekin shahrini o‘ziga poytaxt qilib, butun Xitoyga imperator bo‘lgan. Xubilayxon asos solgan mo‘g‘ul-xitoy sulolasi Yuan sulolasi deb nomlangan.

Mo‘g‘ul istilolarining Yevropa va Osiyo uchun ahamiyati. Mo‘g‘ullarning XIII asrdagi istilolari Yevropa va Osiyo tarixida juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Bu istilolar Yevropa tarixida avvalo, Rossiyaning ahvoliga ta'sir qilgan. Mo‘g‘ul-tatarlar hujumi natijasida Rossiyaning taraqqiyoti to‘xtab qolgan, ammo uning son-sanoqsiz qurbonlari evaziga G‘arbiy Yevropa mamlakatlarining osoyishta rivojlanishi ta'minlangan. Biroq, mo‘g‘ullar istilosi natijasida Rus davlatining iqtisodiy va madaniy hayotida tushkunlik yuz bergan. Ruslar mo‘g‘ullar istibdodini ag‘dargan.

Mo‘g‘ul-tatarlarga qarshi kurashda rus xalqining mustahkam markazi – Moskva shahriga asos solingan. Ammo ushbu kurash xalq ommasidan juda ko‘p qurbonlar talab qilgan. Mo‘g‘ullar hukmronlik qilgan davrda Rusning qadimgi madaniy markazlar – Vizantiya va janubiy slavyanlar bilan aloqasi uzilib qolgan. Holbuki, Rus ko‘p asrlar davomida Vizantiya va janubiy slavyanlar bilan aloqa qilib kelar edi. Shu bilan bir vaqtda, mo‘g‘ullar hukmronlik qilgan davrda Rus G‘arbiy Yevropa mamlakatlari bilan ham iqtisodiy va boshqa munosabatlarni rivojlantira olmagan. O‘rta asrlarning so‘nggi davrlarida G‘arbiy Yevropa mamlakatlari o‘z ishlab chiqaruvchi kuchlarini birmuncha tez rivojlantirayotgan edi.

Mo'g'ul-tatarlar hujumi Vengriya va Polshaning rivojlanishiga ham yomon ta'sir qilgan. Bu mamlakatlar mo'g'ullarning hujumidan Rusga qaraganda beqiyos darajada kam zarar ko'rgan bo'lsa-da, lekin ular ham zaiflashgan edi. Buning natijasida Vengriya bilan Polsha german feodallariga qaram bo'lib qolgan. Natijada german feodallari Vengriya bilan Polshaning milliy davlat bo'lib yashashiga jiddiy xavf solgan.

Mo'g'ullar istilosi Osiyo mamlakatlari boshiga ham haddan tashqari og'ir musibatlar solgan. Qadimgi iqtisodiy va madaniy markazlar vayron qilinib, sug'orish tizimi buzilib, yaroqsiz holga keltirilgan. Juda katta mo'g'ullar imperiyasi vujudga keltirilgan bo'lsa ham qadimiy savdo yo'llari huvillab qolgan. Holbuki, bunday davlatning paydo bo'lishi Osiyodagi «birlashgan» mamlakatlar orasida savdo-sotiq ishlarining yanada qizib ketishini ta'minlashi lozim edi. Bunday bo'lishi mumkin emas edi, chunki, bir tomondan, mo'qul istilolari mahalliy aholi hayotining tub negizi – irrigatsiyaga batamom putur yetkazgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, mo'g'ullar «imperiyasi»ning o'zi ham tez vaqt ichida parchalanib ketgan.

Chingizxon vorislari bir sulolaga mansub bo'lsa ham, ular bir- birlariga qarshi shiddatli urushlar olib borgan. Chingizxonning o'g'li O'qtoy avlodlarini Xulagular batamom qirib tashlagan.

Feodal munosabatlar tobora avj olishi munosabati bilan O'rta Osiyoning o'zida tamomila feodal tarqoqlik vujudga kelgan. Boshda Chingizxonning o'g'illari va nevaralari boshchilik qilgan ulus-davlatlar XIII asrning ikkinchi yarmida bir necha o'nlab uluslarga (bekliklarga) bo'linib ketgan. Bu uluslarning tepasida qisman Chig'atoy va Xulagu sulolasidan bo'lgan, qisman boshqa joylardan ko'chib kelgan mo'g'ul feodallari hamda mahalliy turk zodagonlarining urug' va avlodlaridan bo'lgan bek va amirlar turgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Mo'g'ullarni birlashish sabablari?
2. Chingizxonni kuchi nimada edi?
3. Mo'g'ullarning istilolari qanday oqibatlarga olib kelgan?

5. Temuchin qay tariqa mo'g'ul xoniga aylandi?
6. Mo'g'ullarning markaziy Yevropaga amalga oshirgan harbiy yurishlari qanday to'xtatildi?
7. Mo'g'ullar tomonidan Bag'dodni egallanishi jarayoni qanday kechgan?
8. Mo'g'ullar tomonidan mamlakatlarni zabt etish jarayonida misli ko'rilmagan shavfqatsizlik ko'rsatilishidan ko'zlangan maqsadlarni qanday izohlash mumkin?
9. Mo'g'ullarning Rus yerlari va Sharqiy Yevropaga uyushtirgan yurishlari ushbu hudud xalqlari hayotida qanday aks-sado bergan?

XV BOB. RIVOJLANGAN O'RTA ASRLARDA JANUBI-SHARQIY OSIYO.

XI asrda Vetnamning markazlashtirilgan davlatga aylanish jarayoni.

XI–XV asrlarda Vetnam davlatining markazlashgan davlatga aylanishida juda katta o'zgarishlar amalga oshirilgan. XI–XV asrlarda Vetnamda feodal munosabatlar yuqori darajaga erishgan. Shaharlar, savdo, pul muomalasi, temir mahsulotlari, tuz, qora mol, guruch va boshqa mahsulotlar bilan ichki savdo rivojlangan. Bundan tashqari, Vetnam xalqining mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashi, kichik feodallarning yer egalariga qarshi kurashi, XI–XIII asrlardagi Dayvet urushlari XV asrda Vetnamning iqtisodiy rivoji salohiyatining o'sib borishi natijasida yirik markazlashgan Vetnam davlatiga asos solingan. Mustahkam feodal davlatning shakllantirishda Li sulolasi markazlashgan siyosatni olib borib, yirik feodal va tog'liq xalqlarni qarshiligini yengib davlatni harbiy va ma'muriy tomondan kuchaytirgan. Dayvet urushlari XI asrda himoya urushi deb atalgan. Bular shimoldan Xitoy bosqinchilariga qarshi janubda Tyampa davlatiga qarshi urush olib borgan.

XI asrda Vetnam markazlashtirilgan davlatga aylangan. Feodal munosabatlar yuqori darajaga erishgan. Yerlar boshqaruvchisi esa yer tarqatuvchi feodal davlatlar hisoblanib, u yerlarni podshoh taqsimlagan. Vua (podshoh)da yer

boshqaruvchiligidan tashqari, o'z ixtiyojlarini qondirish uchun bir qancha yer maydonlariga ega bo'lganlar. Qolgan yerlarning ayrim qismi vaqtinchalik kichik va o'rta feodal amaldorlarga, fuqaro va harbiy xizmat paytida soliq olib foydalanib turish uchun berilgan. Bu yerlar avloddan-avlodga meros sifatida o'tkazilmagan. Shu feodal yer boshqaruvchilik tuzumi XVII asr oxiriga kelib davlat xizmatchilariga yer maydonlari ajratilgan, keyinchalik feodal-amaldorlar o'rniga xususiy merosxo'rlar kelib chiqqan.

Vua (podshoh) va davlat xizmatchilari yer maydonlaridan tashqari mansabdor zodagonlar vua qarindosh-urug'lari asosiy o'rin egallagan. Bu yer boshqaruvchiligi turi Vetnam katta yer egaligining rivojlanishida muhim rol o'ynagan. XIV asr o'rtalariga kelib markaziy hokimiyatning sustlashganligi va davlat yer maydonlari qisqarganligi sababli zodagonlarning yerlari umumiy yer maydonining 1/6 qismini tashkil etgan. Xususiy yer egalarga yangi yerlarni o'zlashtirish uchun huquq berilgan. O'zlashtirilmagan yerlar, asosan bosib olingan va botqoqlarni quritilishi hisobiga kengaytirilgan. Chuang zienlar – yirik mansabdor zodagonlar shu tariqa rivojlanib borgan.

XI–XII asrlarda Janubi–sharqiy Osiyoda rivoj topgan Budda monastirlari yirik yer egalari hisoblangan. Monastirlar katta yer maydonlariga va butun jamoalarga egalik qilgan. Monastirlarga qarashli yerlar davlat soliqlaridan ozod bo'lgan. Dehqonlar harbiy xizmatga ham chaqirilgan. XV asr oxiriga kelib markaziy hokimiyat kuchaygandan so'ng ko'pchilik monastirlarga qarashli yer maydonlari xazina hisobiga qaytarilgan. Jamoada mehnat qilayotgan 20–60 yoshgacha bo'lgan dehqonlar jon hisobi va yer hisobiga soliq to'lganlar, majburiy harbiy xizmat o'taganlar.

Jamoada iqtisodiy yuridik hamda diniy masalalar umumiy yig'ilishda hal etilgan. Jamoachilar aholining asosiy qismini tashkil etgan. Ulardan olingan soliq hisobiga hamma toifadagi feodallar ta'minlangan. XI–XV asrlarda hukmronlik qilgan sulolalar (Chan, Le) dehqonlarni ishlatish qulay bo'lganligi uchun jamoalarni saqlab qolishga harakat qilgan.

Jamoalar oʻrta asrlardagi Dayvetning eng past xoʻjalik va maʼmuriy ish yurituvchilari boʻlib XVIII asrgacha saqlanib qolgan. Jamoa kuchlari bilan katta irigatsion va shahar qurilishlariga doir ishlar amalga oshirilgan.

Davlat yerlaridagi jamoa dehqonlari davlat xazinasiga soliq toʻlashgan va yuridik jihatdan ozod boʻlgan. Mansabdor zodagonlar yerlaridagi jamoa dehqonlari toʻla ozodlik huquqlariga ega boʻlmagan. Ular yer egalariga tobe boʻlgan.

XI–XV asrlarda shaharlar va savdo. Vetnamning yirik shaharlari va savdo maʼmuriy markazlaridan Txangluang, harbiy maʼmuriy markaz Xoata va tashqi savdo markazi Vandon boʻlgan.

XIII–XV asrlarda temir, tuz, qora mol, guruch va toʻqilgan mahsulotlar bilan ichki savdo rivojlanganligi sababli shaharlar jadal oʻsa boshlagan. Tashqi savdo Vetnamning oʻzida ishlab chiqarilgan (lak, temir, chinni) mahsulotlari bilan Vetnam portlari orqali amalga oshirilgan. Hindistondan sharqqa faqat Vetnam portlari orqali yoʻl olingan.

XV asrdagi Dayvet savdo shaharlarida arab, hind va boshqa mamlakatlardan ham savdogarlar boʻlgan.

XIV asr oxiri – XV asr boshlarida chorak asr davomida qogʻozli pul muomalaga kiritilib, yuqori rivojlanish darajasiga koʻtarilgan, Lekin, XV asrning ikkinchi choragida feodal hukumati qogʻozli pullarni muomaladan chiqargan.

XI–XV asrlarda savdogarlar tashkiloti mamlakatning siyosiy hayotida ishtirok etmagan.

Markazlashgan feodal davlatni shakllantirish jarayoni. Li sulolasi markazlashgan siyosat olib borib, davlat sholi yetishtirishga ixtisoslashgan hududda, yaʼni savdo va daryo yoqasida joylashgan Txaniluang shahriga koʻchirilgan. Bu Vua sulolasi yirik feodal va togʻli xalqlar qarshiligini yengib, davlatni harbiy va maʼmuriy tomonidan kuchaytirgan. Davlat boshqaruvi qatʼiy nazorat ostiga olingan, mansabdor shaxslar Vuaga qasam ichganlar. Shu yillarda Vua shaxsiy gvardiyasi tashkil topgan.

Mamlakat 26 viloyatga boʻlinib, har bir viloyatga vua qarindoshlaridan yoki yaqin kishilaridan boshchilik qilgan. Oʻz oʻrnida viloyatlar kichik boʻlinmalarga

boʻlinib, eng past ma'muriy tashkilot jamoalar boʻlgan. Boshqaruv tizimini qayta tashkillashtirish bilan birga intizomiy qoʻshin tashkil etilgan. Bu qoʻshin, asosan feodallar yollagan guruhlar oʻrniga jamoadan chiqqan dehqonlardan tuzilgan.

Li sulolasini qayta qurish Li Txien Tong (1054–1072) boshchiligidagi harbiy qayta qurish bilan yakun topgan va harbiy soliq kiritilgan.

XI–XII asrlardagi Dayvet urushlari. Dayvet XI asrda birdaniga janub va shimolda ikki tomonlama urush olib borgan. Bu urushlar himoya urushi boʻlib, shimolda xitoy bosqinchilariga qarshi va janubda Tyampa davlatiga qarshi urush olib borgan. XI–XII asrlarga kelib, Dayvet janubiga tinimsiz hujum qilishga oʻtgan va Vetnam dehqonlari asta-sekin markaziy va keyinchalik janubiy Vetnam yerlariga koʻchib oʻtishgan. Vetnam dehqonlarining koʻchib oʻtishlari Dayvetning janubiga qarshi urushni yengillashtirgan. Tyampa floti muntazzam ravishda Dayvet mamlakatini janubiy tumanlarini talon-taroj qilgan. Lekin, ichki magʻlubiyatga uchragan Tyampa feodallari oʻz qoʻshinlari bilan Dayvet mamlakatiga oʻtib ketishgan. Bularning asosini Tyampa amaldor va taxtga nomzod amaldorlar tashkil qilgan. XI asr oʻrtalariga kelib ichki nizolar koʻpayganligi sababli Tyampa mamlakati hukumati susayganidan 1034–1044- yillarda Dayvet hujumga oʻtib, Tyampa qirolini magʻlub etib, Tyampa poytaxtini egallab olgan.

1075- yilda Sun imperiyasi va Dayvet chegarasidagi qabilalar qoʻzgʻolonidan foydalanib, Vetnam feodallari shimoliy qoʻshnilariga qarshi juda katta harbiy yurish qilgan. Buyuk sarkarda Li Txiong Kieta boshchiligidagi qoʻshin ikkiga boʻlinib, shimoliy qoʻshinlarni tor-mor etgan va raqib qoʻshinlari qoldiqlari ikki katta shahar Guanchjou va Inchjouga berkinib olgan. Tez orada Inchjou shahri umumiy hujum bilan bosib olingan. Xatarli holatda qolgan Sunlar janubga katta qoʻshin yuborganlar, shunda Li Txion Kiet chekinishni boshlagan. Dayvet qoʻshinini oʻz yurtida taxqirlash omadsizlarcha yakun topdi va sun sarkardalari Dayvetdan chiqib ketishga majbur boʻlanlar. Urushlar yakunida Dayvet (Kaobang) butun bir viloyatni qoʻlga kiritgan. Janubda bir necha tumanlarni bosib olgan.

XII asr oxirlariga kelib markaziy hukumatni sustlashganligi va yirik feodallarning kuchayganligini kuzatish mumkin. Yirik qurilishlar boshlanganligi, soliq siyosati kuchayganligi oqibatida iqtisodiy qiyinchiliklar kelib chiqqan. Mamlakatda dehqonlar qo'zg'olon ko'targan. Shu bilan birga Dayvet tashqi siyosiy holati ham yomonlashgan. Bu sharoitda kichik va o'rta feodallarni biriktirish Chan Txu Do boshchiligida bo'lib o'tdi. Chen Txu Do Li sulolasidan kelib chiqqan bo'lib, 1225- yil hukumat Chan sulolalariga o'tgan (1225–1400-yillar).

Vetnam xalqining mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashi. Dayvet 1257-yilda mo'g'ul bosqinchilariga duch kelishgan. Vetnam feodallari mo'g'ul siyosatini yaxshi bilgan, ular harbiy bosqinchilik niyatlarini his etgan. Mo'g'ullar avval Sun mamlakatiga o'tkazib yuborishini so'ragan. Davlat hukumati ertami, kechmi o'z hukumatiga hujum qilishini bilib, rad javobini bergan.

Vetnam xalqi juda qattiq qarshilik ko'rsatgan, partizan guruhleri tashkil etilib, qaqshatgich zarba berish boshlagan. Tinimsiz janglar va tropik iqlimga chidamagan mo'g'ul qo'shini chekinib, mamlakat hududini tark etishga majbur bo'lgan.

1282- yilda davlat yana mo'g'ul hujumini qaytargan, ular taxtga o'z odamini qo'yimoqchi bo'lgan va bu safar Tyampa mamlakatiga urush uchun o'tib ketishni so'ragan.

1284- yil mo'g'ullar Dayvetga urush e'lon qilib 500 minglik qo'shin yuborgan, Lekin, 200 minglik Dayvet qo'shini va ko'p minglab partizan guruhleri qarshiligiga duch kelgan. Buyuk sarkarda Chang Dao milliy qahramon bo'lgan. Qo'shin asosiy zarbalar uchun saqlab qolinib, partizan guruhleri bilan urush olib borilgan. Partizan guruhleri shaxsan, Chang Xang Dao tomonidan boshqarilgan. Shunday qilib, mo'g'ullarga qarshi urush umumxalq urushiga aylanib ketgan va aholining fidoiyligi g'alabaga erishishda muhim rol o'ynagan.

Chang Xang Dao asosiy o'rinda qo'shinni saqlab qolishga harakat qilgan va poytaxtni tog'li tumanlarga ko'chirib, shaharni qarshilik ko'rsatmay tashlab ketgan. Shaharni bosib olgan mo'g'ul qo'shini kul bo'lgan vayronalarga kirib

borgan. Mo'g'ul qo'shinlari bir-birlari bilan aloqa tiklashi juda qiyin kechgan, qurol-aslaha va kiyim-kechak Xitoydan arang yetkazib berilgan. Bosqinchilar Dayvetning janubiy viloyatlariga yetib bora olmaganlar va Sagatu qo'shini qoldiqlari bilan qo'shilisha olmagan. Dayvet qo'shini ham juda katta zarar ko'rib, flot butunlay barbod bo'lgan. Shu sharoitda ko'p mansabdor zodagonlar va Vua qarindoshlari mo'g'ullar tarafiga o'tib ketgan edilar va shu sotqinlar Dayvet hukumati deb e'lon qilingan. Mo'g'ul qo'shini Tyampa mamlakatida kemalarga o'tirib, dengiz orqali qaytayotganda Qizil daryo (Xong xa) yaqinida Dayvet qo'shini hujumiga duch kelishgan va to'la mag'lubiyatga uchragan. Bu jangda minglab harbiy asirlar olingan. 1285- yil iyunda mamlakat to'la mo'g'ul bosqinchilaridan ozod etilgan.

Mo'g'ul hukumati Yaponiyaga yurishini to'xtatib, uchinchi bor 300 minglik qo'shin bilan yana janubga Dayvet mamlakatiga yurish qilgan. Vetnam sarkardalari dengiz orqali ketayotgan kemalarga hujum qilib, avvalo oziq-ovqat zaxirasi yuklangan kemalarni cho'ktirib yuborgan. Mo'g'ul jangchilari tinimsiz janglar va oziq-ovqatlarsiz qiyin ahvolda qolib turli kasallarga duchor bo'lgan. Maxsus qurilgan to'siqlarda qolgan mo'g'ul floti (400ga yaqin harbiy kemalar) to'la barbod bo'lgan. Quruqlikdagi qurolli kuchlar chegara tog'li tumanlarda to'la yakson qilingan. Mo'g'ul davlatining uch marta janubga yurishi omadsiz kechgani uchun 1289- yilda tinchlik bitimi tuzilgan. Tez orada Mo'g'ul asirlari o'z vataniga qo'yib yuborilgan, sotqinlar esa qattiq jazolangan.

Vetnam madaniyati. XI–XIII asrlar Vetnamda milliy san'at va adabiyotning rivojlanishi bilan ajralib turadi. Bu asrlarda «Bir ustun ibodatxonasi» me'moriy yodgorligi, Butxan ibodatxonasi va boshqa ko'plab milliy me'morchilik yodgorliklari yaratilgan. Ko'plab adabiy asarlar yozilgan, milliy yozuvlar shakllangan. XIV asr oxiriga kelib buddaviylik «txien» davlat dini xizmatini o'tashdan to'xtalgan. Budda monastirlari Vetnamda shimoliy buddaviylik – maxayana kelib chiqishiga asos bo'lgan.

Le Txang Tong (1460–1497) vualarni eng o‘qimishlilaridan bo‘lib, fan va san‘atga oid o‘quv maskanlari qurilishiga va ta‘limga juda katta mablag‘ sarflagan. Le Txang Tong davrida «Yigirma sakkiz yulduzlar akademiyasi» tashkil etilgan.

Kichik feodallarni yirik yer egalariga qarshi kurashi (Xo Kyu Li islohoti). Uzoq davr davom etgan urushlar natijasida ko‘p dehqonlar nobud bo‘lgan, qishloq xo‘jaligi va sug‘orish tizimini qayta tiklash zarur bo‘lgan. 1290-yilda mamlakatda ocharchilik boshlanib dehqonlar o‘z yerlarini tashlab yoki xususiy yer egalariga sotib yuborishgan. Zaxiradagi nonlarni tarqatish ham yordam bermagan. Shunga qaramasdan, vua Chan An Tong davlatning janubiy chegaralarini kengaytirish maqsadida kurash olib borgan.

Bu urushlar Dayvet mamlakatini iqtisodi va markaziy hukumatini susaytirib yuborgan. Urush davrida yerlarni dehqonlarga yerlarni sotib yuborgan yirik mansabdor zodagonlar, ya‘ni markaziy hukumatni boshqarish uchun harakat qilar edi. Qo‘zg‘olon ko‘targan tog‘li aholini qo‘llagani laosliklar Dayvet mamlakatining janubiy viloyatlarga hujum qilib, Dayvet sarkardalarini yenggan.

Soliq to‘lovchi dehqonlar kambag‘allashib ketishini oldini olish maqsadida hukumat soliqlarini qaytarish bilan birga davlat zaxirasida bo‘lgan mablag‘lardan dehqonlarga qarz berish boshlangan. Markaziy hukumatni susayib borgani sababli yirik feodallar davlatga bo‘ysunmay qo‘ygan.

Tyampa mamlakati o‘ziga qarashli viloyatlarni qaytarish uchun urush boshlaydi. Tyampa qiroli Te Bong Iga bir necha marta Dayvetning janubiy viloyatlarini talon-taroj qiladilar va mamlakat poytaxti Txaniluanga yetib borgan. 1369- yilda mamlakat poytaxtini talon-taroj qilgan. Yirik feodallar va vuani urushda qo‘llab-quvvatlamaydilar, chunki xazina bo‘sh bo‘lgan. Dayvet mamlakatiga erkin va iqtisodiy bog‘lanib qolgan ko‘p minglik Vetnam aholisi borligi sababli Tyampa qiroli bosib olgan yerlarni to‘la o‘zlashtirib bo‘lmagan. Butun Dayvet bo‘yicha dehqonlar feodallarga qarshi kurash olib borgan.

1371- yilda Dayvet mamlakatga Xo Kyui Li hukmronlik qilishni boshlaydi. U kichik va o‘rta feodallarga tayanib, yirik va diniy feodallarga qarshi kurash olib borgan.

Yerlarni oldi-sotdi qilish va meros qoldirish man etilgan (qaram yerlar bundan mustasno). Jamoalar qayta tiklangan bu qayta qurilishlar o'rtasidagi Vetnamning qayta iqtisodiy rivojlanishiga omil bo'lgan. Xususiyl yerlarni meros qoldirishni man etilishi mansabdor zodagonlarni xavf ostiga qolishini keltirib chiqargan va ularga yana bir zarba berilgan, ya'ni meros yerlari chegaralab qo'yilgan. Faqat Vua yaqin qarindoshlari yerlari qolgan xolos. Buning natijasida juda ko'p yerlar qaytarib olinib, dehqonlarga eng past qiymatga ijaraga berilgan.

Ushbu qayta tiklash jarayonida yirik feodallarning qarshiligiga uchragan. Lekin, Xo Kyui Li qaqshatgich zarba bilan ularni yengib chiqqan. Aholini qayta ro'yxatdan o'tkazilganda erkaklarning yarmi ro'yxatga tushmaganligi aniqlangan.

1402- yil Dayvet yana Tyampa mamlakatiga qarshi urush boshlagan. Bu urush davomida Tyampa qiroli Xitoy bilan shartnoma tuzib, shimoldan ikkinchi front ochilishini kelishib olgan. Xitoy hukumati Dayvetdan shimoliyl viloyatlardagi yerlarni talab qilgan. 1406- yil Xitoy hukumatiinng ko'p minglik qo'shini ikkiga bo'linib, shimol va shimoli g'arbdan urush boshlagan. 1407- yilda Xo qo'shini to'la tor-mor etilib, Xo va uning safdoshlari asirga tushgan. Dayvet mamlakati bo'ylab minglab partizan guruhlaril tuzilib, Xitoy bosqinchilariga qarshi davom etgan. 1418- yilda Vetnam fidokorlaril Le Loi atrofida birlashib, 1428- yil Xitoy qo'shinini mamlakatdan quvib chiqargan va 1428–1788- yillarda hukmronlik qilgan Le Loi Li sulolasini boshlab bergan.

Vetnamning XV asr ikkinchi yarmidagi iqtisodiy rivojlanishi. Dayvetning ichki nizolarini barataraf etish natijasida mamlakatda iqtisodiy va madaniyl o'sish jarayoni rivoj topgan. Jamoatchi dehqonlar yana yerga egalik qilishni boshlaydi.

Kichik va o'rta feodallar maosh ola boshlagan, ularning yerlarida to'la yuridik huquqqa ega bo'lmagan dehqonlar ish yuritishgan. Xo Kyui Li davrida mansabdor zodagonlarning bir qismi yo'q qilinib tashlangan, bir qismi esa Xitoyga qochib ketganligi sababli, vuaga mansabdor zodagonlar deyarli xavf tug'dirmaganlar. Yirik monastir yerlari o'z yakunini topgan. Hamma narsa ustidan vua yakka hokimlik qilgan.

Le hukmronlik davrining boshida yerlarni qayta taqsimlash bilan birga bir necha soliq turlari bekor qilingan. Jamoachi dehqonlar mavqei ancha yaxshilangan, shu bilan birga ularning miqdori ko'payganligi sababli soliq hajmi ko'paygan.

Dayvetni 20–50- yillardagi iqtisodiy va siyosiy rivojlanishini XV asr Vetnam feodalizmining «oltin asri» deb ataladi. Shaharlar juda tez o'sgan, aholi soni 4 milliondan oshib ketgan, ichki va tashqi savdo rivojlangan. Savdogarlardan olingan soliqlar davlat xazinasiga juda katta tayanch bo'lgan.

Shu sharoitda Xo Kyui Li yangi qo'shin to'plabgina qolmay, ikki marta g'alaba qozonishga ham erishgan. G'alaba qozongan Xo Kyui Li hukumat mansabdorlarini o'rta feodallarga almashtirib, o'z mavqeini tiklab olib, yana soliqni ko'paytirgan. Qayta tiklangan qo'shin Te Beng Nea qo'shinini tor-mor etib, o'z yerlarini qaytarib olganlar.

Iqtisodiy qayta qurishlar natijasida mis pullar o'rniga qog'oz pullar muomalaga kiritilgan.

Shunday qilib, XI asrlarda Vetnam yirik markazlashtirilgan davlatga aylangan. Vetnamning XV asrda siyosiy va iqtisodiy rivojlanishi natijasida «feodal munosabatlarning oltin asri» degan nom olgan. Shaharlar juda tez o'sib, aholi soni ko'paygan, ichki va tashqi savdo rivojlangan, madaniyat, ma'rifat, me'morchilik yodgorliklari Vetnam tarixiga asos solgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Bu davrdagi V'etnamning asosiy savdo markazlari bo'lgan qaysi shaharlarni bilasiz?
2. Rivojlangan o'rta asrlarda Dayvet va Tyanpa davlatlari o'rtasidagi munosabatlar qanday kechdi?
3. Mo'g'ullar bilan bo'lgan janglarda Dayvet armiyasi g'alabalarini qanday izohlash mumkin?
4. Min imperiyasi va Dayvet munosabatlarini keskinlashtirgan asosiy nuqtalar qaysilar?
5. Nima sababdan XV asr «V'etnam oltin asri» sifatida e'tirof etilgan?

XVI BOB. RIVOJLANGAN O'RTA ASRLARDA AFRIKA DAVLATLARI.

Dehqonchilik va hunarmandchilik. Afrikaning Janubiy Sahara xalqlari tarixiy rivojlanishning uzoq va o'ziga xos yo'lini bosib o'tib, faqatgina Afrika tarixi to'g'risida yetarli ma'lumotga ega emasligimiz bizga ushbu qit'aning tropik qismida insoniyat jamiyatining taraqqiyoti haqida batafsil ma'lumot berishga imkon bermaydi. Shunga qaramay, mavjud ilmiy ma'lumotlar Afrika xalqlarining ko'p asrlik tarixini ochib beradi.

Afrikaning Janubiy Sahara xalqlari notekis rivojlangan³. Ayrim xalqlar XV asrga qadar to'liq rivojlangan feodal munosabatlarga erishgan va yirik davlat birlashmalarini tashkil qilgan bo'lsa, boshqalarida esa urug'-qabila tizimi davom etgan. Shu ma'noda, G'arbiy Sudan, Sharqiy Afrika, G'arbiy Tropik Afrika va Janubiy Afrika hududlarida yashagan xalqlarning ijtimoiy va iqtisodiy hayoti rivojlanishi umumiy xususiyatlarga ega bo'lgan.

Afrikadagi barcha jamoalarda asosiy ishlab chiqaruvchi kuch dehqonlar bo'lib, ular hech qachon qulga aylanmagan. Hatto o'zaro urushlarda mag'lub etilgan qabilalar ham qul hisoblanmagan. Gap shundaki, Afrikaning hamma joylarida yer ishlab chiqarish vositasi sifatida uning egasidan (xoh u xususiy shaxs bo'lsin, xoh butun jamoa bo'lsin) ajralib chiqarilgan. Shuning uchun bitta Afrikadagi biror qabila boshqa bir qabilani bosib olib, o'z egalaridan yerni tortib olmagan. Fath qilingan xalqlardan o'lpon va soliq yig'ilgan.

Afrikaning barcha xalqlari metaldan va ayniqsa temirdan foydalanishni bilgan. Butunlay o'ziga xos ko'rinishdagi Afrika temir eritish pechlari qoldiqlarining topilishi Janubiy Saharaning barbar va tuareglari, fulbe (G'arbiy Afrika), masay, galla (Sharqiy Afrika) kabi qabilalarning temirchilik bilan shug'ullanganliklarini isbotlaydi. Tabiiy sharoitlarning hamda tuproqning o'ziga

³ Boshqa joylarda bo'lgani kabi, Afrika jamiyatining tarixiy rivojlanishi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Masalan, tabiiy muhit tufayli misga nisbatan temirga ishlov berish Janubiy Saxaraliklarda ertaroq boshlangan. "Bronza davri" Afrika jamiyatiga o'ziga xos tarixiy davr sifatida xarakter bermagan. Afrikaliklar neolit davridan to'g'ridan to'g'ri temir asriga o'tganlar.

xos xususiyati nafaqat yetishtiriladigan ekinlar, balki qishloq xo‘jalik mehnat qurollari ham o‘ziga xos bo‘lgan.

Ayniqsa tabiat sharoitining kelib chiqishiga qarab yerning tuzilishiga, ekiladigan ekin turiga emas, yerga ishlov beradigan mehnat qurolga alohida e'tibor berilgan. Tropik Afrika yerlarida hosildorlik qatlami juda yupqa bo‘lganligi sababli yerga chuqur ishlov berish va yerni yuqori qatlamlarini shamollatib qo‘yish natijasida hosildorlik past bo‘lgan. Chunki yerning mikroflorasi faqatgina uning ustki qatlamlarida joylashgan. Afrika dehqonlari neolit davridan boshlab motigadan foydalanganlar.

O‘rta asrlarda Afrika – Mandingo, Xausa, Bantu, Kongo, Sharqiy Afrikada ekinlar turi ko‘p bo‘lgan, ular almashlab ekishga amal qilganlar. Ayniqsa, ekinlarning vegetatsion davrini va hosildorlikni oshirishda kulning ahamiyatini yaxshi bilgan.

Jo‘xorining har xil turlari, tariq va guruch kabi donli ekinlar yetishtirish Afrikaga xos xususiyatdir. Dukakliklardan no‘xat va loviya keng tarqalgan. Yog‘ ishlab chiqarishda – kunjut, yog‘li va kokos palmasi, undan tashqari sanoat ekinlari – paxtachilik, nil bo‘yog‘i, shakarqamish yetishtirilgan. Har xil bog‘ ekinlari yetishtirish taraqqiy etgan, ayniqsa ildizmevali ekinlar – Afrika yamsi, XVI asrda Amerikadan olib kelingan manioka va batat⁴ yetishtirish keng tarqalgan.

Afrikaning iqtisodiyotini rivojlanishida hunarmandlarning ahamiyati katta. Temirchi, kulol, ko‘nchi va to‘quvchi singari qo‘l mehnatiga asoslangan hunarmandlar guruhi mavjud bo‘lgan. Jamoa hunarmandchilik mahsulotlari bilan o‘zini o‘zi ta'minlagan.

Ichki savdoning rivojlanishi, shahar markazlarining taraqqiy etishi bilan saroy ahli, qo‘shin va shahar aholisining ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shahar hunarmandlari vujudga kelgan.

O‘rta asrlarda mintaqaviy bozorlar rivojlangan. XIV–XV asrlarda G‘arbiy Sudanning eng rivojlangan davlatlarida hunarmandchilik uyushmalari – ustaxonalar paydo bo‘lgan. Ular bir yoki bir nechta mutaxassislikdagi

⁴ Batat – janub o‘simligining bir turi, kartoshka ta'mli shirin ildizmeva.

hunarmandlarni birlashtirgan. Hunarmandchilikning ixtisoslashuvi yuqori darajaga yetgan.

Metallsozlik (temir, mis, bronza, oltin), qurol ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi asbob-uskunolari, to'qimachilik va kulolchilik, charmsozlik, shishasozlik (Yoruba) va badiiy kulolchilik (Yoruba, Benin, Nupe) hunarmandchilik eng muhim tarmoqlari bo'lgan.

Afrikaliklar o'ziga xos tuzilishdagi pechlarda metall xom-ashyoni eritishning maxsus usulini bilgan. Mis va temir eritish keng tarqalgan va rivojlangan. Almashinuv ob'ekti bo'lib xizmat qiladigan sof ma'dan va qum shaklidagi oltinni eritish kam tarqalgan. Temirchi va qurolsozlar ketmonning metall qismi, o'q va nayzalar uchi hamda qilich yasagan.

To'qimachilik mahsulotlari G'arbiy va Markaziy Sudanda keng tarqalgan bo'lsa, Xausan, Yoruba, Songai davlatlarida rivojlangan edi. Xausa va Yorubada ko'ncilar, qalqon yasovchilar, kamon o'qi uchi, kamar, qin va xalta yasovchi ko'plab hunarmandlar bo'lgan. To'qimachilik, charmsozlik tanin kukuni va nil bo'yog'i ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan.

Kulolchilikning har xil ko'rinishlari mavjud bo'lgan. Gvineya ko'rfazi sohilida, Yorubada, Benin va Nupa hududlarida badiiy kulolchilik va terrakota haykaltaroshlik, bronza haykaltaroshlik va shisha idishlar yasash san'ati yuqori darajaga ko'tarilgan. Yog'och haykaltaroshlik va oltin, suyak, shisha, yog'och, to'qilgan matolardan turli xil marosimiy niqoblar yasaganlar.

O'rta asrlarning oxirlarida Xausan, Songai, Janubiy Nigeriya, Mali davlatlarida hunarmandchilikda manufaktura vujudga kela boshlagan. Hunarmandchilik uyushmalarining navbatdagi taraqqiyoti to'xtab qolgan, ko'plab hududlarda esa yevropalik savdogarlarning kirib kelishi natijasida hunarmandchilik inqirozga uchrab va qul savdosi boshlangan.

G'arbiy va markaziy Sudan tarixi. Qadimdan dehqonchilik bilan shug'ullangan Sudanning G'arbiy va Markaziy hududlari aholisi, Saharaning janubiy chegarasida yashovchi ko'chmanchi chorvador qabilalar – barbarlar qo'shnichilik aloqalarini o'rnatgan. Ular bilan mahsulot ayirboshlash faol ko'rinishda bo'lgan. Aynan G'arbiy Sudanning shimolidagi Sahyel zonasida VII–VIII asrlarda yirik savdo markazlari tashkil topgan va tez orada butun g'arbiy Sudan xalqlari – Aukar, Mali, kechroq Timbuktu, Ulata, Gaoda siyosiy-markaziy birlashuvi sodir bo'lgan. Bu shaharlarning barchasi G'arbiy Sudanning ko'p qismini bog'laydigan karvon yo'llarining tutashgan nuqtalarida bo'lgan. Niger, Senegal, Gambiya, Gulbin, Sokoto, Kamadugu daryolari muhim savdo yo'llari bo'lgan.

Savdoning asosiy sub'ektlari dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari, tuz va oltin bo'lgan. G'arbiy Sudanning janubiy chizig'i uchun esa oltin va yong'oqlar bo'lgan. G'arbiy Sudanda kauri chig'anoqlari, mis va mato bo'laklari savdo-sotiqda pul vazifasini bajargan.

Niger daryosining yuqori va o'rta oqimlari havzasida, Niger va Senegal daryolari oralig'ida Gana, Mali, Songai singari o'rta asrlarning dastlabki davlatlari paydo bo'lgan. Senegal havzasida Voloflar, Sererlar, Tukulerlar va Fulbelar davlati paydo bo'lgan. Chad ko'lining shimoliy va g'arbiy sohillarida Bornu, Kanem o'rta asr davlatlari va Xaus shahar-davlati paydo bo'lgan. Atlantika qirg'oqlariga tutashgan G'arbiy Sudanning janubiy qismida va Gvineya ko'rfazi (hoz. Gvineya, Gana, Janubiy Nigeriya, Dagomeya) mintaqasida, Yoruba, Benin, Dagomeya, Ashanti kabi bir qator davlatlar ilk o'rta asrlarda shakllangan. Bu hududlarda istiqomat qiluvchi xalqlarning etnik va til umumiyligi davlatchilik yaratish va iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashda muhim rol o'ynagan.

Gana davlati. Gana yoki Aukar ushbu mintaqaning eng qadimiy davlatlari hisoblangan. Ushbu davlat haqidagi ishonchli tarixiy ma'lumotlar Gana davlat sifatida tashkil topgan VIII asrga to'g'ri keladi. Uning etnik asosini *soninke* xalqi tashkil etgan. IX asrning o'rtalariga kelib Gana davlati tarkibiga Aukar, Bagan viloyati, Xoda va Tagant tumanlari, g'arbda Tekrur, sharqda Niger, janubda esa

Senegal va uning irmog'i Baulaning yuqori qismigacha bo'lgan hududlar kirgan. Bundan tashqari Gana davlatini ayrim *Barbar* qabilalari ham tan olgan. Davlatning poytaxti Kumbisalen shahri bo'lgan.

IX asrda Gana hukmdorlari Gana va Ganadan Mag'rib mamlakatlari boruvchi savdo karvonlarini talagan jangovor Berber qabilalariga qarshi keskin kurashgan. Gananing eng xavfli dushmani Barbarlar ittifoqchisi *Lemtun* qabilasi bo'lib, uning sardori Tilutan G'arbiy Saharaning barcha Barbar qabilalarini o'ziga bo'ysundirgan edi. Keyinchalik, 919- yilga kelib *Lemtun* qabila ittifoqi parchalanib ketgach, barbarlar orasidagi yetakchilik *Zenaga* qabilalar ittifoqiga o'tgan. Zenagaga qarshi kurash 990- yilda ularning asosiy shahri va muhim savdo markazi Audagostni zabt etgan Gananing g'alabasi bilan yakunlangan.

X asr boshlariga kelib Gana davlati ulkan siyosiy yutuqlarni qo'lga kiritgan. Marokashdagi Almoravidlar davlati qo'shinlari 1054- yilda Ganadan Audagostni tortib olishgan. Biroq Gana davlati ushbu holatdan tushkunlikka tushmagan. U G'arbiy Sudanning o'rta qismidagi hukmronlik mavqeini saqlab qolgan. Gana davlatining 40 ming kamonchi va ko'p sonli suvoriylardan iborat ikki yuz minglik qo'shini bo'lgan.

Gana davlati G'arbiy Sudanning Mag'rib mamlakatlari bilan savdo aloqalaridagi hukmronligini saqlab qolgan. Barcha mashhur savdo yo'llari uning hududidan o'tgan. Birorta ham barbar va arab savdogarlari Ganani cheklab o'ta olmas edi. Mis, kauri chig'anog'i, tuz, mato, anjir va xurmo savdodagi asosiy almashinuv mahsulotlari bo'lgan. Gana oltin qum qazib olish markazlari bo'lgan hozirgi Mavritaniyaning janubiy hududlari, Tekrur (hoz. Senegal), Falem daryo havzasi tumanlari va Niger daryosining yuqori qismi (Bambuk, Gangaran, Bure) hududlaridagi xalqaro savdoni nazorat qilgan. Tuz va oltin savdosidagi vositachilik tufayli Gana iqtisodiyoti gullab-yashnagan. Gana hukmdorlari davlat hududidan o'tgan barcha karvonlardan boj to'lovlarini undirgan. Arab sayohatchilari va savdogarlari Gana hukmdorlarining ajoyib boyliklari to'g'risidagi shov-shuvli xabarlarni tarqatgan. Mazkur xabarlar atrofdagi qabila va davlatlar, ayniqsa Almoravidlar imperiyasi va tukulerlarning Tekrur davlatini qiziqtira boshlagan.

Almoravidlar sultoni Abu Bakr ibn Umar o'z davlati chegaralariga yaqin bo'lgan G'arbiy Sudanning shimoliy qismini bo'ysundirishga va u yerda islom dini yoyishga harakat qilgan. Chunki Ganada animistik qarashlar keng tarqalgan edi. 1076- yilda u Gana poytaxtini egallab, shaharni butunlay vayron va talon-taroj qilgan, ko'plab odamlar asirga olingan. Gana *tunkasi*, ya'ni qirol Menen Almoravidlar davlatini tan olgan va har yilda o'lpon to'lashga va'da bergan. Mamlakat aholisi majburan islom dinini qabul qilgan. Marokashliklar Bambukning oltin bilan qoplangan hududini egallab olishgan.

Marokashning Ganadagi boshqaruvi qisqa bo'lgan. 1087- yilda Adrar mintaqasida bo'lgan xalq qo'zg'olonini bostirish vaqtida Abu Bakr o'ldirilgan. Marokashliklar o'z qo'shinlarining katta qismini Ganadan olib chiqishga majbur bo'lishgan. Ammo ajnabiylarning qisqa muddatli boshqaruvi Ganaga og'ir zarba bergan. Marokashliklarni quvib chiqargandan so'ng Gana hududi faqat Aukar va Bassikunu viloyatlari bilan cheklanib qolgan. G'arbiy Sudanning keng hududlarida mustaqil davlatlar paydo bo'lgan. Gana irmog'idagi kichik Kanyaga davlati mustaqil bo'lgan.

XII asrda Kanyaga hukmdorlari Gananing sobiq hududlari – Beledugu viloyatining shimoliy qismi, Bagananing janubiy qismi va Diag viloyatining bir qismini bosib olib, bir vaqtlar qudratli Gana uchun xavfli raqibga aylangan ulkan Soso davlatini tashkil qilib, tajovuzkor siyosat olib borgan. XII asrda Ganaga nisbatan Soso va Mali qirolligining siyosiy e'tibori kuchaygan. U Sudanning shimoliy savdo aloqalari markazi bo'lishni to'xtatgan.

1203- yilda Soso davlati qo'shinlari butun Ganani zabt etgan. Poytaxtda qolgan *soninke* zodagon oilalari, arablar va *barbar* savdogarlari shaharni tark etgan. 1230- yilda Soso sharqda Niger va janubda Senegal, g'arbda Galam va Tagant va shimolda Sahara orasidagi ko'p qismni qamrab olgan. Shunday qilib, Soso davlati G'arbiy Sudandagi barcha karvon yo'llarini qo'lga kiritgan. Ularning kesishmasida 1224- yilda Ualata shahri tashkil etilib, u mamlakatning eng muhim iqtisodiy markaziga aylangan.

Soso davlatining xavfli dushmanlaridan bir Mali podsholigi edi. Bu davlat ilgari Ganaga qarashli bo'lgan savdo markazlari va barcha oltin tashiluvchi yo'llarini qo'lga kiritgan edi. Bu davlatning birlashishiga uning etnik tarkibining bir xilligi, aholisining asosiy qismi bo'lgan *Malinke* qabilalari ham yordam bergan.

Mali davlati. Mali davlatining vujudga kelishi VIII asrga to'g'ri keladi. Mandingo an'anaviy og'zaki tarixi va IX asrga oid arab manbalari ham buni tasdiqlaydi. Malining dastlabki chegaralari sharqda Nigerning yuqori oqimi, shimolda Beledugu va g'arbda Bakoy daryosining yuqori oqimlarigacha bo'lgan. Davlatning asosini *Taraore*, *Konate* va undan keyin *Keyta* qabilalari joylashgan Malida shimoliy hududlar tashkil qilgan bo'lib, ushbu qabilalar Mali davlatida doimiy ravishda yetakchilik qilgan. XI asrda hukmron sulola islom dinini qabul qilgan, ammo aholining asosiy qismi o'zlarining qadimiy e'tiqodlarini saqlab qolgan. Arab va barbarlarning musulmon savdogarlari Mali davlatiga tez-tez tashrif buyura boshlaganlar, ularning hukmdorlari esa ular bilan doimiy savdo aloqalarini o'rnatishga yordam berganlar.

Malidagi iqtisodiy hayot gullab-yashnagan va siyosiy ahamiyat ortgan XII asrning ikkinchi yarmiga kelib hokimiyat *Keyta* urug'iga o'tgan. Yangi sulola asoschisi Sundiata (1230–1255) – taniqli qo'mondon va davlat arbobi bo'lgan. Uning qo'l ostida tashkil etilgan kuchli va intizomli qo'shin, ayniqsa suvoriylar qo'shnilarga qarshi kurashda harbiy ustunlikni ta'minlagan. Dastlabki harbiy yurishlar Sangaran va Futa Jallon viloyatlarining Mali tarkibiga qo'shilishi bilan yakunlangan. Keyin Sundiata sharqda tajovuzkor hujumlarni amalga oshirgan. U jangovor *bambara* qabilalarini Baule daryosining narigi tomoniga surib chiqarishga muvaffaq bo'lib, Niger va Baule o'rtasidagi barcha hududlarni egallab olgan. Sundiata Soso podshosiga qarshi urush e'lon qilib, uning janubiy yerlariga bostirib kirgan. U Beleduga va Kirinaning janubiy qismini hamda Nigerning o'ng sohilidagi Kenienko hududini egallab olgan. 1235- yildagi Kirin jangida Soso qo'shinlari mag'lub etilgan va ushbu davlat hududining katta qismi Mali tarkibiga qo'shilgan. 1240- yilga kelib Soso davlatining barcha yerlari Sundiata qo'l ostiga o'tgan.

Sundiata davrida Sankarani chap qirg'og'idagi o'rmon (hoz. Nioro) hududida davlatning yangi poytaxti – Niani shahri barpo etilgan.

Mali qo'mondonlaridan biri Amari-Sonko, istilolarini davom ettirib, mashhur oltin konlari joylashgan Gangaran va Bambuk tumanlarini egallagan. Mali qo'shinlari Gambiyaning quyi qismiga, Tekrur va Voloflar davlatining chegaralarigacha yetib borgan. Sundiataning istilochilik siyosatining asosiy maqsadi Mali davlati hukmronligini G'arbiy Sudan karvon savdosining asosiy markazlari hamda oltin qazib olinadigan hududlargacha yetkazish edi.

Mali G'arbiy Sudandagi eng qudratli davlatga aylangan. XII asrning ikkinchi yarmidagi tajovuzkor yurishlar natijasida Mali hududi yanada kengaygan. Biroq, ko'plab qo'mondonlar vassalga aylanib, yangi bosib olingan hududlar hukmdoriga aylana boshlagan. Davlat poytaxti – Niani bu vaqtga kelib Nigerning yuqori oqimidagi eng yirik savdo markaziga aylangan, u orqali Mag'rib va Liviya karvonlari o'tgan. Mali davlati tarkibiga G'arbiy Sudanning eng yirik savdo va madaniy markazlari – Valat va Timbuktu ham kirgan.

Malining tashqi dunyo bilan iqtisodiy aloqalari haddan tashqari kengaygan. Mag'rib va Misr bilan doimiy savdo aloqalari yo'lga qo'yilgan. Gana davlatida bo'lgani kabi, savdo-sotiqning asosiy mahsulotlari tuz, oltin va shisha buyumlar bo'lgan. Malining tashqi siyosiy aloqalari ham kengaygan. Marokashning Merinid sultonlari bilan ham diplomatik aloqalar o'rnatilgan.

XIV asrning ikkinchi yarmi Mali tarixida davlat to'ntarishlari va tez-tez yuz beradigan nizolar bilan ajralib turgan. Bularning barchasi Mali davlatini zaiflashtirgan. Natijada qo'shnilar uning hududlarini bosib olishga kirishgan. Shuningdek, u bosib olingan hududlardagi markazdan qochish tendensiyalarini kuchaytirgan.

Mali davlatining asosiy raqiblaridan biri Songai davlati va Mosi qabilasining Yatenga davlati bo'lib, ular XV asrda Malini alohida hududlarini bosib olgan.

Manding jamiyatining asosiy bo'g'ini qullar va qullikdan ozod bo'lganlarni o'z ichiga olgan katta patriarxal oila bo'lgan. Shu kabi ber necha patriarxal oilalar qishloq jamoasi – «dugu»ga birlashgan. Patriarxal oilalardagi hukmdorlik ular

orasidagi qariyalar, keyinchalik alohida oilalar qariyalariga o'tgan. Jamoaning oddiy a'zolari erkin dehqonlar va hunarmandlardan iborat bo'lgan.

Jamiyat ierarxiyasining eng quyi bo'g'ini qullardan iborat bo'lgan. Qullar bir necha toifalarga bo'lingan. Qullarning aksariyati harbiy asirlardan iborat bo'lgan. Qullik abadiy bo'lmagan. Har bir qullar avlodi asta sekin ozodlar jamoasiga qo'shilgan. Ammo amalda ozodlikka chiqqanlar ham jamiyatning teng huquqli a'zosi bo'lmagan. Bu ozod qilinganlar va hattoki qullarning nafaqat jamiyatda, balki davlat ishlarida ham yuqori mansabdor mavqega ega bo'lish imkoniyatiga ega bo'lgan.

Jamiyatning oddiy a'zolari, qullar va ozod bo'lgan qullar haftada besh kun patriarxal oilaning yerlarida ishlab bergan. Qolgan ikki kun davomida ular o'z yerlarida ishlashgan, biroq olingan hosil jamoa foydasiga o'tgan. Bunday holda qul bilan oddiy jamoa a'zosining farqi qolmagan.

yerni jamoa a'zolari o'rtasida taqsimlash huquqi patriarxal oila boshlig'iga tegishli bo'lgan. Hosil, ovdagi o'lja, o'rmonlarni kesish va boshqalar daromadlardan oila boshlig'i foydasiga ulush berilgan. Oqsoqollar qo'lida yerlarni tasarruf etish huquqi, sud va ruhoniylar vazifalari to'planishi bu guruhning Mali ijtimoiy hayotidagi ustun mavqeini belgilab bergan.

Iqtisodiy kuch va uning boshqa jamoalarga nisbatan tutgan o'rni jamoa tomonidan egallab olingan yerlarning sifati va hajmiga, qullar soniga va nihoyat karvon savdo yo'llarida joylashganligiga bog'liq edi. Jamoalar o'rtasidagi iqtisodiy tengsizlik ba'zilarining o'sishiga va boshqalarning qaram holatiga olib kelgan.

Urug' oqsoqollarining siyosiy va shaxsiy kuchi harbiy qismlarga, soqchilar tarkibiga kirgan xizmatkorlar va qo'riqchilarga tayangan. Qul qo'riqchilarining harbiy boshliqlari ham qullardan tayinlangan. Asta-sekin ular oqsoqollarga nisbatan kuchayib borgan. Qullardan iborat tansoqchilar podsholar siyosatida katta rol o'ynagan.

Hunarmandlar aholining maxsus guruhini tashkil qilgan. Ularning ixtisoslashuviga ko'ra ular o'zlarining shaxsiy boshqaruvlari bilan ancha yopiq

kastalarga birlashganlar. Malidagi hukmron tabaqa bir necha jamoa, urug' va qabila zodagonlarining guruhlaridan iborat bo'lgan.

Rivojlanayotgan feodal munosabatlar patriarxal urug' va qul munosabatlarining elementlari bilan chambarchas bog'liq edi. Hukmron tabaqaning kelib chiqishi bir xil bo'lmagan. Dastlab u urug'larning sardorlari va ularning yaqin qarindoshlaridan iborat bo'lgan. Mali davlatida birinchi o'rinni yerni tasarruf etish huquqiga ega bo'lgan hukmron *Keyta* qabilasi egallagan. Fath qilingan viloyatlarning hokimlari ushbu qabilaning a'zolaridan saylanganligi sababli, aslida u davlat yerlarining katta qismiga egalik qilgan. Mandingo zodagonlariga Keytaning siyosiy hokimiyatiga bo'ysungan sobiq mustaqil urug' *Konate, Taraore* va boshqalar ham kirgan.

Isyonkor feodallar va xalqlarga qarshi kurashda davlat qul soqchilarining boshliqlari muhim siyosiy rol o'ynagan. Soqchilar boshliqlari va askarlar hukmdordan nafaqat oltin mukofotlarini, balki turli xil vazifalarni bajarishlari kerak bo'lgan katta yer mukofotlarini ham olishgan. Katta yer maydonlarining berilishi markazdan qochish tendensiyalarining paydo bo'lishiga olib kelgan, natijada Mali davlati tanazzulga uchragan.

O'rta asrlardagi Mali iqtisodiyoti tabiiy xususiyatga ega edi. Mali qishloq jamoasida hunarmandlarning (temirchi, duradgor, zargar, zargar, to'quvchi) mavjudligi boshqa jamoalar bilan savdo almashinuvini talab qilmas edi, chunki bu barcha jamoalarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bir xil bo'lgan. Mavjud mahalliy ichki bozorlar esa kichik joylar bilan cheklangan.

Mali davlatida tashqi savdo rivojlangan bo'lib, ular oltin, baliq, tuz, qum savdosi va mis teri savdosi bilan shug'ullangan. Mali davlati Shimoliy Afrika mamlakatlari bilan oltin savdosida yetakchilikka erishgan. Oltin savdosida podshohlar, zodagonlar, shuningdek, xizmat qiluvchi zodagonlar va qul soqchilarining boshliqlari ham ishtirok etgan. Shisha buyumlar, matolar, qurollar va boshqa hunarmandchilik buyumlari evaziga oltin xarid qilingan. Ichki bozorda esa katta miqdordagi oltin tuzga almashtirilgan.

Gʻarbiy Sudanda tuz juda qadrlangan, uni faqat oltinga almashtirish mumkin boʻlgan va bu ayirboshlash koʻpincha 1/2 nisbatda boʻlgan. Qullar mehnatidan tuzni konlardan tashishda foydalanilgan. Tuz savdosining asosiy markazlari shaharlar boʻlgan.

Tashqi savdo bir necha yirik shaharlardagi bir guruh shaxslar qoʻlida boʻlgan. Timbuktu va Jenna Mali davlatining eng muhim savdo va hunarmandchilik markazlari boʻlgan. Hunarmandlar kulolchilik, ip yigirish va toʻqimachilik, charm va qalqon yasash, qayiqlar yasash bilan shugʻullanishgan. Shaharlarda Shimoliy Afrikalik savdogarlar, voizlari va musulmon huquqshunoslarining mustamlaka manzilgohlari mavjud boʻlgan. Odatda ular alohida-alohida mahallalarda yashab, oʻzini oʻzi boshqargan.

Songai davlati yoki Gao imperiyasi va uning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi. Mali davlatining zaiflashishi bilan Songai davlati kuchaygan. Songai Mali davlatining sharqiy hududlarida joylashgan boʻlib, bir necha asrlar davomida Mali qirollariga xizmat qilgan. Bu holat XV asrning boshlariga kelib, Songai hukmdorlari Malidan mustaqil boʻlgandan keyin davom etgan. Qoʻshni qabilalarni zabt etgan songailiklar Nigerning Jenna shahrigacha boʻlgan butun oʻrta hududini oʻzlariga boʻysundirgan. Davlat hukmdorlari Barbarlar sulolasidan boʻlgan.

Savdo markazlarining sharqdan Timbuktu mintaqasiga koʻchishi, Malining siyosiy zaiflashishi natijasida Songai davlatining iqtisodiy rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratilgan. Bu voqea XV asrning oʻrtalarida, Buyuk Ali Bera hukmronligi davriga (1465–1492) toʻgʻri kelgan. 1468- yilda Ali Bera Timbuktuni, yetti yil oʻtgach yirik savdo markazi – Jenneni egallab olgan. Shuningdek, u gʻarb va janubi-gʻarbda oʻz davlatining hududini kengaytirgan, chegara qabilalari va davlatlari bilan koʻplab qoʻshinlar olib kelgan. Uning qoʻshinlari Yatenga va Gurma davlatlarini, Dogon, Barbar va Fulbe qabilalarini magʻlub etishga muvaffaq boʻlgan.

Alining asosiy maqsadi faqat yer maydonlarini bosib olish emas, balki qullarni ham qoʻlga kiritish boʻlgan. Qullar mehnatidan qishloq xoʻjalik ishlarida, ayniqsa davlat hukmdorlari, zodagonlar, harbiylar va din peshvolarining katta yer-

mulklarida foydalanish bo'lgan. Songai davlatining eng yuqori gullab-yashnashi davrida uning hududi Niger havzasini yuqori qismidan Bussa sharsharasiga qadar va shimolda Saxaradan *bobo* mamlakatlarigacha va janubdagi mosilargacha bo'lgan yerlarni qamrab olgan.

Ali Bera 1492- yil noyabrda o'tkazilgan harbiy yurishlardan birida halok bo'lgan. Uning o'g'li Bakari-Daaning qisqacha hukmronligi davrida Ali Beraning qo'mondonlaridan biri, *soninke* qabilasi vakili Muhammad Ture qarshi bo'lgan. 1493- yildagi Ango jangida Muhammad Ture Songai qiroli qo'shinlarini mag'lub etib, poytaxtni egallagan va o'zini Muhammad I (1493–1528) nomi bilan Songai davlatining qiroli deb e'lon qilgan.

Muhammad I davrida kuchli muntazam qo'shin tuzilgan. Bunga qadar, urush bo'lgan taqdirda, barcha katta yoshdagi erkaklar qo'shin safiga chaqirilgan va harbiy harakatlar tugashi bilan avvalgi kasblariga qaytarilgan. Muntazam qo'shin tashkil etilishi bilan aholining katta qismini samarali mehnatdan ajratish zarurati pasaygan, bu esa o'z navbatida mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish va mustahkamlash uchun imkoniyatlar eshigi ochgan.

1494- yilda Diag qirolligi Songai tarkibiga qo'shilgan. Mali podshohi qo'shini va Massina davlati qo'shinini mag'lubiyatga uchratgan Muhammad I o'z mol-mulkiga Malining eng yirik viloyatlaridan biri – Baganni qo'shib olgan. 1506–1507- yillarda uning qo'shinlari Mali hududiga bostirib kirib, Tekrur chegarasida joylashgan Galam podsholigiga yetib borishgan. 1512- yilda Muhammad I Bakunu viloyatida Fulbelarga qarshi yurish qilib, Nioro hududida uning qo'shinlarini tor-mor etgan. Keyin Muhammad I xausalar yashaydigan hududga harbiy yurishlarni amalga oshirgan. 1513- yilda xausalarning Katsin davlati zabt etilib, boshqa bir xausan davlati – Kebbi bilan harbiy ittifoq tuzilgan. 1515- yilda Agadez shahri va uning atroflari ishg'ol qilingan.

Fath qilingan hududlar aholisi har doim ham yangi hukmdorlar bilan kelisha olmagan. Qo'zg'olonlar bir qator joylarda bo'lib o'tgan. 1517- yilda Malining sobiq gubernatori Kama Keyta boshchiligida Bagan viloyatida ko'tarilgan qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostirilgan. Gaoning o'zida boshlangan fuqarolar

urushi asta-sekinlik bilan Songai davlatini tanazzulga uchratib, qo'shnilar tomonidan egallanishiga sabab bo'lgan.

Songai davlatining ijtimoiy tizimi qullikdan feodal munosabatlar davriga o'tish bo'lgan. Songaining alohida amaldorlari va hukmdorlarning o'zlari ziroatchilikda 300, 500 va hatto 1000 tagacha bo'lgan qulni mehnatidan foydalanishgan. Songai hukmdorlari qo'mondonlar va yuqori martabali amaldorlarga yer-mulklarni ishchi kuchi bilan birgalikda tortiq qilganlar. Bu qullar asta-sekinlik bilan qaram dehqonlarga aylanib, o'z egalariga tabiiy ijara haqini mahsulot ko'rinishida to'laganlar. Bundan tashqari, ular jon solig'i ham to'laganlar. Qullarning ikkinchi avlodi, ota-onalaridan farqli o'laroq, hech kimga sovg'a sifatida sotilishi yoki berilishi mumkin bo'lmagan. Qullarning uchinchi va to'rtinchi avlodlari erkin hisoblangan bo'lsada, ammo avvalgi egasiga iqtisodiy jihatdan qaram bo'lgan.

Songaida qullar va qaram dehqonlardan tashqari ozod dehqonlar ham bo'lib, ular jon solig'i to'lamaganlar. Biroq, ularning mulkiy holati, ular bilan davlat o'rtasidagi munosabatlar shakllari to'g'risida ma'lumot beruvchi manbalar mavjud emas. Jamiyatning ozod a'zolari va shaxsan erkin odamlar ko'pchilik bo'lib, Songai aholisining asosiy qismini tashkil qilgan. Shaharlardagi aholining aksariyati erkin fuqarolardan iborat bo'lgan. Taxminiy hisob-kitoblarga ko'ra, Songai davlati poytaxti – Gao aholisi 75 ming kishidan iborat bo'lgan.

Songaida shahar hunarmandchiligi sezilarli darajada taraqqiy etib, hunarmandchilik mahsulotlari savdoda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. «Tarix al-Fettash» yilnomasida qayd etilishicha, Timbuktudagi 26 ta tikuvchilik ustaxonalarining har birida har birida 50 tagacha ishchilari bo'lgan. Ishchilar soni ko'proq 70 dan 100 gacha bo'lgan ustaxonalar ham bo'lgan.

Songai tarixi qullarning qir necha bor qullar va yarimozod qullar qo'zg'olon ko'tarishgan. Qo'zg'olonlarning birida isyonchilar hatto Timbuktuni ham qamal qilgan. O'z xo'jayinlariga qarshi kurashda ular ko'pincha Songaiga raqib bo'lgan Tuareg va Sanxaji qabilalari bilan harbiy ittifoq tuzgan.

Mosi qabilalari asos solgan davlatlar. Milodiy I ming yillik oxirlarida Volta daryosi havzasida yashovchi *mosi* qabilalari o'rtasida dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida sinf tabaqalanishi kuchaygan. Natijada XI asrga kelib *mosi* qabilalarining Vagadugu, Yatenga va Fadai Gurma kabi davlatlari vujudga kelgan. Yatenga va Fadai Gurma dastlab Vagadugu davlatiga vassal bo'lgan. Mosi davlati XIX asrga qadar, ya'ni Fransiya mustamlakasiga aylangunga qadar mavjud bo'lgan.

Vagadugu davlati qo'shni qabilalarni bo'ysundirish natijasida vujudga kelgan. Bu davlat 16 viloyatdan iborat bo'lgan. Viloyatlarning 5 tasi to'g'ridan-to'g'ri Vagaduga hukmdoriga bo'ysungan bo'lsa, qolgan 11 ta viloyat vassal hisoblangan mahalliy sardorlar tomonidan boshqarilgan. Shuningdek, ushbu davlatga alohida *dannik* qabilalari ham kirgan. Viloyat aholisi oliy hukmdorga qat'iy belgilangan soliq to'lash va urush vaqtida qo'shin uchun jangchi yetkazib berishga majbur bo'lgan.

Hukumatda 16 nafar amaldordan iborat kengash mavjud bo'lib, ularning lavozimlari merosiy bo'lgan. Ushbu yuqori martabali amaldorlarning barchasi, xuddi oliy hukmdor kabi, ulkan yer-mulk va asir qullarga ega bo'lgan. Vagadugu, Yatenga kabi yirik aholi manzilgohlarida qul bozorlari bo'lgan.

Vagadugu hukmdorlari yuqori ma'muriy lavozimlarga ham qullarni tayinlab, ularni urug' zodagonlari vakillari bilan solishtirgan. Saroy xo'jaligi va tashqi aloqalar bo'yicha eng muhim maslahatchilar, otxona boshliqlari, suvoriy qo'riqchilar va saroy qullari boshliqlari hukmdorga sodiq bo'lgan qullardan tayinlangan. Hukmdorlar ularning yordamida urug' zodagonlarining ayirmachilik va fitna uyushtirishlarining oldini olishga harakat qilgan.

Mosilarning ikkinchi yirik davlati Yatenga poytaxti Gursi tog'larida joylashgan. Yatenga XII asrda Vagaduganing vassali bo'lgan Zandoma knyazligidan kelib chiqqan. XIII–XIV asrlarda mazkur davlat Songai imperiyasi va Mali davlati hisobiga o'z hududlarini kengaytirgan.

Yatenganing siyosiy jihatdan tuzilishi Vagaduguniki singari bo'lib, ma'muriy boshqaruv ko'psonli xodimlardan iborat bo'lgan. Viloyat rahbarlari

hukmdor tomonidan tayinlangan va ularning lavozimlari merosiy bo'lgan. Ular *mosi* qabilasi qishloqlaridan maxsus tayinlanganlar. Bosib olingan hududlardagi qishloq boshliqlaridan tashqari mahalliy zodagonlar vakillaridan tayinlangan «yer egalari» ham bo'lgan. «Yer egalari» nizolarni hal qilishda ruhoniylar va hakam vazifalarini bajargan.

Yatenga shahrida doimiy soliq tizimi mavjud bo'lib, ular asosan *nionose, samo, diula, fulbe* singari zabt etilgan qabilalardan olingan. Mosilar soliq to'lamagan. Karvon savdosidan bojxona yig'imi sifatida don, tuz va qoramol olingan.

Tekrur, Djolof, Futa-Toro davlatlari. Senegalning quyi va o'rta oqimi hamda hozirgi Mavritaniyaning janubiy qismida uzoq vaqtlardan buyon *Volof* va *Serer* qabilalari istiqomat qilgan. Keyinchalik bu yerda *Fulbelar* va ularga qarindosh bo'lgan *Tukulerlar* paydo bo'lgan. VIII asrda ushbu hududda vujudga kelgan Tekrur davlati Futa Toro viloyati, Voloflar va Sererlar joylashgan hududlarda hukmronlik qilgan. VIII asr oxiriga qadar Tekrur davlatida *Sal* urug'idan chiqqan sulola hukmronlik qilgan.

O'sha vaqtda Tekrur hududida bir qator shahar savdo markazlari paydo bo'lgan. Atlantika okeani sohilidagi Avlilda – tuz va anbar⁵ bozori, Seneganda paxta matolari bozori bo'lgan.

VIII asr o'rtalarida Tekrurning sharqiy viloyatlari *Gidimak* va *Galam Soninke* qabilalari tomonidan mustamlaka qilinib, u yerda bir nechta aholi manzilgohlari tashkil etilgan. Gananing yuksalishi bilan ushbu hududlar unga qaram bo'lib qolgan.

IX asrning boshlarida Tekrurda hokimiyat tepasiga islom dinini qabul qilgan Fulbelarning *Dyago* sulolasi kelgan. Fulbelarning Tekrur ustidan hukmronligi XI asrga qadar davom etgan. Aftidan, *Tukulerlar* qo'zg'oloni natijasida Manna hokimiyat tepasiga kelgan, uning birinchi shohi *Uar Diadie* (vafoti 1040- yilda)

⁵ Anbar – oq va qo'ng'ir rangli mumsimon xushbo'y modda. Uvalanadigan moyli massa bo'lib, suyuqlanish temperaturasi 60°, suvda erimaydi, spirt, efir, hayvon moylarida yaxshi eriydi. Kashalot ichagidan olinadi; kashalotlar yashaydigan dengiz va okeanlar yuzidan ham yig'ib olinadi. Bu parfyumeriya sohasida juda mashhur va hidni nazorat qiluvchi vosita sifatida ishlatiladi.

islomni qabul qilgan va Galam viloyatidagi Tukulerlar va Soninkalarni majburan ushbu dinga kirgizgan. Uning o‘rinbosarlari Almoravidlar bilan ittifoq tuzishib, marokashliklarning Ganaga qarshi harbiy yurishlarida ishtirok etishgan.

XIII asrda Mali qiroli Sundiata mag‘lubiyatga uchraganidan so‘ng, Soso davlati qo‘shini 1250- yilda Tekrurga yurish qilgan. Ular hukmron sulolaga dushman bo‘lgan Tukulerlar urug‘i Deniankaning yordamiga tayanib, mavjud hokimiyatni ag‘darib tashlaganlar va yuz yil davomida Tekrur ustidan hukmronlik qilgan.

Taxminan 1350- yillarda Tekrurda Ndyadyan Ndyaya boshchiligidagi voloflar qo‘zg‘oloni boshlangan. Voloflar mustaqil Jolof davlatini tuzgan. Zaiflashgan Tekrur bilan urush natijasida voloflar Futa Toroning butun hududini o‘z mulklariga qo‘shib olgan. Jolof davlati Senegalda XIV asrgacha hukmronlik qilgan.

Futa Toro fulbelari 1520- yilga kelib Jolof hukmronligiga qarshi isyon ko‘tarishib, mustaqillikni qo‘lga kiritgan. Hokimiyat tepasiga kelgan isyonchilar rahbari Koli Galadio Bambuk qirolligining oltinga boy hududlarini egallamoqchi bo‘lgan, biroq mag‘lubiyatga uchragan. Shundan so‘ng u serer qabilalarini Joloflarga qarshi bosh ko‘tarishiga muvaffaq bo‘lgan. Ushbu urush natijasida Jolof hududlari qisqarib ketgan. Galadio sulolasi Futa Toroda 1776- yilgacha hukmronlik qilgan.

O‘rta asrlardagi Tekrur, Jolof va Futa Toro qabilaviy tuzum munosabatlarini saqlagan dastlabki feodal davlatlar edi. Jamiyatning asosini katta patriarxal oilalar tashkil qilgan. Bunday patriarxal oilalar hududiy jamoalarga birlashgan. O‘rta asrlardagi Senegal davlatlarida ziroatkor volof va sererlarning ko‘chmanchi chorvador fulbe va tukulerlar bilan o‘zaro mahsulot almashinuviga asoslangan ichki bozor vujudga kelgan.

Senegalda davlat shakllanishining beqaror bo‘lishiga turli etnik elementlar, ko‘chmanchi va o‘troqlar, ibtidoiy dinga e‘tiqod qiluvchilar bilan musulmonlar o‘rtasidagi doimiy kurash salbiy ta‘sir ko‘rsatgan.

Xausa davlati. Songai davlatining sharqiy chegaralaridan to Chad ko'lining g'arbiy sohillarigacha bo'lgan ulkan hududda Xausa qabilalari yashagan. Xausa Markaziy Sudaning ushbu qismida uzoq vaqt yashaganligi XIII asrga oid tarixiy manbalarda ham aks etgan. Ushbu hududga birinchilardan bo'lib kelgan arab sayyohlarining ma'lumotlariga ko'ra xausalar madaniy va ijtimoiy jihatdan yuqori darajada rivojlangan. Xausalarga tegishli hududlarda tabaqaviy jamiyat allaqachon shakllanib bo'lgan. Hunarmandchilikning dehqonchilik va chorvachilikdan ajralib chiqarish jarayoni sodir bo'layotgan edi. Savdo-sotiq keng rivojlangan. Xausa hunarmandchiligi ixtisoslashuvning yuqori dajasiga yetgan, ayniqsa to'qimachilikda.

Xausan matolari va teri mahsulotlari butun markaziy va g'arbiy Sudan bo'ylab keng tarqalib, hattoki Gvineya qirg'oqlaridagi chekka hududlarigacha yetib borgan.

Xausa davlatlarining ijtimoiy tuzilishida quldorlik katta ahamiyatga ega bo'lgan. Qul mehnatidan foydalanish nafaqat dehqonchilikda, balki hunarmandchilikda ham keng tarqalgan. Shu bilan birga, Xausa jamiyatida urug'-qabila tizimining qoldiqlari qayd etilgan.

Garchi arab manbalari bilan bir qatorda Xausa tarixiy yilnomalarining katta qismi saqlanib qolgan bo'lsada Xausa shahar-davlatlarining o'ziga xos tarixi yetarlicha aniq emas. Xausa yilnomalarida alohida shahar-davlatlarning vujudga kelishi VIII–X asrlar bilan belgilangan. Xausa tarixida Daura, Kano, Zariya, Gobir, Katsina, Kebbi, Vangara davlatlari alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Ularning barchasi Sharqiy G'arbiy Sudanning muhim madaniy va iqtisodiy markazlari bo'lgan.

Iqtisodiy jihatdan rivojlangan Xausan davlatlaridan biri Kano bo'lgan. U Markaziy Sudanning eng muhim savdo yo'llari chorrahasida joylashgan bo'lib, nafaqat Shimoliy Afrika (Tunis, Liviya), balki G'arbiy Afrikaning janubidagi mamlakatlar (hoz. Gana, Janubiy Nigeriya) bilan ham savdo aloqalarini o'rnatgan. Ayniqsa Gonja davlati (hoz. Gana) bilan kola yong'oqlari savdosi rivojlangan.

Xausan yilnomalariga ko'ra, Kano davlatning shakllanishini XI asrga to'g'ri keladi. XIV asrda Xausaning boshqa davlatlaridagi singari Kanoda ham manding savdogarlari ta'siri ostida islom dini targ'ib qilingan. Biroq, islom dini faqat hukmron tabaqa va shaharliklar orasida tarqalgan, qishloqlar aholisi esa ruhlarga e'tiqod qilishgan.

XIV asrdagi Kano qirollari tajovuzkor siyosat olib borganlar. Shunday qilib, Yaji hukmronligi (1349–1385) davrida kororofga qarshi bir necha yurishlar amalga oshirilgan. Kanajeji hukmronligi davrida (1390–1410) Kano qo'shinlari bir muncha vaqt xausaning Zariya davlatini egallab turgan.

XV asrning birinchi yarmida Kano Bornu Sultonligiga siyosiy jihatdan qaram bo'lib qolgan, lekin o'sha asrning ikkinchi yarmida, ayniqsa Yakubu (1452–1463) va Rimfa (1463–1490) hukmronligi davrida Kano bu vassallikdan qutulishga muvaffaq bo'lgan. Bu davrda Kano iqtisodiy va madaniy jihatdan gullab-yashnagan. Yangi poytaxt qurilib, unda katta binolar va masjidlar bunyod etilgan. Kano ulkan tosh devor bilan o'ralgan.

Rimfa Katsin davlatini zabt etishga urinib ko'rgan. Biroq, bu urush tanafuslar bilan 70- yil davom etgan. Zariyaga qarshi ham urish davom etgan, bundan foydalangan Songai qirolligi osonlik bilan nafaqat Katsino va Zariyani, balki Kanoni ham egallagan. Uchala davlat ham yarim asr davomida Songaiga har yilda boj to'lash majburiyatini olgan. Katsina Nil vodiysidan Mali qirolligiga bo'lgan karvon yo'lidagi muhim savdo nuqtasi bo'lgan. Davlatning paydo bo'lishi XI asrga borib taqaladi. Katsinaning iqtisodiy holati yaxshiligi uchun Mali bir necha bor uning ustidan nazorat o'rnatishga uringan. Ushbu urinishlar ayniqsa XIV asrda kuchaygan. Bu vaqtga kelib islom dinining mamlakatiga kirib kelishi tezlashgan. XV asrda Katsina Bornuning bosqinchilik siyosatiga duch kelgan. Shunday qilib, Katsina qiroli Saga Rana (1431–1480) Bornuni o'z homiysi sifatida tan olishga va har yilda 100 nafar qulni boj tarzida to'lashga majbur bo'lgan.

Katsina Kano, Kebbi va Jukun bilan uzoq muddatli urushlar olib borgan. Savdo-sotiq sohasidagi eng asosiy raqib Kanoning zaiflashuvi Katsinaga Markaziy Sudandagi savdodagi barcha ustunlikni bergan. 1649- yilda Katsina qiroli Rana

Xassan Kano ustidan qat'iy g'alaba qozongan va Jukun (Kororof) qirolligi bilan tinchlik shartnomasini tuzgan. Bu ittifoq XVII asrning oxirigacha, ya'ni Jukunlar Katsinani bosib olgunga qadar davom etgan.

Aholisi Songai va Xausa qorishuvidan iborat bo'lgan Kebbi qirolligi Nigerning chap sohilida Zamfara va Dandi oralig'ida joylashgan. Bu Xausan shahar-davlatning ashaddiy raqibi bo'lgan. Kebbi Songai davlatiga qarshi kurash natijasida, ya'ni 1515- yilda sardorlardan biri Kante songai qo'shini bo'linmalarini mag'lubiyatga uchratganda paydo bo'lgan. Kebbi juda kuchli armiyaga ega bo'lgan, u XVI asrda Bornu sultonining armiyasini mag'lubiyatga uchratgach to 1805- yildagi fulbelar istilosiga qadar o'z mustaqilligini saqlab qolgan.

Xausan shahar-davlatlarining eng xavfli raqiblari Songai qirolligi bilan Bornu sultonligi edi. Bu ikki davlat Xausa shohlari o'rtasidagi savdo va siyosiy raqobatdan mohirona foydalanishgan. Ayniqsa Kebbi va Xausaning boshqa davlatlari o'rtasidagi raqobat kuchli bo'lgan. Shu bilan birga, Kebbi ko'pincha asosiy dushman – Songai qirolligi tomonida turib harakat qilgan. Faqat XVI asrda, ya'ni Songai qirolligi parchalanayotgan davrda, Xausa davlatlari o'zlarining mustaqilligini qayta tiklagan. Bunga turli xausa qabilalarining yagona xalq bo'lib shakllanishi jarayoni ham yordam bergan.

Kanem va Bornu davlatlari. Chad ko'li havzasi Afrikaning qadimiy tamadduni markazlaridan biri bo'lgan. Uni yaratishda Kanembu va Kanuri xalqlari asosiy rolni o'ynagan. Kanembu xalqi ko'lning sharqida, Kanurilar esa g'arbiy qirg'og'ida yashagan. VIII asrda Kanembu xalqi asos solgan Kanem davlati haqidagi yozma manbalar bizgacha yetib kelgan. Ushbu davlatning poytaxti Njimi shahri bo'lgan. Xum hukmdorligi davrida, ya'ni 1085–1097- yillarda Kanem xalqi islom dinini qabul qilgan. Kanem hukmlarining keng istilochilik siyosati mana shu davrga to'g'ri kelgan. Uning muvaffaqiyatiga Kanemning harbiy qo'shini yaqindan yordam bergan. Piyoda jangchilar bilan birga ilk marotaba suvoriylardan ham foydalanilgan. Chad ko'li atrofidagi etnik guruhlarining bo'ysundirilishi natijasida Kanem davlati hududi sezilarli darajada kengayib, Afrikadagi eng yirik davlatlardan biriga aylangan. XIII asr Kanemning siyosiy jihatdan qudratli bo'lgan

davri hisoblanadi. O‘ttiz minglik Kanem suvoriylari qo‘shni qabilalarni vahimaga solgan. Kanem hududi shimolda Fetsian (Liviya), janubda – Dikoa, sharqda – Vaday, g‘arbda esa Niger (vassal bo‘lgan Xausa davlatlari hududi) daryosigacha kengaygan. 1257- yilda Kanem hukmdori Tunis bilan diplomatik aloqalarni o‘rnatgan.

Kanemning istilochilik siyosati zabt etilgan qabilalar qarshiligiga uchragan. Natijada *kanuri* va *teda* qabilalari isyon ko‘tarishgan. Shu bilan birga qo‘shni *bulla* qabilasi boshchiligida tuzilgan harbiy ittifoq Kanemning sharqiy chegaralariga hujum qilgan. XIV asr oxirida ular hatto Kanem poytaxti Njimi shahrini egallab olishgan. Natijada Kanem hukmdori Onar (1394–1398) mamlakat hududini tark etib, Chad ko‘lining g‘arbiy sohiliga chekinishga majbur bo‘lgan. XIV oxirida vujudga kelgan yangi davlat Bornu deb nomlangan.

Yoruba davlati. Nigeriya va Dagomeyaning janubiy sohillari qadimiy Afrikaning madaniy markazlaridan bo‘lgan. Yevropaliklarning paydo bo‘lguniga qadar ushbu hudud tashqi olamdan deyarli uzilgan xolda rivojlangan. Mahalliy va Yevropa tarixiy manbalarida ushbu hudud xalqlarining XV asrgacha bo‘lgan tarixiga doir ma'lumotlar deyarli uchramaydi. Arxeologik qazishmalar natijasida qo‘lga kiritilgan moddiy manbalar ushbu hudud xalqlarining madaniy rivojlanish darajasi yuqori bo‘lganligidan dalolat beradi. Benin, Nupe, Ile va Ifedan topilgan bronza va sopol haykallar buni tasdiqlaydi. Yoruba shaharlarida bir necha yuz ming kishi istiqomat qilgan. Haykallar bilan bezatilgan ibodatxona va katta binolar bo‘lgan.

XI asrda Yoruba davlatlarining ijtimoiy hayotida feodal munosabatlar elementlari urug‘-qabila va quldorlik tizimi bilan birga mavjud bo‘lgan. Yoruba iqtisodiyotining asosini dehqonchilik tashkil etgan. Hunarmandchilik yuqori darajada taraqqiy etgan. Yorubada ishlab chiqarilgan mahsulotlar butun Gvineya qirg‘oqlari bo‘ylab sotilgan. Ayniqsa to‘quvchilik, ko‘nchilik va shishasozlik, metallsozlik, kulolchilik va badiiy kulolchilik rivojlangan. Sex ko‘rinishidagi ixtisoslashtirilgan ustaxonalar mavjud bo‘lgan. Yoruba davlatlarining eng yirigi Oyo IX–X asrlar o‘rtasida tashqil topgan. Xalq og‘zaki ijodiga ko‘ra yoruba xalqi

o'z ajdodlari Odudvani ilohiylashtirganlar va keyinchalik uni yer ma'budi deb tan olganlar.

Yoruba qabilalari yetakchilaridan biri Odede «*alafin*» (uy xo'jayini) unvonini olgan, keyinchalik bu nom Yoruba hukmdorlarining nomiga aylangan. Davlatning yangi poytaxti Oyo shahri bo'lgan. Nafaqat Yoruba qabilalari, balki butun Nigeriya janubidagilar uchun Ife shahri diniy markaz vazifasini bajargan.

Oyo monarxiya davlati bo'lib, uni fuqarolik va harbiy rahbari *alafin* boshqargan. Uning hokimiyati zodagonlar kengashi bilan cheklangan. Kengash rahbari lavozimi merosiy bo'lgan. Kengash ma'muriy va oliy sud funksiyalarini birlashtirib, har qanday odamga, hatto hukmdorning o'ziga ham o'lim jazosini tayinlashi mumkin bo'lgan.

Shaharlar ikki yil muddatga tayinlanadigan maxsus boshliqlar tomonidan boshqarilgan. Ular o'z navbatida qishloq oqsoqollari orasidan tayinlangan. Shaharlarda amaldorlardan iborat ma'muriy kengashlar mavjud bo'lgan. Ma'muriyatda hukmdorning bosh maslahatchisi va qo'shin qo'mondoni muhim rol o'ynagan.

Oyo doimiy soliq tizimiga ega bo'lgan. Davlatning asosiy daromadini dehqon va hunarmandlardan olinadigan soliqlar hamda shahar bozorlarida sotiladigan tovarlardan undiriladigan yig'imlar tashkil etgan.

Efiopiya. Efiopiya Afrikaning uzoq tarixga ega davlatlaridan biridir. Efiopiyaning shimolida qadimda shimoliy-sharqiy Afrikadagi savdo yo'llari chorrahasida joylashgan qudratli Aksum davlati bo'lgan.

Aksum aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan. Dehqonlar tariq, arpa, bug'doy, shakarqamish va yog' olinadigan ekinlar yetishtirgan, bog'dorchilik sezilarli darajada rivojlangan. Qishloq xo'jaligi mehnat qurollari juda sodda bo'lgan edi va ekin maydonlari ham ko'p bo'lmagan. Hududning katta qismini o'rmonlar egallagan. Hunarmandlar turli matolar, charm buyumlar tayyorlaganlar, kulolchilik va temirchilik bilan shug'ullanishgan, novdalardan turli xil uy-ro'zg'or buyumlarini to'qishgan.

Aksumning asosiy savdo markazi sifatida mashhur bo'lgan. Aksumda yunon savdogarlarining katta manzilgohi bo'lgan. Aksumning yunon-rim dunyosi bilan aloqalari uni yunon madaniyati ta'siriga tortgan.

Aksum IV asrda gullab yashnagan. Efiopiya qirollari – *neguslar* Janubiy Arabiston qirg'oqlarigacha bo'lgan hududlarda hukmronlik qilgan. Xuddi shu davrda Aksum qadimgi Sudan qirolligi Meroni o'ziga bo'ysundirgan. Aksumning Vizantiya imperiyasi bilan yaqin tijoriy va madaniy aloqalarning o'rnatishi, keyinchalik milodiy 333- yilga kelib hukmdorlar bilan yuqori tabaqa vakillari tomonidan nasroniylarning qabul qilinishiga sabab bo'lgan.

VII asrda savdo yo'llarining Arab savdogarlari tomonidan egallanishi Aksum qulay boshlagan. Hududdagi siyosiy vaziyat ham o'zgargan. Arablarning siyosiy ekspansiyasi natijasida Aksum nafaqat yakkalanib qolgan, balki Arabiston janubidagi mulklarni qo'ldan chiqarib, arablar tomonidan hujumga uchragan. Negus Armax tomonidan islomning qabul qilinishi arablar istilosining oldini olgan. 630–640- yillarda arablar Adulis portini vayron qilib, Aksumni tashqi dunyodan uzib qo'yishgan. Bu esa mamlakatning uzoq vaqt davom etgan iqtisodiy va madaniy tanazzuliga olib kelgan.

Qizil dengiz sohillari va Somali xalqlarining islomlashtirilishi va u yerda arab amirliklarining vujudga kelishi Efiopiyaning janubiy hududlaridagi *galla* qabilalariga ta'sirini ko'rsatgan, Aksumning Sharqiy Afrika bozorlari bilan savdo aloqalarini deyarli to'xtatib qo'ygan.

VII–X asrlarda aksumliklar asta-sekin Abissin yassitog'larida tarqalgan. Bu jarayon bir necha asr davom etgan. Aksum qirollarining markaziy hokimiyati asta-sekin zaiflashgan. Aksum «*negus*»i taxti uchun bo'linib ketgan viloyatlar hokimlari – *rasalar* o'rtasidagi tanafussiz kurash boshlangan.

X asrda Efiopiyaning qadimiy poytaxti Aksum vayron qilinib, ushbu davlat barham topgan. Markaziy Efiopiyadagi hokimiyat yahudiylarni qabul qilgan yangi sulola qo'lga o'tgan. Ehtimol, bular hanuzgacha Efiopiyada yashayotgan yahudiylarning – *falash* qabilalari bo'lishi mumkin. Efiopiya yilnomalarida esa X–XII asrgacha bo'lgan davrga oid ma'lumotlar mavjud emas.

XII asrda mamlakatda hokimiyat Lasta viloyatining feodal zodagonlaridan kelib chiqqan nasroniy Zagve sulolasiga o'tgan. Davlat poytaxti ham u yerga ko'chirilgan. Bu sulola bir asr davomida hokimiyatni egallab turgan. Ushbu sulolaning eng mashhur hukmdori Lalibala o'rta asrlardagi Efiopiya me'morchiligining ajoyib yodgorligi – qoyaga o'yilgan mashhur xristian cherkovini barpo ettirgan.

XIII asrda Sulaymon sulolasi hokimiyatga kelgan. Ushbu sulolaning birinchi qiroli yekun-Amlak (1270–1285) davrida Efiopiya poytaxti mamlakat janubidagi Shoa viloyatidagi Ankober shahriga ko'chirilgan.

O'rta asrlardagi Efiopiyaning siyosiy tizimi feodal ierarxiyasiga asoslangan edi. Viloyat «rasa»sidan tortib kichik ma'muriy hudud rahbariga qadar bo'lgan har bir hukumat amaldori feodal xo'jayin bo'lib, yig'ilgan soliqlarning bir qismini o'zida olib qolgan. Shuningdek, dehqonlarning mehnatidan foydalangan va o'z hududida cheksiz hokimiyatga ega bo'lgan. Har bir hukmdor o'zida siyosiy, harbiy, sud, politsiya va soliq-byudjet vazifalarini birlashtirgan. Viloyat hokimi bo'lgan «rasa»lar amalda harbiy va iqtisodiy hokimlikka ega bo'lgan.

Efiopiya davlatining chegaralari shimolda Debora (Asmara janubidan 25 janubda), janubda esa Avash daryosigacha, g'arbda Tana ko'ligacha, shimoli-g'arbda Sudanning Mazon (bu davlat Efiopiyaning vassali bo'lgan) qirolligigacha bo'lgan. Janubi-g'arbiy tomondan Abbai daryosining ortida Uollega, Znarya, Xadiya, Kaffa kabi «butparast» davlatlarga qo'shni bo'lgan. Garchi ular Efiopiya «negu»siga o'lpon to'lagan bo'lsalar ham, aslida mustaqil bo'lganlar. Sharqda Efiopiya Somalining musulmon amirliklari bilan chegaradosh bo'lgan. XIV asrdan boshlab Efiopiya Somali musulmon amirliklari va *galla* amirligi Xararning qo'shinlari tomonidan muntazam hujumlarga uchragan.

Dehqon yer egaligi va yerdan foydalanish jamoaviy xususiyatga ega bo'lgan. Efiopiya jamoasi – *addi* a'zolari o'rtasida yerlar vaqti-vaqti bilan qayta taqsimlab turilgan. Feodalizmning rivojlanishi davrida yerdan foydalanishning jamoaviy shakllari buzilganligi kuzatiladi. Shunga qaramay, jamoa a'zolari uchun ajratilgan

yerlardan tashqari, jamoa rahbarining qarori bilan jamoa a'zosi bo'lmaganlarga ham foydalanish uchun yerlar berilgan.

Negus va yirik feodallar tomonidan belgilangan vazifalarni bajarganligi uchun ayrim shaxslarga merosiy yerlar – *gult* berilgan. Qoidaga ko'ra *gult* shaxsiy emas, balki oilaga tegishli bo'lgan, ammo daromadning barcha yoki faqat bir qismiga nisbatan neguslar tomonidan ta'minlanadigan shaxsiy gultlar ham bo'lgan.

Negus barcha yerlarning egasi hisoblangan. Feodal parchalanishi davrida ayrim viloyat hokimlari – rasalar ham o'ziga tegishli hududdagi yerlar egasi hisoblangan. Efiopiya cherkovi eng yirik yer egalaridan bo'lgan. Cherkov yerlariga egalik ham feodal ierarxiyasi qoidalari asosida qurilgan. Cherkov yerlarining muhim qismida qullar mehnatidan foydalanilgan.

Feodallarning yerlarida ijarachi dehqonlar va tengsheriklar ishlashgan. Qul mehnatidan asosan, feodal shaxsiy xo'jaligida foydalanilgan.

O'rta asrlarda Efiopiyada keng soliq tizimi mavjud bo'lgan. Davlat bojlari miqdori o'ndan bir qismga teng bo'lgan. Viloyatlarda mahalliy soliq shakli mavjud edi. Feodal vazifalarning maxsus turi *dergo* bo'lgan. Bu vazifa markaz va viloyatdagi amaldorlar hamda davlat choparlarini bepul oziq-ovqat bilan ta'minlashdan iborat bo'lgan.

Mehnat majburiyati juda qiyin bo'lgan. Feodallar to'rt kunda bir marta dehqonlar mehnatidan foydalanishlari mumkin bo'lgan. Ular dehqonlarning mehnatidan yo'l qurishda va yuklarni tashishda foydalangan.

O'rta asrlar Efiopiyasida qul mehnatidan asosan uy ishlarida foydalanilgan. Tirikchilikning dastlabki usuli, kuchsiz mehnat taqsimoti va savdo aloqlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi mamlakatning ayrim viloyatlarida ekspluatatsiyaning ushbu shaklini saqlanib qolishiga sabab bo'lgan.

Ushbu hayotiy shakldagi tirik qolish uchun ibtidoiy qishloq xo'jaligi, mehnatning zaif taqsimlanishi va mamlakatning ayrim mintaqalari o'rtasidagi savdo aloqlarining etarli darajada rivojlanmaganligi sabab bo'lgan edi.

Uy qullari mehnatidan asosan, hunarmandchilikda, feodal mulkining ehtiyojlari uchun mo'ljallangan to'quv, ip yigirish, temirchilik, donni maydalash

kabi ishlarda foydalanilgan. Qul mehnatidan bozor uchun mahsulot ishlab chiqarishda foydalanilmagan.

Qishloq xo'jaligida qullikdan qaram dehqonlikka o'tish davri shakllari yaratilgan. Bu qullarning yer, mehnat qurollari va chorva mollari bilan ta'minlanganligi, ishlab chiqarilgan mahsulotning ma'lum qismini yetkazib berish majburiyati bilan bog'liq. Yer faqat ishlov berish uchun ajratilgan. Bunday vaziyatda, qul qaram dehqon holatida bo'lgan.

Quldorning qulga nisbatan egaligi Efiopiya qonunlari bilan cheklangan. Qulni xo'jayini tomonidan o'ldirish jinoyat hisoblanib, ozod kishining o'ldirilishi bilan tenglashtirilgan. Qul o'z egasi haqida sudga shikoyat qilishi mumkin bo'lgan. Nasroniy qulni sotish mumkin bo'lmagan.

Mamlakatning feodal parchalanishi, ko'plab ichki bojxona to'siqlari va ichki savdo yo'llarida xavfsizlikning yo'qligi savdo rivojlanishiga to'sqinlik qilgan. Karvon savdosi keng tarqalgan. Savdogarlar davlat va feodallarning qo'llab-quvvatlashidan foydalanmagan, chunki ularning aksariyati musulmonlar bo'lgan. Savdogarlar karvonlari ko'pincha mahalliy feodallar tomonidan talon-taroj qilingan, bu esa savdo aloqalarining kengayishiga xalaqit bergan.

Mavzuga doir savollar:

1. Rivojlangan o'rta asrlarda Afrika davlatlari qishloq xo'jaligida asosan qanday mahsulotlar yetishtirilgan?
2. G'arbiy va markaziy Sudanda ijtimoiy munosabatlar qanday ko'rinishda bo'lgan?
3. Soninke xalqi va uning davlatchiligining o'ziga xos tomonlari qanday edi?
4. Gana davlati va barbar qabilalarining munosabatlari qanday bo'lgan?
5. Almoravidlar imperiyasining mintaqada tutgan o'rni qanday bo'lgan?
6. Mali davlati asosini qaysi qabilalar tashkil etgan?
7. Gao imperiyasida ijtimoiy-iqtisodiy hayotnqanday darajada bo'lgan edi?
8. Mosi qabilalari asos solgan davlatning o'ziga xos tomonlari nimalarda namoyon bo'ladi?

9. Tekrur, Djolof, Futa-Toro davlatlarining o'zaro munosabatlari qay ko'rinishda bo'lgan?

10. Xausa davlati iqtisodiy ahvoli qay darajada edi?

11. Kanem va Bornu davlatlari aholisi qaysi dinga e'tiqod qilishgan?

12. Yoruba iqtisodiyotining asosini qanday xo'jalik tashkil etgan?

13. Aksumliklar VII–X asrlarda qaysi hududlarni egallashgan?

III BO'LIM. SO'NGGI O'RTA ASRLAR TARIXI.

XVII BOB. SO'NGGI O'RTA ASRLARDA XITOIY.

Min sulolasining zaiflashuvi. XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida Min sulolasi to'la tushkunlikka yuz tutgan. Bu «dehqonlar» sulolasining dastlabki davrlarida mavjud bo'lgan ayrim demokratik g'oyalar allaqachonlar tugab ketgan edi. Min sulolasi vaziyat yomon tarafga o'zgarib, o'zidan oldingi sulolalar singari oddiy rasmiyatchilikka asoslangan tuzumga aylangan edi. XVI asr boshlaridan e'tiboran davlatni idora qilish ishlari tepasida davlat xazinasini talagan va shu tariqa juda katta boylik orttirgan imperator haramining xodimlari bo'lgan mahramlar turgan. Haddan tashqari o'sib ketgan ma'muriy-buyruqbozlik davlat boshqaruvi, dabdabali imperator saroyining nihoyatda katta chiqimlari va Yaponiya bilan bo'layotgan urush yangidan yangi soliq daromadlarini talab qilgan. Birgina XVII asrning ikkinchi o'n yilligida barcha davlat soliqlarining hajmi shundan oldingi o'n yillardagiga nisbatan 50% ko'paygan. Davlat soliqlari va buning ustiga mahalliy feodallar, sudxo'rlar va amaldorlar foydasiga olinadigan har xil og'ir to'lovlar tufayli dehqonlar va shahar hunarmandlarining tinkasi qurigan.

Xalq ommasi tabiiy ofatdan: suv toshqinidan, takrorlanib turadigan qahatchilikdan, ocharchilikdan, yuqumli kasalliklardan azob chekishgan. XVII asrning birinchi yarmida Xitoy xalq ommasining hayoti doimo to'yib ovqat yemaslik, odamxo'rlikkacha borib yetgan ochlik, aholi o'limining avj olishi bilan xarakterlanar edi. Shu bilan birga XVII asr boshlarida Xitoyning xalqaro ahvoli juda yomonlashgan. Shimolda, Sungari daryosi havzasida yashovchi manchjur qabilalari taxminan 1606- yilda birlashgan. 1625- yilda manchjurlar Mulkdenni va deyarli butun Lyaodun yarim orolini bosib olganlar. 30- yillarda Koreya manchjurlarga vassal – qaram bo'lib qolgan. Manchjurlarning Xitoydagi shimoliy viloyatlarga hujum qilishlari odat bo'lib qolgan. Min hukumati varvarlarga zarba berishga qodir emasligini ko'rsatdi. Bu esa xalq ommasining boshiga yangi kulfatlar keltirar va ularning hayotini chidab bo'lmaydigan darajada juda tang qilib

qo'ygan. Ommaning mavjud tuzumdan noroziligi kuchaya borib, oqibat natijada dehqonlarning juda katta urushiga aylangan va bu urush Min sulolasini halokatga olib kelgan.

XVII asrning 30–40- yillarida Xitoydagi dehqonlar urushi. Dehqonlar harakatining boshlanishiga 1628- yildagi ochlik turtki bo'lgan. Shinsi bilan Shansi viloyatlarida bu ochlik, ayniqsa kuchli bo'lgan. Bu viloyatlarda boshlangan harakat 1632- yilda markaziy Xitoyning boshqa viloyatlariga tarqalgan. Qo'zg'olon Xuanxe bilan Yanszi daryolari oralig'idagi hamma yerlarga yoyilgan. Xenan, Xubey, Anxoy, Shandun, Syoguan viloyatlarida bu qo'zg'olon ayniqsa kuchli bo'lgan. Dehqonlarning qurolli guruhlarida bir necha o'n minglab qo'zg'olonchi bo'lgan.

Lekin, qo'zg'olon tarqoq bo'lganligidan hech qanday natija bermagan. 30-yillarning ikkinchi yarmida qo'zg'olon bir qadar pasayib ham ketgan. Qo'zg'olonchi guruhlardan bir qismini hukumat qo'shinlari tor-mor keltirgan.

Hukumat qo'shinlari manchjurlarning shimolidagi urushda band ekanida dehqonlar qo'zg'olonining yangi to'liqini 1641- yilda yana boshlanib ketgan. Dehqonlarning yo'l boshchisi oddiy qishloq temirchisi Li Szi Chen bo'lgan. 1639-yildayoq Li Szi Chen qo'zg'olonchilarning katta qo'shinini tashkil qila boshlagan, 1640–1643- yillarda u bir qancha yirik shaharlarni bosib olgan hamda Mo'g'ulistondan dengizgacha, Xuanxe daryosi vodiysidan Yanszi daryosi vodiysigacha bo'lgan juda katta hududni nazorat qilib turgan, qo'zg'olonchilarning poytaxti Sian (sobiq Chanan) shahri bo'lgan. Li Szi Chen o'zini imperator deb e'lon qilgan. 1644- yilda Li Szi Chen shimolga yurish tashkil qilib, Pekinni egallagan. Min sulolasining oxirgi imperatori o'zini o'zi o'ldirgan. Buyuk Shimoliy poytaxni egallagan Li Szi Chen Min zodagonlari va yuqori amaldorlarning vakillaridan qattiq o'ch olgan. Ko'pgina feodallar, shu jumladan, imperator xonadonining bosh mahramlari qatl etilgan, ularning mol-mulklari esa musodara qilingan.

Yangi hukumat dehqonlardan soliq olmagan, qo'shin va davlat boshqaruvini saqlash uchun zarur mablag'lar, asosan feodal yer egalariga hamda eng badavlat

shaharliklar – savdogarlar va sudxo‘rlarga ko‘plab soliq solish orqali undirib olingan. Biroq, Li Szi Chen Pekinda faqat 42 kun turgan. Shundan keyin u poytaxtni tark etishga majbur bo‘lgan. Xitoy feodallari, Min sulolasi tarafdorlari, qisman esa Min sulolasiga muxolifatda bo‘lgan feodallar dehqonlar harakatining avj olishidan hamda hukumat tadbirlaridan qo‘rqib ketib, tashqi dushmanlar – manchjurlar bilan til biriktirgan va ulardan qo‘zg‘olon ko‘targan xalqqa qarshi yordam berishlarini so‘ragan. Manchjurlar bilan muzokaralarda xoin Min generallaridan biri U Sang Guy faol rol o‘ynagan. Shahzoda Durgan boshchiligidagi manchjurlarning juda katta qo‘shini Xitoy yerlariga bostirib kirgan. Li Szi Chen ham ikki yuz mingga yaqin kishidan iborat katta qo‘shini bilan manchjurlarning hamda ularga qo‘shilgan U Sang Guyning qo‘shinlariga qarshi otlangan.

Biroq, Li Szi Chen qo‘shinlari Pekin yaqinida mag‘lubiyatga uchragan. Li Szi Chen janubga qochishga majbur bo‘lgan. Bu yerda u Shensi viloyatida bir oz vaqt kurashni davom ettirgan. Ammo, u 1645- yilda mahalliy feodallarning dehqonlar harakatini bostirish uchun tuzilgan guruhlardan biri tomonidan o‘ldirilgan.

1644- yil 6 iyunda Manchjur qo‘shinlari U San-Guy qo‘shinlari bilan birgalikda Pekinga kirib borgan. Shu tarzda Xitoyda yangi ajnabiy sulolasi hukmronlik qila boshlagan. Sin deb atalgan bu sulola Xitoyda 1911- yilgacha hukmronlik qilgan.

Manchjurlarning hokimiyat tepasiga kelishi. Xitoy xalqining manchjur bosqinchilariga qarshi kurashi. Manchjurlar sulolasi Xitoyda darhol mustahkamlana olmagan. 1645- yilda manchjurlar shiddatli jangdan keyin Yanchjou va Nankinni egallab, janubiy viloyatlarga qarab yo‘lga chiqqanida ularning front orqasida manchjurldarga qarshi qo‘zg‘olon yangi kuch bilan ko‘tarilgan. Xunan, Sichuan va Guansi, Chjetszyan, Funzyan, Shenemi va Gansu viloyatlarida manchjurlarga qarshi harakat avj olib, bu harakat XVIII asr 40-yillarining oxirigacha davom etgan. Manchjurlar shu paytga kelibgina qo‘zg‘olonni bostira olgan. Sharqiy viloyatlarda keng ko‘lamdagi harakatlar

bo'lgan, bu yerda manchjurlarga qarshi kurashda dengiz sohilidagi ana shu viloyatlarning savdo floti katta rol o'ynagan. Dengiz sohilida joylashgan sharqiy viloyatlardagi manchjurlarga qarshi harakat 1662- yildagina uzil-kesil bostirilgan.

Janubiy viloyatlarda manchjurlarga qarshi harakat yanada uzoq davom etgan. Tayvan orolida va Janubiy-sharqiy Xitoyning dengiz sohilidagi viloyatlarida manchjurlardan mustaqil bo'lgan Chjen-Chen Gun va uning o'g'li Chjen-Sen boshchiligida mustaqil davlat tashkil topgan. Janubiy Xitoy portlaridagi savdogarlar orasida ijtimoiy tayanch topgan bu janubiy davlat 30- yildan ko'proq (1650–1683) yashagan. Chjen Chen-Gun floti 50- yillarda Nankin shahrini ikki marta qamal qilgan. Oqibatda manchjurlar Chjen Sen-Gun vorislarini Gollandiya floti yordamida tor-mor keltirishga muvaffaq bo'lganlar. Ana shu davlat mustaqilligi tugatilgandan keyingina Sin davlati o'zini butun Xitoyning ho'jayini deb hisoblay olgan. Ana shunday benihoya og'ir sharoitlarda, feodallar o'z vatanlariga xiyonat qilgan vaziyatda Xitoy xalqi bir necha o'n yilliklar mobaynida manchjur bosqinchilariga qarshi qahramonona kurash olib borgan.

Manchjurlar zulmi Xitoy xalq ommasi yelkasiga og'ir yuk bo'lib tushgan. Yangi hokimiyatning tobora dahshat bilan o'tkazgan muttasil jazo choralari natijasida mamlakat xonavayron bo'lgan. Manchjurlar Xitoylarning milliy tuyg'ularini tahqirlagan. Jumladan, barcha xitoy erkaklari bo'ysunganlik ramzi sifatida uzun soch qo'yib, uni ayollarnikidek o'rib yurishga majbur qilingan. Manchjurlar feodal dehqonchilik munosabatlarini mustahkamlaganlar va saqlab qolgan. O'zlari bosib olgan tumanlarda dehqonlar harakati qoldiqlarini shafqatsizlik bilan bostirganlar. Ayni vaqtda manchjurlar qo'shni xalqlarga nisbatan dushmanlik va ishonchsizlik siyosatlari bilan Xitoyni atayin yakkalab qo'yganlar, bu jihatdan uning muvaffaqiyatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga halaqit berganlar.

Xitoyga Yevropa mustamlakachilarining kirib kelishi va Sin sulolasining ularga qarshi kurashi. XVII asrda Yevropalik savdogarlar va missionerlar Xitoy ichkarisiga kirishga harakat qilgan. Katolik (asosan Portugaliya

va qisman Fransiya) missionerlari manchjurlar ishonchini qozonib, ularga, jumladan, to'p va qurol-yarog' ishining ustalari sifatida yordam ko'rsatgan.

Ayni vaqtda XVII asrning ikkinchi yarmida Xitoyga ingliz, golland va fransuz Ost Indiya kompaniyalarining vakillari kirib kelishga astoydil harakat qilib, Xitoy hukumatidan turli yengilliklar va imtiyozlar olishga muvaffaq bo'lganlar. Biroq, Yevropa mustamlakachilarining bu siyosati muvaffaqiyatli chiqmagan.

Yangi Sin sulolasi mustahkamlanib olgach Yevropa missionerlarining xizmatiga muhtoj bo'lmay qolgan va ular XVII asrning 60- yillarida mamlakatdan quvib chiqarilgan. XVII asrning oxirlarida ular Xitoyda o'z faoliyatlari uchun yana imkoniyatga ega bo'lganlar. Biroq, XVIII asrning boshlarida ular yana bir marta haydab chiqarilgan. Ular Janubiy Xitoy sohilida joylashgan Makao orolidagi Portugaliya mustamlakasidagina yashay olganlar. 1757- yilda Xitoy hukumati birgina Kanton portidan tashqari boshqa portlarini ajnabiy savdogarlar uchun tamomila yopib qo'ygan.

Xitoyning ajnabiylar uchun mashhur «yopib qo'yilishi» shu tarzda ro'y bergan. Bu hol XIX asrning o'rtalarigacha davom etgan. Sin sulolasining Xitoyga chet el kapitalining suqilib kirishiga qarshi ana shunday kurashishi natijasida Xitoy xorijliklardan bir oz vaqt xoli bo'lib turgan. Ammo, bu siyosatning ikkinchi salbiy tomoni ham bo'lgan. Xitoy ana shu siyosat natijasida tashqi dunyodan tamomila ajralib qolgan. Tashqi iqtisodiy aloqalar shu yo'l bilan qo'pol va sun'iy tarzda to'xtatilgan. Bu esa Xitoy hunarmandchiligi, manufakturasining, xitoy shahri va ichki savdosining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Umuman olganda, bu tadbirlarning barchasi, Xitoyning orqada qolishiga hamda uning iqtisodiy va ijtimoiy tuzumi rivojlanmay qolishiga olib kelgan, natijada xalq ommasining ahvoli yomonlashib, ularning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti to'xtatib qo'yilgan.

Mavzuga doir savollar:

1. XVIII asr boshlaridan Min imperiyasi inqirozini keltirib chiqargan omillarni ayting.

2. Manjurlarning Xitoyni bosib olishini tezlashtirib yuborgan sabablar sifatida nimalarni ko'rsatish mumkin?
3. Xitoyga Yevropaliklar qay tariqa kirib kela boshladilar?
4. Nima sababdan Sin hukumatini mamlakat portlarini Yevropaliklar uchun yopib qo'ydi?
5. Mamlakatning yopib qo'yilishi xalq iqtisodiy hayotida qanday aks etdi?

XVIII BOB. XVI–XVII ASRLARDA HINDISTON.

Boburiylar davrida Hindistonning iqtisodiy taraqqiyoti. 1526- yilda tashkil topgan Hindistondagi Boburiylar davlati qisman XVI asrda va ayniqsa XVII asrda juda katta davlatga aylangan. Shimolda uning chegarasi Himolay tog'igacha, Kobul va Peshavor shaharlari bilan birgalikda Afg'onistonning katta qismi ham o'z ichiga olgan edi. Yarim orolning o'rtasida Boburiylar davlati Dekan davlatining katta qismini nazorat qilar hamda janubiy Hind davlatlari – Bidar, Golkondu va Bijapurga bir qadar ta'sir ko'rsatib turgan. Ammo Boburiylar davlatining asosiy hududi ilgarigidek uning shimoliy viloyatlari – Hind va Gang daryolari oralig'idan iborat bo'lib qolavergan. Boburiylar davlatining aholisi diniy belgi jihatidan ilgarigiga qaraganda ham yanada ko'proq keskinlik bilan ikki guruhga – musulmonlar (turkiylarning o'zlari ham ushbu guruhga mansub edilar) hamda hindlar, ya'ni mahalliy hinduiylikning izdoshlariga bo'lingan edilar.

Qishloq xo'jaligi munosabatlari ilgari Dehli sultonligida qanday rivojlangan bo'lsa, boburiylar davrida ham xuddi shu yo'nalishda rivojlanavergan. Ammo, Hindistonning yangi yerlarni bosib olishi natijasida yerga davlatning feodal usulida egalik qilishi yanada kuchaygan. Davlat hukmdori barcha yerlarning oliy egasi deb hisoblangan. Aslida Boburiylar davlati yerlarning bir qismigagina egalik qilgan edi. Ammo bu qism ancha katta yerlarni tashkil etgan. Davlatga tegishli yerlar mamlakatdagi ekin ekiladigan hamma yerlarning taxminan sakkizdan bir qismiga teng edi. Ana shu yerlardan olinadigan daromad shoh saroyi va shoh qo'shinlari xarajatlari uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Qolgan yerlarni boburiylar asosan feodal zodagonlariga, ko'proq musulmonlarga «jogirlar» (harbiy xizmat

o'talayotgan muddatga beriladigan va meros bo'lib qoladigan yer) sifatida bo'lib bergan. «Jogir» egasi – «jogirdor» rasman o'ziga qarashli yerlarda yashovchi aholidan feodal rentasi yig'ish huquqinigina olgan. Amalda esa jogirdor mehnatkash aholi ustidan muvaqqat bo'lsa ham cheksiz hokimiyatga ega bo'lar, aholiga o'zi xohlagancha turli soliqlar solar va har xil ishlarni bajarishga majbur qilardi. Jogirlarning hajmi har xil bo'lgan. Ularning ko'pchilik qismi juda katta bo'lib, bir yo'la o'n minglab dehqonlar jogirdorga qaram bo'lib qolgan. Feodal yer egaligining asosiy shakli bo'lgan *jogir* bilan bir qatorda mamlakatda yerga egalik qilishning ilgari tarkib topgan va yangidan rivojlanayotgan boshqa shakllari ham bo'lgan. Jumladan, Boburiy davlatida hind feodallari bosib-oluvchilarga bo'ysunish va ularga muntazam boj to'lash sharti bilan yerga egalik qilishni saqlab qolgan edi. Mahalliy beklar va qabilalarning rahbarlari – zamindorlar kelgindi istilochilar uchun aholidan soliq to'plash huquqini olgan edi. Zamindorlar vazifasi meros bo'lib o'tadi deb e'lon qilinganligi sababli, zamindorlar vaqt o'tishi bilan soliq tortish yoki yig'iladigan ana shu yerlarni ham o'z yer mulklarining bir turi deb hisoblay boshlagan. Yer mulki, asosan, musulmonlar qo'lga o'tgan bo'lsa, savdo, sudxo'rlik faoliyati va ayniqsa hunarmandchilik mahalliy hindlar qo'lida qolgan. Musulmon savdogarlari qadimdan O'rta Osiyo va Yaqin Sharq bilan savdo aloqalari qilib kelayotganliklari sababli quruqlikda va qisman dengiz orqali tashqi savdodagina hindlardan ustun turgan.

Aholining asosiy qismini dehqonlar ommasi tashkil qilib, boburiylar davrida kuchaygan feodal zulmning butun og'irligi shular zimmasiga tushgan. Qisman natura tarzida, qisman pul rentasi tarzida soliq to'laydigan jamoachi dehqonlarning ahvoli asosan ilgarigi asrlardagidek qolavergan bo'lsa ham boburiylar davrida har holda Hindistonda muhim iqtisodiy o'zgarishlar ro'y berib, ushbu o'zgarishlar eski jamoa tizimining buzila boshlaganidan dalolat berar edi. Buning asosiy sababi mamlakatda tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi bo'lgan. Boburiylar davrida Hindistonning ayrim viloyatlari bir-birlari bilan muntazam aloqalar bog'lagan. Ho'kiz qo'shilgan aravalarning juda katta karvonlari ko'plab mahsulotlarni

janubdan shimolga tashigan. Mahsulotlar ortilgan juda ko‘plab sollar daryo orqali g‘arbiy va sharqiy tomonlarga yuborilgan.

Boburiylarning juda katta imperiyasi vujudga kelishi natijasida mamlakatda qaror topgan nisbatan tinch vaziyat o‘z tabiati va xo‘jaligi jihatdan xilma-xil bo‘lgan g‘oyat katta mamlakat ichidagi iqtisodiy aloqalarning mustahkamlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatgan. Ayni vaqtda Hindistonda shaharlar rivojlangan, sanoat ishlab chiqarishi o‘sgan; rivojlanayotgan shaharlar qishloq xo‘jalik mahsulotlariga tobora ko‘proq ehtiyoj sezganlar. Bularning hammasi mayda qishloqlarning biqirligini ko‘p jihatdan yo‘qotgan edi. Dehqon jamoalari tobora ko‘proq bozor munosabatlariga jalb qilingan. Shuning natijasida jamoalar ichida dehqonlarning turli guruhlar o‘rtasida tengsizlik kelib chiqqan. Jamoa zodagonlari (oqsoqol, mirza, mahalliy do‘konchi va boshqalar) jamoaning chek yerlarga ega bo‘lgan a'zolari bilan birgalikda dehqon kambag‘allariga qarshi turishgan. Kambag‘allarning katta qismi past tabaqa vakillaridan iborat bo‘lgan. Ushbu kambag‘allar batraklar sifatida ekspluatatsiya qilingan. Kambag‘al dehqonlar odatda ip yigirish va gazlama to‘qish bilan shug‘ullanishgan. Ularning mahsuloti katta bozorlarga odatda olib sotarlar orqali chiqarilgan. Patriarxal-jamoa tartiblarining yemirilishi, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi va feodal zulmning o‘sishi sharoitida hind qishlog‘ining qashshoqlashuvi keyinchalik ko‘plab xalq harakatlarini keltirib chiqarganki, bu harakatlar oqibatida Boburiylar davlatiga salbiy ta'sir ko‘rsatgan.

Akbarning idora qilishi. Boburiylar davlati shoh Akbar (1556–1605) hukmronligi davrda juda taraqqiy etgan. Shoh Akbar Zahiriddin Boburning nevarasi edi. Akbar idora qilgan davrda mamlakatning sharq va janub tomonidagi bir qancha viloyatlar: Bengaliya, Orissa, Gujarat va Kashmir viloyatlari hamda Xandeshi va Ahmadnagar sultonliklari qo‘shib olinib, boburiylar davlatining chegaralari biroz kengaytirilgan. Shimolda Eronga qarashli muhim karvon savdosi maskani bo‘lgan Qandahor shahri bosib olinib, Hindistonga qo‘shilgan. Akbar o‘zidan oldingi shohlardan boshqacha yo‘l tutib, hind feodallarini o‘z xizmatiga tortishga harakat qilgan. Shuningdek, u hind savdogarlariga doim homiylik qilib

kelgan. Hinduiylikka e'tiqod qiluvchilarga nisbatan diniy ta'qiblar ham Akbar hukmronligi davrida to'xtatilgan. Hind aholisi juz'yadan, ya'ni hindlarni kamsituvchi, jon boshiga solinadigan og'ir soliqlardan ozod qilingan. Bungacha esa ushbu soliqlardan faqat musulmonlarga ozod bo'lishgan. 1593- yilda (Fransiyada Nant edikti qabul qilinishidan besh yil avval) Akbar din erkinligi to'g'risida farmon chiqarib, avvallari majburiy ravishda islom diniga kiritilgan hindlarga o'zlarining ilgari dinlariga bimalol qaytishga ruxsat bergan.

Akbar podsholik qilgan davrda soliq ishlari tartibga solingan. Bir qancha viloyatlarda soliq asorati tufayli dehqonlar g'alayonlari tez-tez sodir bo'la boshlaganligi tufayli, soliq olishdagi suiste'molchiliklarni bartaraf etishni hukumatdan talab qilgan. Akbarning buyrug'i bilan butun Hindiston uchun yagona yer o'lchovi joriy qilinib, so'ngra hamma yerlarga yoppasiga tanob tortib chiqilgan. Soliq solinganda yerlarning sifati va tuproqning unumdorligi e'tiborga olingan. Davlat solig'i hosilning uchdan bir qismi miqdorida belgilangan bo'lib, keyingi yigirma yil mobaynida o'rtacha narx hisobida pulga aylantirilgan. Soliq to'plashda ijarachilik tizimi bekor qilinib, soliqlarni maxsus moliya amaldorlari vositasi bilan to'plash tizimi joriy qilingan.

Akbar podsholigi davrida Boburiylarning juda katta imperiyasi 15 viloyatga bo'linib, har bir viloyatga shoh noibi – hokim qilib qo'yilgan. Akbar ko'pgina yangi sug'orish tarmoqlarini qazdirib, eskilarini qayta tiklagan. Natijada Hindistonning irrigatsiya tizimini ancha kengaytirilgan. Akbar davrida Boburiylar poytaxti bo'lgan Dehli shahrida katta-katta saroylar va turli hukumat binolari qurilib, ushbu shahar «o'sha davrda jahondagi barcha shaharlarning eng kattasi va gullab yashnayotgan» shahriga aylangan. Boburiylar davrida Akbar va uning vorislarining sobiq bosh qarorgohi bo'lgan Agra shahri (Dehlidan keyin) Hindistonning ikkinchi poytaxti bo'lgan.

XVII asrda Boburiylar saltanati. Akbar podsholik qilgan davr musulmon va hind feodallarining muayyan darajada jipslashgan davri bo'lgan. Ayni vaqtda Akbarning bir qancha ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlari ochiqdan-ochiq xalq, dehqonlar ommasi noroziligini bosib turish hamda boburiylarga qarshi xalq harakatlari

vujudga kelishi xavfining oldini olishni ko'zda tutgan. Akbarning bu yo'ldagi siyosatini uning vorislari – o'g'li Jahongir (1605–1627) va nabirasi shoh Jahon (1627–1658) davom ettirishga harakat qilishgan. Shoh Jahon Hindiston janubidagi yerlarni ancha kengaytirishga muvaffaq bo'lgan. 1632- yilda u Ahmadnagarni egallagan bo'lsa, 1636- yilda Golkonda va Bijapur Boburiylar imperiyasiga qaram ekanliklarini tan olishgan. Maratxlar o'lkasi – Maxarashtra muayyan davr ichida buyuk boburiylarga tegishli hududlar tarkibiga tamomila kirgan edi. Tashqaridan qaraganda shoh Jahon davrida Boburiylar imperiyasi eng gullab yashnagan darajaga yetgandek tuyulgan. Ammo Boburiylar imperiyasining ichki zaifligi uning davrida tobora aniq bo'la boshlagan. Feodallarning tez-tez bo'lib turgan g'alayonlari davlat markazlashuvini zaiflashtirgan. Eng yirik jogirdorlar mustaqil davlat bo'lishga intilganlar. Dekanni egallash uchun olib borilgan og'ir janglar davlat juda katta kuch sarflagan hamda dushman qo'shinlari o'tgan hududlarda qishloq xo'jaligiga zarar yetgan. Akbar vorislari pulga tobora ko'proq muhtojlik sezib, ijara⁶ tizimiga qaytgan. Vaholanki, bu tizimning yaramasligi hukumatga ma'lum bo'lgan. Ko'pincha jogirdorlarning o'zlari haq to'lab, soliq yig'uvchi bo'lib olgan. Bu esa amalda shunga olib kelardiki, jogirdorlar tobora boyib, ularning mahalliy aholi ustidan hukmronligi tobora to'laroq va mutlaqo nazoratsiz bo'lib qolgan.

Buyuk Boburiylar saroyidagi kanizaklarining, yirik musulmon jogirdorlar va mahalliy hind knyaz-feodallarining zeb-ziynati va isrofgarchiligi cheksiz bo'lib, ayni vaqtda butun XVII asr davomida mamlakatda umuman xo'jalik jonlanganiga qaramay, xalq ommasi qashshoqlashib borgan.

Birmuncha uddaburrolik bilan Boburiylar Hindistoniga hukmronlik qilgan imperatorlardan so'nggisi Avrangzeb (1658–1707) edi. U imperiya chegarasini janub tomonga qarab kengaytirishga ham muvaffaq bo'lgan. Bijapur va Golkondani tamomila egallagan. Shuningdek, u inglizlar Ost-Indiya kompaniyasining 1688–1689- yillardagi hujumiga qarshi zarba bera olgan. Kompaniya unga juda katta tovon to'lashga majbur bo'lgan edi. Ammo

⁶ Ijara – aholidan biror turdagi yig'im yoki soliq undirish huquqini hukumatdan sotib olish.

Avrangzebning olib borgan siyosati tor kastachilikka asoslangan bo'lib, Akbar siyosatidan butunlay boshqacha edi. Yevropa mustamlakachilarining ochiqdan-ochiq tahdid qilib turgan xavfiga qarshi Hindistonning milliy kuchlarini birlashtirish o'rniga Avrangzeb buning aksini qilib, bu kuchlarni parchalab yuborgan. U hindlarni yana diniy ta'qib ostiga olib, juzya solig'ini qaytadan tiklagan, doimiy ravishda hind ibodatxonalarini talab turgan, musulmon feodallarga hindlardan olgan qarzlarini to'lamaslikka yo'l qo'yib bergan. Avrangzeb Hindiston janubidagi istilolarini ham musulmon feodallarning manfaatlarini ko'zlab qilgan edi. Bu urushlar esa mamlakatdan ko'p kuch va mablag' talab qilgan. Urush xarajatlari ko'payib ketib, davlatning irrigatsiya sohasiga ajratiladigan sarflari kamaytirilgan. Avrangzeb davrida ayniqsa ko'p va og'ir soliqlar to'lashga majbur etilgan aholi ommasi xonavayron bo'lib qashshoqlashgan.

Viloyatlardagi noiblar va istilo qilingan viloyatlarning rojalari mustaqil bo'lib olishga harakat qila boshlaganlar. Avrangzeb hukmronlik qilgan davrda feodallar isyoni va dehqonlar qo'zg'oloni juda ko'p bo'lgan edi.

Xalq harakatlari hamda ingliz va fransuzlarning istilolari. G'arbiy Dekan tog'larida yashovchi *maratx* qabilalaridan bo'lgan dehqonlarning harakati ayniqsa kuchli bo'lgan edi. Maratx hindlarining musulmonlar – Boburiylarga qarshi olib borgan urushi g'azovot tusini olgan. Qo'zg'olon ko'targan qabilalarga mashhur jasur yo'l boshchi Shivoji (1627–1680) rahbarlik qilgan. Shivoji 20- yil davomida, 1660–1680- yillarda boburiylarga qarshi kurashda xalq partizanlar urushi usulini keng qo'llab, muvaffaqiyat qozongan. Shivoji vaqtida Maxarashtra (maratxlar mamlakati shunday deb atalgan edi) boburiylardan ozod bo'lgan mustaqil davlat bo'lib qolgan edi.

Panjobda, Hindistonning Shimoli-G'arbida XVII asrning ikkinchi yarmida va XVIII asrning boshlarida *sikxlar* diniy mazhabi bilan bog'liq keng dehqonlar harakati bo'lib o'tgan. Hinduizmning so'l oqim ta'limotlaridan biri sifatida sikxchilik XVI asrning boshlaridayoq vujudga kelgan. Oqimning asoschisi va uning dastlabki ustози *guru* savdogar Nanak (1538- yilda vafot etgan) bo'lgan edi.

Avvaliga oqim feodallar zo‘ravnligidan norozi bo‘lgan shahar savdo doiralarining manfaatlarini aks ettirgan. Oqim xudo oldida barcha kishilarning tengligini e‘lon qilgan va tabaqalarga berilgan imtiyozlarini rad etgan. Ikkinchi tomondan, oqim zulmga qarshilik ko‘rsatmaslik haqidagi ta‘limotga amal qilib, boburiylar hukumatiga itoat qilgan. Buning oqibatida dastlabki paytlarda Boburiylar sikxlarga yaxshi munosabatda bo‘lganlar. Ularning tashkiloti Lahorda va Panjobning boshqa shaharlarida mustahkamlangan. Ammo XVII asrning o‘rtalarida oqim safiga minglarcha xonavayron bo‘lgan hunarmandlar va mahalliy dehqonlar – *jatlarning* qo‘shilishi natijasida u kuchli darajada demokratlashgan. Hatto sikxlarda ham rahbarlik rolini o‘ynab kelgan savdo va savdo-sudxo‘rlik elementlari endi orqaga surilib, qisman oqimdan chiqib ketishgan. Yangi sikxchilik musulmon va hind feodallariga qarshi qurolli kurash dasturni maydonga tashlagan. Sikxlar yer yuzida jabr-zulm bo‘lmaydigan mukammal, «chinakam podsholik» o‘rnatishni istaganlar. XVII asrning oxiri – XVIII asrning boshlarida – 1669- yilda va so‘ngra 1671–1672, 1686 va 1705- yillarda poytaxt tumanida (Agra-Dehli) jat-sikxlarning eng qudratli harakatlari boshlangan.

1671–1672- yillarda jatlar Dehliga yurish qilganlar va Boburiylar poytaxtini egallashlariga oz qolgan. Boburiylar ushbu xalq qo‘zg‘olonlarini bostirish uchun qo‘zg‘olonchilarga qarshi qo‘shin yuborishga majbur bo‘lgan.

Avrangzeb vafotidan so‘ng Boburiylar imperiyasi ayrim bo‘laklarga bo‘linib ketgan. Boburiylar hokimiyati hatto Dehlining o‘zida ham nomigagina saqlanib qolgan. Hindistonda yana feodal tarqoqlik vujudga kelgan. Yevropa mustamlakachilari bu fursatdan foydalanib, hind rojalari va knyazliklarining o‘zaro urushlariga aralashganlar va o‘zlarining Hindistondagi mustamlaka yerlarini sekin-asta kengaytira boshlagan.

XV–XVI asrlarda Hindistondagi asosiy Yevropalik mustamlakachilar Hindistonning Malabar deb ataluvchi janubi-g‘arbiy sohilida mustahkamlanib olgan portugallar edi. Bu tumandagi bir qancha hind portlari – Diu, Daman, Gra, Kochin va boshqalar ularga tegishli bo‘lgan. XVII asrning boshlaridan Hindistonga golland mustamlakachilari bostirib kirib, Koromandel sohilida, Bengaliya va

Bixarda, shuningdek Seylon orolida mustahkamlanib olganlar. XVII va XVIII asrlarda ikki guruh mustamlakachilar – inglizlar bilan fransuzlar Hindistonni egallash uchun bir-birlariga qarshi shiddatli kurash olib borgan. 1639- yilda inglizlar o'zlariga tayanch maskan sifatida Madras shahrini qo'lga olganlar. 1668- yilda Bombay shahri inglizlarning Ost-Indiya kompaniyasi qo'lga o'tgan. 1690- yilda inglizlar Kalkutta shahriga asos solganlar. Shu paytda fransuzlar 1674- yilda Pondisher shahrini bosib olganlar. Ingliz mustamlakachilari bilan fransuz mustamlakachilari o'rtasidagi kurash uzoq davom etib, o'nlarча yilga cho'zilib ketgan. Inglizlar oqibat natijada yuz yildan keyin, XVIII asrning 60- yillarida, yetti yillik Yevropa urushi (1756–1763) vaqtida fransuzlarni Hindistondan quvib chiqarilishiga erishganlar.

Shu tarzda juda katta va ko'p millionli Hindiston o'zining feodal tarqoqligi, hukmron tabaka bo'lgan feodallar o'rtasidagi tinimsiz nizolar, hamda ularning mehnatkash aholi ommasini shafqatsiz ezishi tufayli, nihoyat juda jiddiy milliy, diniy va kasta tafovutlari tufayli o'z mustaqilligini yo'qotgan va ancha vaqtgacha ingliz mustamlakasiga aylanib qolgan. Shu davrdan boshlab u Yevropadagi eng rivojlangan kapitalistik mamlakat tomonidan juda qattiq mustamlaka zulmiga duchor qilingan.

XVI–XVII asrlarda Hindiston madaniyati. Hindiston madaniyati Boburiylar davlati davrida rivojlanishda davom etib, o'zining turli sohalarida ancha yuksak ko'rsatkichlarga erishgan. G'oyat rivojlangan adabiyot va me'morchilikning ravnaq topishi XVI–XVII asrlardagi Hindiston madaniyati uchun xos bo'lgan. Shoh Akbar va shoh Jahon singari Boburiylar tomonidan yozuvchilarga va san'at vakillariga homiylik qilish siyosati bunda kattagina ahamiyat kasb etgan.

Abul Fazl Akbar davridagi eng atoqli yozuvchilardan hisoblangan. U fors tilida ijod qilgan. Abul Fazl Akbarning saroyidagi o'ziga xos tarixnavisi bo'lgan. Uning bir necha asarlarida Akbar podsholigining ichki va harbiy tarixi dabdabali uslubda yozilgan. Ularda Akbar ko'klarga ko'tarib maqtalgan. Ammo shunga qaramay ushbu asarlar tarixiy hujjatli materiallar asosida yozilgan bo'lib,

boburiylar davri tarixining ana shu katta va muhim davridagi voqealarni ishonchli tarzda bayon qilib beradi. Akbar zamonida fors tilida ijod qilgan shoirlardan eng mashhuri Fayzl edi. Abul Fazlning ukasi bo'lgan Fayzl Hindistonda forsha she'r tuzilish uslubini targ'ib qilgan.

Ayni vaqtda Boburiylar davrida Hindistonda hind tilidagi adabiyot ham rivojlangan. Bu tilda ijod qilgan buyuk hind shoiri banoraslik Tulsi Das (1532–1623) bo'lgan edi. Tulsi Das «*Ramacharitamanasa*» degan umumiy sarlavha ostida o'ndan ortiq asarlar yozgan. Ushbu asarlarda eski xalq qahramonlik va mifologik ertaklarini erkin tarzda qayta bayon qilingan. Das asarlari yuqori va o'rta tabaqalar orasidagina emas, balki xalq ommasi orasida ham keng mashhur bo'lib ketgan.

Akbar va uning vorislari davrida Hindistonda masjidlar, saroylar, maqbaralar, shahar darvozalari singari muhtasham va juda katta monumental inshootlar barpo etilgan. Dehlidagi Akbar qal'a saroyi o'ziga xos juda katta muhtasham inshoot bo'lgan. Qal'a devorlarining balandligi 20 metrga yetgan. Bu esa me'morlar uchun yo'nilgan toshdan katta hajmdagi inshoot qurishdan iborat katta va murakkab vazifa bo'lgan. Akbarning yana bir qal'a saroyi Agra shahriga yaqin joyda bo'lgan. Deyarli sahro joyda nihoyatda qisqa muddatda qurilgan mazkur saroy bir qancha binolar, parklar, hovuzlar, nafis qilib yasalgan yo'llar va yo'lkalardan iborat butun bir shaharni tashkil qilgan.

Shoh Jahonning buyrug'iga binoan, uning marhuma rafiqasi xotirasiga qurilgan Agradagi Tojmahal deb ataladigan mashhur masjid-maqbara boburiylar me'morchilik uslubining noyob durdonasidir. Masjid ajoyib oq marmardan qurilgan bo'lib, uning oq gumbazlari va minoralari shu yerdagi marmar hovuzda aks etib turgan. Shoh Jahon davrida oq marmardan ishlangan, minoralari qizil marmarlar bilan qoplangan yana bir muhtasham masjid – Dehlidagi Jome masjidi baopro etilgan bo'lib, o'zining badiiy me'morchilik shakli va boy bezaklari bilangina emas, balki o'zining juda katta hajmi bilan ajralib turgan. Jome masjidga tutash binolarni qo'shib hisoblaganda bir vaqtning o'zida yuz ming kishi sig'ar edi.

Shoh Jahon hukmronligi davrida, shuningdek, maxsus hukumat binolari, ma'muriy-sud, moliyaviy va harbiy binolar ham ko'plab qurilgan bo'lib, ular o'z hajmi bilan va ayni vaqtda nafis bezaklari bilan hamda qimmatbaho binokorlik xom-ashyolari bilan ajralib turgan. Agra shahridagi qisman hozirgacha saqlanib qolgan Devoni avom, Devoni xos va boshqa inshootlar shular jumlasidandir.

Mavzuga doir savollar:

1. Yerga egalik qilishning «jogir» shakli haqida nimalar bilasiz?
2. Akbarshoh faoliyatining yorqinligi siri nimada deb o'ylaysiz?
3. Avrangzebning harbiy istilolari mamlakatga nima berdi?
4. Boburiylar va maratxlar orasidagi nizolarning asosiy sabablarini nimalarda ko'rish mumkin?
5. Nega boburiylar sulolasi mamlakat aholisini umumiy dushman – Yevropalik mustamlakachilarga qarshi birlashtira olmadi?

XIX BOB. SO'NGGI O'RTA ASRLARDA YAPONIYA.

XVI–XVII asrlarda Yaponiyaning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi. XVI asrda mamlakat iqtisodiyoti jadal rivojlangan. Biroq bu bir tomonlama bo'lgan, ya'ni qishloq xo'jaligi sanoatdan ortda qolgan. Ip yigirish, to'quvchilik va kulolchilik tog'-kon va qurol ishlab chiqarishga qaraganda sekin rivojlangan.

Qishloq xo'jaligida bir qator yangi jihozlarning paydo bo'lishi yerga ishlov berishni kuchaytirgan. Ilgari noma'lum bo'lgan tut, qog'oz va lak daraxtlari hamda choy va sitrus mevalarni yetishtirish kengaygan. Xorijdan shirin kartoshka, tarvuz, tamaki va paxta ekinlari keltirilgan. Bularning barchasi aholi sonining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Yaponiya aholisi XVI asr oxirida 16–17 million bo'lsa XVII asr oxiriga kelib 25 millionga yetgan.

Ayrim ishlab chiqarish tarmoqlari feodallar tomonidan monopollashtirilgan. Asosan tog'-kon ishlari, kemasozlik, qurolsozlik kabi ishlab chiqarish turlari ularning qo'lida bo'lgan. Xonsyu orolidagi Sakay kabi eski shaharlar o'sgan,

ayniqsa, Kyusyu orolidagi Xirado va Nagasaki singari yangi shaharlar paydo bo'lgan.

Yapon savdogarlari o'z mollari bilan Tayvan, Filippin va Indoneziya sohillarigacha sayohat qilishgan. XVI asrning oxirlariga kelib bu yerlarda yaponlarning ko'plab savdo manzilgohlari paydo bo'lgan. Ushbu davrda yaponlarning geografik tasavvurlari kengayib, kemasozlik san'ati, kemasozlik, ayniqsa konlarni qidirib topish va eksport uchun oltin, kumush va mis qazib olish rivojlangan. Ushbu sohalarning rivojlanishi tashqi savdoning xolati (xitoy va Yevropaliklar bilan) va mamlakatdagi siyosiy vaziyat bilan chambarchas bog'liq edi. Yirik feodallar ko'p miqdordagi qurollarga ehtiyoj sezganlar. Urushlar va feodallarning dabdabaga intilishi oltin va kumushga bo'lgan talabni ko'payishiga olib kelgan. Yapon bozorlaridagi yagona pul birligi bo'lgan Xitoy mis tangasi evaziga xitoylarga mis eksport qilingan. XVI asrning oxirlariga kelib esa yaponlar o'zlarining oltin tangalarini zarb qildirishgan. Mis, qilich, yelpig'ichlar Xitoyga eksport qilingan. Yevropaliklar yaponlarning oltin va kumushlariga qiziqqanlar. Tashqi savdoning rivojlanishi kemasozlikning o'sishiga sabab bo'lgan.

Tashqi savdo katta foyda keltirgan. Masalan, XVI asrning ikkinchi yarmida savdogar Kamigaya Sodzin Koreya, Xitoy, Siam va Lusson oroli (Filippin) bilan yirik savdo aloqalarini yo'lga qo'ygan. U o'z vatani Kyusyu orolida bo'yoq xomashyo qazib olish, mashhur «Hakata matolari»ni ishlab chiqarish, Xonsyu orolining janubida kumush qazib olish hamda qurilish ishlari bilan shug'ullangan. O'sha davrda eng yirik feodallardan biri uchun qal'a va Nagoyada esa Xideyosi uchun lager qurib bergan. Xideyosi haqiqiy homiy sifatida o'sha davr siyosiy jarayonlarida ishtirok etgan.

Koreya, Siam, Lussonda o'zining qator savdo agentliklariga ega bo'lgan savdogar Simay Sositsu o'zining ulkan boyligi tufayli Kyusyu orolining daymesini o'z qo'lida ushlab turgan. 1592- yilda Xideyosining Koreya va Xitoyga qarshi harakatlarini tayyorlashda ham faol ishtirok etgan.

XVI asr o'rtalaridan boshlab yevropaliklar bilan savdo aloqalari yo'lga qo'yilgan. Yaponiya qirg'oqlarida 1542- yilda portugallar, 1580- yilda esa ispanlar

paydo bo'lgan. Yevropalik savdogarlar, dengizlardagi qaroqchilar va missionerlar Xitoydan Yaponiyaga turli mahsulotlar, ayniqsa ipak matolar olib kelishni boshlaganlar. Ular Yaponiyaga o'q otar qurollarni ham olib kirganlar. Yevropaliklar Yaponiyadan oltin, kumush va qullarni olib ketishgan. Feodallar ichki urushlarda asir olingan dehqon va samuraylar o'zlari yoki qaroqchilar orqali sotib yuborgan. Talab katta bo'lgan o'tochar qurollarni asosan portugaliyaliklar olib kelishgan. Tez orada, bu kabi qurollarni Yaponiyaning o'zida ishlab chiqarila boshlangan.

O'qotar qurollarning keng tarqalishi harbiy sohadagi islohotlarga sabab bo'lgan. Avvalo, jang taktikasi o'zgarib, suvoriy samuraylar o'rniga piyoda askarlar birinchi o'ringa chiqishgan. Ushbu piyoda askarlar, ya'ni «asigaru»lar, ilgari feodal xo'jayinlariga hamroh yoki otliq samuraylarning yordamchilari bo'lgan dehqonlardan iborat edi. Endilikda ular jangda asosiy kuchga aylangan. O'tochar qurollar ushbu qurollardan foydalanishni yaxshi o'zlashtirishgan professional askarlarni xizmatga qaytarilishiga sabab bo'lgan.

Ko'plab qal'alar siyosiy va ma'muriy markazlar vazifasini bajarib, ularning atrofida shaharlar vujudga kela boshlagan. Daymellar o'zlarining qasrlarida yermulksiz samuraylarning katta qismi to'plangan bo'lib, ularga dehqonlardan mahsulot ko'rinishida olingan soliqlar evaziga bir kunlik miqdorda gurunch berilgan.

Portugaliyalik va ispan savdogarlari bilan birga kelgan iyezutlar Yaponiyada xristianlikni targ'ib qila boshlaganlar. Bu din dastlab muvaffaqiyatga erishgan. Kyusyu oroli daymesi iezuitlarni qabul qilib, ularga xristianlikni targ'ib qilishga, xristianlik maktablari hamda ibodatxonalarni ochishga ruxsat bergan. Shuningdek, xorijlik savdogarlardan o'q otar qurollar xarid qilish va ichki nizolarda Yevropaliklardan ko'mak olishga harakat qilgan daymellar xristianlikni qabul qilganlar va o'z vassallarini ham bunga majburlaganlar.

Yaponiya orollarida yevropaliklarning paydo bo'lishi savdo-sotiq va harbiy sohaga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Ikkinchi tomondan bu o'zaro urushlarni keskinlashtirib, Yaponiyaning bo'linib ketish va yevropaliklarga tobe bo'lib qolish

xavfini ham keltirib chiqargan. Shuning uchun yevropaliklarning Yaponiyaga kirishi taqiqlangan.

XVII asrning 30- yillarida mamlakat yopilib, savdogarlar o'zining asosiy daromad manbalari tashqi savdodan mahrum qilgandan so'ng, Yaponiya qishloqlariga tovar-pul munosabatlarining kirib kelishi kuchaygan. Bu esa iqtisodiyotining tez parchalanishiga sabab bo'lgan. Kapitalistik sanoatning dastlabki shakllari vujudga kelgan.

Ip yigirish va to'quvchilik taraqqiy etgan, mamlakatning ayrim hududlari turli xil ipak va qog'oz matolarini ishlab chiqarishga ixtisoslasha boshlagan. Ushbu mahsulotlar Edo, Osaka, Kito kabi shaharlarning savdogarlari tomonidan sotib olingan. Ulgurji sotuvchilar dehqonlarga mahsulotlari uchun oldindan to'lov qilganlar va asta-sekin ularni o'zlarining buyurtmalariga binoan ishlashga majbur qilib, bo'ysundirganlar.

Dehqonlar harakati. Dehqonlarning qo'zg'olonlari diniy shiorlar ostida boshlangan bo'lib, ularga turli buddaviylikning turli oqimlari rahbarlik qilgan. Eng katta yerlarga, ulkan boylik va hatto katta harbiy kuchlarga ham ega bo'lgan buddaviylik rohiblari hashamatli va axloqsizlikka berilganidan bo'lsa kerak, buddaviylikda «ikko», «nitiren» kabi yangi oqimlar vujudga kelgan.

XV asr oxiri va XVI asr davomida ushbu yangi diniy oqimlar mamlakatning katta qismini qamrab olgan yirik dehqon qo'zg'olonlarini uyushtirgan. Albatta, keng dehqonlarning bu chiqishlari Buddaviylik cherkoviga qarshi kurash bilan cheklanib qolmasdan, balki butun hukmron tabaqaga qarshi bo'lgan.

Isyonkor dehqonlar ba'zan shahar plebslari – shaharning oddiy aholisi bilan aloqa qilganlar. Shahar plebslari va samuraylarning past toifasi dehqonlarga o'xshab sudxo'rlarga qaram edilar; hunarmandlar ham feodallarning doimiy ehtiyojlaridan juda qiynalganlar. Shunday qo'zg'olonlardan biri 1532- yilda Kitoda bo'lgan. Qo'zg'olonda roninlar (erkin samuray) yetakchiligidagi Kioto aholisi faol ishtirok etishgan. Ko'pincha Nara, Kioto va boshqa shaharlarda bo'lgan qo'zg'olonlarning asosiy ishtirokchilari shahar kambag'allari va shahar atrofidagi dehqonlar bo'lgan, ba'zan roninlar isyonchilarning yetakchisiga aylangan. O'sha

davrda mamlakat bo'ylab yuz bergan ko'p sonli qo'zg'olonlar feodal tuzumga putur yetkazib, uning parchalanishiga sabab bo'lgan.

XVI asrning o'rtalariga kelib Yaponiya Yevropaliklar qirollar nomi bilan atashgan bir necha mustaqil yirik feodal knyazliklariga bo'linib ketgan. Kitodagi syogun hukumati (imperatorni aytmasa) o'z ahamiyatini yo'qotgan. Feodallarning ichki urushlari to'xtamagan. Dehqonlarning qo'zg'olonlari butun mamlakat bo'ylab tarqalgan.

Natijada hukmron toifa orasida mamlakatni birlashtirish, kuchli markaziy hokimiyatni yaratish istagini uyg'ongan.

Mazkur uyushma Xonsyu orolining markaziy tumanlaridagi o'rta va kichik feodallari tomonidan tuzilgan bo'lib, ular Yevropaliklar bilan nisbatan kam aloqada bo'lganlar hamda janubdagi yirik daymening kuchayishidan cho'chiganlar. Shuningdek, ular umumiy bozor yaratishga qiziqqanlar.

1568–1582- yillarda nisbatan kichik feodal bo'lgan Oda Nobunaga mamlakatning birinchi birlashtiruvchisi sifatida ishtirok etdi. Oda qo'shini o'qotar qurollar bilan qurollanganligi uchun harbiy muvaffaqiyatlarga erishgan. U qisqa vaqt ichida u Xonsyu markazidagi ko'pgina daymelarni bo'ysundirgan. 1573- yilga kelib u Asikaga xonadonidan bo'lgan, ayni vaqtda siyosiy ta'sirini butunlay yo'qotgan, oxirgi syogunni taxtdan qulatgan. O'zaro urushlarda faol ishtirok etgan bir necha Buddaviylik monastirlarini ham mag'lubiyatga uchratgan. Oda Nobunaga hukmronligining oxiriga kelib, uning hokimiyati Yaponiyaning yarmiga tarqalgan. Fath qilingan joylarda u ichki bojxonalarini qo'q qilib, yangi yo'llarni qurdirgan. Shu bilan birga, Oda Nobunaga XV–XVI asrlarda feodallardan mustaqil bo'lgan, Yaponiyaning eng gullab-yashnagan shahri Sakaini (Osaka yaqinida) bo'ysundirgan. O'z yerlarini har xil yo'llar bilan kengaytirib, dehqonlar qo'zg'olonlarini ayovsiz tarzda bostirgan Oda Nobunaga «syogun-knyazlik» (bakuxan) davlatiga asos solgan.

Natijada o'zaro raqobatlashib yurgan ko'plab feodallar Nobunagaga qarshi birlashishga majbur bo'lgan. Oda qarorgohida ham o'zaro nizolar boshlangan. 1582- yili Kiotodagi Xonno-dzi ibodatxonasida raqib qo'shinlari tomonidan

kurshab olingan Oda o'zining eng yaqin harbiy qo'mondoni Aketi Mitsuxito qo'lida jon bergan.

Oda Nobunaganing o'g'li 1583- yilda hokimiyatdan chetlashtirilgandan so'ng mamlakatni birlashtirish ishini, dehqonlardan chiqqan va Odaning xizmatida o'zini ko'rsatgan Toyotami Xideyosi davom ettirgan.

Xideyosi dehqonlardan chiqqan bo'lsa-da, dehqonlar qo'zg'olonlarini ayovsiz ravishda bostirgan. Dehqonlar o'rtasidagi norozilikning har qanday ko'rinishi qat'iyat bilan bostirilib, ularning paydo bo'lishini oldini olish uchun 1588- yildagi «qilichlarni izlash» deb atalgan farmonga binoan dehqonlarning qilich, xanjar, miltiq kabi qurollarga ega bo'lishi taqiqlangan. Uch yildan keyin chiqqan yangi farmonga ko'ra ijtimoiy tabaqalanish rasman mustahkamlangan. Jamiyatni samuraylar –»si», dehqonlar – «no» va shaharliklar – «simin»dan iborat uchta toifaga ajratilgan. Shaharliklar esa xali tabaqalashtirilmagan savdogar va hunarmandlardan iborat.

Yer uchastkasidan foydalanish huquqiga ega bo'lish uchun dehqonlar hosilning uchdan ikki qismini daymega berishga majbur bo'lishgan. Xideyosi tan maydonini 1/10 qismga kamaytirgan, ammo bu kamaytirilgan maydondan olinadigan soliq miqdori o'zgarishsiz qolgan. Shunday qilib, u dehqonlarga soliq solishning sezilarli darajada ko'payishini qonuniylashtirgan.

Xideyosi tashqi siyosatda tajovuzkor bo'lgan. Xideyosi janubiy feodallarga qarshi harbiy yurishlar evaziga hokimiyatni kuchaytirishga harakat qilgan. Ushbu tajovuzkor siyosatni Koreya, Xitoy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan savdo aloqalarini olib borgan Yaponiyaning dengiz bo'yidagi shaharlari savdogarlari qo'llab-quvvatlaganlar. 1592 va 1597- yillarda Xideyosi ikkita katta bosqinchilik harakatlarini amalga oshirgan.

Uning tajovuzkor rejalari nafaqat Koreya, balki Chi-Tay, Tayvan va Filippinga ham ta'sir qilgan. Xideyosi tomonidan to'planib Koreyaga yo'naltirilgan ulkan armiya va flot dastlab Yaponiya qurolli kuchlariga muvaffaqiyat keltirgan. Yaponlar 1592–1593- yillarda olov va qilich kuchi bilan Koreyaning janubidan

shimoliga qarab yurish qilganlar. Ammo Koreyada boshlangan xalq urushi va Xitoyning yordami bilan yaponlar magʻlub etilgan.

Ushbu muvaffaqiyatsizlikdan soʻng, dengiz savdosi va qaroqchilikka asoslanib katta foyda olayotgan, Xideyosining keng mustamlakachilik siyosati tarafdori boʻlgan yapon savdogarlari oʻzlarining iqtisodiy va siyosiy nufuzini yoʻqotgan. Shu bilan birga, feodal nizolarining tugashi va mamlakatning birlashishi natijasida ichki savdo taraqqiy eta boshlagan. Ichki bozorda faoliyat olib borayotgan savdogarlar ham katta foyda koʻra boshlagan.

1598- yilda Xideyosining vafotidan soʻng, uning qoʻmondonlaridan biri, Kanto okrugi daymesi Tokugava Ieyasu uchinchi boʻlib mamlakatni birlashtirishga kirishgan. Ieyasu 1600- yildagi Sekigaxara jangida Xideyosi oʻgʻlining tarafdorlarini magʻlubiyatga uchratgan. Ushbu jangda Ieyasu birinchi marta «ninza» – «sharpa jangchi»lardan foydalangan. 1603- yilga kelib syogun unvoni olgan va butun davlat ustidan oʻz hokimiyatini oʻrnatgan.

Yaponiya Tokuga sulolasi syogunligi davrida. Tokugava sulolasidan chiqqan syogunlar Yaponiyani ikki yarim asr davomida boshqargan. Tokugava feodal tizimi dastlabki uchta syogunlar (XVII asrning birinchi yarmi) davrida barqarorlashgan.

Uchinchi syogun Iemitsuning 1633, 1636, 1639- yillarda ketma-ket chiqqan uchta farmoniga koʻra yaponlarga oʻz mamlakatlari chegaralarini tark etishi, uzoq masofaga suzuvchi yirik kemalarni qurishni taqiqlangan. Shuningdek, mamlakat chet elliklar uchun ham yopiq boʻlgan. Faqatgina Gollandiya va Xitoyning savdo kemalariga cheklangan miqdorda Nagasakiga kirishiga ruxsat berilgan. Ular bilan savdo-sotiq aloqalari Desima orolida boʻlgan.

XVI asrda yaponlar Koreya, Xitoy, Siam, Filippindan tashqari Yevropaga ham oʻz elchilarini yuborishgan. Masalan, Kyusyu orolining knyazlari 1582–1590- yillarda Rimga oʻz elchilarini yuborishgan.

1587- yilda missionerlik targʻibotining dastlabki taqiqlanishidan keyin ham Yevropaliklar bilan munosabatlar toʻxtamagan. Xideyosi yevropaliklarning kemalari va qurollaridan foydalangan xolda Koreyaga qilingan harbiy yurishda

muvaffaqiyat qozonishga umid qilgan. Ieyasu ingliz va gollandlarni qo'llab-quvvatlash orqali ispan bilan portugallarning ta'sirini zaiflashtirishga harakat qilgan. Shuningdek, missionerlik faoliyatini taqiqlovchi farmonlar chiqargan.

Ieyasu 1610- yilda Meksikaga, 1613–1620- yillarda Yevropaga o'z elchilarini yuborgan bo'lsa ham, ammo uning hukmronligining oxirlarida va o'g'li bilan Yevropaliklarning faoliyati tobora cheklanib borgan.

Ikki yarim asr davomida Yaponiyani tashqi dunyodan sun'iy ravishda ajratib turish siyosati olib borilgan. Ushbu siyosatning zamirida feodal munosabatlarni barqarorlashtirish yotgan. XV–XVI asrlarda tashqi savdoning sezilarli rivojlanishi dengiz portlarida badavlat fuqarolar qatlamining tez o'sishiga olib kelgan. Ulkan boylikga ega bo'lgan savdogarlar feodal tuzumining poydevoriga putur yetkazish bilan tahdid qilishgan. Shuning uchun yapon hukmdorlari savdogarlarni zaiflashtirishga qaror qilib, tashqi savdoni taqiqlaganlar. Bundan tashqari, Xitoy va Koreyani o'ziga bo'ysundirgan manchjurlar yapon feodallariga xavf tug'dira boshlagan.

Biroq, mamlakat yopilishining asosiy sababi ichki vaziyat bo'lgan. Feodallar dehqonlar harakatini bostirish uchun harbiy kuch to'plaganlar. O'sha davrdagi dehqonlar qo'zg'olonlarining ko'pchiligi xristian dini bayrog'i ostida bo'lgan. Shu sababli xristian missionerlarining faoliyati ham yapon feodallariga muammo tug'dirgan. 1630- yildan Yevropadan kitoblarni olib kirish taqiqlangan. Hatto xristianlik to'g'risida ma'lumot berilgan xitoycha kitoblarni olib kirish ham taqiqlangan.

Va 1637- yilda Shimabara (Kyusyu) shahrida kuchli qo'zg'olonlardan biri ko'tarilgan. Bu «xristian» harakati sifatida tanilgan, chunki harakat ishtirokchilarining aksariyati xristian bo'lgan. Bu qo'zg'olon dehqonlar harakati bo'lsa-da, biroq unda quyi samuraylar ham ishtirok etishgan.

Qo'zg'olonda 30 mingdan ortiq kishi qatnashgan. Ushbu qo'zg'olonga samuray, Xideyosining sobiq vassal safdoshlaridan biri, koreyaga xujum ishtirokchisi, «nasroniy qo'mondoni» Konishi Yukinaga rahbarlik qilgan. Tokugava hukumati bu qo'zg'olonni shafqatsizlarcha yo'q qildi: uning deyarli

barcha a'zolari o'ldirildi yoki qatl qilindi. Shundan so'ng, nasroniylar qat'iyan taqiqlandi.

Mamlakatni tashqi dunyodan, tashqi ta'sirlardan izolyatsiya qilish ijtimoiy munosabatlarni qat'iy tartibga solishga, har bir mulkning iqtisodiy vazifalari, huquq va majburiyatlarini aniq tartibga solishga, feodal tuzilmasining daxlsizligini saqlashga qaratilgan Tokugava ichki chora-tadbirlarining butun tizimini qamrab olgan.

Asosiy yerlar daymelarga egalik qilish uchun berilgan. Bunday egalikni feodalga berish kelajakdagi yer egasining daromadlarini to'g'ri hisobga olishga asoslangan. Ushbu daromadlar guruch bilan hisoblangan. Mamlakatdagi barcha moliyaviy hisob-kitoblar guruch bilan belgilanib, guruch asosiy o'lchov birligiga aylangan.

Dayme o'zining barcha fuqarolari ustidan sud va ma'muriy hokimiyat huquqiga ega bo'lib, u o'z samuraylariga maoshni belgilangan miqdordagi guruchda bergan. Mamlakatni siyosiy jihatdan birlashtirish oxiriga yetmagan. Mamlakat 200 dan ortiq knyazliklarga bo'linib, ularning hukmdorlari esa o'z hududlarida to'liq xo'jayinlar bo'lishgan. Biroq markaziy hukumat feodallarni boshqarish huquqini saqlab qolgan. Ular syogunlikning umumiy qonun hujjatlariga bo'ysunishlari kerak bo'lgan. Hukumat feodallarni o'zaro ichki urushlar olib borish va markaziy hukumatga qarshi chiqish imkoniyatidan mahrum qilgan. 1614–1615- yillarda Tokugava Ieyasu Osaka shahrini egallab olgan Xideyosining o'g'li tarafdorlarining qarshiliklarini bostirgan.

O'shandan keyin 200- yildan ortiq vaqt mobaynida yapon feodallarining o'zaro ichki urushlari kuzatilmagan. Tokugavaga qarshi bo'lgan feodallar o'z mulklaridan to'la yoki qisman mahrum bo'lishgan, boshqa hududlarga ko'chib ketishgan. Qo'zg'olonchi feodallar o'rniga Tokugava tarafdorlari yoki vassallari tayinlangan. Keyinchalik, yerni to'liq yoki qisman musodara qilish shaklidagi jazolar juda kam qo'llanilgan.

XVI asr oxiri – XVII asr boshlaridagi shaharlar aholisi ko'payib, yanada taraqqiy etganligi bilan ajralib turadi. Har birida 300 mingdan ortiq aholi istiqomat

qiladigan Edo, Kito, Osaka kabi shaharlardan tashqari, Nagoya, Nagasaki, Sakai, Kanazava kabi ko'plab port, shahar va savdo markazlarining aholisi 60 mingdan ortgan. Xirosima, Okayama, Xakata, Kumamoto, Akita shaharlarining har birida 20 mingdan ortiq aholi istiqomat qilgan. Xyogo, Fukuoka, Takata kabi shaharlarda esa 10 mingdan 20 mingga bo'lgan odamlar istiqomat qilishgan.

O'n yettita yirik shahardagi savdo va hunarmandchilik feodallar boshqaruvidan chiqarilib, to'g'ridan-to'g'ri markaziy hukumatga bo'ysungan. Shunday qilib, barcha muhim shaharlar boshqaruvi feodal knyazliklardan olinib, syogunning maxsus amaldorlari tomonidan nazorat qilingan. Ushbu shaharlar orasida birinchi o'rindagisi Osaka Xideyosi boshchiligidagi birlashtirish jarayonidagi markaziy shahar edi. Qadimiy madaniy shahar Kiotoda savdo va hunarmandchilik rivojlangan. Ieyasu tomonidan qurilgan, yangi rivojlanayotgan shahar, mamlakatning yangi poytaxti esa – Edo (hoz. Tokio) shahri bo'lgan.

Hunarmandchilikning merosiyligi va ustoz–shogird an'analarining tamoyillariga asoslangan o'zlarining sex ko'rinishidagi ustaxonalari – *dzalar* tashkil etilgan. Hukumat ustaxonalar faoliyatini qat'iy tartibga solib, hunarmandlarga katta soliqlar solgan. Savdogarlar ham hunarmandlar singari o'zlarining uyushmalari bo'lgan gildiyalar – *nakamalar*ni tashkil qilganlar.

Ijtimoiy aloqalar samuray dehqonlar, hunarmandlar va savdogarlarga kabi bo'linishga asoslangan. Har bir mulkning huquqlari va majburiyatlari qat'iy tartibga solingan. Ayniqsa, dehqonlarning vazifalari qattiq tartibga solingan. Tokugava Ieyasu so'zlari bilan aytilganda: «Dehqon – sesame urug'iga o'xshash, qancha ko'p hosil olsangiz, shuncha siqasiz». Shuningdek: «Dehqonlar ustidan nazoratni amalga oshirishning eng yaxshi usuli bu – ularga bir yilga yetadigan oziq-ovqat qoldiring va qolganlarini soliq sifatida oling», degan gapni ko'p ta'kidlagan.

Dehqon hayotining barcha jabhalari tartibga solingan. Ularga guruch iste'mol qilish, ipak matodan tikilgan kiyim kiyish taqiqlangan, faqat paxta kiyimlariga ruxsat berilgan. Qulay va keng uylarni qurish va uylarini biron bir

narsa bilan bezash, ko'ngilochar tadbirlar, teatr tomoshalari kabilarni o'tkazish ham taqiqlangan.

Qishloqlar beshta hovliga bo'lingan, har beshta xonadonga hokimiyat tomonidan tayinlangan boy dehqonlar boshchilik qilgan; ular boshqa dehqonlar tomonidan hukumat tartiblariga rioya etilishini politsiya singari nazorat qilib turgan. Dehqonlar yerga bog'lanib, uni tark etish huquqidan mahrum bo'lganlar. Mabodo shunday xol yuz bersa jamoa a'zolari qochoq dehqon uchun barcha soliq va to'lovlarni to'lagan, qochoq dehqonlar qattiq jazolangan.

Savdogarlar va hunarmandlarning turmush sharoiti ham tartibga solingan, ammo dehqonlarga nisbatan ancha qat'iyatli bo'lgan va amalda bu qoidalar ko'pincha buzilgan. Savdogarlar va hunarmandlarning alohida tabaqalarga bo'linishi, bu ularning kuchayganligidan dalolat beradi, ayniqsa Yaponiya qonunlari savdogar va hunarmandlar guruhining mustaqilligini ilgari hech qachon tan olmagan – faqat «jangchilar» (samuraylar) va «xalq» mavjud edi.

Nisbatan kamroq imtiyozga ega bo'lgan syogun samuraylaridan qo'shin tashkil qilingan. Har bir dayme o'z samuraylaridan dehqonlar qo'zg'olonlarini bostirishda foydalangan.

Barcha ma'muriy boshqaruv tizimini maxsus nazorat qiluvchi instituti – *mesuke* («ko'z») tashkil qilingan bo'lib, unga syogunning maxsus amaldorlari, feodallar, amaldorlar va turli muassasalarni nazorat qilish vazifasi yuklatilgan. Tokugavadagi «barqarorlashuv» siyosati XVI asr o'rtalarida boshlangan feodal munosabatlarning parchalanishini bir muncha vaqt ortga surgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Tokugava syogunligi qay tariqa hokimiyat tepasiga keldi?
2. XVIII asrda Yaponiya xalqi hayotini umumiy manzarasini tasvirlab bering.
3. Nima sababdan bu davrda Yaponiyada Yevropaliklarga nisbatan qarshi kayfiyat shakllandi?
4. Yevropaliklardan faqat gollandlarga qator imtiyozlar berilishini qanday izohlash mumkin?

5. Yaponiyaning dunyo uchun yopilishidan ko‘zlangan maqsadlar nima edi?

XX BOB. SO‘NGGI O‘RTA ASRLARDA KOREYA.

Choson davlatining tuzilishi. Li Son Ge hokimiyatga kelgandan so‘ng, koreys davlatiga Choson nomini bergan va mamlakat poytaxtini Kegyondan Xanan (Seul)ga ko‘chirgan. Li Son Ge hokimiyatga kelgan vaqtda keksayib qolgan edi. Shu bois uning o‘g‘illari orasida taxt uchun kelishmovchiliklar bo‘lib turgan. Uning katta o‘g‘li Li Ban Von yoki van Txejon (1401–1418) Choson hukmdori bo‘lgan.

Yangi sulolaga asos solinishi bilan Koryoning zaiflashib qolgan markazlashgan hokimiyat boshqaruvini mustahkamlash borasida qator chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Muxolifatni bostirish maqsadida avval van Konyan va uning o‘g‘illari hamda eski sulola tarafdorlari qatl etilgan. Amaldorlarning avvalgi mansablari bekor qilingan. Faqatgina vanning eng yaqin qarindoshlarigina mansabga erishish huquqiga ega bo‘lganlar. Qolganlar, xususan «ta'sirli oilalar» umumdavlat miqyosida 18- darajadagi lavozimlarnigina egallashi mumkin edi.

Davlat boshqaruvi faoliyatini yaxshilash uchun bir qator hukumat tashkilotlari tarqatib yuborilib, ayrim davlat tuzilmalari qisqartirilgan. Van tasarrufida bosh vazir va uning ikki o‘rinbosaridan iborat oliy hukumat organi, Davlat yig‘ini – Iychjonbu tashkil qilingan. Barcha davlat tashkilotlari oltita vazirlik bo‘yicha taqsimlangan: 1) amaldorlar bo‘yicha; 2) moliya; 3) mudofaa; 4) tantanalar; 5) adliya; 6) hunarmandchilik va jamoat ishlari.

Vazirliklar bilan birga davlat boshqaruvida uchta nazorat devonxona «sam sa» (nazorat) tuzilgan. Birinchi devonxona vanning noto‘g‘ri harakatlari va qarorlarini tanqid qilgan, ikkinchisi amaldorlar faoliyatini nazorat qilgan, uchinchisi esa vanning ilmiy faoliyatiga javob bergan va konfutsiylik ruhida rasmiy tarixni yozish uchun materiallar yig‘ish bilan shug‘ullangan. Islohotlar tufayli samarali davlat boshqaruv devonxonasi shakllangan. Bu borada shuni aytish

kerakki, mamlakat poytaxtida amaldorlar 500–600 kishini tashkil qilgan. Li sulolasi davrida mamlakat aholisi 3 milliondan 11 millionga ko‘paygan.

Markazlashgan hokimiyatni mustahkamlash uchun barcha shaxsiy harbiy guruhlar tarqatib yuborilgan. Umumiy harbiy majburiyat asosiga qurilgan doimiy armiya markaziy va viloyat qo‘shinlariga bo‘lingan. Qo‘shinlarni saqlash zaxiradagilar zimmasiga tushgan bo‘lib, ularning asosini dehqonlar tashkil etgan. Davlat hududini himoya qilish maqsadida mamlakat bo‘ylab gulxanli signallar va pochta xizmati tizimi joriy etilgan.

Mamlakat 8 ta ma'muriy bo‘linmaga bo‘lingan bo‘lib, ushbu bo‘linmalar, o‘z navbatida, okruglar, volostlar, uездlar va prefekturalarga bo‘lingan. Barcha rahbar amaldorlar poytaxtdan tayinlangan. Rahbar va mahalliy amaldorlar orasida poraxo‘rlikning hamda ajralib ketishlarning oldini olish maqsadida almashtirish tizimi joriy etilgan: ya'ni amaldorlar vaqt-vaqti bilan boshqarayotgan hududlardan boshqasiga o‘tkazib turilgan. Mansabdor shaxslar doimiy nazoratda bo‘lib, ularning faoliyati rasmiy va yashirin taftishdan o‘tkazilgan. Poytaxtda maxsus do‘mbira o‘rnatilgan. Uni chalish orqali amaldorlarning faoliyatini suiste'mol qilishi yoki ularning nojo‘ya ishlari haqida ma'lumot berilgan.

Eng quyi darajadagi qishloq uyushmalari *xanyak* – mahalliy boshqaruv shakli bo‘lgan. Uning faoliyatiga konfutsiylik ta'limoti asosidagi tartib-intizomni saqlash, mayda o‘g‘riliklar uchun jazo belgilash, mablag‘ ajratish, maktablar tashkil qilish, jamoat ishlari va marosimlarning bajarilishini nazorat qilish kirgan.

Tabaqalanish tizimi. Chosonni boshqarganlar sulolaviy oqsuyaklardan iborat bo‘lgan yanbanlardan tashkil topgan bo‘lib, ular fuqaroviy va harbiy zodagonlarga bo‘lingan. Yanbanlar lavozim uchun davlat imtihoni topshirishgan. Uncha ko‘p bo‘lmagan yuqori martabalilar avlodigina «ajdodlarga xizmati» yoki «ezgu xizmatlari» uchun imtihonsiz lavozimni egallashi mumkin bo‘lgan. Fuqarolik lavozimlari uchun imtihonga faqatgina yanbanlar oilasiga mansub kishilargina (bu konfutsiylik davlatchiligi me'yorlariga zid bo‘lgan, lekin XVI asrdan boshlab an'ana tarzida yozila boshlagan) qo‘yilgan bo‘lsa, harbiy mansablar uchun o‘rta tabaqaga mansub va viloyatlardan kelgan kishilar qo‘yilgan. Yanbanlar

darajasiga ko'ra farqlangan. Ular barcha majburiyatlardan ozod qilingan. Yanbanlar o'zaro ichki nikohni qayd etish orqali yopiq tabaqaga aylangan.

Davlat lavozimlari chegaralangan bir davrda yanbanlar tabaqasining o'sishi hukumatni ularga nisbatan qator cheklovlar joriy qilishga majbur qilgan. Birinchidan, ikkinchi nikohdan yoki yanban bo'lmagan onadan tug'ilgan farzand amaldor bo'la olmagan, yoki viloyatlardagi yuqori lavozimlarga tayinlanmagan. Ikkinchidan, yer va oylik maoshsiz, lekin yanban maqomini saqlab qoluvchi qator soxta lavozimlar joriy etilgan.

Yanbanlardan keyingi tabaqadada *chuninlar* («o'rta kishilar») – tabiblar, tarjimonlar, hattotlar, hisobchilar, huquqshunoslar, rassomlar, munajjimlar kabi mutaxassislar va kichik amaldorlar turgan. Ular huddi yanbanlar kabi jismoniy va mehnat majburiyatlaridan ozod qilingan. Ko'pincha, ular yanbanlarning joriyalaridan tug'ilgan farzandlari bo'lib, bu daraja ularning xizmat sohasidagi yuqori martabasi bo'lgan. Chuninlarga sulolaviy kichik amaldorlar (son, *xyanri*, *txogvan*) – devonxona xodimlari ham kirgan. Ular ham mehnat va jismoniy majburiyatlardan ozod qilingan.

Keyingi o'rinda soliq to'lovchilar turgan. Bu qatlam *saninlar* («oddiy odamlar») yoki *yaninlar* («erkin odamlar») deb nomlangan. Ular erkin dehqonlar, hunarmand va savdogarlardan tashkil topgan. Bu qatlamning yuqorisida badavlat dehqonlar yoki *xallyan* («bekorchi oddiy odamlar») turgan bo'lib, ular o'zlarini yanbanlar deb atashgan. Undan quyida *sinyan yokchxon* – kon va davlatga qarashli ustaxonalar ishchilari, daraxt kesuvchilar, baliqchilar, tuz qazuvchilar kirgan. Keyingi o'rinlarda qaram dehqon-nobilar va «jirkanch kasb egalari» qassoblar, mo'ynado'zlar, ko'cha artistlari, qomlar va *xoninlar* («qabih odamlar») kirgan. Aholi orasida soliq to'lovchilar va harbiy majburiyatga aloqador kishilarning sonini oshirish maqsadida hukumat doimiy ravishda nobilar sonini kamaytirib, ularni davlatga qarashli dehqonlarga aylantirgan.

Soliq to'lashdan bo'yin tovlaganlarni ro'yxatdan chiqarish maqsadida zamonaviy pasportlar ko'rinishidagi maxsus taxtacha joriy etilgan.

Konfutsiylikning yangi oqimi davlat mafkurasi sifatida. Hokimiyatga Li sulolasi kelishi bilan neokonfutsiylik yangi davlat g'oyasiga aylangan. Jamiyat taraqqiyoti uchun bo'lgan ehtiyoj «nirvana»ga bo'lgan buddaviylik yo'nalishi va hayotga bo'lgan munosabat kabi yechilmagan muammolarni faol va amaliy tarzda yechishni talab qilgan. Buddaviylik barcha falokatlarning sababchisi deb e'lon qilingan. Buddaviylik ibodatxonalari qaram dehqonlaridan mahrum bo'lib, ularga tegishli yerlar bir necha barobar qisqartirilgan. Aynan mana shunday sababga ko'ra daotsiylik ham o'zining tarafdorlaridan mahrum bo'lgan. 1518- yil Seulda markaziy daotsiylik ibodatxonasi yopilgan.

Seul va viloyatlarda konfutsiylik maktablari ochilgan. Davlat Kengashi bilan birga davlat maslahatchilari Palatasi ham joriy etilgan bo'lib, unga konfutsiy olimlari kirgan. XVI asrda konfutsiy olimlar sharafiga bag'ishlangan konfutsiylik ibodatxonalari *sovonlar* tashkil qilingan bo'lib, vaqt o'tishi bilan ular mahalliy siyosiy markazlarga aylangan.

Konfutsiylikning mavqei kuchayishi natijasida Koreyada ijobiy o'zgarishlar yuz bergan. Avvalo, qirolga barcha itoat qilishi bilan bog'liq konfutsiylik me'yorlari mustahkamlanib, bu markazlashgan davlatning muhim sharti edi. Boshqa tomondan, xatolarni e'tirof etib, ularni tuzatish yo'li bilan kamolotga erishish qirollik oilasiga ham joriy qilinishi, davlat boshlig'i tomonidan yaqinlari va olimlarni ro'yxatga kiritib, boshqaruvda yangiliklar joriy etilishiga sabab bo'lgan. Koreya qirollari xalqqa qilgan murojaatlarida o'z xatolarini bir necha marta tan olib, ularni tuzatishga va'da bergan. Koreya tarixida qirollik boshqaruvini takomillashtirish borasida olimlar va amaldorlar o'zlarining takliflarini bildirganlar.

Neokonfutsiylik davlat g'oyasi tarzida shakllanishida siyosiy kuchlar bir xil bo'lmagan. Choson davrining dastlabki o'n yilliklarida e'tiqodli konfutsiylik, «xizmat ko'rsatgan amaldorlar» – *xungular* ko'proq ta'sir doirasiga ega bo'lib, hokimiyatga egalik qilganlar. Biroq, vaqt o'tishi bilan jamiyat hayotida islohotlar g'oyasini ilgari surgan neokonfutsiylik yoki *sarimlar* («olimlar o'rmoni») yetakchilik qilgan. Shu bois Van Sonchjon (1469–1494) davrida ular yuqori

lavozimlarni egallaganlar. Biroq, 1498- yilda regent Yonsan Gun (1494–1506) davrida xungular tavsiyasiga ko‘ra ko‘plab yuqori martabali sarimlar o‘ldirilgan yoki surgun qilingan. Buning sababi van Sejo (1455–1468) davrida voyaga yetmagan van Tanjon (1452–1455)ning amakisi noqonuniy taxtni egallab, uni viloyatga yuborgan. 1457- yili esa unga o‘zini o‘zi o‘ldirishi to‘g‘risidagi buyruqni yuborgan. Buddaviylikning mavqeini qayta tiklashga qaratilgan harakati uchun u *uzurpat* nomini olgan van Chunjon (1506–1544) davrida sarimlar islohotlar o‘tkazishga harakat qilganlar. Aynan mazkur islohotlar «xizmat ko‘rsatgan amaldorlar «ning tinchligiga birmuncha xavf solgan, jumladan, davlat imtihonlari orqali amaldorlarni tayinlash iqtidorli odamlarning kashf etilishiga sabab bo‘lgan. Biroq, 1519- yilda xungular kurashning yangi ko‘rinishini boshlagan va mazkur kurashlarda ko‘plab islohotchilar jon bergan. Van Sonchjo (1567–1608) davrida sarimlar g‘alaba qozonganlar. Biroq, ikki o‘rtada neokonfutsiylarga raqobatchi partiya («pundan») paydo bo‘lib, dastlab sharqiy va g‘arbiy, keyinchalik sharqiy partiya janubiy va shimoliy guruhlariga bo‘lingan.

Shunday qilib, koreys neokonfutsiyligida qator maktab va yo‘nalishlar rivojlangan.

Chon Gvan Cho (1482–1519) qonun asosida markazlashgan davlat qurishga qaratilgan *legistlar* maktabiga asos solgan. Chon Gvan Cho o‘qimishli bo‘lishga e’tibor qaratgan. Uning fikricha, dunyoni bilish asosida insonda tafakkur rivojlangan. Aynan bu g‘oyadan kelib chiqib, u lavozimlar berilishi bo‘yicha davlat imtihonlari rasmiyatchilik ko‘rinishini olishiga qarshi chiqqan va uning o‘rniga ijtimoiy mavqeidan qat’iy nazar, iqtidorli shaxslarni davlat lavozimlariga jalb etish masalasini ilgari surgan. Har bir kishi uchun kamolotga erishish imkoni mavjud bo‘lgan. Aynan ahloq va odob, o‘zaro yordam me’yorlari bajarilishini nazorat qilish orqali qishloq konfutsiylik jamoasiga yordam berish mumkin. Chon Gvan Cho «kuch va qo‘rquv»ga asoslangan g‘oyalarga qarshi «xalqqa muhabbat» va «odilona boshqaruv»ga asoslangan «qirollik yo‘li» nomli konsepsiyani ilgari surgan. Biroq keyinchalik sarimlar quvg‘in qilingan vaqtda olim ham o‘ldirilgan.

XV–XVI asrlarda Kim Si Sip (1435–1493) va So Kyon Dok (Xva– dam, 1489–1546) yetakchiligida falsafiy materializmga asoslangan maktab paydo bo‘lgan. Kim Si Sip – ateizm yo‘liga kirgan birinchi koreys faylasufi hisoblanadi. U ruhning abadiyligi va jannat yoki do‘zax haqidagi qarashlarni, shomonlar faoliyatini yolg‘on deb talqin qiladi. Omad va omadsizlik odamning o‘ziga bog‘liq. Ruhlar to‘g‘risidagi tushunchalar odamlar ongidagi fantaziya mahsulidir. Kim Si Sip xalqni «gumanistik boshqarish» tarafdori bo‘lgan. Alloma o‘zining asarlarida oddiy xalq hayotining azob-uqubatlari haqida yozib, hukmdorlarning hashamatli hayotini tanqid qilgan. Aynan xalqni shafqatsiz boshqarish usuli qo‘zg‘olonlarga sabab bo‘ladi, degan.

Aynan bu davrning mashhur allomalaridan biri So Kyon Dokdir. Uning qarashlariga ko‘ra, insonga tug‘ilishidan boshlab insoniylik va adolat tushunchalari hamrohdir. Biroq, havoyi istaklari va ta‘magirliklar ularni yo‘ldan ozdiradi. Shuning uchun inson doimiy ravishda o‘zini ahloqiy tarbiyalab borishi zarur. Xvadam oilaviy sag‘analar uchun dehqonlar yerlarini bosib olgani sababli nafaqat zodagonlarni, balki hukmdorni ham tanqid qiladi. Faylasuf yana maqsadsiz an'anaga aylangan qator marosimlar borasida ham fikr bildirgan.

Chjusianlikning yana bir yirik namoyandasi Li Xvan (Txvege, 1501–1570) bo‘lgan. Txvege chjusianlikning qayta tiklanishi tarafdori bo‘lib, u muxolifatdagi barcha ta‘limotlarni tanqid qilgan. Li Xvan konfutsiylik asketizmining yetakchisi bo‘lgan. U nafaqat hashamatli hayot tarzini, balki oddiy uylarni ham tanqid qilgan, hatto yemakni ham «yomonlik» deb hisoblagan.

Li Xvan fikricha, konfutsiylik qonun-qoidalariga mamlakatning barcha hududlarida birday amal qilinishi lozim. Uning qishloq jamoasi loyihasi quloqsiz ota-onalar, aka so‘ziga quloq solmagan ukalarga hamda nikoh va motam marosimlari buzilganda jazo berishga qaratilgan. Shuningdek, kimki jamoa tartiblari va an'alarini buzsa, qachonki muammo amaldagi hokimiyat bilan bog‘liq bo‘lib, o‘rnatilgan qonunlarga qarshi chiqilsa yoki buzg‘unchilik ishlari olib borilib, hokimiyat tanqid qilinsa yoki ular bilan tortishilsa, olimlarga hurmatsizliklarcha munosabat uchhun ham jazo belgilanishi lozim bo‘lgan.

Ilk Choson davrida neokonfutsiylikning yana bir yirik namoyandasi Li I (Yulgok, 1536–1584) bo‘lgan. U Li Xvanning o‘quvchisi bo‘lishiga qaramasdan, keyinchalik ustozlari g‘oyalaridan voz kechgan. Uni Txvegening Chju Si matnlariga bog‘lanib qolganligi qanoatlantirmagan. Bu borada Li I yanada ilgarilab ketgan bo‘lib, Chju Sining o‘ziga qarshi chiqqan. U neokonfutsiylarni haqiqiy hayotdan yiroqlashib, faqatgina kitobga bog‘lanib qolganlikda ayblaydi. Uning fikricha, olingan bilimlarning haqiqiylikini insonlar misolida sinash lozim, jannat va do‘zax mavjudligi, «ajr, mukofot»i konsepsiyasi to‘g‘risidagi tasavvurlar umuman ishonchsizdir.

Yulgokning ijtimoiy doktrinasini konfutsiylik ahloqi, «insonparvar boshqaruv» va «xalqni sevish»ga asoslangan. Li Ining fikricha, jamiyatning asosiy kamchiligi: 1) qaytariluvchi kafolat tizimi bo‘lib, unda to‘lanmagan o‘lpon, soliq yoki majburiyatlar qarindoshlar va qo‘shnilar zimmasiga tushgan; 2) hisobsiz soliq va o‘lponlar; 3) hadya, sovg‘a berish amaliyoti; 4) jamoaviy ishlab berish; 5) amaldorlarning pora olishi. Aynan mazkur og‘irliklarning barchasi xalq zimmasiga tushadi. Aynan xalqning qashshoqlashishi qo‘zg‘olon va jinoyatlarga sabab bo‘ladi. Islohotlar – davr talabi. Davlat boshqaruvini almashtirish yoki yakun toptirish «ajdodlar qonuni» hisoblanadi.

Ilmiy-texnik va madaniy yutuqlar. XV–XVI asrlar – islohotlar davri bo‘lib, fan va madaniyat sohasida katta yutuqlarga erishilgan. Ilmiy-texnikaviy yo‘nalishdagi yutuqlar avvalo amaliy ahamiyat kasb etgan. Bu davrda ob-havo va bulutlarni kuzatish rivojlangan, yulduzlar xaritasi, yomg‘ir miqdorini o‘lchovchi asbob, topografik asboblar, aniq taqvim, notali yozuv, quyosh va suv soatlari yaratilgan. Shu bilan birga qurolsozlik, kemasozlik va matbaachilik sohasida ham katta yutuqlarga erishilgan.

Tibbiyot sohasida 1445- yili 365 kitobdan iborat «Davolash yo‘llari majmuasi» (1445 y.) va 85 kitobdan iborat «Mahalliy dorilar haqida ma'lumotlar majmuasi» (1456 y.) nomli fundamental ishlar chop etilgan. Aynan mazkur ishlar orasida oxirgi kitobda kasalliklarni davolash bo‘yicha 955 ta maqola, 10706 retseptlar va 1477 ta iganing sanchib davolashga oid tavsiyalar berilgan. 1610- yilda

«Sharq tabobati xazinasini» nomli kitob nashr qilingan. Unda Xitoy va koreys tabobatiga oid 500 dan ortiq risolalar o‘rin olgan.

Qirol Sejon (1418–1450) davrida qishloq xo‘jaligiga oid asarlar yaratilgan bo‘lib, ularda malakali ziroatchilarning tajribalari umumlashtirilgan. Seleksiya ishlari ham rivojlangan bo‘lib, turli iqlim va tuproqlarga moslashtirilgan, o‘simliklar (sholi, arpa, bug‘doy)ning yangi navlari yaratilgan.

Tarixiy tadqiqotlar tizimli ko‘rinish olgan. 1450- yili «Koreyaning harbiy sharhi» nomli kitob chop etilgan. 1485- yilda – «Koreyaning umumiy sharhi» e‘lon qilingan. Maxsus olimlardan tashkil topgan guruh 1451- yili 139 kitobdan iborat «Koryo sa» («Koryo tarixi»)ni yozgan. 1454- yili van Tanjon davrida «Yilnoma yoki Sejon davrining asl yozuvlari» chop etilgan bo‘lib, bu kitobga van buyruqlari, rasmiy ma‘ruzalar, tekshiruvchilar hisobotlari kabi rasmiy hujjatlar kiritilgan. Chosonning keyingi barcha tarixi davomida aynan shunga o‘xshash yilnomalar tuzish an‘anaga aylangan.

1485- yil «Kyonguk tejon» («Davlat boshqaruvi uchun buyuk tuzuklar») – mamlakatning birinchi yuridik kodeksi chop etilgan.

Kartografiya ishlari ham keng yoyilgan bo‘lib, ko‘plab yangi geografiyaga oid ishlar chop etilgan. 1432- yili «Sakkiz viloyatning geografik tavsifi», 1455- yili «Geografik tavsiflar va xaritalar», 1463- yili «Koreya xaritasi», 1481- yili «Koreya yerlari va uning diqqatga sazovor yodgorliklari», 1530- yilda 55 kitobdan iborat «Koreya yerlari va uning diqqatga sazovor yodgorliklariga qo‘shimcha tavsif» nomli geografik kitoblar chop etilgan bo‘lib, uning yangi nashri 1609- yili e‘lon qilingan.

1493- yili 9 jildidan iborat «Musiqqa haqidagi fan asoslari» nomli musiqiy ensiklopediya e‘lon qilingan.

Aynan bu davrdagi muhim yutuqlardan biri 1443- yil qirol Sejon tomonidan amalga kiritilgan koreys alifbosi («xunmin chonim»)ga bag‘ishlangan «To‘g‘ri tovushlar haqida xalqqa nasihat» nomli kitobning chop etilishi bo‘lgan. Xitoy iyerogliflaridan farqli tarzda yangi alifbo harflardan tuzilgan bo‘lib, bu iyerogliflar qo‘llanishda oson bo‘lgan. Bu esa, shubhasiz oddiy avom xalqning savodxonligini

oshirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Biroq, yuqori martabali shaxslar va amaldorlar uzoq muddat Xitoy yozuvidan foydalanishgan.

She'riyatda *kasa* (katta she'r) va *sichj* (Koryo davrida paydo bo'lgan uchbo'g'inlilik) janrlari rivojlangan. Unda tarixiy voqealar tasviri, taqdir haqidagi falsafiy tasavvurlar, fuqarolar lirikasi aks etgan. Folklor, novellalar va satirik proza hamda povestlarning badiiy ishloviga asoslangan nasr paydo bo'lgan. Sahna san'atida niqob teatri va qo'g'irchoq teatri paydo bo'lib, unda o'tkir satira namoyish qilingan. Rassomchilik dekorativ rassomchilik, peyzaj, portret va animalistik rassomchilikka bo'lingan.

Agar avvallari me'morchilikda ibodatxona qurilishiga e'tibor qaratilgan bo'lsa, XV asrdan boshlab ularning o'rnini xalq arxitek– turasi, o'zining hashamati bilan ajralib turadigan vanlar saroylari egallay boshlagan.

Imjin urushi. Li sulolasining tashqi siyosati – Xitoyning Min sulolasi, Yaponiya va manchjurlar bilan bo'lgan. Garchi, rasmiy Xitoy bilan munosabatlar vassallik ko'rinishiga ega bo'lgan bo'lsa-da, Xitoy Chosonning ichki ishlariga aralashmagan. Ikki mamlakat doimiy ravishda o'zlarining do'stona va rasman mustaqil munosabatlari tarzida elchilar va sovg'a-salomlar almashib turishgan. XVI asr davomida Choson hududiga doimiy ravishda chjurchjenlar va yapon qaroqchilari hujum qilib turganlar, lekin ular har safar keskin qarshiliklarga uchraganlar.

XVI asrning 80- yillari oxirlarida bo'linib ketgan Yaponiya Toyotomi Xideyosi tomonidan birlashtirilgandan so'ng, u o'z oldiga Xitoyni bosib olishni maqsad qilib qo'ygan. Xideyosi katta armiya yig'ib, Choson hukumatiga Xitoydagi Min sulolasi bilan bo'ladigan jang uchun askarlarini Choson hududidan o'tkazishni va koreyslarni bo'lajak jangda yordam berishini so'rab murojaat qilgan. Seul esa, o'z navbatida, bu taklifni rad etgan va Xitoyga Yaponiyaning rejalari haqida xabar bergan. 1592- yilning mayida yaponlar 200 ming qo'shini bilan Koreyaga bostirib kirgan va Imjin urushi (1592–1598) boshlangan. Garchi, urushgacha ko'plab davlat arboblari armiyani tiklash to'g'risida ta'kidlashlariga qaramay, Koreya urushga tayyor emas edi.

Yapon qo'shinlarida o'qotar qurollar bo'lgan. Shu bois tez orada Pusan shahri qo'lga kiritilgan. Jiddiy qarshilikka uchramagan yaponlar Seul tomonga harakatlanishgan. Bu davrda Seul Min sulolasiga yordam so'rab murojaat qilgan. Van Sonjo saroy a'yonlari bilan poytaxtni tashlab ketgan. Keson shahriga kelgan hukmdor va uning a'yonlarini g'azabl原因 olomon toshlar va balchiqli kesaklar bilan qarshi olgan. Yapon qo'shinlari Seulga jangsiz kirib kelgan. Tez orada Keson va Pxenyan egallangan. Van o'zining yaqin odamlari bilan chegaradagi kichik shaharcha bo'lgan Iydjuga yashiringan.

Saroy a'yonlarining qochib ketishi va koreys armiyasining mag'lubiyatiga qaramay, yaponlar tomonidan bosib olingan hududlarda hukumat qo'shinlari qarshilik harakatlarini davom ettirgan. Qolaversa, barcha viloyatlarda «Iybyon» («Adolat armiyasi») nomli xalq harakatlari yuzaga kelgan.

Koreys qo'shinlari quruqlikda mag'lubiyatga uchragan bir vaqtda, sarkarda Li Sun Sin boshchiligidagi koreys floti dengizda muvaffaqiyatga erishgan. Seul mag'lubiyatga uchragandan so'ng, 1592- yil yozida kuchli zambaraklar bilan qurollangan 85 kemadan iborat Li Sun Sin boshchiligidagi flotda dunyoda birinchi marta «toshbaqa-kemalar» («kobuksonlar») ishlatilgan bo'lib, ularning borti va yuqori palubasi o'q o'tmaydigan qatlam bilan qoplangan. Li Sun Sin o'z flotidan unumli foydalanib, yonma-yon jang qilish taktikasi o'rniga masofaviy jang taktikasini qo'llagan. Koreys artilleriyasi yapon kemalarini o'qqa tutib mag'lubiyatga uchratgan. «Toshbaqa-kemalar»ni yaponlar qo'lga tushira olishmagan. Koreys floti qisqa muddatda 300 dan ortiq yapon kemalarini yo'q qilgan.

Aynan koreyslarning dengizdagi muvaffaqiyati quruqlikdagi voqealarga ham ta'sir qilgan. G'alabalar odamlarni kurashga undagan. Bundan tashqari, suvdagi janglar davomida koreys floti dengiz yo'li orqali ta'minot bilan shug'ullanuvchi yaponlarning transport kemalarini yo'q qilganligi bois yaponlar o'zlarining bazasi va oziq-ovqat zaxirasidan uzilib, o'ta qiyin holatda qolgan.

Yaponlarning Koreyani bosib olishi Xitoyga qaratilgan urush uchun harbiy baza vazifasini bajarishi mumkinligini anglagan Min qo'shinlari 1593- yili

yaponlarga qarshi jangga kirishgan. Birlashgan Xitoy-koreys qo'shinlari Pxenyanni ozod qilgan. Yapon qo'shinlari Seulga chekinishgan, lekin uni ham tez orada topshirib, koreys armiyasi va Iybyon otryadi ta'qibida janubga chekinishgan. Biroq Xitoy armiyasi sarkardasi Li Ju-sun hujumni davom ettirishni istamay sulh tuzgan. Bu davrda esa yaponlar janubda mustahkamlanib olishgan. Garchi, yapon qo'shinlari Koreya hududidan butkul chiqib ketmagan bo'lsa-da, Xitoy armiyasi mamlakatni tark etgan.

Tinchlik sulhi tuzilganiga qaramay, yaponlar janubda harbiy harakatlarni to'xtatmagan va qattiq janglardan so'ng Chinju shahrini bosib olgan. Xitoy-yapon muzokaralari 4- yilga cho'zilgan.

1596- yilga kelib yapon qo'shini Koreyani tark etgan. Biroq 1597- yilning bahorida 140 minglik yapon qo'shini Koreyaga yana bostirib kirgan. Yaponlar dengizdagi avvalgi mag'lubiyatni hisobga olgan holda metall qoplamalar bilan yasalgan katta kemalarda jang qilganlar. Ular Li Sun Sindan qutulish maqsadida o'zlarining ayg'oqchisi Yosir ko'magida koreys shtabida yapon flotining joylashgan o'рни haqida yolg'on ma'lumotni tarqatgan. Li Sun Sin yapon flotini yo'q qilish haqida buyruq olgandan so'ng, pistirma uyushtirgan yaponlarning hiylasini tushungan va buyruqni bajarishdan bosh tortgan. Aynan buyruqni bajarishdan bo'yin tovlagani uchun u o'lim jazosiga hukm qilingan. Lekin mashhur qo'mondonning himoyasi uchun qilingan ko'plab murojaatlar natijasida avf etilib, oddiy askarga aylantirilgan.

Koreys flotini Von Gyun boshqargan, unga Li Sun Sinning shuhrati tinchlik bermaganligi bois u ham mashhur qo'mondonni lavozimidan chetlatishga ko'maklashib yuborgan. Aynan ayg'oqchi Yosir yana bir bora dushman kemalarining katta kechuvni suzib o'tganligi borasida yolg'on ma'lumotni tarqatgan. Li Sun Sindan farqli ravishda yangi bosh qo'mondon bunga ishongan va koreys floti tuzoqqa tushib, katta yo'qotishlarga uchragan. Shundan keyingina Li Sun Sin avvalgi lavozimiga tiklangan, lekin uning qaramog'ida atiga 12 ta kema va 100 ga yaqin dengizchilar qolgan edi. Yangi kemalar va ularga ekipajni tayyorlash

ma'lum vaqt talab qilgan. 1597- yil oktyabr oyida Li Sun Sin boshchiligidagi jangda dushmanning 330 ta kemasi bo'lishiga qaramay u g'alaba qozongan.

Koreys hukumati avvalgi quruqlikdagi muvaffaqiyatsizliklardan o'ziga xulosa chiqargan. Yapon armiyasi bu gal yaxshi tayyorlangan koreys va Xitoy qo'shinlari (Xitoyning Min imperiyasi 140 ming askar va flot yuborgan)ni yenga olmagan. Aynan ular dushmanni janubga surib chiqargan. 1598- yil sentyabrda Toyotomi Xideyosi vafot etgan. Natijada yapon qo'shinlari Koreyani tark eta boshlagan. Ikki tomon o'rtasidagi to'qnashuvning oxirgi nuqtasi Noryanjin buxtasida bo'lgan, bu yerda Koreys–Xitoy floti 500 kemadan iborat yapon flotiliyasini butkul mag'lub etgan. Lekin aynan shu jangda Li Sun Sin ham vafot etgan. Dushman taraflar o'rtasida o'zaro sulh tuzilgan. Yaponlar butkul Koreyani tark etishi bilan yetti yillik Imjin jangi yakuniga yetgan.

XVII asrning birinchi yarmida Koreyaga manchjurlar bosqini. XVI asr oxirida Manchjuriyada Nurxachi boshchiligidagi chjurchjen qabilalari birlashgan. 1616- yili ular So'nggi Sin davlati tuzilganligini e'lon qilgan. Mazkur davrdan boshlab chjurchjenlar manchjurlar deb atala boshlangan. 1618- yilda esa yangi tashkil etilgan mamlakat Min imperiyasiga qarshi urush boshlagan.

Van Sonjo vafotidan keyin, 1608- yilda taxtga o'tirgan uning o'g'li Kvanxegun betaraflik siyosatini olib borib, urushayotgan har ikki tomonga chap berishga harakat qilgan. Minlar 1619- yil Koreyaga qarshi harbiy harakatlarini boshlagan. Ularga 13 ming askar yordamga kelgan. Shunga qaramasdan, ularga qarshilik ko'rsatmaslik haqida ko'rsatma berilib, mabodo manchjurlar taslim bo'lsa, ularni asirga olishni rejalashtirgan edi, lekin Fuche uchun bo'lgan jangda Min qo'shinlari mag'lub etilgan.

Biroq, 1623- yil «g'arb» tarafdorlari guruhi tomonidan Kvanxegunning o'rniga taxtga van Injo (1623–1649) kelgan. G'arbliklarning tashqi siyosati Min tomonida bo'lgan. Manchjurlar orqasida Min davlati kabi ittifoqchisi bo'lgan mamlakat hududiga yurish boshlashga botinmagan. Shuning uchun 1627- yilning boshida ularning 30 minglik armiyasi Koreyaga bostirib kirgan. Van Injo saroy ahli bilan Kanxvado oroliga yashiringan. Mamlakat bo'ylab harakatlanayotgan

manchjurlar xalq qarshiligiga duch kelgan. O'sha yilning bahorida mamlakatlar o'rtasida imzolangan «do'stlik» bitimiga ko'ra Koreya vassalga aylangan. Bu holat mamlakatda jiddiy noroziliklarga sabab bo'lgan.

1636- yil Nurxachining o'g'li Abaxay yangi Sin imperiyasi tuzilganligini e'lon qilgan va Koreyadan vassal sifatidagi tobelikni talab qilgan. Mamlakatda «g'arbliklar»ning tashqi siyosatiga qarshi noroziliklar kuchayib, van Injo ulardan ajralganliklarini e'lon qilgan va manchjurlar elchisini qabul qilishdan bosh tortgan. Shu yilning o'zida manchjurlarning 100 minglik qo'shini Koreyaga bostirib kirib, Seul egallanganidan so'ng ular van Injo yashiringan tog'dagi Namxan qal'asini qurshab olishgan. 1637- yilning boshida van taslim bo'lib, Sin davlatiga tobeligini tan olgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish. Yaponlar bilan bo'lgan Imjin urushi va manchjurlar bosqini Koreyani halokat yoqasiga olib kelgan. Ishlab chiqarish va iqtisodiyotda inqiroz ro'y bergan. Foydalaniladigan yer maydonlari 2/3 qismga qisqarganligi natijasida hosil miqdori ham kamayib ketgan. Xususan, 1670–1671- yillarda mamlakatda 1 mln.dan ziyod aholi ochlik natijasida qirilib ketgan. 1699, 1708, 1718- yillarda mamlakatda tarqalgan o'lat ham anchagina odamni o'limiga sabab bo'lgan.

Hokimiyatning zaifligi yerlarga o'zboshimchalik bilan egalik qilinishiga olib kelgan. Yerga shaxsiy egalik qilish o'sgan. Amaldorlarga in'om etilgan yerlar soliqlardan ozod qilingan. Mamlakat g'aznasini to'ldirish maqsadida hukumat zodagonlik unvonlari va quyi tabaqa lavozimlarini sota boshlagan. Shu tufayli saroy amaldorligiga o'tkaziladigan imtihonlargacha amaldorlarning nomlari ma'lum bo'lib ulgurgan. Ularni harbiy xizmatga ola boshlashgan. Shu bilan birga konfutsiylikning tabaqalashuviga asoslangan jamiyat yemirila boshlagan.

Urushlar bo'lmaganligi tufayli iqtisodiyot, ishlab chiqarish va tovar-pul munosabatlari jonlangan. Hukumat yana «Dehqonchilikni rag'batlantirish» siyosatiga qaytgan. 1608- yilda turli xildagi to'lovlarning o'rniga yagona soliq tizimi joriy etilgan. Soliqlar faqat yer egalaridan olinib boshlagan. Mazkur holat dastlab Kyongi viloyatida joriy etilgan, ammo bundan manfaatdor bo'lmagan

mansabdorlar va yer egalari norozilik bildirib boshlagan. Mamlakatda foydalaniladigan yer maydonlarining kengayishi sug'orish tizimining takomillashuviga olib kelgan. An'anaviy madaniyatning bir bo'lagi sifatida mamlakatda jenshen yetishtirila boshlagan. Shuningdek, Yaponiya va Xitoydan tamaki, qalampir, qovoq, pomidor va batat yetishtirish o'zlashtirilgan. Paxta yetishtirish va bog'dorchilik rivojlana boshlagan.

Yersiz dehqonlar o'ziga xos «olovli maydon»ni tashkil qilib, tog'lardagi o'simliklarni yoqib, daraxtlarni kesib, o'rmonlarni o'zlashtirish bilan shug'ullanishgan.

Harbiy jihatdan qurollanishga alohida e'tibor berilgan. Zamonaviy o'qotar qurollar kamon va nayzalarni siqib chiqara boshlagan. To'p va fugaslar, shuningdek, bir vaqtning o'zida 50 ta miltiq o'rnatilgan (10 ta miltiqdan bir vaqtning o'zida o'q uzilgan) *xvachxa* («olovli arava») – arava tayyorlangan. Buni o'sha davrning birdaniga o'q uzadigan zamonaviy tizimi deyish mumkin edi. Shuningdek, «Toshbaqa-kema» va yengil kemalar yasala boshlagan.

Yaponlar bosqini natijasida bir qator bosmaxonalar vayron qilingan. Keyinchalik Yaponiyada kitob bosishning asosini tashkil etgan metallardan yasalgan harflar olib ketilgan bo'lsa-da, XVII asrning o'rtalariga kelib bir necha yuz minglab bosma belgilar ishlab chiqarilgan. Natijada kitoblar Imjin urushidan oldingi davrdagidan ko'proq nashr etila boshlagan.

Metallardan foydalanish nafaqat qo'shin uchun, balki urushgacha taraqqiy etmagan iqtisodiyotda ham katta ahamiyatga ega bo'lgan. Xususan, kumush qazib olish rivojlangan. Qo'rg'oshin, oltin konlarini izlash, mis va temir qazib ochish ishlari yanada jadallashgan. Hukumat konchilik ishlariga e'tibor qarata boshlagan. Kon ishi bilan shug'ullanish odamlarning dehqonchilikdan chekinish xavfini paydo qilgan. Shuning uchun XVIII asr o'rtalarida ko'plab konchi va qazuvchilar o'zlarining topgan metallarini yashirishgan.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi savdo-sotiqning jonlanishiga olib kelgan. Seul va Keson kabi shaharlarda yashovchilar dehqonchilikdan savdo-sotiq bilan shug'ullanishga o'tganlar. Savdogarlar qatlami shakllanib, mamlakat miqyosidagi

savdo munosabatlarida keskin raqobat vujudga kelgan. Savdo aylanmasi yerlarga ham kirib kelgan. Savdogarlar Xitoy va Yaponiya bilan faol savdo aloqalarini olib bora boshlaganlar. Agar XVII asr o'rtalarida savdoda asosiy rolni davlat o'ynagan bo'lsa, endilikda, uning o'rnini xususiy tadbirkorlar va noqonuniy savdo aloqalari egallagan.

Savdo-sotiq munosabatlari o'sib borishi pul muomalasi rivojlanishiga turtki bo'lgan. Ommaviy ravishda pul zarb qilina boshlagan. Ma'lum miqdordagi mablag' evaziga yollanib ishlovchilarning paydo bo'lishi esa sudxo'rlikning kengayishiga olib kelgan.

Tovar-pul munosabatlari rivojlanishi hamda yirik yer egaligining o'sib borishi, dehqonlar va mayda ishlab chiqaruvchilarning ommaviy noroziligini keltirib chiqargan. Shuningdek, ular Manchjuriyaning qator shaharlariga ko'chib ketib, u yerda yollanma mehnat bilan shug'ullana boshlashgan.

Koreyaga Yevropa yutuqlari kirib kela boshlagan. Koreyslar Yevropa xaritasi bilan tanishib, kemalar qatnovi, to'p va miltiqlar, astronomiyaga oid kitoblarni, soatlar, kuzatish durbinlari, katolik mazhabiga oid yangi ma'lumotlarni o'rgandilar. Yashirin holda cherkovlar tashkil qilinib, unda oddiy aholiga barchaning Xudo oldida tengligi g'oyasi ilgari surila boshlangan. Shuning uchun mamlakat konfutsiylik mamlakati deb e'lon qilinib, bu borada xorijliklar bilan aloqalar olib borish taqiqlangan.

Ijtimoiy-siyosiy sohalardagi yangi yo'nalishlar. Turli taqiqlarga qaramasdan, muxolifat ham o'sib borgan. Ushbu davrda Xo Gyun (1569–1618)ning «Xon Gil Don haqida qissa» nomli asari paydo bo'lgan. Unda xuddi Robin Gudni esga soladigan oliyjanob qaroqchi qaxramon Yuldo ertaklar oroliga tushib qoladi va u yerda o'z podsholigiga asos soladi. Bu davrda hattoki neokonfutsiychilik ichida ham g'alayonlar bo'lib turgan.

Chjusianlikka qarshi yangi oqimlar paydo bo'lgan. Masalan, Xan ta'limi maktabi vakillari Yun Xyu (1617–1680) va Rak Se Dan (1629–1703)lar rad etib bo'lmaydigan nufuzli Chju Sini mumtoz matnlar izohlovchisi deb, uning matnlari to'g'ridan-to'g'ri Xan sulolasi davriga borib taqalishi haqida fikr bildirishgan.

O‘zining bid'atdan iborat qarashlari orqali Yun Xyu joniga qasd qilgan bo‘lsa, Rak Se Dan esa Chju Siga qilgan tuhmati uchun uning asarlari yoqilib, o‘zi surgun qilingan.

Chjusianlikka ancha katta zarba bergan «aniq ilm» tarafdori – *sirxak* maktabidir. «Haqiqatga yetish uchun aniq dalillar asosida harakat» nomli shiorga ega bo‘lgan sirxakchilar sxolastik chjusianlik va boshqa xildagi bid'atlarga, irim-sirimlarga ishonishni tanqid qilishadi. Tanqidiy tahlil asosida mamlakatning bu davrdagi g‘oyasi uni zamonaviylashtirish bo‘lgan.

«Sirxak» g‘oyasining yetakchilari Li Su Gvan (1563–1627), Xan Rek Kyom (1552–1615) va Kim Yuk (1580–1658)lar edi. Li Su Gvan Koreyaning xalqaro aloqalari tarafdori bo‘lgan bo‘lsa, Kim Yuk Xan Rek Kyom bilan birgalikda guruch solig‘i haqidagi qonunning mualliflari hisoblanadi.

Lyu Xen Von (Pange, 1622–1673) esa *Sirxak* maktabining asoschisidir. Uning fikricha, barcha narsada isbot va dalillarga asoslanish lozim. Mazkur talablarni mistika va din qondira olmaydi. Chjusianlardan farqli ravishda ular jamiyatdagi muammolar yechimini o‘z urug‘doshlari manfaati yo‘lida hal qilishga uringanlar, Lyu Xen Von boshchiligidagi harakat uchun ijtimoiy munosabatlarni o‘zgartirish masalasi turar edi. Pange islohotlari loyihasi quyidagilarni o‘z ichiga olgan: 1) yerlarni umumlashtirish va ularni shomonlar, buddaviy rohiblar va geyshalardan istisno holda teng taqsimlash; 2) «kvago» imtihonlar almashinuvi tizimini tavsiyalar asosida yo‘lga qo‘yish; 3) barcha uchun bir xil sharoit yaratish, tabaqalarga bo‘lish va qulchilikni tugatish; 4) hukumat tuzilishi borasidagi islohotlarni o‘tkazish va qirollik oilasi byudjetini qayd etib borish; 5) hayotga fan yutuqlarini joriy etish; 6) inson huquqlarini hurmat qilish, jazolarni erkinlashtirish, qiynoqlarni taqiqlash; 7) tovar-pul munosabatlarini rivojlantirish (erkin savdo-sotiq, soliqlarni to‘lash va e’tirozlar uhun mablag‘lar); 8) yagona soliq tizimiga kirish va h.k.

Sirxak ta'limotining yirik namoyandalaridan biri Li Ik (1682– 1764) hisoblanadi. Li Ik Yevropa ilmini o‘zlashtirganligi bilan mashhur bo‘lgan. Hatto, Koreya yakkalanib qolgan XVIII asrda ham dunyo haqidagi tasavvurlar mavjud

bo'lib, Li Ik yerning yumaloqligi, uning aylanishi, yer, Oy va Quyosh hajmi va ularning tortishuv nuqtasi hamda Oy Quyosh kabi yoritishi haqida bu davr uchun inqilobiy ko'rinishdagi fikrlarni ilgari surgan. Li Ik turli tabiiy ofatlar, xususan, yer qimirlashi, toshqinlar, bo'ron, havo harorati o'zgarishi borasida ilmiy qarashlarini bildirgan.

Li Ik fikricha, mamlakatning qashshoqlashuvining oltita sababi bo'lgan: 1) krepostnoy qullik; 2) tabaqalanish tizimi; 3) «kvago» tizimi; 4) sehrgarlik va bid'at; hunarmandlarning zeb-ziynat buyumlariga maxsus ixtisoslashuvi; 5) rohiblarning tekinxo'rliqi; 6) mehnatga munosib bo'lmagan haq to'lanishi.

Pukxak yo'nalishi («Shimol fani») tarafdorlari – Xon De yen (Tamxon, 1731–1783), Rak Chi Von (1737–1805), Rak Che Ga (1750–1805) va Chon Yak Den (1762–1836)lar sirxakistlar tasarrufida bo'lganlar. Ba'zi holatlarda esa ularni *sirxaklarning* bir tarmog'i deb ham hisoblashgan.

Xon De yen Xitoyga bo'ysunishga qarshi chiqqan. Umuman, olimlar chjusianlik ta'limotiga qarshi chiqishgan. Ularning fikricha, fan aniq bilimlarga asoslanishi lozim. Xon De yen huddi avvalgi tarafdorlari kabi yerlarni baravar taqsimlashni, yer solig'i esa olingan hosilning 1/10 qismidan oshib ketmasligini taklif qilgan. Mutafakkirlar, mamlakat rivojlanmasligining sabablaridan biri – bu yanbanlar mehnatining qadrsizlanishi, deb bilganlar. Ular mehnat majburiyatini joriy qilish va mehnat qilishdan bo'yn tovlaganlarni nasl-nasabidan qat'iy nazar jazolashni talab qilgan. Bundan tashqari, ularning fikricha, «u dehqon yoki savdogar o'g'li bo'lishidan qati nazar, kimki qobiliyat va bilim sohibi bo'lsa, mamlakatni boshqarish imkoniyatiga ega bo'lmog'i lozim, agar kimningdir iqtidori va fanga qiziqishi bo'lmasa, garchi u birinchi vazir o'g'li bo'lsa ham, qora mehnatni bajarishi lozim. Shu bilan birga, Xo De yen barcha iqtidorli bolalar uchun bilim olish yaratishni taklif qiladi.

Mavzuga doir savollar:

1. Choson davlati kimning davrida gullab-yashnagan?
2. Tabaqalanish tizimi qanday oqibatlarga olib kelgan?

3. Nima sababdan neokonfutsiylik davlat mafkurasi vazifasini bajara boshlagan?
4. Ilmiy-texnik va madaniy sohada qanday yutuqlarga erishilgan?
5. Imjin urushi qanday natija bilan tugagan?
6. XVII asrning birinchi yarmida manchjurlarning Koreyaga bosqini qanday oqibatlariga olib kelgan?
7. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning xolati qay darajada bo'lgan?
8. Ijtimoiy-siyosiy sohalarda qanday yo'nalishlar paydo bo'lgan?

XXI BOB. SO'NGGI O'RTA ASRLARDA ERON.

XVI asrning boshlarida Eron. XVI asr boshlariga kelib Eron bir qancha mustaqil feodal yerlariga bo'linib ketgan edi. Eronning Sharqiy qismi, poytaxti Hirotda bo'lgan Xuroson temuriylar hokimiyati ostida bo'lgan. Sharqiy qismida bir-biri bilan dushman bo'lgan turli turkman sulolalari hukmronlik qilishgan. Markaziy, G'arbiy va Janubiy Eronning ayrim viloyatlari aslida mustaqil davlatlar bo'lib, mahalliy xonlar tomonidan boshqarilgan, xonlarning bir qismi ko'chmanchi qabilalarning boshliqlari bo'lgan. Eronning G'arbiy qismida hukmronlik qiluvchi ana shunday xonlar o'n ikkitaga yetgan edi. Shimoli-G'arbiy Eron va Janubiy Ozarbayjon savdo-sanoat jihatidan eng rivojlangan viloyatlar hisoblangan. Tabriz, Xamadon va bu o'lkaning boshqa bir qancha shaharlari yirik savdo-hunarmandchilik markazlari bo'lgan. Ularda ip-gazlama va jun gazlama, gilam, ipaklik va charm buyumlar ishlab chiqarish to'plangan. Eronning ana shu shimoliy qismidan muhim karvon yo'llari o'tgan. Bu yo'llardan O'rta Osiyo ipagi Yevropaga yetkazib berilgan. Eron Kavkazorti bilan katta savdo munosabatlari olib borgan bo'lib, unda eronlik va arman savdogarlari ham bab-baravar keng ko'lamda ishtirok etishgan. O'rta va janubiy Eronning qolgan dehqonchilik-bog'dorchilik hamda tog'lik yoki tog' yaylovlari joylashgan tumanlariga nisbatan biz tilga olib o'tgan shimoliy viloyatlar o'z iqtisodiy hayotining jonlanganligi bilan ajralib turgan. Shu sababli ular g'oyat katta, ammo o'z iqtisodiy va ijtimoiy

darajasi jihatidan bir-biriga o'xshamaydigan, xilma-xil bo'lgan mamlakatni siyosiy jihatdan yangitdan birlashtirish uchun muayyan darajada asos bo'la olgan. Eronning ko'proq rivojlangan shimoliy qismida sanoat va dehqonchilik bilan shug'ullanadigan aholi orasida turkman xonlariga qarshi kayfiyat sezilib turgan. Bu xonlar o'zaro urushlari bilan, shuningdek, muttasil talonchiliklari bilan mamlakatning xo'jalik va ijtimoiy hayoti rivojlanishiga xalaqit bergan. XVI asrning boshlarida Usmoniylarning tajovuzi xavfining ortib borayotganligi ham yangitdan siyosiy birlashishga salbiy ta'sir etgan.

Safaviylarning yuksalishi va o'ziga xos xususiyatlari. Yangi sulola o'z nomini shayx Sayfiddindan olgan (1254–1334). Bu shayx XVI asrda Ozarbayjonda «Safaviyyo» nomli musulmonlar jamoasiga boshchilik qilgan. Safaviylar xalfalar davridayoq Eronda keng tarqalgan shia mazhabiga mansub bo'lganlar. XV asrning ikkinchi yarmida ardabil shayxlari shu qadar mustahkamlanib olganlarki, ular Ozarbayjonda mahalliy turkman xonlariga qarshi hokimiyat uchun kurash boshlaganlar. Safaviylar o'z atroflariga Eronning o'rta va mayda o'troq feodallarini jipslashtirib, savdogarlardan madad olib, hamda dehqon va hunarmandlarning noroziligidan foydalanib, ayni vaqtda ayrim turk ko'chmanchi qabilalarini o'z tomonlariga og'dirishga muvaffaq bo'lganlar va ular orasidan o'z otliq askarlari safiga chavandozlarni yollaganlar. 1499- yilda Ardabilning hamda bo'ysundirilgan qo'shni turk qabilalarining shayxi bo'lgan Ismoil Safaviy XVI asrning boshlaridayoq butun Janubiy Ozaobayjonni egallab, 1502- yilda Tabriz shahrini ishg'ol qilgan. Shu davrdan boshlab Ismoil Eron shohi sifatidad 1502-yildan 1524- yilgacha hukmronlik qilgan. Tabriz safaviylar Eronining poytaxti bo'lgan. Armaniston va Kurdiston, so'ngra Bag'dod va Mesopotamiya (hoz. Iroq) bo'ysundirilgan. Ismoil davrida yuz yildan ko'proq davom etgan Eron-Turkiya urushi boshlanib ketgan. Bu urush XVII asr 30- yillarining oxirigacha davom etgan. Sulton Salim I tomonidan Kavkazorti, Kurdiston va Mesopotamiyaga davogarlik qilgan. Turklarning 1514- yilgi harbiy yurishi avvaliga ular uchun muvaffaqiyatli bo'lgan. Turk qo'shinlari safaviylar Eronining poytaxti Tabrizni egallaganlar. Ammo oziq-ovqatning yetishmasligi hamda yanicharlar orasidagi

g'alayon tufayli ular Eron viloyatlarini tashlab chiqishga majbur bo'lishgan. Bu ikki musulmon davlati o'rtasidagi bu urush mafkuraviy ziddiyat ostida olib borilgan. Eronlar shia mazhabiga, turklar sunniylar mazhabiga mansub bo'lganlar. O'z hukmronligining oxirida Ismoil Gruziani, so'ngra butun Shirvon xonligini (Shimoliy Ozarbayjonda) bo'ysundirgan. Shu tarzda ozarbayjon va faqat forslardan tashqari turli turk, tojik, kurd, arab va boshqa elatlarni o'z tarkibiga birlashtirgan, markazi Ozarbayjonda bo'lgan katta davlat barpo etilgan. Safaviylar davlati aholisining uchdan bir qismiga yaqinini ko'chmanchilar tashkil qilgan. Ozarbayjon, turkman va fors qabilalarining juda ko'pchiligida patriarxal-feodal munosabatlar hukmronlik qilar, ayrim qabilalar esa qabilachilik tuzumidan endigina ilk feodal munosabatlariga o'tayotgan edi. Safaviylarning ancha keng «yamoq yostiq», ya'ni o'z etnik tarkibi jihatidan juda xilma-xil bo'lgan davlati yuqorida aytib o'tilganidek, Eronga turklar tajovuzi tahdid qilib turgan vaziyatda vujudga kelgan. Keyinchalik bu feodal mustabid davlatning o'zi nihoyatda tajovuzkor davlatga aylanib, Kavkazorti va O'rta Osiyo xalqlarini o'z hokimiyatiga bo'ysundirishga intila boshlagan.

Til, din, turmush va tarixiy an'analar jihatidan Eronga yot bo'lgan bir qancha xalqlar safaviylarning og'ir milliy zulmini o'z boshlaridan kechirdilar.

Abbos I ning harbiy yurishlari. Safaviylar davlati shoh Abbos I davrida (1587–1629) kuch-qudratga to'lgan. Abbos I ning hukmdorlik davri, markaziy shoh davlatining eng yirik mustaqil feodallarni tugatish hisobiga so'zsiz o'sishi bilan xarakterlanadi. Bu feodallar bir vaqtlar yangi sulolaning yuksalishiga yordam bergan Ozarbayjondagi turkman qabilalarining boshliqlaridan tashkil topgan edi. Safaviylar hokimiyat tepasiga kelgan davrdan to Abbos I podsholik qilayotgan paytgacha o'tgan sakson yillik davr mobaynida ular ko'chmanchi qabila zodagonlarining eng yirik vakillaridan qudratli o'troq feodal yer egalariga aylanib, shohning oliy hokimiyati ostida amalda ko'p jihatdan mustaqil bo'lgan juda katta hududlarni nazorat ostida saqlaganlar. Ana shu mustaqil xonlarga qarshi kurash – Abbos I hukmronlik qilgan dastlabki davrning katta qismini tashkil etgan. O'ndan ortiq xon davlatlari Abbos I tomonidan tamomila tugatilib, ko'pgina xonlar qatl

etilgan, ularning yer va mol-mulkleri esa musodara qilingan. Natijada shohning obro'si ancha oshib, markaziy hokimiyat ahamiyatining o'sishidagi sabablardan biri bo'lib xizmat qilgan. Abbos I davriga kelib safaviylar Eronning o'z feodallari va Eron savdogarlari bilan juda yaqinlashib ketganlar. Bu narsa poytaxtning shimoldan janubga – Tabrizdan Isfaxon shahriga ko'chirilishida o'z ifodasini topgan.

Abbos I harbiy ishga katta e'tibor bergan. U Turkiya bilan hal qiluvchi urushga tayyorgarlik ko'rib, 12 ming kishilik piyoda va g'ulomlar deb ataluvchi 10 ming kishilik otliqlardan iborat muntazam armiya barpo etgan. G'ulomlar o'z tuzilishlari jihatdan turk yanicharlariga o'xshagan. Chunki, ular ham xristian aholidan, asosan Kavkazortining gruzin va arman aholisidan zo'rlik bilan tortib olingan bolalardan tashkil topgan edi. Ushbu bolalar musulmonga aylantirilar va Eronda o'ta mutaassib ruhda tarbiyalanganlar. Abbos ingliz muhandislari yordami bilan o'z armiyasida o'q otuvchi qurol va to'plarni joriy qilgan. Muntazam doimiy qismlar tashkil qilish bilan bir vaqtda Abbos I feodal lashkarlaridan ham foydalangan. Bu lashkarlar turli qabilalar va ayniqsa ko'chmanchi qabilalar orasidan to'planib, shohlar qo'shinida eng asosiy rolni o'ynagan. Umuman olganda Abbos I ning 120 ming kishidan iborat juda katta armiyasi bo'lib, shoh ana shu armiyasi bilan 1602- yilda turk sultoniga qarshi urush boshlagan.

Turkiya–Eron urushi o'n yil davom etib, 1612- yilgi sulhga binoan, Eron XVI asr 90- yillarining boshlarida Turkiyaga berishga majbur bo'lgan deyarli barcha viloyatlarini o'ziga qaytarib olgan. Bu yerlar tarkibiga Gruziya, Armaniston, Shirvon, Ozarbayjonning Janubiy viloyatlari, Kurdiston, Bag'dod va Mesopotamiya kirar edi. Turkiya sultoni va Eron shohi o'rtasidagi navbatdagi kurash Eronning g'alabasi bilan tugagan. Natijada yuqorida sanab o'tilgan ko'pchilik mamlakatlar aholisining ahvoli yaxshilanishi o'rniga yomonlashgan. Xususan, Abbos I ning alohida chegara dasht zonalarini (turklar bilan yangi urush ehtimoliga qarshi) yaratish sohasidagi tadbirlari Gruziya bilan Armaniston aholisi uchun ayniqsa og'ir bo'lgan. Buning natijasida juda ko'plab aholi o'zi tug'ilib o'sgan joylarni tashlab ketishga majbur bo'lgan.

Turkiya bilan urush tamom bo'lgandan so'ng ko'p o'tmasdan Abbos I uning davriga kelib yana ajralib ketgan Xurosonni, shuningdek Afg'onistonning kattagina qismini o'z yerlariga qo'shib olgan.

1622- yilda Abbos I qo'shinlari Fors qo'ltig'idagi Ormuz portidan portugaliyaliklarni haydab chiqargan. Eron qo'shinlarining Ormuzni qo'lga olish jarayoni ingliz flotining harakatlari bilan qo'shib olib borilgan. Ammo inglizlarning yordami beg'araz emas edi. Abbos I Angliyaning Ost-Indiya kompaniyasiga o'z davlatida savdo qilish huquqini berishga majbur bo'lgan. Isfaxonda va boshqa shaharlarda ingliz idoralari va savdo uylari ochilgan. Keyinchalik hukumat inglizlar bilan raqobat qiluvchi Gollandiyaning Ost-Indiya kompaniyasiga ham ko'pgina savdo imtiyozlarini bergan.

Eronning iqtisodiy taraqqiyoti. XVI asrning oxiri – XVII asrning boshlari Eronning iqtisodiy jihatdan yuksalgan davri bo'lgan. Safaviylarning muayyan vaqt davomida mamlakatning ichki va tashqi xavfsizligini ta'minlaganligi ijobiy oqibatlarga olib kelgan. Eron Yevropadagi ko'pgina mamlakatlar: Portugaliya, Gollandiya, Angliya, Rossiya, Xitoy, Hindiston, Hindi-Xitoy bilan keng ko'lamda tashqi savdo aloqalari o'rnatgan. Abbos I savdo aloqalarni kengaytirish maqsadida Rossiya, Gollandiya, Ispaniya, German imperatori va Rim papasi huzuriga ko'plab elchilarni yuborib turgan. Isfaxonning o'zida Yevropa va Osiyoning turli mamlakatlaridan kelgan elchilar qabul qilingan. Shohning o'zi tashqi savdoda faol qatnashib, ipak, sovun, gilam, tuz kabi mahsulotlarni o'z monopoliyasi deb e'lon qilgan. Abbos I davrida ichki savdoni ham kengaytirish yuzasidan tadbirlar ko'rilgan. Shohning farmoyishiga binoan, eski karvon yo'llari ta'mirlanib, yangilari ochilgan, karvonsaroylar qurilgan, sayyohlarni suv bilan ta'minlash choralari ko'rilgan. Yo'llar qaroqchilar va ko'chmanchi qabilalarning hujumlaridan qo'riqlab turilgan. Isfaxonning o'zi Abbos I davrida 500 ming aholi yashaydigan juda katta shaharga aylangan. Shoh poytaxtini bir qancha muhtasham saroylar, masjidlar, g'isht ko'priklar kabi yirik inshootlar bezab turgan. Isfaxon, Tabriz va boshqa shaharlarning minglab hunarmandlari tashqi va ichki bozorda sotiladigan yuqori sifatli hunarmandchilik mahsulotlarini ko'plab ishlab

chiqarganlar. Eron ustalari tomonian tayyorlagan ipak, jun va ip gazlamalar, gilam, charm va kulolchilik va metall buyumlar o'sha davrda Erondan tashqarida ayniqsa mashhur bo'lib ketgan. Hunarmandlar alohida sexlarga uyushib, ularni saylab qo'yilgan oqsoqollar boshqargan. Shohga tegishli maxsus yirik ustaxonalar («korxonalar») bo'lib, ularda 150 va undan ko'proq hunarmand ishchilar mehnat qilishgan. Bular qisman bo'sh va qisman band bo'lgan mehnatdan qo'shib foydalaniladigan manufaktura ko'rinishidagi o'ziga xos yirik korxonalar bo'lgan.

Safaviylar davlatidagi ichki ziddiyatlar. Hududning kengayishida, shuningdek, savdo-sanoat ishlarining g'oyat yuksalishida namoyon bo'lgan safaviylar davlatining muvaffaqiyatlari sinfiy zulmning kuchayishiga va sinfiy kurashning g'oyat keskinlashuviga ham olib kelgan. XVI–XVII asrlarda Eronda xalq ommasi uchun juda og'ir bo'lgan shakldagi feodal tuzumi hukmronlik qilgan. Mamlakatda har xil feodallar: xonlar, amirlar, beklar, shuningdek, shia musulmon ruhoniylarining juda ko'payib ketganligi mehnatkash aholidan juda, katta mablag' berishni talab qilgan. Markazlashtirilgan safaviylar davlatining g'oyat ko'p markaziy va mahalliy amaldorlari, ulkan doimiy qo'shiniga ko'p mablag' ajratilgan edi. Shohning harami, shoh tansoqchilari, saroydagi minglarcha xizmatkorlar hamda boshqa ko'plab oqsoqlar va kanizaklarga ega bo'lgan shoh saroyi juda katta va mutlaqo unumsiz xarajatlarni talab qilgan. Shoh va uning o'g'illariga tegishli saroylardagi zebu ziynatga xonlar, amirlar va beklar taqlid qilishar edi. Eron savdogarlari tashqi va ichki savdo tufayli katta boylik orttirgan edilar. Ammo hunarmandlar o'z mehnatlari evaziga arzimagan ish haqi olganlar. Ular o'z mahsulotlarining bir qismini shoh vakillariga mutlaqo tekinga yoki juda arzon bahoga topshirganlar.

Dehqonlardan yoki bog'dorlardan juda katta yer solig'i olingan. Shoh xonadoniga qarashli yerlar tarkibiga kiruvchi chek yerda yoki chek yeri tiul yoki mulk deb ataladigan yerning bir qismi bo'lishidan yoki dehqon vaqf yerlarining bir qismiga ega bo'lishidan qat'iy nazar – ishlab chiqaruvchi dehqon yerga biriktirib qo'yilgan bo'lsa, hamma joyda o'z hosilining deyarli hammasini yer egasiga topshirishi kerak bo'lgan. Ishlab chiqaruvchining o'zida esa yalpi hosilning ko'pi

bilan beshdan bir yoki to‘rt dan bir qismi qolgan. Dehqon yer, suv va agar unda yetarli miqdorda ot-ulov bo‘lmasa ish hayvoni uchun ham haq to‘laganlar. Chek yerlariga ega bo‘lgan jamoa dehqonlardan tashqari safaviylar davrida ko‘plab yersiz dehqonlar bo‘lib, ular bir parcha yerni korandalik sharti bilan ijaraga olganlar. Bunday hollarda ijaraga yer olgan kishida mahsulotning yanada kamroq qismi qolgan. Eronning ayrim tumanlarida XVI– XVII asrlarda ham o‘z yeriga ega bo‘lgan dehqonlarning bir qismi saqlanib qolgan. Ammo ularning yerlarini feodallar bosib olishi yoki boyib ketgan savdogarlar va sudxo‘rlar tomonidan sotib olinishi natijasida tez kamayib borgan. Ocharchiliklar, yuqumli kasalliklarning tarqalishi natijasida butun-butun dehqon qishloqlarining qirilib ketishi safaviylar qishlog‘idagi tez-tez bo‘lib turadigan oddiy voqea edi.

Shuni aytish kerakki, bu vaqtga kelib ko‘chmanchi qabilalar orasidagi tabaqalashuv natijasida o‘n minglarcha chorva mollariga ega bo‘lgan, urush natijasida ko‘plab o‘lja olgan va shohning qimmatbaho sovg‘alarini olib turgan boy ko‘chmanchi zodagonlar bilan bir qatorda chorva mollari tez-tez qirilib turadigan, ocharchilikka va hatto ochlikdan o‘lishga mahkum etilgan oddiy ko‘chmanchi qo‘yboqalar juda og‘ir hayot kechirishgan. Bularning ustiga safaviylar davrida bo‘ysundirilgan viloyatlarda hukm surgan og‘ir milliy zulm mazlum xalqlarning o‘z mustaqilliklarini qayta tiklashi uchun doimiy ravishda intilganlar. Xususan, Gruziya va Armaniston xalqi safaviylar hukmronlik qilgan butun davr mobaynida shoh hukumatiga qarshi tinimsiz partizanlik kurashini olib borganlar.

Eronning o‘zida feodallar va shohning zulmiga qarshi qaratilgan ichki harakatlar orasida 1629- yilgi qo‘zg‘olon alohida ajralib turgan. Bu qo‘zg‘olon Eronning shimoli-sharqidagi G‘ilonda, Lixijon va Resht shaharlari tumanlarida ro‘y bergan. Bu tumanlar ipakchilikning yirik markazlari bo‘lgan. Shoh amaldorlarining pillakor dehqonlarga nisbatan zulmlari va tamagirliklari ana shu qo‘zg‘olonlarga sabab bo‘lgan. Qo‘zg‘olonda dehqonlar, hunarmandlar, shahar kambag‘allari faol ishtirok etishgan. Qo‘zg‘olonchilar shohning ko‘pgina amaldorlarini o‘ldirib, turli zodagonlarning saroylari va mol-mulkklarini bosib

olganlar. Markazlashtirish siyosatidan norozi bo'lgan mahalliy feodallarning bir qismi ham harakatga qo'shilgan. Qo'zg'olonchilar Resht shahrida kambag'allashib qolgan mahalliy bek xonadoni ajdodlaridan biri boshchiligida o'z hukumatlarini tuzganlar. Bu kishi Odilshoh (ya'ni «adolatli shoh») nomini olgan. Shohga tegishli ipak omborlarini bosib olgan qo'zg'olonchilar ipak zahiralarini o'zaro bo'lishib olishgan. Qo'zg'olon ommaviy tus olgan. Ammo dastlab harakatga qo'shilgan mahalliy feodallar tezda undan yiroqlashganlar. Abbas I ning vorisi yangi shoh Safiy I G'ilonga katta qo'shin yuborgan. Odilshoh va qo'zg'olonning boshqa rahbarlari qo'lga olinib qatl etilgan. Aholiga jazo tariqasida juda katta to'lov solingan. Safaviylar davlatining tanazzuli Safaviylarning juda ko'p qabilalaridan to'plangan davlati o'zining ulkan chegaralarini uzoq saqlab qola olmagan. Chekkalardagi ko'pgina yerlar Abbas I davrida faqat harbiy kuch yordamidagina saqlab turilgan. Feodal Eronida ichki ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashuvi shoh hukumatini chekka o'lkalarga. E'tibor berishga majbur qilgan. Ayni vaqtda O'rta Sharqda Eron uchun xalqaro ahvol murakkablashib borgan. Usmoniylar davlati Kavkazorti va Mesopotamiya yerlarini o'z hokimiyati ostiga qaytarish maqsadida o'ch olishga intilishgan. Shoh Safiy I davridayoq (1629–1642) Eron o'z yerlarining kattagina qismidan mahrum bo'lgan. G'arbda turklar o'z hujumlarini qayta boshlab bir qancha viloyatlarni egallab olganlar. 1639- yilda Eron hukumati butun Mesopotamiyaning Turkiyaga o'tganligini rasman tan olgan. Armanistonning bir qismi – Turkiya yoki G'arbiy Armaniston deb nomalanuvchi qismi xam Turkiya qo'liga o'tgan. Sharqda Eronga qarshi o'zbek xonlari urush boshlaganlar. Afg'oniston safaviylar hokimiyatidan tamomila ozod bo'lgan. XVII asrning ikkinchi yarmida Eronning tashqi savdosi sezilarli darajada qisqara boshlagan. Ayni vaqtda mamlakatda hukmron feodal zodagonlari ichidagi turli guruhlar o'rtasida, xususan shoh mahramlari boshchiligidagi saroy zodagonlari bilan shia ruhoniylarining yetakchilari o'rtasidagi munosabatlar keskinlashgan. Ular bir-biri bilan raqobat qilayotgan feodal to'dalarining itoatkor qo'g'irchoqlariga aylanib qolgan so'nggi safaviy hukmdorlari bilan deyarli hisoblashmay qo'yishgan. Hokimiyat uchun o'zaro kurashlar avj olgan edi.

Mavzuga doir savollar:

1. «Safaviy» atamasi qanday ma'noni bildiradi?
2. Safaviylar sulolasi davrida xalq hayotida qanday o'zgarishlar bo'lgan?
3. Safaviy «g'ulom»lari va Usmoniy «yanichar»lari orasida qanday o'xshashliklar bor?
4. Shoh Abbos I muvaffaqiyatlarining siri nimada edi?
5. Savafiylar va Usmoniylar o'rtasidagi urushlarning asosiy omillari nima bo'lgan?

XXII BOB. SO'NGGI O'RTA ASRLARDA TURKIYA.

XV asr oxiri – XVI asrda Usmoniylar imperiyasining kengayishi.

Turkiya imperiyasi 1453- yilda Konstantinopol shahrini bosib olgandan keyin yana kengaya boshlagan. Muhammad II 1450–60- yillarda Bolqon yarim orolida Dunay bo'yidagi Serbiya, Bosniya, Gersegoviniya va Albaniyani ishg'ol qilgan. Bolqon yarim oroli bilan qo'shni bo'lgan Valaxiya vassal yoki qaram qilib qo'yilgan. XV asrning 70- yillari o'rtalarida turklar Qrim va Tanu (Azov) shahrini bosib olganlar. Taxminan shu vaqtlarda turklar Kichik Osiyoda Trapezund shahrini, deyarli butun Anatoliyani to Frot daryosigacha istilo qilishgan edi. Ammo Muhammad II ikki marta katta muvaffaqiyatsizlikka ham uchragan. U Belgradni ishg'ol qila olmagan, turklar uni 1456- yilda qamal qilgan bo'lsalar-da, maqsadlariga erisha olmaganlar. Shuningdek, 1480- yilda Rodos oroliga qilingan qamal ham muvaffaqiyatsizlikka uchragan.

Muhammad II ning nabirasi Salim I zamonida (1512–1520) turklarning istilolari qaytadan boshlangan. Salim I Eronga qarshi qilgan g'olibona harbiy yurishlarida Kavkazorti mamlakatlaridan Ozarbayjon, Armaniston va Gruziyaning bir qismini, Dog'iston va Kurdistonni ham istilo qilgan. So'ngra Salim I Suriya bilan Misrni bosib olib, butun islom dunyosining boshlig'i sifatida o'ziga xalifa unvonini olgan. Krit, Kipr va O'rta dengizdagi boshqa yerlarini o'z qo'lida saqlab

qolish uchun Venetsiya Turkiya sultoniga har yili katta xiroj to'lab turishga majbur bo'lgan.

Sulaymon I ning harbiy yurishlari. Sulton Sulaymon I Qonuniy davrida (1520–1566) Usmoniylar imperiyasi g'oyat katta qudratga erishgan edi. Sulaymon I podsholik qila boshlashi bilanoq Belgrad va Rodos bosib olgan. Shundan keyin u 1526- yilda Moxach yonida katta g'alaba qozonib, bu yerda chex va vengrlarning birlashgan armiyasini mag'lubiyatga uchratgan. Vengriyaning kattagina qismi Turkiyaga tobe bo'lgan. Valaxiya bilan Moldaviya har yili xiroj to'laydigan, mustaqil tashqi siyosat yuritish huquqidan mahrum etilgan vassal knyazliklarga aylantirilgan.

1529- yilda Sulaymon I Venani qamal qilgan bo'lsa-da, uni egallay olmagan. Eronga qarshi boshlanib ketgan urushda Sulaymon Bag'dod bilan birga Mesopotamiyani ham istilo qilgan. Shu bilan bir vaqtda turklar Shimoliy Afrika bo'ylab g'arbga tomon siljib borganlar. Ular Tripoli bilan Jazoirni ham ishg'ol qilishgan. Sulaymon I zamonida turklar butun Arabistonni zabt etganlar. Uch qit'ada joylashgan XVI asr Usmoniylar imperiyasi ilgari Vizantiya imperiyasi bilan Arab xalifaligiga qarashli bo'lgan yerlarning barchasini o'z qo'l ostida birlashtirgan. O'rta dengizning kattagina qismi, Qizil dengiz, Fors qo'ltig'i ham sulton qo'liga o'tgan. Sulton har xil hind rojalarining portugal mustamlakachilarga qarshi olib borgan kurashlariga homiylik qilgan.

Sulaymon I davrida Turkiya Yevropa siyosatida katta ahamiyat kasb etgan. Fransuz qiroli Fransisk I Gabsburglarga qarshi Sulaymon bilan rasmiy suratda ittifoq tuzgan. 1529- yilda Sulaymon I ning Avstriyaga qilgan yurishi Gabsburglarning Valuaga qarshi olib borgan «katta urush»ning bir halqasi bo'lgan. Sulaymon I xorijlik savdogarlarga imtiyozli savdo yorliqlari bera boshlagan birinchi sulton edi. 1535- yilda u fransuz savdogarlariga turklarga qarashli suv yo'llarida bemalol qatnash, Turkiyaning hamma portlarida, ozgina (5%) boj to'lash sharti bilan bemalol savdo qilish, huquqini bergan.

Sulaymon I ning ichki siyosati. Sulaymon I o'zining qonunlar to'plami – «Qonunnomai Sulaymoniy»ni meros sifatida qoldirgan. Ushbu to'plam XVI asrda

Turkiyaning ichki tuzilishi qanday bo'lganligi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Turk sultonlari istilo qilgan ulkan hududlarning ma'muriy jihatdan tuzilishi Sulaymon I vaqtida bir xil shaklga keltirilgan. Butun imperiya 21 viloyatga bo'linib, ular o'z navbatida 250 sanjaqqa taqsimlangan. Har bir viloyatning tepasida «beylarbey», ya'ni gubernator turgan, sanjaq boshlig'i esa «sanjaqbey» deb yuritilgan. Yangi tashkil topgan harbiy feodal-imperiya harbiy sohaga katta e'tibor bergan. Sulaymon I turk qo'shinlarining «yanichar»lar deb atalgan imtiyozli qismini tartibga solgan maxsus dastur tuzgan. Yanicharlarning soni 12 mingdan 20 mingga yetkazilgan. Ular muntazam ravishda katta maosh olib turgan. Yanicharlarga urushdan bo'sh vaqtlarida hunar va savdo bilan mashg'ul bo'lish uchun har xil imtiyozlar berilgan bo'lsa-da, lekin bu narsa amalda ularni harbiy ishdan chalg'itib, jangovarlik qobiliyatlarining pasayishiga sabab bo'lgan. Ammo yanicharlar turk qo'shinining ozgina qismini tashkil qilgan xolos. Turkiyaning asosiy harbiy kuchini feodallarning lashkari tashkil etgan. Har xil yer egalari, chunonchi, sultonning vassallari yirikroq yer egalari va beylar, ulardan maydaroq yer egalari bo'lgan timarrolar va sipohiylar sulton chaqirgan hamono yerlariga yarasha miqdordagi qurollangan dehqonlari bilan birgalikda yurishlarda ishtirok etish uchun yetib kelishlari lozim bo'lgan. Shu tariqa to'planadigan lashkarning soni 250 ming kishiga yetgan. Vassallarga beriladigan yer-mulklarni Sulaymon I ning shaxsan o'zi ulashgan va vafot etgan vassallarning merosxo'rlarini ham o'zi tasdiqlagan.

Sulaymon dehqonlarning feodal majburiyatlarini o'zi chiqargan qonunlarda belgilab berishga uringan. Turk dehqonlari davlatga soliq to'lash bilan birga o'z pomeschchiklariga ham yer va suv haqi, imorat, chorva, tegirmon haqi va boshqa shu singari soliqlar to'lashlari lozim edi. Feodal o'z yeridan qochib ketgan dehqonni ma'lum muddat ichida qidirishga haqli bo'lgan. Mehnatkash aholidan ko'plab turdagi soliqlarni talab qilgan feodallashtirish jarayoni va Turkiyani markazlashtirishning kuchayishi munosabati bilan XVI asrda turk dehqonlarining ahvoli ancha yomonlashgan.

Bo'ysundirilgan aholining ahvoli. Turk dehqonlarining ahvoli qanchalik og'ir bo'lsa, istilo qilingan hududlardagi xristian diniga e'tiqod qiluvchi mahalliy aholining ahvoli undan ham og'ir bo'lgan. Serb, yunon, bolgar, valax (rumin) va boshqa riyolar (musulmon bo'lmaganlarning hammasi turk davlat tilida shunday nomlangan) musulmonlarga qaraganda davlatga ikki baravar ko'proq soliq to'lashga majbur edilar. Ular mol-mulkinging dahlsizligi butunlay ta'minlanmagan edi. O'zlari ham doim turk ma'murlari va harbiylarining o'zboshimchaligidan va tahqirlashidan azob chekar edilar. Diniy odatlarning ijro qilinishiga ijozat berilar ekan, buning uchun xristian aholisidan yana qo'shimcha ravishda soliqlar olingan. Qarshi chiqqanlar jazolangan.

Bolqon yarim orolidagi xalqlar turklar istilosi natijasida qandaydir sun'iy bir to'siq bilan butun Yevropadan ajratilganidan turklar zulmi sharoitida juda sekin rivojlanganlar. Savdo-sotiq ishlari tor doirada va faqat mahalliy xususiyatlardan kelib chiqqan xolda olib borilgan. Sanoat juda sekin rivojlangan. Bolqon yarim oroli xalqlari (juda ko'pchiligi slavyan xalqlari) boshiga g'oyat zo'r ofat bo'lib tushgan turklar istilosi natijasida bu xalqlar yuz yillar mobaynida qishloq xo'jaligi texnikasi pastligicha qolavergan. Bir qator viloyatlarda natural xo'jalik hukmron bo'lgan, dehqonlarning qaramlik munosabatlari saqlanib qolgan, madaniyat turg'unlikka uchragan.

XVI asrning ikkinchi yarmi va XVII asrning birinchi yarmidagi milliy-ozodlik harakati. Turklar tomonidan bo'ysundirilgan Bolqon xalqlari turklar zulmiga indamasdan bo'ysunavermaganlar. XV–XVI asr boshlarida Bolqon yarim orolidagi mamlakatlarning turklar tomonidan zabt etilgan davrdan boshlab keyingi asrlar mobaynida Bolqon yarim orolidagi mazlum millatlarning kurashi ularning butun tarixi davomida to'xtovsiz davom etgan. Juda katta armiya, ko'pdan-ko'p amaldorlar, turk istilochi feodallarining zulmini ag'darib tashlash imkoniyatiga ega bo'lmagan tobe aholi partizanlar urushini olib borgan. Ushbu urush aslida XVI–XVII asrlarda va undan keyingi davrlarda ham mustaqil davom etgan. Partizanlar mahalliy joylar sharoitidan foydalanib va dehqon jamoalari madadiga tayanib, yarim orolda turk hukmronligining asoslariga putur yetkazganlar. Istilochi turklar

obro'sini tushirib, turk ma'muriyati va turk mahalliy feodallariga qarshi kurashganlar. Partizanlar - bolgar va serblarda «gayduklar», greklarda «kleftlar», Dalmatsiyada «uskaklar» deb atalganlar. Partizanlarning qahramonona kurashi Bolqondagi barcha xalqlarning turklar hukmronligi davridagi xalq qo'shiqlarida yaqqol aks etgan. Ammo partizanlik tarqoq va parokanda bo'lgan. Turkiya ma'murlari partizanlarning chiqishlariga qarshi kurashning o'zlariga xos terroristik usullarini qidirganlar. Har holda partizanlar Bodqon yarim orolidagi turklar hokimiyatini o'z kuchlari bilan tugata olmaganlar. Turklar zulmiga qarshi mazlum xalqlar tomonidan olib borilgan kurashning yana bir ko'rinishi ayrim joylarda, ko'pincha yirik shaharlarda tez-tez fitna va qo'zg'olon ko'tarishga urinishlardan iborat bo'lgan. Odatda bu fitnalar va qo'zg'olonlar chetdan bo'ladigan madadga, ya'ni Yevropadagi biror davlatning madadiga bog'liq bo'lgan. Avstriya qo'shinlarining madadidan umidvor bo'lgan 1594- yilgi Banata serblarining qo'zg'oloni ana shunday eng dastlabki qo'zg'olon-fitnalardan biri edi. 1598- yilda Ikkinchi Bolqon saltanatining poytaxti Tirnovoda turklarga qarshi katta qo'zg'olon bo'lgan. Bu qo'zg'olonga Tirново mitropoliti Dionisiy va boshqa ayrim mashhur bolgar boyarlari boshchilik qilganlar. Qo'zg'olon qo'shni Transilvaniya va Valaxiya feodallari tomonidan madad olishni mo'ljalab ko'tarilgan. Ammo 1594- yilgi Banata qo'zg'oloni ham, 1598- yilgi Tirново qo'zg'oloni ham yetarli darajada tayyorlanmagan bo'lib, muvaffaqiyatsizlikka uchragan.

XVII asrning boshlarida ayrim turk qo'shinlariga talafot yetkazgan serblar va chernogorionaliklar (1603- yildagi Kris shahri tumanidagi serblar qo'zg'oloni, 1604- yilgi chernogorionaliklar harakati) bir qator muvaffaqiyatlarni ham qo'lga kiritishgan.

Turklarga qarshi kurash jarayonida slavyan davlati, kuchayib borayotgan Rossiya o'z manfaatlarini ko'zlagan holda yordam berishi mumkin edi.

Usmoniylar imperiyasining tushkunlikka yuz tutishi. Milliy zulm, mazlum millatlarni doimo bostirib turish rejimi juda katta Turkiya imperiyasining aslida zaif ekanini va beqarorligini ko'rsatgan. Turkiya imperiyasining siyosiy tuzumi, idora qilish tizimining o'zi ham uning ziddiyatlar va ichidan zaifligini XVI

asrdayoq namoyon etgan. Fuqarolarining butun hayot-mamotini o'z qo'lida tutib turgan sulton mustabid hokimiyati Sulaymon I davridayoq malika Roksolana (Anastasiya Lisovskaya) saroy fitnalarini uyushtirib, sultonning boshqa xotinlaridan bo'lgan shaxzodalarni qatl ettirib, taxtga o'z o'g'li Salim I ning chiqishiga harakat qilgan. Ushbu jarayon keyinchalik avj olib, taxt vorislari saroydagi har xil feodal guruhlarining fitnachilik quroliga aylangan. Yangi sulton taxtga o'tirar ekan, toji-taxtga da'vo qiluvchi raqiblari qolmasligi uchun o'zining barcha aka-ukalarini qirib tashlar edi. Saroy hayotida fitna ustiga fitna avjiga chiqib ketar va odatda bu fitnalarda yanicharlar ham ishtirok etishgan.

Tinmay davom etgan urushlar juda katta xarajatlarni talab etgan. Juda ko'p haramxonalar, mahramlari, behisob xizmatkorlar, juda katta soqchi bo'linmalari bo'lgan sulton saroyiga ham anchagina mablag' sarflangan. Turkiya imperiyasidagi mamlakatlarda soliqlar hamisha ortib borar, ammo aholining ishlab chiqaruvchi quchlari esa juda sekin rivojlangan. Turkiyadagi savdo va sanoat ishlari bilan turklarning o'zlari emas, balki sultondan imtiyozli yorliqlar olgan g'arbiy ajnabiylar (asosan fransuz savdogarlari, XVI asr oxirlaridan boshlab ingliz savdogarlari ham) mashg'ul bo'lar yoki turklar istilosigacha sanoati taraqqiy etgan va xalqaro savdo-sotiq ishlarida qatnashgan, savdo ishlariga mohir bo'lgan Yaqin Osiyo xalqlari – grek, arman va suriyaliklar shug'ullanishgan.

Ko'proq urushlar bilan, aholini siqib, undan soliq to'latish bilan band bo'lgan turk hukumati savdo va sanoatning rivojlanishiga hamda qishloq xo'jaligining yuksalishiga mutlaqo yordam bermagan. Turklarning hukmron tabaqasi urushni yuz bergan mushkul ahvoldan qutulishning birdan-bir yo'li deb bilishgan. Ularning fikricha, yangi urushlar yangi xiroj va yangi soliqlar olinadigan yangi hududlarni ko'paytirib berishi lozim edi. Ammo Turkiyaning yaqtisodiy jihatdan qoloqligi, uning ijtimoiy va siyosiy tuzumidagi ziddiyatlar zamon o'tishi bilan urushlarni uning o'zi uchun xavfli va natijasiz bir narsa qilib qo'ygan. Turklar XV va XVI asrning birinchi yarmida bir qancha g'alabalarga erishgandan keyin, XVI asrning oxiridan boshlab, ayiiqsa XVII asrda o'zlari mag'lubiyatlarga

uchray boshlaganlar. Ushbu mag'lubiyatlar XVII asr oxiri – XVIII asr boshlarida Turkiya imperiyasi hududining anchagina torayib qolishiga sabab bo'lgan.

Lepanto yonida turk flotining mag'lubiyati. Yevropaliklar bilan bo'lgan urushlarda turklar birinchi marta 1571- yilda Lepanto yonida katta mag'lubiyatga uchraganlar. Bu yerda turklarning juda katta flotini Ispaniya, Venetsiya va Rim papasining birlashgan floti tor-mor qilgan. Birlashgan flotning boshlig'i Filipp II ning ukasi shahzoda Don-Xuan Avstriyskiy bo'lgan. Bundan keyin Turkiya venetsiyaliklardan Kipr orolini tortib olgan. Ammo shunday bo'lsa ham, bu mag'lubiyat mamlakatning ichki ahvoliga qattiq ta'sir qilgan. XVI asrning 70, 80 va 90- yillarida Turkiya keskin ijtimoiy-siyosiy inqirozni boshidan kechirgan. Mamlakatda davlat soliqlarining ortishi va feodal to'lovlarining ko'paytirilishi munosabati bilan dehqonlarning bir necha qo'zg'oloni bo'lib o'tgan. 1591- yili ko'pchilik viloyatlar sulton Murod III ga (1574–1595) qarshi bosh ko'targanlar. Muhammad III podsholik qilgan davrda (1595–1603) doim xalq qo'zg'olonlari, sipohiylar va yanicharlarning g'alayonlari bo'lib turgan. Pirovard natijada saroyda bo'lib o'tgan to'ntarish oqibatida sultonning o'zi ham o'ldirilgan.

Turklarning Sharqdagi talafotlari. XVII asr boshlarida Turkiya Eronga qarshi kurashda bir qator talafotlar ko'rgan. Eron shohi Abbos I Ozarbayjon, Armaniston, Sharqiy Gruziya, Kurdiston, shuningdek, Mosul va Bag'dod shaharlari bilan Mesopotamiyani bosib olgan. 1619- yildagi Istambul sulhiga binoan, Turk sultoni Kavkazorti va Mesopotamiyadagi deyarli barcha yerlarining qo'ldan ketganligini tan olishga majbur bo'lgan. Bu yerlarning bir qismi 1639- yilda qaytarib olingan. Ammo bunga Turkiyaning o'zi kuchayganligi bilan emas, balki ko'proq Eronning zaiflashganligi sabab bo'lgan.

Rus-turk munosabatlari. Rossiya bilan Turkiya o'rtasida birinchi marta to'qnashuv XVI asrning ikkinchi yarmidayoq bo'lgan edi. Sulton hukumati Tanu – Azovni bosib olganidan keyin Astraxanni ham egallamoqchi bo'lgan. Sulton hukumati bu yerdan Kaspiy dengizi bo'ylab Eronga qarshi qo'shin tortib borishni mo'ljallagan. Ammo 1568- yilda hujum qilib kelgan turklarning qamaliga

Astraxan bardosh bera olgan. Turklar katta talafotlar berib chekinishga majbur bo'lishgan.

Turklar bilan ruslar o'rtasida ikkinchi jiddiy to'qnashuv XVII asrning 30-yillari oxiri va 40- yillari boshida bo'lgan. Bu vaqtda Zaporozhe kazaklari Azovni (1637- yil) egallab, uni bir necha yilgacha o'z qo'llarida tutib turganlar. Kazaklar yordam so'rab Moskva podshosiga murojaat qilganlar. Biroq, Moskva davlati moliyaviy inqirozni boshidan kechirayotgani va Polsha qiroli bilan ham kurash davom etayotganidan, turklarga qarshi katta urush boshlash rejasidan voz kechib turishga majbur bo'lgan. Podsho Mixail Fyodorovich 1643- yilda kazaklarga Azovni bo'shatishni buyurgan. Shunday bo'lsa-da, kazaklarning Qrim va Turkiyaga qarshi kurashi XVII asr oxirigacha davom etgan.

XVII asrning ikkinchi yarmida Turkiyaning Avstriya, Venetsiya va Rossiyaga qarshi olib borgan urushlarida mag'lubiyatga uchrashi Usmoniylar imperiyasining ichidan zaifligi va harbiy jihatdan qoloqligini butun Yevropaga namoyon qilgan. Yevropa davlatlari orasidagi raqobat, ularning sulton bilan separat bitim tuzishga intilishlari tufayligina Turkiya o'zining haqiqiy siyosiy qudratiga, mutlaqo mos kelmaydigan keng hududda uzoq vaqtlargacha hukmronlik qilgan. Yevropaning «buyuk davlatlari» (birinchi navbatda Angliya bilan Fransiya) Turkiya imperiyasining chirib ketgan rejimini tugatish va turklar zulmi ostida ezilib yotgan slavyan xalqlari va Bolqon yarim oroli bilan Old Osiyodagi boshqa xalqlarni ozod qilish o'rniga, Turkiyani asoratga solishni, o'zlarining yarim mustamlakalariga va siyosatlarining quroliga aylantirishni nazarda tutib, iqtisodiy jihatdan qoloq, siyosiy jihatdan zaif Usmoniylar imperiyasini saqlab qolishni afzal ko'rganlar.

Mavzuga doir savollar:

1. Usmonililar davlatining tashkil topish sabablari?
2. Yanicharlar kimlar edi?
3. Turklarni kuchi nimada edi?
4. Qay tariqa turk sultonlari Islom olami xalifasi unvonini ham olganlar?
5. Konstantinopolni olinishining strategik ahamiyati nimalarda ko'rinadi?

6. Sulton Sulaymon muvaffaqiyatlarining siri nimada edi?
7. «Gayduk»lar, «klift»lar va «uskak»lar kimlar bo'lishgan?
8. «Lepanto» dengiz jangining yeropa uchun ahamiyatini baholang?

XXIII BOB. SO'NGGI O'RTA ASRLARDA JANUBIY-SHARQIY OSIYO MAMLAKATLARI.

Vetnam. Zamonaviy Vetnamning shimolida XI asr o'rtalarida Dayvet davlati vujudga kelgan edi. Ushbu davlatda 1428 yilda hokimiyatni egallagan vua – oliy hukmdor Le sulolasi vakili Le Txan Tong davrida mamlakatda absolyut monarxiya o'rnatilgan. Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti tufayli XV asrda Dayvetda hosildorlik yuqori bo'lgan. Jamoa yerlarida ishlovchi dehqonlar har olti yilda bir marta yerlarni qaytadan taqsimlashgan. Dehqonlar soliqni davlatga to'lashgan. Shuningdek, mavjud bo'lgan xususiy yer egaligi o'z hududini jamoa yerlari hisobiga kengaytirishi mumkin bo'lgan. Mazkur xolat Dayvetning keyingi ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga ta'sir ko'rsatgan. Hunarmandchilik va konchilik ishlari taraqqiy etgan. Tashqi savdo vua nazoratida turgan. Vetnam hududida ziravorlar va xorij kemalari uchun qulay portlarning yo'qligi tashqi savdoga salbiy ta'sir etgan. Ushbu davrda vualarning oliy hokimiyatini mustahkamlovchi qonunlar to'plami tuzilgan.

1471- yilda Dayvetga hozirgi Vetnamning Markaziy va Janubiy qismlarida joylashgan Tyampa davlati qo'shib olingan. Janubda shaharsozlik, qishloq xo'jaligi va savdo tez rivojlanib, yerga davlat egaligi mustahkamlangan, sug'orish tizimi va inshootlari yaxshilangan, ichki va tashqi savdo rivojlangan. Konfutsiylik davlat mafkurasi bo'lib qolgan.

XVI–XVII asrlarda Dayvet. XVI asr boshlarida davlat va feodallar o'rtasida ziddiyat vujudga kelgan. XVI–XVII asr o'rtalarida vetnam zodagonlarining uchta eng kuchli urug'lari – Mak, Chin va Nguenlar to'xtovsiz ravishda o'zaro urushlar olib borishgan. Ular o'rtasidagi kurash 1510- yili boshlangan. 1516- yili Dayvetda budda ruhoniysi Chan Kao boshchiligida

dehqonlar qo'zg'oloni bo'lgan. 1517- yili qo'zg'olonchilar mamlakat poy taxtini egallab, o'z rahbarlarini taxtga o'tqazganlar. Ammo rohib Chan Kao o'g'li Chan Txang foydasiga taxtdan voz kechgan. Biroq, Chan Txang shimoliy vetnamlik sarkarda Mak Dang Zung tomonidan mag'lub etilgan. Natijada Mak Dang Zung yangi hukmron sulolaga asos solgan. Bu sulola 1592- yilgacha xitoyliklarga tobe bo'lib, ular yordamida hokimiyatni boshqargan. 1592- yili hokimiyatga yana Le sulolasi vakillari kelib, keyingi o'n yillar davomida shimoliy (Bakbo) va janubiy (Nambo) hududni qaytadan birlashtirgan. Le sulolasi vakillari qo'g'irchoq hukmdor bo'lib, amalda hokimiyat Chinlar qo'lida bo'lgan. Vetnamning janubiy qismi Nguenlar nazoratida bo'lib, XVII asr boshlarida ular o'z davlatini tuzganlar. Lekin ular ham Le sulolasining hokimiyatini tan olib, o'zlarini mustaqil deb e'lon qilmaganlar.

Nguenlar o'z pullarini chiqarganlar va qo'shni davlatlar hamda Gollandiya, Portugaliya singari mamlakatlar bilan savdo aloqalarini yo'lga qo'yganlar. Dayvetning janubidagi Nguenlar davlati Dangchaun deb, mamlakat shimolidagi Chinlarga qarashli yerlar esa Dangngoay deb nomlangan.

XVI–XVII asrlarda qishloq xo'jaligida o'zgarishlar yuz bergan. An'anaviy qishloq jamoasi – «sa» tabaqalana boshlagan. Dayvet dehqonchilik yetakchilik qiluvchi mamlakat bo'lib, aholisi asosan sholi yetishtirish bilan shug'ullangan. Mamlakat aholisini asosan vetlar tashkil qilgan, boshqa millatlar vakillari juda kam bo'lgan. Hindixitoyning boshqa mamlakatlaridan farqli tarzda Dayvetda muntazam haydaladigan yerlarning yetishmasligi sezilgan. Dehqonlar shaxsan ozod bo'lib, baliqchilik, chorvachilik va parrandachilik bilan ham shug'ullanishgan.

Kambodja. XVI asr boshlarida Kambodjada buddaviylik hukmron bo'lgan. Kambodjada hukmdori «Sdat» barcha yerlarning egasi bo'lgan. Hukmdor sulolasi ilohiylashtirilgan. Hukmdorga murojaat qilinganda «Preax» (Muqaddas) iborasi qo'shib aytilgan. Mamlakatdagi hukmron guruh amaldorlar, sdatning qarindoshlari, buddaviy monaxlik jamoasining rahbarlari – sangxilardan tashkil topgan. Kambodja ma'muriy jihatdan viloyatlarga bo'lingan. Shaharlar qirol

tomonidan tayinlangan amaldor tomonidan boshqarilgan. Shaharlar aholisini hunarmandlar, amaldorlar, harbiy xizmatchilar, savdogarlar va xizmatkorlar tashkil qilgan. Pnompen – mamlakatning poytaxti, iqtisodiy va madaniy markazi hisoblangan. Qishloqlarda dehqonlar asosan sholi yetishtirish, chorvachilik va baliqchilik bilan shugʻullanganlar. Dehqonlar shaxsan ozod boʻlib, ishlov berish sharti bilan yerga egalik qilishgan.

XVI asr boshlarida Kambodja birmuncha rivojlangan boʻlib, kuchli armiya va floti boʻlgan. Mamlakat oliy navli guruch, balik, fil suyagi, oltin eksport qilingan boʻlsa, turli shirinliklar, simob kabi mahsulotlar import qilingan.

Kxmer zodagonlarining oʻzaro raqobati tufayli XVI asr boshlaridan Kambodja davlatining inqirozga uchray boshlagan. Natijada Nay Kan rahbarligida dehqonlar qoʻzgʻolon koʻtarishgan. Qoʻzgʻolonchilar Pnompenni egallab, 1502-yili qirolni taxtdan tushirib, qatl qilganlar. Biroq, qirolning ukasi Ang Tyan qoʻzgʻolonchilarni magʻlubiyatga uchratib, yetakchilarini qatl ettirgan. Shundan soʻng taxtga kelgan Ang Tyan 1510- yildan Ayutiyaga (hoz. Tayland hududida) qarshi urush boshlagan. Bu urush ancha uzoq davom etgan. Kxmerlar 1531- va 1549- yillari Ayutiya hududiga bostirib kirib, Prachin viloyatini talaganlar. 1556-yili Ayutiya Kambodjaga ilgari olib qoʻyilgan Chantabun yerlarini qaytarib berishga majbur boʻlgan. Kambodja hududi oʻzining XIV asrdagi chegaralarini tiklagan. Ayutiyaga qarshi yurishlar Barom Reateaning vorisi Satxe I davrida ham davom ettirilgan.

Dastlabki xristian missionerlar Kambodjaga XVI asr oʻrtalarida kirib kelganlar. Ularga missionerlik uchun ruxsat berilgan. Biroq, mahalliy aholining koʻpchiligi bu dinga qiziqish bildirmaganligi sababli missionerlar tezda qaytib ketishgan.

XVI asr oxirlarida Kambodja yana yuksala boshlagan. Mamlakatning yangi poytaxti – Lovek shahri barpo etilib, koʻplab monastirlar va boshqa me'moriy inshootlar qurilgan. Ayutiya bilan davom etayotgan urush mamlakatga katta zarar keltirgan. Tay qoʻshinlari Poytaxt Lovekni vayron qilishgan.

Natijada xalq qo'zg'olon vujudga kelib, qirol o'ldirilgan. Hukumat qo'zg'olonni bostirib, poytaxtni Udong shahriga ko'chirgan, ma'muriy boshqaruv tizimida islohotlar o'tkazilgan.

XVI asr boshlarida Kambodja bilan Ayutiya kuchayib borayotgan Dayvetga qarshi birlashishga harakat qilishgan. Ammo tez orada Kambodja qirol Chey Chetta II ning rejasi o'zgarib, u Nguenlarning qizlaridan biriga uylangan. Natijada Kambodjaning mintaqadagi mavqyeini anchagina mustahkamlangan.

XVI asr o'rtalariga kelib Kambodjada musulmonlar va buddaviylar o'rtasida kelishmovchilik paydo bo'lgan. Bunga qirol Channing islom dinini qabul qilishidan norozi bo'lgan zodagonlar sababchi edi. Natijada vetnamliklar tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan Preax Batom Reatea boshchiligidagi buddaviylik tarafdorlari g'alaba qilishgan. Chan taxtdan ag'darilib, uning o'rniga Batom Reatea hokimiyat tepasiga kelgan.

XVI asr oxirlariga kelib Kambodjaning Vetnam bilan munosabatlari yomonlashgan. Mamlakatning Janubiy Vetnam bilan chegaradosh yerlarida vet qishloqlari paydo bo'lgan. Ular dehqonchilik bilan shug'ullanib, Kambodja qiroliga soliq to'lashgan. Biroq jiddiy siyosiy kuchga aylangan vetlar kxmer zodagonlariga ta'sir o'tkaza boshlaganlar. Ular kxmerlarning taxt uchun kurashlarida ham faol ishtirok etganlar va o'zlariga ma'qul talabgorni taxtga chiqarish uchun kurashganlar.

Vetnamning ta'siri kuchayib borayotganligidan xavotirlangan Kambodja hukmdorlari mamlakat ichkarisida Dayvet bilan til biriktirayotgan kuchlarga qarshi kurashganlar.

Laos. So'nggi o'rta asrlarda Laos hududida Lang Sang davlati mavjud bo'lgan. Bu davlat yarim mustaqil viloyatlarning konfederatsiyasidan iborat bo'lib, ular markaziy hokimiyatga vassal sifatida bo'ysunishgan. Oliy hukmdor «tyausivit», mahalliy hukmdorlar esa «tyaumnang»lar deb nomlangan. Tyaumnanglar hokimiyatga kelish vaqtida tyausivitga sodiqlik haqida qasamyod qabul qilishgan.

XV asr oxirlarida vetnamliklar tomonidan Miyang Puen knyazligiga bostirib kirib, Lang Sangning poytaxtini egallashi Laosning kuchsizlanishiga sabab bo'lgan. Potisarat hukmronligi davriga (1530–1559) kelib Siamga qarshi urush olib borilgan va Vetnam bilan tinchlik munosabatlari o'rnatilib, davlat mustaqilligi mustahkamlangan. Potisaratdan so'ng hokimiyat tepasiga kelgan Txao Sai Setxatirat 1560- yili Ayutiya bilan ittifoqchilik shartnomasini imzolagan. 1563- yili mamlakat poytaxti Luang Prabang – «Oltin Budda» shahridan Ventyanga ko'chirilgan. O'sha davrda hozirgi Birma hududida joylashgan Ava davlati bilan ham urushlar olib borilgan. Unda laosliklar mag'lubiyatga uchrab, XVI asr oxirlarigacha birmaliklarga tobe bo'lib qolishgan.

1637- yilda Sumin Vongsning hokimiyat tepasiga kelishi Lang Sangning yana kuchli davlatga aylanisha sabab bo'lgan. Uning davrida o'tkazilgan islohotlar tufayli Lang Sang markazlashgan davlatga aylanib, mintaqadagi boshqa davlatlar bilan raqobatlasha oladigan darajada kuchaygan. Sumin Vongs hukmronligi davrida Siam va Dayvet bilan hamkorlik aloqalari o'rnatilgan.

Ushbu davrda Laosga dastlabki yevropalik missionerlar – gollandlar kirib kela boshlagan. Biroq ularning missiyasi muvaffaqiyatsiz yakunlangan.

1694- yili Suming Vongs vafotidan so'ng merosxo'r bo'lmaganligi tufayli zodagonlar o'rtasida hokimiyat uchun kurash boshlangan. Bu esa Lang Sangni inqirozga uchrashiga sabab bo'lgan.

Myanma (Birma). XVI asr boshlarida hozirgi Myanma (Birma) hududida yagona markazlashgan davlat bo'lmagan. Birmaning markaziy qismidagi Ava davlatining birmaliklardan iborat aholisi shan, mon va karenlar davlatlari bilan muntazam urushib turganlar. 1507- yili Ava hukmdori yerlarining bir qismini shanlarga berishga majbur bo'lgan. Biroq shanlar chorak asrdan so'ng Avani mag'lub etib, uning hukmdorini o'ldirishgan, aholining ancha qismi qul qilib olib ketilgan, qolganlari esa tog'li hududdagi Taunga knyazligiga qochib ketishgan.

Birmaning shimoliy va markaziy qismi shanlar, janubi monlar, g'arbi esa Arakon nazorat ostiga o'tgan. Bunday holat birmaliklarni qanoatlantirmagan. Shu bois Taungu hukmdori Minjino Shimoliy Birmada o'z nazoratini o'rnatish uchun

kurashgan. Natijada shan va monlarga tegishli bir qator hududlar egallangan. 1548-yili birmaliklarning Ayutiyaga qarshi boshlagan urushi muvaffaqiyatsizlikka uchragach, mamlakatda monlar qo'zg'oloni boshlangan. Ushbu qo'zg'olon 1555-yilga kelib monlarning qo'zg'oloni bostirilgach birmaliklar Avani egallashgan, keyin esa shanlar knyazliklari bilan laosliklarning Chiengma knyazligi joylashgan Yuqori Birma egallangan. Natijada Birma Bayinnaun hukmronligi ostida yagona davlatga birlashib, Ayutiyaga qarshi urushga tayyorlangan. 1563, 1565- yillardagi yurishlar natijasida Ayutiya zabt etilib, Laos yerlarini egallash uchun urush boshlangan.

Bayinnaun 1580- yilda vafot etgan. Uning o'rnini egallagan o'g'li Nandanbayin davrida mamlakat yana bo'linib ketgan va portugaliyalik de Britu Quyi Birmaning qiroli deb e'lon qilingan.

XVII asr boshlarida Ava knyazligi yana kuchayib, uning hukmdori Anapxelun Prom, Taungu knyazliklarini va 1613- yili Markaziy Birmani egallagan. 1615- yili Chiengmay bosib olingach, Pegu shahri yana Birmaning poytaxti bo'lib qolgan. Biroq uyushtirilgan fitna tufayli Anapxelun o'ldirilgan va hokimiyatni egallagan Talun poytaxtni yana Avaga ko'chirgan. Talun biqqlik siyosatini olib borgan. Buddaviylarning monastirlariga boyliklarni yig'ish, asirlarni mulk qilib sotib olish taqiqlangan. Asirlarga mamlakatning markaziy qismidan yer berilib, ular yerga ishlov berishdan tashqari irrigatsiya inshootlarini qurishda ishtirok etishgan va harbiy xizmatni ham bajarganlar. Bundan tashqari aholini ro'yxatga olish, yerlarning kadastrini tuzish kabi muhim tadbirlar amalga oshirilgan.

Indoneziya. XVI asrda Indoneziya arxipelagidagi orollar aholisi uch million kishiga yaqin bo'lib, ular taraqqiyotning turli bosqichida bo'lishgan. Masalan, Borneo, Selebes orollarida matriarxat ko'rinishlari saqlangan bo'lsa, Yava, Sumatra kabi orollarda esa davlat tuzilmalari mavjud bo'lgan.

1520- yili islomiy vassallar va noiblar tomonidan Madjapaxit imperiyasi ag'darilib, Yava orolida bir nechta musulmon knyazliklari paydo bo'lgan. Sharqiy

hududni Madjapaxit avlodlari boshqargan. Madjapaxitning yiqilishi bilan Yava aholisi musulmon diniga e'tiqod qila boshlagan.

Madjapaxit davlatining ag'darilishi Sumatra qirg'og'ida ko'pgina sobiq vassal davlatlarini mustaqil qilib qo'ygan. Ularni rivojlanishi turlicha bo'lgan. Masalan, Sharqiy Sumatrada joylashgan Malayya yo'q bo'lib ketgan. Shu vaqtda Xalmaxeyra oroli yaqinida Tidor va Ternata musulmon sultonligi vujudga kelgan. Bu sultonliklar sharq va g'arb bilan ziravor savdo qiluvchi sharqiy Indoneziya orollarini bosib olishgan. Bu Tidorga ayniqsa Ternataga tashqi dunyo bilan aloqa o'rnatishda muhim rol o'ynagan. Ko'pgina feodal **knyazliklarni** paydo bo'lishi hokimiyat uchun kurashlarni keltirib chiqargan. Faqatgina XVI asrda Mataram **knyazligi** hokimi Sutuviljaya bunga chek qo'ygan, deyarli Yava orollarini o'ziga bo'ysundirgan. Sharqda Balambagon va g'arbda Bantom o'z erkinliklarini saqlab qolishgan.

Bantomning Yavada tiklanishi Ache davlatini Sumatrada mustahkamlanishi nisbatan portugallarning 1511- yil Malakkani bosib olishi, savdo yo'llariga bog'liq bo'lgan. Portugallar bu yerda mustamlaka boshqaruvini joriy qilib, mintaqadagi knyazliklar, inglizlar va ispanlarga kuchli raqobatchi bo'lib qolgan.

Asta-sekin Zond bo'g'ozi hududida yangi davlat birikmalari paydo bo'lib, ular 1568- yili Bantom sultonligiga birlashgan. XVI asr oxirlarida bu davlatning poytaxti Bantom shahri faqat Janubi-Sharqiy Osiyoda emas, balki butun Osiyo-Afrika dunyosidagi eng yirik savdo markazlaridan biriga aylangan. Soliqlardan tushadigan daromadlar evaziga Bantom sultonlari portugaliyaliklarga bas kela oladigan kuchli armiya tashkil qilganlar.

XVI asrda Indoneziya hududida tashkil topgan ikkinchi yirik davlat Ache sultonligi edi. Bu sultonlik Sumatra orolining shimoliy qismidagi yerlarda joylashgan. Orolning janubida Joxor sultonligi joylashgan bo'lib, uning hukmdorlari orolda gegemonlik uchun Ache sultonlari bilan raqobatlashganlar. Ular o'rtasida butun XVI asrda bo'lib o'tgan to'qnashuvlar ikkala sultonlikni ham kuchsizlantirar va bu faqat portugallar uchungina foydali bo'lgan.

1602- yili Gollandiyaning Ost-Indiya kompaniyasi paydo bo'lib, u Yaxshi Umid burnidan to Magellan bo'g'ozigacha bo'lgan hududda dengiz qatnovi va savdo qilishning monopol huquqini qo'lga kiritgan. Gollandlar 1609- yili Molukk orolidan o'z raqiblari-portugallar va ispanlarni siqib chiqishgan. 1619- yili Yava orolidagi Jakarta shahrini bosib olib, uni keyinchalik o'zlarining bosh ma'muriy markaziga aylantirganlar.

Angliyaning Ost-Indiya kompaniyasi Molukk, Sulavesi, Yava, Sumatra va Siam orollarida faktoriyalar qurish bilan cheklangan.

1619- yili gollandlarning floti Siam va Zond bo'g'ozlarida inglizlar floti ustidan qator g'alabalarni qo'lga kiritib, 20- yillarda inglizlarni Molukkdan quvib chiqargan. Shundan so'ng inglizlar butun e'tiborini Hindistonga qaratishgan.

Bantom davlati. Malakka bo'g'izini muhim **strategik** nuqtaligi portugallarga shu yerdan o'tadigan kemalarni og'ir soliqlar to'lashga majbur etgan. Xitoy va hind savdogarlari bu soliqlardan qochib, boshqa yo'llar ochishgan: Zond bo'g'izidan va Sumatra yon bag'irlari bo'ylab o'tgan yo'llar. Shu hodisa Bantomning dastlab muhim savdo portiga aylanishiga, keyinchalik esa davlat markaziga aylanishiga olib kelgan. Bantom feodal qatlami o'rtakashlik orqali boyib ketib, Sundanez qabilalarini o'ziga bo'ysundirgan, bu qabilalar esa G'arbiy Yavani ichki qismida yashagan.

XVI asrning ikkinchi yarmida Bantom davlatida qishloq xo'jaligi rivojlangan, irrigatsiyadan keng foydalanilgan. Kanallar qurishga aholi jalb etilgan. Tashqi savdoni rivojlanishi natijasida yangi ekin qalampir ekila boshlangan. Qalampir ekiladigan joylarda soliq mahsulot tarzida olingan. Xitoy ma'lumotlariga qaraganda, qalampir hosili bir yilda uch million tonnaga yetgan.

Yavaning boshqa qismlaridan ko'ra, Bantomda jamoa yerlari yo'qolib ketgan. Kambag'al dehqonlar inqirozga uchrab, qulga aylana boshlagan. Ota-onalarning o'z bolalarini sotishga qonunan ruxsat berilgan. Qattiq **ekspluatatsiya** natijasida feodallar boyib borishgan. Portugal ma'lumotlariga ko'ra, Bantom port shahar bo'lib, u sharq savdo shaharlaridan qolishmagan. Bu yerga sharqdan ko'plab savdogarlar kelishgan.

Xurosondan qimmatbaxo toshlar (*dur, olmos*) va dorivor o'simliklar, hatto Birmadan tirik fillar bilan savdo qilishgani kelishgan. Malayyaliklar va xitoyliklar qo'lida o'rtakashlik ishlari jamlangan. Xitoy savdogarlari boshqa Indoneziya tumanlaridagi kabi Bantomda ham katta rol o'ynaganlar.

Filippin. XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Portugaliya bilan Ispaniya Janubi-Sharqiy Osiyoning dengiz savdo yo'llarini nazorat qilish uchun kurashganlar. 1493- yili Rim Papasi bullasiga ko'ra Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasi Ispaniyaga tegishli bo'lgan. Bir yildan keyin bu xol ikki tomonlama ispan-portugal shartnomasida aks etgan. Biroq ushbu shartnoma ham ikki davlatning mintaqadagi raqobatchiligini susaytiramagan.

Filippin orollari yevropaliklar uchun 1521- yili Magellan ekspeditsiyasi tomonidan kashf etilganidan so'ng orollarni xristianlashtirish va Ispaniyaga bo'ysundirish boshlangan. Ekspeditsiya a'zolari Sebu orolida joylashib, mahalliy hukmdor bilan tuzilgan shartnomaga ko'ra qo'shni orollar o'lpon to'lashga majbur qilingan. Maktan orolining hukmdori Lapulapu ispanlarga bo'ysunmagan. Bu Filippin tarixida birinchi marta xorijliklarga qarshilik ko'rsatilishi bo'lgan. 1521- yil Lapulapu qo'shinlari tomonidan Magellanning o'ldirilishi Sebu orolida ham ispanlarga qarshi harakatlarga turtki bo'lgan. Natijada ispanlar Filippinni tark etishga majbur bo'lganlar. XVI asr 20- yillarida ispanlarning Filippinga qaytish uchun qilgan harakatlari portugallarning qattiq qarshiligiga uchragan. 1629- yili imzolangan Saragosa shartnomasiga ko'ra orollar Portugaliya nazoratiga o'tgan.

XVI asr 60- yillarida ispanlar Amerika qit'asini zabt etishganidan so'ng yana Filippinni bosib olishga kirishganlar va orollarga ispan qiroli Filipp II nomi berilgan.

1565- yili Migel Lopes de Lagaspi boshchiligidagi ispan ekspeditsiyasi Sebu orolini zabt etgan. Bir necha yildan so'ng ular Visay orollari va Shimoliy Mindanaoni ham egallashgan. Mahalliy aholining qarshiligini yengish Visay orolining harbiy otryadlari yordamida amalga oshirilgan va faqat XIX asr oxirlariga kelibgina yakunlangan. Bu paytda ispanlar nazoratidan tashqarida tog'li

Luson hududlari qolgan edi. Filippin arxipelagining janubida yashaydigan musulmonlar ispanlarga qarshilik ko'rsatishgan.

1570- yildan Luson orolini zabt etish boshlangan. Ispanlar tomonidan barpo etilgan shahar dastlabki Manila bo'lgan. Bu shahar keyinchalik Filippinning poytaxtiga aylangan. Ispanlar keyinchalik Filippinning aholi zich joylashgan va iqtisodiy rivojlangan qismi – Lusonning markaziy qismini bosib olganlar. XVI asr oxiriga kelib Luson, Visay orollari, Mindanaoning shimoliy qismi va Palavan orollari ispanlar tomonidan bosib olingan. Filippinning janubiy hududlaridagi musulmonlar mustamlakachilarga qattiq qarshilik ko'rsatishgan. «Moro urushlari» nomi bilan bo'lgan ushbu kurash diniy tus olgan.

Filippinda ispanlar o'zlarining mustamlaka boshqaruv tizimini yaratganlar. Ispan gubernatori boshchiligidagi markaziy hokimiyatga bo'ysinuvchi amaldorlar hududlarda faoliyat yuritishgan. Katolik cherkoviga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, XVII asr o'rtalariga kelganda cherkovning missionerlik faoliyati tufayli mahalliy aholi xristianlikni qabul qilishgan.

Malayziya, Singapur, Bruney. Malayziyada XVI asr boshlarigacha savdo-sotiq, madaniyat sohasida ulkan yutuqlarga erishilgan. Islom asosiy din bo'lgan.

XVI asr boshlaridan Malayziyaga yevropa davlatlarining mustamlakachilik ekspansiyasi boshlangan. Indoneziya arxipelagi orollari bilan Hindiston o'rtasidagi savdo yo'llarining kesishgan joyidagi muhim port hisoblangan Malakka 1511- yili portugallar tomonidan egallangan. Malakka 40 mingdan ziyod aholiga ega bo'lgan shahar-davlat bo'lib, daromadining asosiy qismi Hindiston, Xitoy, Siam, Birma va boshqa davlatlar bilan olib boriladigan savdodan tushgan. Barcha yerlar sultonga tegishli bo'lib, u dehqonlardan yer solig'i olgan. Qullar mehnatidan asosan uy-xo'jalik ishlarida foydalanilgan.

Shahar portugallar tomonidan zabt etilgach harbiy qal'aga aylantirilgan va mustamlakachilarning Janubi-Sharqiy Osiyodagi asosiy tayanch punkti bo'lib qolgan. Shahar boshqaruvi komendant qo'liga o'tgan va u 1571- yili Portugaliya qiroli tomonidan tayinlanadigan gubernator darajasini olgan.

Malakkaning atrofida joylashgan mayda knyazliklar o'z mustaqilliklarini saqlab qolib, portugallarga dushmanlik kayfiyatida bo'lishgan.

Malakka zabt etilgach sulton janubga qochgan va u yerda yangi Joxor sultonligini tashkil qilgan. Yarim oroldagi davlatlarning ko'pchiligi unga tobelikni tan olishgan. Joxor sultonligi Malakkani, u bilan birga yo'qotilgan savdo yo'llarini qaytarish maqsadida portugallarga qarshi uzoq vaqt urush olib borgan.

Malakka zabt etilgandan so'ng yarim orolning shimolida joylashgan Ache sultonligi kuchaygan va Malakka bo'g'ozida hukmronlik uchun portugallar hamda Joxor sultonligi bilan raqobatlashgan. XVI asr oxirlari kelib inglizlar bilan gollandlar ham ushbu hududda portugal va ispanlar bilan raqobatlasha boshlagan. 1606 yil gollandlar Joxor bilan ittifoq tuzib, Malakkani qamal qilishgan va bu yerdagi Portugaliya flotini mag'lubiyatga uchratishgan.

O'rta asrlarda hozirgi Singapur hududida malaylarning Tumasik qishlog'i joylashgan bo'lib, u 1299- yildan Singapur («Sher shahri») deb atala boshlagan. XIII asrdan Xitoy va Siamga qaram bo'lgan. XIV asrning 30- yillarida Singapurga Majapaxit knyazligi bostirib kirib, shaharni vayron qilgan. Shundan to XIX asr boshlarigacha bu yerda doimiy aholi punktlari bo'lmagan, joy esa 1823- yilgacha rasman Joxor sultonligiga qaragan.

Bruneý Kalimantan orolining shimoliga ko'chib kelgan va o'zlarining tarixiy vatanlaridan o'ziga xos sivilizatsiya olib kelgan malaylarning bu yerda tashkil qilgan dastlabki knyazligi bo'lgan. XIV asrdan islom dini bu yerda hukmron dinga aylangan. O'shandan to hozirgacha hokimiyat Bruneý sultonlari sulolasi qo'lida bo'lgan. Bruneý hukmdori Malakka sultonining vassali hisoblangan.

XVI asr birinchi yarmidayoq Bruneý rivojlangan hudud bo'lib, unda 100 mingga yaqin aholi yashagan, sulton hokimiyatini butun Shimoliy Kalimantan va Filippin arxipelagining janubi tan olgan. Bruneý portugaliyaliklar bilan savdo aloqalari olib borgan.

Gollandlarning kirib kelishi. Karnelus Xutman boshchiligida 1596- yil 23 iyunda Bantomga birinchi golland savdo kemasi kirib kelgan. Shundan so'ng ularning kirib kelishi ko'paygan. Gollandiya va Angliya birlashib, portugal

mustamlakalariga qarshi kurashgan. O'zlarini do'st sifatida tutishsa ham, aslida portugallarga qarshi kurashganlar. Gollandiyaning Ost Indiya kompaniyasi Ternata Aiboina va Banda orolarida jonlanib borgan.

Portugallarga qarashli yerlar faqat Timor orollari bo'lib qolgan. Yavaga joylashish Ost Indiya kompaniyasiga juda qiyin bo'lgan. Manterom va Bantom hokimlari bu orollarda korxonalar qurish taklifini qat'iy rad etgan. 1619- yil Molukka orollaridan o'tib kelgan flot Bantomliklarni mag'lubiyatga uchratgan. Jakartaliklar qoldiqlari ustida Yavadagi birinchi golland mustamlakasi vujudga kelgan. Qurshov paytidayoq unga Bataviya deb nom berilgan. Tez orada xitoy savdogar va hunarmandlari qishloqlari vujudga kelib, asta-sekin shaharga aylana boshlagan. Bataviya gollandlarning Yavani bosib olishlarida tayanch nuqtasiga aylangan. Gollandlarning mustamlaka yerlari Afrikadan Yaponiyagacha yetib borgan.

Gollandlar mustaqil bo'lgan **knyazlik** va sultonliklarni savdo tizimida ushlab turishga xarakat qilgan. Gollandlar Ost Indiya kompaniyasini 1641 yilda egallab olishgan. Indoneziyada portugallar egaligidan butunlay maxrum qilingan. Timorda saqlanib qolgan portugal hukmronligi endilikda Gollandiya **monopoliyasini** kengaytirishga halaqit bermagan.

Gollandiya mustamlakalari **ekspluatatsiyasi** XVII asrda Molukka orollarida og'ir sezilar edi. Portugallarni qisib chiqargandan so'ng gollandlar bu yerda yanada qattiq nazorat o'rnatganlar.

Ziravorlarni arzon bahoga sotishga majburlash ocharchilikka olib kelgan. Qo'zg'olonlar mustamlakachilar tomonidan shafqatsizlarcha bostirilgan. 1621 yili Banda orollari aholisi qo'zg'olon ko'targan, biroq qurol aslahalar bilan qurollangan harbiylar tomonidan shafqatsizlarcha bostirilgan. Ko'pchiligi ularni urib o'ldirgan va bir qismi quvg'in qilingan va ochlikdan o'lgan, orolda odam qolmagan. Gollandlar odamlar «plantatsiyasi»ni to'plashga harakat qilgan. Boshqa orollardan odamlarni ushlab kelib, ishlatishga huquqlari bo'lgan. Sharqiy bozorlarda qular ko'proq sotilgan. Selebasidan odamlarni ushlab kelib, Yavani rivojlantirishga harakat qilganlar. Bu usul uchun maxsus o'g'rilar tayyorlangan.

Yoshlarni o'g'irlab kelgach, Selebasi qamoqxonasida saqlab voyaga yetgach ishga yo'naltirishgan. Ammo, XVII asrning o'rtalarida mustamlakachilik tugallanmagan edi. Hatto Yava bo'ysunmagan. Bataviya muntazam Mataram va Bantom kuchlari tazyiqi ostida bo'lgan. Golland kompaniyasi Mataram saroyida turli hiylalar bilan ish olib borgan. Chunki, mustamlakachilarning arxipelagdagi oziq-ovqat bilan Matarama ta'minlagan. XVII asrda gollandlar Bataviyadagi bosib olgan yerlarini Matarama tomonidan tan olinishiga erishgan. Yavani to'la bosib olish uchun hali ko'p vaqt kerak edi.

Mavzuga doir savollar:

1. So'nggi o'rta asrlar davriga kelib Vetnamda qaysi sulolalar hukmronlik qilgan?
2. Kambodjada yer egaligi munosabatlari qanday ko'rinishda bo'lgan?
3. Lang Sang tuzilishiga ko'ra qanday davlat bo'lgan?
4. Birma – Siam urushlari monlarning taqdirida qanday ahamiyatga ega bo'lgan?
5. Joxor va Ache sultonligi o'rtasidagi raqobat qanday natija bilan yakunlangan?
6. XVI asrning ikkinchi yarmida Bantom davlatida qaysi sohalar taraqqiy etgan?
7. Filippinda olib borilgan «Moro urushlari» nima uchun diniy tus olgan?
8. 1571 yildan boshlab Malakka boshqaruv tizimi qanday ko'rinishda bo'lgan?
9. «Sher shahri» XIII asrdan boshlab qaysi davlatga qaram bo'lib qolgan?
10. Malaylarning Kalimantan shimolida tashkil qilgan dastlabki knyazligi qanday nom bilan yuritilgan?

XXIV BOB. SO'NGGI O'RTA ASRLARDA AFRIKA DAVLATLARI

G'arbiy Afrikadagi qul savdosi va Yevropa davlatlarining istilochilik yurishlari. XV asr ikkinchi choragidan boshlab G'arbiy Afrikada qirg'oq bo'yi

hududlariga portugallar va ispanlarning kirib kelishi boshlangan. 1434–1482- yillar oralig‘ida portugallar va ispanlar Bahodor orolidan Kongo daryosigacha bo‘lgan barcha hududlarga o‘rnashib olishgan.

Yashil burun orollari portugallar tomonidan 1450–1462- yillarda qul savdosining birinchi markaziga aylantirilgan. Ayniqsa, 1475- yilda ularning G‘arbiy Afrika qirg‘oqlariga suqilib kirib kelishi kuchaygan. Bunga sabab, lissabonlik savdogar Fernando Gomesning Ankobra va Vol'ta daryolari oralig‘idan oltinga boy bo‘lgan hududni topib olganligi bo‘lgan. Bu hududda yashovchi *fanti* qabilasi Afrika xalqlari ichida portugallarning birinchi qurboni bo‘lgan.

Portugallar Oltin Qirg‘oqda 1482- yilda San Xorxeda Mina (Ellina) tosh portini bunyod qilishgan. Dastlabki vaqtlarda qul savdosi uncha muhim bo‘lmagan, sababi Yevropada bunga ehtiyoj bo‘lmagan.

XVI asrning oxirlariga qadar Portugaliya G‘arbiy Afrikada mavjud bo‘lgan yagona davlat bo‘lgan. Portugallar Senegal va Gambiya daryolari orqali qit'aning ichiga kirib borishgan va ular 1534- yilda Mali, 1565- yilda esa Tombuktu hududlariga yetib kelgan. Portugallarning asosiy e'tibori quyi Gvineyaga qaratilgan. Ular bu hududni to‘rt qismga bo‘lishgan va ularni ana shu yerda mavjud bo‘lgan mahsulotlarning nomi bilan aytishgan: Ziravorlar qirg‘og‘i, Fil suyagi qirg‘og‘i, Oltin qirg‘oq, Tutqunlar qirg‘og‘i. Portugaliyalik savdogarlar asosan Oltin qirg‘oq va Fil suyagi qirg‘og‘ida faolroq harakat qilgan. Ular Elminadan tashqari Aksum, Shame kabi fortlarni barpo etgan.

Janubiy Nigeriya qirg‘oqlari portugaliyaliklarni nihoyatda qiziqtirib qo‘ygan. Kuchli Yoruba davlatlari portugaliyaliklarni ichkariga kirib borishga to‘sqinlik qilgan. Benin davlati portugal mahsulotlari evaziga oz miqdorda ziravor berishgan. Bu portugallarni 1486- yilda Gvato portida savdo punkti qurishga undagan, Lekin, bu port 1506- yilda tashlab ketilgan, chunki u ko‘p foyda bermagan. Bundan tashqari, portugal mahsulotlari beninliklarni qiziqtirmagan. Fernando Po va San Tome orollariga o‘rnashgan portugallar orollarda plantatsiya xo‘jaligini yo‘lga qo‘yishgan. Benin, Niger va Janubiy Nigeriya bilan bo‘lgan urushlarda asir tushganlarni portugallarga sotganlar. Ular esa qullarni

shakarqamish plantatsiyalarida ishlatishgan va Oltin qirg'ocda sotgan. Portugallarning asosiy foyda olishlari Braziliyani mustamlaka qilinishidan boshlangan.

Bu davrda Ispaniya, Angliya, Fransiya tomonidan egallangan Amerika yerlarida plantatsiya xo'jaligi rivojlangan. Qullarga talab kuchli bo'lgan. Bu Yevropa istilochilari o'rtasida qul savdosini kuchaytirgan. Faqatgina portugallarning o'zi 1530–1600- yillarda 900 ming afrikalikni Amerikaga olib kelganlar.

1610- yilda portugaliya monopoliyasi tugatilgan. Bunga gollandlarning Vest–Indiya kompaniyasining g'arbiy Afrikadagi fortlarni istilo qilishlari sabab bo'lgan. XVII asr birinchi yarmida gollandlar afrikaliklarni ispan mustamlakalariga jo'natish bo'yicha birinchi o'rinda turganlar. G'arbiy va Markaziy Afrikadagi Gollandiya, Angliya, Fransiya, Ispaniya, Daniya, Brendenburg o'rtasida qul savdosidagi monopoliyani qo'lga kiritish uchun kurash qizib ketgan.

Angliya va Fransiya yirik savdo kompaniyalarini tuzishda va ularga ko'p huquqlar berib qul savdosidagi monopoliyaga aylantirganlar. 1664- yilda fransuzlar va 1672- yil inglizlar tashkil etgan «Qirollikning Afrika kompaniyasi» shular jumlasidandir.

Fransuzlarning tanch nuqtasi Senegal havzasi bo'lgan. Fransuzlarning birinchi nazorat nuqtalari 1630- yil Senegalda qurilgan. So'ngra Sen Luida, gollandlardan tortib olingan Arguln va Gorida ham qurilgan. Gori tezda fransuzlarning G'arbiy Afrikadagi asosiy tayanch nuqtasiga aylangan.

Ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoj qul savdosini o'sishiga olib kelgan. XVII asrda Amerikaga ikki million 750 ming qul keltirilgan. Bu Afrika xalqlari uchun fojiaga aylangan. Zamondoshlarning guvohlik berishicha, har oltita afrikalik yo'lda halok bo'lgan.

Qul savdosi natijasida G'arbiy Afrikada ishlab chiqarish va mudofaa sohasi inqirozga uchragan hamda urf-odatlarni salbiy tomonga o'zgarishiga ta'sir ko'rsatgan.

XVI–XVII asr o‘rtalarida Mali davlati. XVI asr Mali davlatlari inqirozi bilan boshlangan. Eng asosiy raqibi Songai podsholigi bo‘lgan. 1498–1499-yillarda songailiklar yirik Baganu viloyatini bosib olishgan. 1501- yil Diara, 1506–1507- yillarda Galam davlatini qo‘shib olishgan. Songai chegaralari Tekrurgacha yetib borgan. Mali podshosi Mamud II 1434- yilda portugallardan yordam so‘rashga majbur bo‘lgan. Portugaliyalik elchi Peres Fernandes o‘rtacha darajada harakat qilgan. Lekin, tukuler va fulbelar 1535- yil Faleme daryosining ortiga o‘tib ketsa ham Bambuk butunlay qo‘ldan chiqib, vassallikdan ozod bo‘lgan.

Maliliklar Janubiy hududlarni saqlab qolgan bo‘lsalarda, uning roli kuchsizlanib, Songai Maliga ta'sir o‘tkaza boshlagan.

Marokashliklarning Songai shimoliga hujumi Maliga bo‘layotgan songaliklarning hujumini to‘xtatgan. XVII asr boshida Malining boshqa dushmani paydo bo‘lgan, bular barbarlar bo‘lgan. Ular 1600- yil Segu viloyati bilan hamkorlikda o‘z davlatlarini tuzganlar. Ular animizm dinida bo‘lgani uchun 1645-yil musulmonlarga qarshi urush e‘lon qilgan.

1670- yil bambarlarning kuchli Segu davlati paydo bo‘lgan. Segu hukmdori Biton Kulubali davrida Malidan Sansading, Massin va Bagana hududlari tortib olingan. Marokashliklar bilan jangga chiqqan Kulubali Jeni va Tombuktuni egallagan. Mana shu davrda Mali uch yil davomida barbarlarga qarshi kurashgan.

XVI–XVII asr o‘rtalarida Songai davlati. Muhammad I hukmronligi davrida Songai davlatining barcha yerlarida markaziy hokimiyatga qarshi kurashlar juda ko‘payib ketgan. Uning siyosatidan norozi bo‘lgan mahalliy hukmdorlar va feodallar o‘zlarining manfaatlari yo‘lida podshoning o‘g‘illaridan, ya'ni taxt vorislaridan foydalangan.

1528- yilda Songai podshosi Muhammad I ga qarshi bosh ko‘tarilgan. 1528-yil 26 avgustida isyonchilar Gaoni egallagan va Muhammad I ni taxtdan ag‘darib tashlagan. Muso taxtga da'vogarlarni yo‘q qilishga qaror qilgan va natijada o‘zaro urushlar kelib chiqqan. 1531- yil aprelda Muso o‘ldirilgan.

Uning ukasi Muhammad II (Bengan Korey, 1531–1537 yy.) Songai davlatining podshosi bo‘lib olgan. Uning hukmronligi davrida Songai inqirozga

uchragan. Qul va asirlarni ko'pligi oqibatida qo'zg'olonlar ko'paygan. Gubernatorlardan biri Dendi Mar Tamzu 1537- yil aprelda isyon ko'tarib Muhammad II o'rniga ukasi Muhammad I ning o'g'li Ismoilni (1537–1539) taxtga o'tqazgan. Ismoil urushlarni davom ettirish natijasida qullar soni o'sib, ularning narxi tushib ketgan va Gaoda qul 300 kauri chig'anoqqa baholangan.

Shu bilan bir vaqtda harbiylarning mavqei ortgan va ular siyosatga ta'sir o'tkazmoqchi bo'lishgan. Bu ta'sirdan qutulish uchun birinchi bo'lib Issixak I (1539–1542) harakat qilgan. U uyushtirgan ko'plab harbiy yurishlar harbiylarning rolini pasaytirmagan. 1545–1546- yillarda Songai qo'shinlari Daud boshchiligida Maliga qarshi urush boshlagan va poytaxtni bosib olgan.

Bu vaqtga kelib Tekkazdagi tuz konlari masalasida Songai va Marokash o'rtasida ziddiyat paydo bo'lgan. Ziddiyatni chuqurlashuvi Daud (1549–1582) davriga to'g'ri kelgan. Daudning ful'be qabilasiga, Kebbi davlatiga, Maliga qarshi urushlaridan foydalangan marokashliklar 1556- yil Songai qo'shinini mag'lub etib, Tekkazni bosib olgan. 1578- yil marokashliklar Dauddan bir yilga tuz konini ijaraga olishgan va evaziga o'n ming oltin tanga berishgan.

Marokashliklar maxfiy ravishda urushga tayyorgarlik ko'rishgan. Razvedka maqsadida Sulton Ahmad 1584- yil Gaoga elchi jo'natgan, u qimmatbaho sovg'alar bilan taxt vorisi Muhammad III (1582–1586) bilan uchrashgan. Oz vaqt o'tib 20 ming kishilik Marokash qo'shini Tombuktuga yurish qilgan, biroq qo'shin yo'lda ochlik va suvsizlikdan qirilib ketgan.

1586- yil Muhammad III taxtdan ag'darilib, o'rniga ukasi Muhammad Boni shoh deb e'lon qilingan. Ammo, ikki yildan so'ng uning boshqa ukasi Muhammad Sodiq bosh ko'targan va Gaoga hujum qilgan. Songai shohi Issixak II (1588–1591) Sodiqni quvib chiqargan.

Marokashliklar 1589- yilda sulton Ahmad Isixakdan Tekkaz va Taodendan voz kechishni talab qilgan, ammo u rad qilgan va urushga tayyorlangan.

1590- yil noyabrda Jo'dera boshchiligidagi uch ming kishilik qo'shin Gaoga hujum qilgan. 1519- yil 12 aprelda Gaodan 50 km. shimolda jang bo'lib o'tgan. Bu

jangda Issixak II ning 30 ming piyoda o'n ikki yarim ming otliqlari marokashliklardan mag'lub bo'lgan.

Issixak II filot bilan Tondibiga yetib kelib, Gao va Tombuktu aholisiga shaharni tashlab chiqish haqida buyruq bergan. Jo'dera poytaxtni egallagach, Isixakdan maktub olgan. Maktubda 100 ming oltin va mingta qul berish va'da qilingan edi. Lekin, Jo'dera 1519- yil 30 mayda Tombuktuni egallagan va Songai o'z mustaqilligini yo'qotgan. Barcha markazlar «qo'g'irchoq» hokimiyati o'rnatilgan. Janubda kichik bir hudud Issixak II tomonidan mustaqil boshqarilgan va Dendi podsholigi deb atalgan.

Songai davlatining mag'lub bo'lishiga ichki nizolar sabab bo'lgan. Songaida qullar nihoyatga ko'p bo'lgan. Ba'zi bir feodallarning yuz minglab qullari bo'lgan. Bu yerda qullarning hech qanday huquqi bo'lmagan. Qullar, asosan katta yerlarda ishlatilgan podshohlar ko'pincha yerlarni qullar bilan birga in'om qilganlar. Songaida sekin-asta qullar toifalari paydo bo'lgan. Qullarning ikkinchi avlodi korsolar o'z ota-onalariga ban'yalardan farqli o'laroq, to'la qul bo'lmaganlar, ular sotilmagan, in'om etilmagan. Uchinchi avlod sule, to'rtinchi avlod sule–gule deb atalgan, ularning farzandlari ozod bo'lishgan.

Gaoda aholi soni 75 mingga yetgan. Bu esa hunarmandchilikning rivojlanganidan dalolat beradi. Songai tarixining «Tarix al-Fettash» asarida 26ta port ustaxonalari bo'lib, ularda 50 tadan 100 tagacha odam ishlagani haqida ma'lumot berilgan.

Songai portida bir necha marta qo'zg'olonlar bo'lgan. Qullar bir necha hududlarni egallaganlar. Hatto dyugoranlar Tombuktuni qamal qilgan.

Kanem–Bornu davlati. Kanem davlati tashqi siyosatda oz muddat omadsizlikka uchragan. Katakarmabi (1504–1526) davriga kelib tashqi dushmanlarga qarshi kurash boshlangan. Dunam (1546–1563) davrida esa bulala qabilasi tobe etilgan va Kanem–Bornuning yuksalish davri boshlangan.

Bornu davlati Idris Apum (1571–1603) davriga kelib gullab yashnagan. Tunis bilan aloqa o'rnatilishi evaziga Idris o'q otar qurollar, turklar tayyorlagan jangchilarga erishgan va bular unga g'alaba hadya qilgan. Tez orada *gamergu*,

musgu-kotoka, *budima* qabilalari bo'ysundirilgan va Airga hujum qilinib, bir necha barbar qabilalari tobe etilgan.

XVII asrlardan boshlab Bornu davlati *tuareg* va *kororoflar* hujumiga duchor bo'lgan, hatto poytaxt Qasr Egmo qamal qilingan. Ammo, bornuliklar zo'rg'a qamaldan chiqib ketganlar.

Kanem va Bornu davlati feodal tuzumiga yetib kelgunga qadar qabilachilik va quldorlik davrini boshidan o'tkazganlar. Hatto matriarxat saqlanib qolib, *magira* (podsho ona) va *gumsa* (mamlakatdagi birinchi ayol) siyosiy hayotga katta ta'sir o'tkazgan. Shoh hokimiyati *kaigama* (qo'shin qo'mondoni), *galadima* (bosh vazir), *yerima* (shoh otasi yoki o'g'li), *chiroma* (poytaxt gubernatori) tomonidan nazorat qilingan.

Kanem–Bornu madaniyati yon atrofdagi xalqlarga ham ta'sir o'tkazgan. U nafaqat Xausa shahar-davlatlariga, balki shimoliy Nigeriya sultonligi madaniy-siyosiy hayotiga ham ta'sir o'tkazgan.

Janubiy Nigeriya davlatlari (Oyo, Benin). Janubiy Nigeriya davlati Yevropa savdosiga tortilgan birinchi hudud bo'lgan. Bu esa iqtisod va siyosatda bir qancha o'zgarishlarga olib kelgan.

XVIII asr o'rtalarida Oyo davlati butun Janubiy Nigeriyada, Gvineya qo'ltig'idan to Anehogacha bo'lgan hududda hukmronlik qilgan.

Oyo davlatining qul savdosi bilan shug'ullanishi katta qo'shin saqlab turishiga va doimiy ravishda qo'shni davlatlar bilan urushishga majbur bo'lgan. Bu esa Oyo va unga qo'shni davlatlarga ham iqtisodiy zarar yetkazgan. Urushlar davrida dehqonchilik va savdo to'xtab qolgan.

Benin davlati ham Janubiy Nigeriyadagi qadimiy davlatlardan biridir. Dastlabki vaqtlarda bu davlatda Oyoning ta'siri bo'lgan. XII asr o'rtalariga kelib hokimiyat mahalliy sulolalar qo'liga o'tgan. Podshoh Aefa o'limidan so'ng hokimiyat yangi sulola Eveka qo'liga o'tgan.

Benin boshqalarga nisbatan ilgariroq Yevropaliklar bilan to'qnashgan. 1484-yilda Shoh Okpama davrida Beninga portugal Do' Aveyro o'tochar qurol olib kelgan. Okpamaning o'g'li Ezige portugal tilini o'rgangan va katolik dinini

o'rganish uchun Portugaliyaga borgan. Shoh Orxogba davrida portugal monaxlari katolik dinini kengroq targ'ib qilgan.

Oltin qirg'oq va Fil suyagi qirg'og'i davlatlari. Oltin qirg'oq va Fil suyagi qirg'og'i hududlari qadimdan g'arbiy Sudan bozorlarida yong'oq va oltin bilan savdo qilishgan. Bu hududlarda ko'hna tamaddundan darak beruvchi moddiy madaniyat qoldiqlari saqlangan. XIII asrda Bono va Banna yirik davlatlar hisoblangan. Bono–Mansu poytaxti iqtisodiy va madaniy jihatdan nihoyatda rivojlangan edi.

Bu hududda asosiy rolni Guanalar davlati Gonja o'ynagan, chunki asosiy kola yong'og'i shu yerdan olib ketilgan. XV asrda Gonja Dagomba xalqi tomonidan bosib olinib, bir necha o'n yildan so'ng dagombalar quvib chiqarilgan. Mandingo xalqidan chiqqan Sumeyla Ndevura Yakpa, Gonja mustaqilligi uchun bo'lgan kurashga boshchilik qilgan. Davlat hududlari kengaytirilgan va Nianga shahri poytaxtga aylantirilgan. Salagu esa Oltin qirg'oqdagi kola yong'og'i bilan savdo qiluvchi eng katta bozorga aylangan.

Ashanti ittifoqi. Oltin qirg'oqdagi eng yirik davlatlardan biri Ashanti bo'lgan. U XVII asrda poytaxti Kumasi bo'lgan bir necha davlatlardan iborat ittifoqchi davlat bo'lgan. Bu davlatlar akan til oilasiga kiruvchi xalqlardan iborat bo'lgan.

O'rmon hududlari markazida Denkira davlati bo'lib, unga o'sha atrofda mayda davlatchalar tobe bo'lgan. Ashanti qabilasi ham o'lpon to'lagan. Ashanti qabilasini yana bir dushmani bu doma qabilasi bo'lib, unga qarshi mayda knyazliklar ashanti atrofida birlashganlar. Domaga qarshi urushning muvaffaqiyatli tugashi natijasida akan til oilasiga kiruvchi xalqlar ittifoq tuzishib, feodal davlatga asos solgan.

Ashanti davlati g'arbiy Afrika qirg'og'idagi rivojlangan davlatlardan biriga aylangan. Davlat tepasida podsho «ashantexen» turgan. Sulola rahbarini podsho ona tayinlagan, nomzod qabila boshliqlari va oqsoqollar tomonidan tasdiqlangan.

Ashanti boshqaruvida vazirlar va kengash muhim o'rin tutgan. Ular ikkiga bo'lingan: Gyase – mamlakatning ichki ishlari bilan shug'ullangan; Abontendom –

harbiy ishlar bilan shug'ullangan. Siyosiy hayotda podsho–ona katta rol o'ynagan, kengash esa «ashantexen»ga yordam bergan.

Efiopiya. XVI asr boshlarida Efiopiyada feodallar o'rtasida ziddiyatlar kuchaygan. Qo'shni qabilalar va Somali qirg'og'idagi arab amirligi jangchilari davlatning ichki holatiga katta ta'sir ko'rsatgan. Usmon imperiyasiga tobe arab amirlari turk feodallari diqqatini Efiopiyaga qaratishga harakat qilishgan. Tashqi xavfdan himoyalaniş uchun Efiopiya hukmdorlari 1510- yilda portugallardan yordam so'ragan. 1520- yilga kelibgina uncha katta bo'lmagan ekspeditsiya Massauaga yetib kelgan. Bu vaqt orasida 1516- yil negus Lebna Dengal yirik Somali amirligi Adalyaga yurish qilib, Zeylu oralini bosib olgan. Bunga Efiopiyaning birlashuvi sabab bo'lgan. 1527- yilda Lebna Dengal yana yangi hujum uyushtirib unga jiddiy tayyorgarlik ko'rgan va ancha talofat yetkazgan.

Qizil dengizda holat o'zgargan. Xarrara hukmdori Ahmad Gran mayda amirliklarni birlashtirib, Efiopiyaga yurish qilgan va g'alaba qozongan. 1529- yil ikkinchi yurish uyushtirgan va Shoyu hamda Amxara hududlarini egallagan. Gran qo'shini Abbaining chap qirg'og'idagi shaharlarini egallagan. 1534- yil esa qadimiy poytaxt Aksum egallangan va vayron qilingan. Lebna Dengal qolgan qo'shini bilan Daraga (Tan ko'lining janubi sharqiy qirg'og'i) qochgan. 1535- yil Gran yana harbiy yurishlar uyushtirgan.

Efiopiya negusi qo'lida ozgina hudud qolgan. Lebna Dengal Portugaliyaga yordam so'rab ikkinchi marta elchi jo'natgan. Elchi etib Efiopiya cherkovining o'sha paytdagi «abunoyi» (mitropolit) Bermuses tayinlangan. Yordamga portugal mustamlakasi bo'lgan Gaodan besh yuz askar yuborilgan. Ular 1541- yil iyunda yetib kelgan. Kristof da Gama boshchiligida Efiopiya va portugal qo'shini dastlabki g'alabalardan so'ng 1542- yil avgustda mag'lub bo'lishgan. Kristof da Gama asirga tushgan va qatl etilgan.

1534- yilda Efiopiya qo'shini portugaliyaning o'q otar qurollari bilan qurollangan qo'shini bilan birlashib, Granning o'n minglik qo'shini mag'lub etilgan. Ahmad Gran o'ldirilgan. Efiopiya tez orada qo'ldan ketgan hududlarni

qaytirib olib, hatto janubdagi Xadiya va Damot viloyatlarini egallagan. Ushbu g'alabalar turklar xavfini biroz pasaytirgan.

XVI asrning birinchi yarmida ko'chmanchi gallar qabilasi Abissin hududlarini egallagan. Bunga Efiopiya va Ahmad Gran o'rtasidagi urush sabab bo'lgan. Gallar ba'zan tinch yo'llar bilan ham kirib kelgan. Bunday hollarda ular feodallar ta'siriga tushib qolar edi. Ular sekin-asta mahalliy aholi bilan aralashib ketgan. Feodal va neguslar ulardan yollanma qo'shin tuzgan. XVI–XVII asrlarga kelib gallar Shoa va Amkaraning asosiy aholisini tashkil qilgan.

Granga qarshi kurashda neguslarga yordam bergan portugallar va hududda siyosiy ta'sirini xristian dini orqali o'rnatishga harakat qilgan. Efiopiya cherkovi yirik yer egasi bo'lgan. Portugallar katolik targ'ibotchilari faoliyati uchun ruxsat olgan.

XVI asr o'rtalarida markaziy hokimiyat qarshi feodallar bosh ko'targan. Bunday isyonlardan biri 1561- yilda sodir bo'lgan. Isyon bosilgach, qo'zg'olonchilar turklardan yordam so'ragan. Isyonni portugal missionerlari yepiskopi ham qo'llagan. Bunga qarshi negus katolik cherkovi tashviqoti va portugallarning efiopiyaliklarga uylanishini man qilgan. Portugal va isyonchilar birlashgan. 1562- yil isyon bostirilgan, yordamga kelgan turklar qirib tashlangan.

Keyinroq portugallarning Efiopiyaga ta'siri kuchaygan. Bazi feodallar neguslar boshchiligida katolik dinini qabul qilishgan. Bu o'z navbatida diniy chiqishlarga sabab bo'lgan. Diniy urush portugal missionerlarining quvilishi bilan tugagan.

Tashqi xavf yo'qolgach, feodallar markaziy hokimiyatdan qutulishga harakat qilishgan va Efiopiya inqirozga uchrashini tezlashtirgan.

XVII asr boshlarida yirik feodallarning ayirmachilik harakati kuchaygan. Neguslar feodallarning huquqlarini cheklashga harakat qilishgan. Natijada, feodallar qarshiligi kuchaygan. Gallar feodallar tomonida bo'lishgan. Gallar ko'plab hududlarga egalik qilgan.

Kongo. XVI asrda G'arbiy tropik Afrikaning ko'pgina xalqlari rivojlanishini turli bosqichlarida edi, ba'zi qabilalargina o'z davlatlariga ega bo'lgan.

XIII asr oxiri – XIV asr boshlarida etnik asosini bakongo xalqi tashkil qilgan Kongo davlati tashkil topgan. Mbazna bu davlatning poytaxti bo'lgan. Harbiy yurishlar natijasida Kongo hududi kengayib borgan. Davlat olti hududga bo'lingan. Qo'shni davlatlar unga vassal bo'lib, o'lpon to'laganlar.

Kongo xalqining asosini mustaqil feodallar tashkil qilgan. Yer ommaniki hissoblansa-da, u qishloq oqsoqollari Nkuluntu va Mani–Kongo shohiga tegishli bo'lgan. Dehqonlar nkuluntu yerida ham ishlab berishgan, hosil va ovdan tushgan o'ljalar bir qismini unga berishgan. Ov va baliqchilik ikkinchi darajada bo'lgan. Turli hunarlar rivojlangan. Temirchilar ayni vaqtda sehrgar ham bo'lishi mumkin. Valiahdlar temirchilikni bilishlari shart bo'lgan. Mamlakatda savdo rivojlangan bo'lib, bozor kunlari bo'lgan. Karvonlar qirg'oq bo'ylaridan ichkariga tuz olib kirs, tashqariga fil suyagi, charm mahsulotlari, tilla buyumlar olib chiqishgan. Tashqi savdo davlat nazoratida bo'lgan. Qullar ham turlicha bo'lgan. Harbiy asirlar va jinoyatchi qullar asilzodalarga tegishlib bo'lib, xo'jayin ularni o'ldirishi ham mumkin bo'lgan. Qul savdosi katta mablag' keltirgan. Majburiy qullar yoki qul bo'lib tug'ilganlar «uy quli» yoki «ochag quli» deb atalganlar. Ularning ahvoli ancha yengil bo'lgan. Qullar Yevropalik quldorlarni yomon ko'rgan.

Davlat boshlig'i – Kongo shohi feodallar orasidan saylanib, u mutlaq hokimiyatga ega bo'lgan. Uni oliy amaldorlar nazorat qilishgan ular «asosiy ona» unvoniga ega bo'lishgan. Viloyat va tumanlarga qirol yaqinlari hukmronlik qilgan. Merosxo'rlik dastlab ona urug'i tomonidan, so'ngra ota urug'i tomonidan belgilangan.

1482- yil Kongoda portugal Diego Kago eskpeditseyasi paydo bo'lgan. Portugallar o'zlari bilan portugal tilini o'rgangan va keyinchalik xristianlikni qabul qilgan bir necha mahalliy aholini olib ketgan. 1491- yil Kongoda xristianlikni qabul qilish uchun katolik missionerlarning katta guruhi kelgan. Ular yaxshi kutib olingan.

Kongo hukmdorlari o'z vassallarini ushlab turish, chegaradosh qabilalardan himoyalash uchun o't ochar quroli bo'lgan portugallar bilan aloqani yaxshilashga harakat qilishgan. Kongo shohi Nzinga a Nkuve xristianlikni qabul qilib, Joao da

Silva nomi bilan cho'qintirilgan. Poytaxt shahar esa San Salvador nomini olgan. Qirolning o'g'li Enrike 11 yoshida Lissabonda tahsil olib birinchi Afrikalik yepiskop bo'lgan (1518).

Kongo rahbarlari San Tomedagi qul savdosida faol ishtirok eta boshlagan. Ular qul uchun qo'shni hududlarga hujum qilishgan. Qo'shnilar ham bunga javob qaytarishgan. 1566- yilda Kongo qo'shinlari o'z vassali bo'lgan Ndango qo'shinidan mag'lub bo'lgan. So'ngra Kongo shimolidagi bateklar bilan harbiy to'qnashuvlar bo'lib o'tgan. 1569- yilda sharqdan jangari yaga va bangala qabilalari kela boshlagan. Ular poytaxtni egallab, vayron qilganlar. Kongo shohi Alvaro I portugaliyaliklardan yordam so'ragan. Bir necha yildan so'ng yagalar mag'lub etilgan, biroq portugallar Kongoda o'zlarini xo'jayin kabi tuta boshlagan. Natijada, Mbula Matadi (Tosh maydalovchi) boshchiligida norozilik harakatlari boshlangan. Shundan so'ng portugallar huquqi cheklab qo'yilgan.

1641- yil portugallar asos solgan Loanduni gollandlar egallab olishgan. Kongoliklar o'z ittifoqchilari Oran shahzodasidan yordam so'rashgan va 1665- yilda ozodlik to'g'risida manifest chiqargan.

Angola. XIV–XV asrlarda Kvanza daryosi havzasida asosini ambundo qabilasi tashkil qilgan davlat vujudga kelgan. U uzoq vaqt Kongo vassali bo'lgan. Poytaxti va siyosiy markazi Gola in Dongo shahri bo'lgan. Davlat rahbari Kongoga qarshi urushish uchun 1556- yilda portugallarni yordamga chaqirgan. 1575- yildagi Kongo qo'zg'olonidan so'ng aynan shu yerga portugal qo'shinlari yetib kelgan. Ular bilan birga missionerlar va qul savdogarlari ham yetib kelishgan. Ozodlik harakatlari 1580- yildan 1625- yilgacha davom etgan. Qo'zg'olonga shoh singlisi Anna Zinchi Mbandi N'ola boshchilik qilgan va g'alabadan so'ng 1625–1655- yillarda davlatni boshqargan. Portugallarga qarshi kurash avj olib ketib, ular quvib chiqarilgan.

Ushbu davlatda hokimiyat, unvon va meros ona urug'i tomonidan olingan. Davlat boshqaruvida ayollar muhim o'rin tutgan.

Luba. XVI asrning birinchi yarmida hozirgi Katanga hududida Luba davlati vujudga kelgan. 1659- yilgi Kisale ko'li bo'yida bo'lgan qazishmalarda shu narsa aniqlandiki, odamlar bu yerda XII–XIII asrlardan boshlab yashay boshlagan.

Lube davlati gullab yashnagan paytda uning chegaralari Tanganika ko'lidan Bushimai daryosigacha, shimolda Manemadan janubda Zambiyagacha yetib borgan.

Davlat tepasida «yer o'g'li» bo'lgan shoh o'tirgan. U ham diniy, ham siyosiy hukmdor bo'lgan. Podshohga qo'shin boshliqlari va maslahatchilaridan iborat feodallar kengashi yordam bergan. Davlat boshqarmasi, o'rinbosarlar, viloyat va tuman rahbarlari aslzodalardan tayinlangan.

Aholi, asosan dehqonchilik bilan shug'ullangan. Aholi qarzlarini mahsulot tarzida to'lashi va turli majburiyatlar o'tashi olozim bo'lgan. Yuqori tabaqa, asosan tuz va asaldan daromad olgan. Dehqonlar, ovchilar, baliqchilar, metallsozlar o'z mahsulotlarini Katangi bozorida ayirboshlagan. Pullik aloqalar paydo bo'la boshlagan. Pul bo'lakchalari har xil ko'rinishda bo'lgan.

Mavzuga doir savollar:

1. Ayyubiylar davlatining tashkil topishiga nima sabab bo'lgan?
2. Nima uchun Afrikada qudratli davlatlar kam bo'lgan?
3. Yevropaliklarning Afrikaga kirib kelishiga sabab nima bo'lgan?
 1. Afrika qirg'oqlari qay tariqa Yevropaliklar mustamlakasiga aylana boshlagan?
 2. Afrikaliklardan qul sifatida foydalanilishi mahalliy xalqlar hayotida qanday salbiy holatlarni keltirib chiqargan?
 3. Mali-Songai urushlari nima sababdan bo'lgan?
 4. Marokash va Songai munosabatlarining nizoli nuqtalari nimalarda ko'rinadi?
 5. Mahalliy xalqlarning Yevropalik mustamlakachilarga qarshi kurashlari qanday kechgan?

XRONOLOGIYA:

Xitoy

220 y.	«Uch qirollik»ning shakllanishi (Vey, Shu, U)
280 y.	Szin imperiyasining mamlakatni birlashtirishi
280 y.	Sima Yanning agrar islohotlarni amalga oshirishga urinishlari
311–450 yy.	Xitoyga ko‘chmanchilar bosqini
317–420–588 yy.	Sharqiy Szin va boshqa janubiy sulolalar
383 y.	Feyshuy daryosidagi jang
386–535 yy.	Shimoliy Vey davlati (Toby sulolasi)
485 y.	Shimoliy Vey davlatidagi ajratish tizimi to‘g‘risidagi qaror
589 y.	Suy imperatori Yan Szyan boshchiligida Xitoyning birlashishi
605 y.	Buyuk kanal qurilishi boshlanishi
610 y.	Dou Sziande boshchiligida Shandunda dehqonlar qo‘zg‘olonining boshlanishi
618–906 yy.	Tan sulolasi hukmronligining an'anaviy sanalari
629–645 yy.	Syuan Szyanning Hindistonga sayohati
630 y.	Turk xoqonligiga qarshi harbiy yurishlarning boshlanishi
641 y.	Hindistonga tranzit huquqini olish uchun Xitoy va Tibet kelishuvi
780 y.	Yan Yan islohotlari
874–884–901 yy.	Van Syanchzi, Xuan Chao boshchiligidagi dehqonlar urushi.
881–883 y.	Chan'anning isyonkorlar tomonidan bosib olinishi
916 y.	Apoki boshchiligidagi Kidan davlatining tashkil topishi
960–980 y.	Xitoyning birlashuvi va Sun davlatining tuzilishi
1032–1227 yy.	G‘arbiy Siyadagi Tangut davlati
993–995 yy.	Sichuan shahridagi dehqonlar qo‘zg‘oloni
1004–1042 yy.	Xitoyning kidanlarninh Lyao davlati bilan tinchlik

	shartnomalari
1043 y.	Gʻarbiy Siyadagi Tangug davlati bilan Xitoy tinchlik shartnomasi
1043–1044 yy.	Fan Chjuyang islohot loyihasi
1069–1076 yy.	Van Anshi islohotlari
1115 y.	Chjurchjenlarning Szin davlatining shakllanishi
1127 y.	Chjuchjen bosqini va poytaxt Kaifin shahrininh bosib olinishi
1134–1141 yy.	Chjurchjen bosqiniga qarshi kurash va Yue Feyning yurishlari
1142 y.	Szin davlati bilan Janubiy Sun shartnomasi
1211–1280 yy.	Moʻgʻullarning Xitoyga bostirib kirishi va moʻgʻullarga qarshi urush
1274–1291 yy.	Marko Poloning Xitoyda qolishi
1340–1368 yy.	Xitoy xalqining moʻgʻullarga qarshi «Oq nilufar» va boshqa qoʻzgʻolonlari
1368 y.	Moʻgʻullarning quvgʻin qilinishi
1405–1430 yy.	Chjen Hening dengiz ekspeditsiyalari
1496 y.	Islohotlarning boshlanishi
1516–1517 yy.	Xitoyda portugallarning paydo boʻlishi
1534–1537 yy.	Portugallar tomonidan Makaoni bosib olinishi va u yerda savdo bazasining yaratilishi
1549–1563 yy.	Xitoyning sharqiy sohiliga yaponlar hujumi
1567–1582 yy.	Chjang Szuychjen islohotlari
1595–1623 yy.	Dunlin siyosiy guruhining faoliyati
1598 y.	Manchjur qabilalarining Nurxatsi rahbarligida birlashishi
1618 y.	Xitoyga Manchjurlar istilosi
1628–1645 yy.	Buyuk dehqon urushi
1644 y.	Min imperiyasi poytaxti Pekinning Li Szichen boshchiligidagi qoʻzgʻolonchilar tomonidan bosib olinishi

166 y.	Manchjur armiyasining Pekinga kirishi
Hindiston	
320–340 yy.	Guptalar imperiya asoschisi Chandragupta I hukmronligi
515–533 yy.	Eftalitlar yetakchisi Mihirakula hukmronligi
606–647 yy.	Xarsha-Vardhana davlati
712–713 yy.	Musulmonlarning Sind va Multoni fath etishi
VII asr oʻrtasi	Rastrakut, Palov va Gurjar - Pratixarov davlatlarining shakllanishi
1000–1027 yy.	Mahmud Gʻaznaviyning Hindistonga qilgan yurishlari
1014–1044 yy.	Rajendra I Chola kengashi
XII asr	Dekanda lingayat harakati
1192 y.	Muhammad Guriyning Tarainda Prithviraja III Chauhan ustidan gʻalabasi
1206 y.	Dehli Sultonligining tashkil topishi
1222 y.	Hindistonda moʻgʻullarning birinchi bosqini
1242–1260 yy.	Dehli sultonlarining Jamna–Gana Doaba va Dehli viloyatidagi ziroatkor qabilalari bilan olib borgan urushlari
1296–1316 yy.	Alovuddin Xiljiy hukmronligi. Soliq, harbiy, bozor islohotlari. Din va Janubiy Hindistonni bosib olish
1301 y.	Dehli shahrining quyi tabaqa aholisi qoʻzgʻolishi
1325–1351 yy.	Muhammad Tugʻlaq hukmronligi
1336 y.	Vijayanagar davlatining shakllanishi
1347 y.	Baxmaniya davlatining shakllanishi
1351–1388 yy.	Firoz Shoh Tuglaq hukmronligi
1398–1399 yy.	Temurning Hindistonga bostirib kirishi
1498 y.	Vasko da Gama ekspeditsiyasi tomonidan Yevropadan Hindistonga dengiz yoʻlining kashf qilinishi
XVI asr boshlari	Sikxizmning yuksalishi
1526 y.	Panipat jangida Boburning Ibrohim Lodi ustidan gʻalabasi
1539–1545 yy.	Sher Shah Surning hukmronligi va islohoti

1548–1549 yy.	Mahdistik harakatni bostirish
XVI asr oʻrtasi	Roshaniylar harakati
XVII asr boshlari	
1556–1605 yy.	Akbar hukmronligi
1565 y.	Vijayanagarning magʻlubiyati
1574–1582 yy.	Akbar islohotlari
1600 y.	Ost Indiya kompaniyasining tashkil etilishi
1615–1618 yy.	Jahongir saroyiga Tomas Rouening elchilik tashrifi

Yaponiya

604 y.	Syotoku Taysining «17 ta modda qonuni»
645–646 yy.	Yaponiya davlatining shakllanishi (Tayka islohotlari)
701 y.	Yer ajratish tizimini, «Tayxoryo» qonunlarini joriy etish
710 y.	Nara shahri poytaxtga aylanishi
VIII asr birinchi choragi	«Kodziki» yilnomasining yozilishi
720 y.	«Nixongi» yilnomasining yozilishi
794 y.	Poytaxtni Xeyyanga koʻchirish (zamonaviy Kioto)
1069–1167 y.	Sobiq imperator-rohiblar hukmronligi (Insey tizimi)
1185 y.	Shimoli-sharqiy va janubi-gʻarbiy feodallarning Dannourdagı jangi, Tayra xonadoning magʻlubiyati
1192–1333 y.	Minamoto Syogunligi
1260–1285 yy.	Moʻgʻullar istilosiga qarshi tayyorgarlik
1336–1573 yy.	Asikaga Syogunligi
1428–1580 yy.	Mikava provinsiyasidagi dehqonlar qoʻzgʻoloni
1485–1492 yy.	Yamasiro viloyatidagi dehqonlar qoʻzgʻoloni
1543 y.	Yevropaliklarning Yaponiyada paydo boʻlishi
1573–1582 yy.	Mamlakatning birinchi birlashtiruvchisi Oda Nobunaga faoliyati
1582–1598 yy.	Toyotomi Xideyosi

1588 y.	Xideyosining dehqonlardan qurolni tortib olish to‘g‘risidagi farmoni
1592–1593 yy.	Xideyosining Koreyani bosib olishi
1600 y.	Sekigaxara jangi. Tokugava g‘alabasi
1603–1868 yy.	Tokugava Syogunligi
1614–1615 yy.	Osaka kompaniyalari. Xideyosi o‘g‘li tarafdorlarining mag‘lubiyati
VII asrning 30- yy.	Tokugavaning mamlakatni yopish to‘g‘risidagi qarori
1637–1638 yy.	Simabaradagi isyon

Koreya

III asr oxiri	«Sangoji»da Goguryo, Pekche, Silla davlatlari hududidagi koreys aholisining holati to‘g‘risida ma'lumot
IV asr oxirgi choragi	Goguryo va Pekchega Buddizmning kirib kelishi
528 y.	Buddizmning Sillada rasmiy din sifatida tan olinishi
612–613 yy.	Yan Guanning Goguryoni zabt etishga urinishlaridagi muvaffaqiyatsizlik
660 y.	Pekche davlatining qulashi
668 y.	Goguryo davlatining qulashi
670–676 yy.	Tang imperiyasi tomonidan bosib olingan Koguryo va Pekche hududlarida xalq kurashlari
IX asr oxiri	Silla davlati hududida feodal erlarning birlashtirilishi, o‘zaro urushlar
936 y.	Koryo davlati tomonidan mamlakatning siyosiy jihatdan birlashuvi
976 y.	Dalalar va bo‘sh yerlarni rasman taqsimlash to‘g‘risidagi qonun
X asr oxiri – XI asr boshlari	Koryoning kidanlar tomonidan istilo etilishi

1176 y.	Man Yi boshchiligidagi dehqonlar qo‘zg‘oloni
1231–1273 yy.	Koreya xalqlarining mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi kurashi
1392 y.	Li sulolasining tashkil topishi (Choson davlati)
1443 y.	«Xunmim chonim» Koreys milliy alifbosining yaratilishi
1467 y.	Shimoliy Koreyadagi dehqonlar qo‘zg‘oloni
1592–1598 yy.	Koreys xalqining Yapon istilosiga qarshi kurashi
1545–1598 yy.	Qo‘mondon Li Sun Sinning hayoti va faoliyati
1627 y., 1636 y.	Manchjur bosqinchilarining Koreyaga bostirib kirishi

Eron

224–651 yy.	Sosoniylar davlati. Moni va moniylikning paydo bo‘lishi
488–529 yy.	Eronda Mazdak harakati
636–651 yy.	Arablarining Eronni zabt etishi
636 y.	Kadisiya jangi
642 y.	Nehavend jangi
747–750 yy.	Abu Muslimning harakati
755 y.	Mag Sumbad harakati
816–837 yy.	Bobekning harakati
821–873 yy.	Tohiriylar amirligi
861–900 yy.	Safforiylar amirligi
900–999 yy.	Somoniylar amirligidagi Sharqiy Eron
935–1055 yy.	G‘arbiy Eronda Buhdaviylar amirligi
999–1030 yy.	Mahmud G‘aznaviy boshqaruvidagi Sharqiy Eron
1040–1050 yy.	Saljuqiylar tomonidan Eronning zabt etilishi
1090–1256 yy.	Ismoiliylar-Hashhoshiylar davlati
1194 y.	G‘arbiy Eronning Xorazmshoh Tekesh tomonidan bosib olinishi
1220 y.	Mo‘g‘ullarning Eronga bostirib kirishi
1253–1256 yy.	Xulagu xon boshchiligidagi mo‘g‘ullar tomonidan Eronni bosib olishi

1295–134 yy.	Gʻazon xon
1337–1381 yy.	Sarbadorlar davlati
1380–1393 yy.	Eronning Temur tomonidan bosib olinishi
1405 y.	Temur davlatining qulashi
1502–1736 yy.	Safaviylar davlati
1506 y.	Arabiston yarim oroli va Fors koʻrfazi portlarini portugallar tomonidan egallanishi
1587–1629 yy.	Shoh Abbos I hukmronligi
1623 y.	Golland savdogarlariga imtiyozlar berish toʻgʻrisida Shah Abbos I farmoni

Arablar

V asr	Kinda qabilasi yetakchiligida arab qabilalari ittifoqining shakllanishi
570–623 yy.	Muhammad (s.a.v.)ning hayoti va faoliyati
622 y.	Muhammad (s.a.v.) izdoshlarining Madinaga koʻchirilishi va musulmon taqvimining boshlanishi
633–750 yy.	Arablar Suriyani, Falastinni, Eronni, Oʻrta Osiyo va Kavkazning bir qismini, Misrni, Magʻrib va Ispaniyani zabt etishi
661–750 yy.	Ummaviylar davlati (Damashq xalifati)
685–687 yy.	Shialik shiorlari ostida Kufadagi xalq qoʻzgʻoloni
717–718 yy.	Arab qoʻshinlari tomonidan Konstantinopolni qamal qilinishi
739–742 yy.	Shimoliy Afrikadagi Barbar qabilalarining koʻtarilishi
747–750 yy.	Abu Muslim boshchiligidagi qoʻzgʻolon, Ummaviylar sulolasining agʻdarilishi
750–1258 yy.	Abbosiylar sulolasi hukmronligi (Bagʻdod xalifaligi)
756 y.	Ispaniyada mustaqil Qurdoba amirligining tashkil topishi
762–766 yy.	Bagʻdod shahrining tashkil topishi
776–783 yy.	Markaziy Osiyoda Muqanna qoʻzgʻoloni

788–794 yy.	Shimoliy Afrikadagi Idrisidlar amirligi
800–909 yy.	Shimoliy Afrikadagi Agʻlabidlar amirligi
815–838 yy.	Ozarbayjonda Bobekning qoʻzgʻoloni
833 y.	Abbosiylar xalifaligidagi harbiy islohotlar, gʻulom soqchilarining tuzilishi
869–883 yy.	Zinjlar qoʻzgʻoloni
910–1171 yy.	Fotimidlar davlati
1039–1129 yy.	Shimoliy Afrikadagi Almoravidlar davlati
1055 y.	Bagʻdodni Saljuqiylar tomonidan bosib olinishi
1129–1269 yy.	Shimoliy Afrikadagi Almohadlar davlati
1174–1238 yy.	Markazi Misr boʻlgan Ayyubiylar davlati
1174–1193 yy.	Salohiddin Ayyubiy hukmronligi
1187 y.	Salibchilarning Salohiddin qoʻshinlari tomonidan Quddusning uloqtirilishi
1250–1517 yy.	Misr va Suriyadagi Mameluk sultonlarining hukmronligi
1258 y.	Bogʻdodni moʻgʻullar bosib olishi
1260 y.	Moʻgʻul qoʻshinining Misr mamluki tomonidan magʻlubiyati
1516–1517 yy.	Suriya va Misrning turk qoʻshinlari tomonidan bosib olinishi

Turkiya

1299 y.	Mustaqil Usmoniylar davlatining vujudga kelishi
1326 y.	Usmonli davlatining birinchi poytaxti boʻlgan Bursa shahrini turklar tomonidan egallanishi
1357 y.	Bolqonda Usmonlilar istilolarining boshlanishi
1396 y.	Salibchilarni Nikopolis yaqinidagi turk qoʻshinlari tomonidan magʻlub etilishi
1402 y.	Anqara jangi. Temuriylar qoʻshinlari tomonidan Boyazid qoʻshinining tor-mor qilinishi
1416 y.	Shayx Badriddin Simavi va uning shogirdlari Mustafo Berkluje va Torlaq Kamol boshchiligidagi dehqonlarning

	namoyishlari.
1458 y.	Turklar tomonidan Konstantinopolni egallanishi.
1514–1517 yy.	Armaniston, Kurdiston, Shimoliy Mesopotamiya, Hijoz, Suriya va Misrni turklari tomonidan bosib olinishi
1535 y.	Usmonlilar imperiyasi va Frantsiya oʻrtasidagi tinchlik, doʻstlik va savdo shartnomasining tuzilishi
1569 y.	Birinchi rus-turk urushi
1571 y.	Lepantoda turk flotining magʻlubiyati
XVI asr oxiri	Jaloliyadagi gʻalayon
1656–1661 yy.	Vazir Mahmud Poshsho Koʻprulu kengashi

Moʻgʻuliston

XII asrning 90-yillari	Temuchinning Merkit, Taiout, Tatarlarga qarshi harakati, Moʻgʻulistonning birlashuvi
1206 y.	Temuchinning Chingizxon deb eʼlon qilinishi
1205–1227 yy.	Gʻarbiy Siyadagi Tangut davlatiga moʻgʻul qoʻshinlarining yurishlari
1218 y.	Moʻgʻul qurultoyining gʻarb tomon yurish toʻgʻrisidagi qarori
1220 y.	Buxoroning moʻgʻullari tomonidan bosib olinishi
1221 y.	Marvning moʻgʻullari tomonidan bosib olinishi
1221–1223 yy.	Ozarbayjon, Gruziya, Shimoliy Kavkaz va Rossiya yerlarida moʻgʻullar yurishi
1222 y.	Hindistonga harbiy yurishlarning boshlanishi
1234 y.	Szin (Shimoliy Xitoy) davlatini boʻysundirish
1237–1238 yy.	Batu va Subete qoʻshinlarining Rus yerlariga bostirib kirishi
1243–1245 yy.	Frantsisk Djon de Plano Karpini elchixonasi Moʻgʻulistonda
1253 y.	Rubrukvisning Moʻgʻullarga elchiligi
1271 y.	Moʻgʻullar Yuan sulolasi. Poytaxtining Pekinga koʻchirilishi
1274, 1281 yy.	Yaponiyaga 1 va 2-chi harbiy ekspeditsiyalar

1282 y.	Hindistonda mo‘g‘ul qo‘shinlarining yurishi
1368 y.	Xitoyda mo‘g‘ullar hukmronligining qulashi
1479 y.	Dayan Xon boshqaruvi ostida birlashgan mo‘g‘ullar davlatining shakllanishi
541–603 yy.	Xalqning Vetnam mustaqilligi uchun kurashi
906 y.	Vetnamdan Xitoy qo‘shinlarining chiqarib yuborilishi
939 y.	Vetnamning mustaqil davlat deb e‘lon qilinishi
968–974 yy.	Din Bo Linni islohoti
1075 y.	Vetnam feodallarining Sun imperiyasiga qarshi yurishlari
1080–1104 yy.	Vetnamning Tyampa bilan urushi
1257, 1282, 1284 yy.	Vetnam va Tyampaga mo‘g‘ul qo‘shinlarining bostirib kirishi
1288 y.	Vetnam armiyasi tomonidan mo‘g‘ul qo‘shinlarining mag‘lub etilishi
XIV asrning 80–90 yy.	Xo Ki Li islohotlari
1471 y.	Vetnamning Tiampani bosib olishi
1516–1520 yy.	Chiang Kao boshchiligidagi dehqonlar urushi

Vetnam

541–603 yy.	Xalqning Vetnam mustaqilligi uchun kurashi
906 y.	Vetnamdan Xitoy qo‘shinlarining chiqarib yuborilishi
939 y.	Vetnamning mustaqil davlat deb e‘lon qilinishi
968–974 yy.	Din Bo Linni islohoti
1075 y.	Vetnam feodallarining Sun imperiyasiga qarshi yurishlari
1080–1104 yy.	Vetnamning Tyampa bilan urushi
1257, 1282, 1284 yy.	Vetnam va Tyampaga mo‘g‘ul qo‘shinlarining bostirib kirishi
1288 y.	Vetnam armiyasi tomonidan mo‘g‘ul qo‘shinlarining mag‘lub etilishi

XIV asrning 80–90 yy.	Xo Ki Li islohotlari
1471 y.	Vetnamning Tiampani bosib olishi
1516–1520 yy.	Chiang Kao boshchiligidagi dehqonlar urushi

Indoneziya

VI–VII asrlar	Kalinga davlati (Markaziy Java)
647 y.	Kalindan Xitoyga elchi yuborilishi
VII asr	Sumatrada Shri Vijaya davlatining ko‘tarilishi
X asr oxiri	Mataram davlatining birinchi qonunlar to‘plami (Markaziy va Sharqiy Java)
1006 y.	Javada urush va Mataram davlatining qulashi
1293 y.	Mo‘g‘ul qo‘shinlarining Javaga qo‘nishi va ularning mag‘lubiyati
1293–1520 yy.	Malay arxipelagidagi Majapahit davlati
1350–1389 yy.	Majapaxit davlatida yerlarni ro‘yxatga olish va qishloq jamoalariga soliq solish
1511 y.	Portugaliyaliklar Makkani bosib olishi
1519 y.	Musulmon davlatlari tomonidan poytaxt Majapaxitni bosib olinishi
XVI asr	Java uyushmasi
1596 y.	Bantomga birinchi Gollandiya savdo ekspeditsiyasi
1602 y.	Gollandiyaning East Indies kompaniyasining tashkil etilishi
1641 y.	Gollandiyaning Sharqiy Hindiston kompaniyasining Malakka tomonidan qo‘lga olinishi

Afrika

Tahm. 786 y.	Arab adabiyotida Gananing birinchi bor tilga olinishi
Tahm. 872 y.	Arab adabiyotida Mali va Kanem haqidagi ilk ma‘lumotlar
VIII–X asr	Xausan shahar-davlatlarining paydo bo‘lishi (Daura, Zaria,

	Kano)
XI–XII asr	Volta daryosi havzasida birinchi davlatlarning paydo bo‘lishi (Moy, Yatenga)
1076 y.	Almoravidlar qo‘shinlari tomonidan Gananing mag‘lub etilishi
1203 y.	Gana tomonidan Soso davlatini bosib olinishi
1085–1097 y.	Kanemda Umma Jilmi hukmronligi. Islom dinining davlat dini deb e‘lon qilinishi
1235 y.	Mali hukmdori Sundiata tomonidan Soso davlatining bosib olinishi
1400 y.	Songai davlati istilolarining boshlanishi
XIV–XV asrlar	Angola davlatining paydo bo‘lishi
1433 y.	Timbuktu, Arauna va Oulatiga Tuareglarga bo‘ysunishi
1460–1469 yy.	Portugallar tomonidan Kabo Verde orollarini egallanishi
1472 y.	Portugaliyaliklar Beninga birinchi tashrifi (Ruy de Sequire)
1481 y.	Malidagi birinchi Portugaliya elchixonasi
1482 y.	Kongoga Diego Cao boshchiligidagi Portugaliya ekspeditsiyasining kelishi
1498–1499 yy.	Songai davlatining Mali davlatiga harbiy yurishlari
1501–1509 yy.	Songai askini Muhammad I ning Mali'ga qarshi yurishlari
1517 y.	Bagan (Mali) viloyatida Songai bosqinchilariga qarshi kurash
1530 y.	Songai tomonidan Bambuk davlatni egallanishining boshlanishi
1534 y.	Malidagi ikkinchi Portugaliya elchixonasi
1540 y.	Muhammad Gran boshchiligida Gall qabilasining Efiopiyaga hujumi
1545–1546 y.	Maliga qarshi Songai harbiy yurishlari
1546; 1556 y.	Sahara tuz-konlari uchun birinchi Songai-Marokash to‘qnashuvi

1565 y.	Tombuktuga portugallarning kirib kelishi
Tahm. 1587 y.	Kongo davlatida Mbula Matadi boshchiligidagi portugallarga qarshi isyon
1591 y.	Marokash qo'shinlarining Tombuktuni egallashi. Songai davlat mustaqilligining tugashi
XVI asr oxiri XVII asr boshlari	Kanem-Bornu davlatining mustahkamlanishi
XVII asr boshlari	Ashanti qabilasi «Konfederatsiyasi»ning paydo bo'lishi
1630 y.	Senegalda birinchi frantsuz savdo manzilgohlarining paydo bo'lishi
Tahm. 1670 y.	Seguda bambara qabilalari davlat birlashmasining tashkil topishi

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Акимушкин О. Ф. Средневековый Иран: культура, история, филология. – СПб., 2004.
2. Алаев Л. Б. Средневековая Индия. – СПб., 2003.
3. Алаев Л. Б. Формационные черты феодализма и Восток // Народы Азии и Африки. История, экономика, культура. – М., 1987. № 3.
4. Алимов И. А., Ермаков М. Е., Мартынов А. С. Срединное государство. Введение в традиционную культуру Китая. – М., 1998.
5. Баранов И. Г. Верования и обычаи китайцев. – М., 1999.
6. Берзин Э. О. Юго-Восточная Азия в XIII-XVI вв. – М., 1982.
7. Берзин Э.О. Юго-Восточная Азия с древнейших времен до XIII в. – М., 1995. Васильев Л.С. История Востока. в 2-х т. – М., 1998.
8. Большаков О. Г. История Халифата. Ч. 1. Ислам в Аравии (570-633). – М., 1989.
9. Большаков О. Г. История Халифата. Ч. 2. Эпоха завоеваний (633–656). – М., 1993.
10. Васильев Л. С. История Востока. Текст. Т. 2 учеб.: в 2-х т. Л. С. Васильев. – М.: Высшая школа, 1998.
11. Воробьев М.В. Японский кодекс «Тайхо ёро рё» (VIII в.) и право раннего Средневековья. – М., 1990.
12. Елисеефф В., Елисеефф Д. Японская цивилизация / Пер. с франц. И. Я. Эльфонд. – Екатеринбург, 2005.
13. Елисеефф В.И Д. Цивилизация классического Китая. – М., 2007.
14. Еремеев Д. Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. – М., 1990.
15. Еремеев Д. Е., Мейер М. С. История Турции в средние века и в новое время. – М., 1992.
16. Запад и Восток: Традиции и современность. – М., 1993.
17. Зеленев И. Е. Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии. – СПб., 2003.

18. Изучение истории Кореи через всемирное наследие. – Бунданг: Изда-ва Центральной Академии корееведения. 2012.
19. История Востока. Т. 1. Восток в древности. В 6 т. Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; Отв. ред. В. А. Якобсон. – М.: Восточная литература, 2000.
20. История Востока. Т. 2. Восток в средние века / Отв. ред. Л.Б. Алаев, К.З. Ашрафян. – М., 2000.
21. История и культура Японии / Отв. ред. В. М. Алпатов. – М., 2001.
22. История Китая / Под ред. А.В. Меликсетова. – М., 2002.
23. История Кореи (с древнейших времен до наших дней). В 2-х томах. – М.: Наука, 1974.
24. История Османского государства, общества и цивилизации. – М., 2006. Т. 1-2.
25. История средних веков Под ред. З.В.Удальцовой и С.П.Карпова. 1-2 ч. – М.: Высшая школа, 1991.
26. История средних веков. Под ред. С.П.Карпова, часть II. – М.: МГУ, 2001.
27. История стран Азии и Африки в средние века. – М., 1988.
28. История стран Азии и Африки в средние века. – М.: МГУ, 1968.
29. Кардини Ф. Европа и ислам: история непонимания. – СПб., 2007.
30. Киддер Дж. Э. Япония до буддизма. Острова, заселенные богами. – М., 2003.
31. Классическое конфуцианство: переводы, статьи, комментарии. – СПб., Т. 1. 2000.
32. Кожевников В. В. Очерки истории Японии. – Владивосток, 1999.
33. Колыбель Японской цивилизации. – М., 1994.
34. Коротаев А. В., Клименко В. В., Прусаков Л. Б. Возникновение ислама: социально-экологический и политико-антропологический контекст. – М., 2007.
35. Кудрявцев М. К. Кастовая система в Индии. – М., 1992.

36. Курбангалиева Р.Р. Ўрта асрлар тарихи. Ўқув методик қўлланма. – Т.: Учпедгиз, 1991.
37. Курбанов С.О. История Кореи: с древности до начала XXI века. – СПб.: С.–Петербург. ун-ва. 2009.
38. Ломбар Д. Императорский Китай. – М., 2004.
39. Лорд Кинросс. Расцвет и упадок Османской империи / Под ред. д.и.н. М.С. Мейера. – М., 1999.
40. Лучицкая С. И. Образ другого: Мусульмане в хрониках крестовых походов / Отв. ред. А. Я. Гуревич. – СПб., 2001.
41. Малявин В. В. Китайская цивилизация. – М., 2001.
42. Манъёсю. Японская поэзия / Пер. с яп., вступит. ст. и коммент. А.Е. Глускиной. – М., 2001. Т. 1-3.
43. Медведев Е. М. Очерки истории Индии до XIII века. – М., 1990.
44. Михайлова И. Б. Средневековый Багдад: некоторые аспекты социальной и политической истории города в середине X – середине XIII вв. – М., 1990.
45. Новая история стран Азии и Африки XVI–XIX века. – М.: ВЛАДОС, 2004.
46. Новая история стран Азии и Африки. XVI–XIX вв.: Учебник для студ. высш. учеб. заведений / (А.М. Родригес и др.); под ред. А.М. Родригеса: в 3 ч. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008.
47. Овчинников, А.В. История Ближнего и Среднего Востока с середины I тысячелетия до н.э. до XVIII в. – Казань: КНИТУ, 2014.
48. Ольденбург С. Ф. Культура Индии. – М., 1991.
49. Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. – М., 1990.
50. Очерки распространения исламской цивилизации. – М., 2002. Т. 1-2.
51. Переломов Л. С. Слово Конфуция. – М., 1992.
52. Петросян Ю. А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. – М., 1990.

53. Плетнева С. А. Кочевники средневековья: Поиски закономерностей. – М., 1982.
54. Резван Е. А. Коран и его мир. – СПб., 2001.
55. Религии Китая. Хрестоматия / Сост. Е.А. Торчинов. – СПб., 2001.
56. Родионов М. А. Ислам классический. – СПб., 2004.
57. Самбунова Е. Н., Медведева А. А. Китай. – М., 1991.
58. Свет Я. М. По следам путешественников и мореплавателей Востока. – М., 1995.
59. Семёнов В. П. Ўрта асрлар тарихи. – Т.: «Ўқитувчи», 1973.
60. Семенова Л. А. Из истории средневековой Сирии. Сельджукский период. – М., 1990.
61. Сила-Новицкая Т. Г. Культ императора в Японии: мифы, история, доктрины, политика. – М., 1990.
62. Симбирцева Т. М. Владыки старой Кореи / Труды Института восточных культур и античности. Вып. XXXV. – М.: ИВКИ, РГГУ. 2012.
63. Сурдель Д., Сурдель Ж. Цивилизация классического ислама / Пер. с франц. – Екатеринбург, 2006.
64. Сэнсом Дж. Б. Япония. Краткая история культуры. – СПб., 1999.
65. Толстогузов А.А. Очерки истории Японии. VII–XIV вв. – М., 1995.
66. Тысяча журавлей. Антология японской классической литературы VIII–XIX вв. / Сост. Т.П. Редько. – СПб., 2004.
67. Успенская Е. Н. Раджпуты: рыцари средневековой Индии. – СПб., 2000.
68. Фадеева И. Л. Концепция власти на Ближнем Востоке: Средневековье и Новое время. – М., 2001.
69. Фильштинский И. М. История арабов и Халифата (750-1517). – М., 2001.
70. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750 –1517 гг .). Изд. 3-е. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006.

71. Фицджералд Ч. П. История Китая / Пер. с англ. Л. А. Калашниковой. – М., 2005.
72. Эргашев Ш. Жаҳон тарихи (Янги давр. 1- қисм. XVI–XVIII асрлар). Ўқув қўлланма. – Т.: «O`ZBEKISTON», 2013.
73. Andrea L. Stanton. Cultural Sociology of the Middle East Asia and Africa Editor, Volume I: Middle East. University of Denver. 2012.
74. Chandler D.P. A History of Cambodia. – Boulder: Westview Press, 1992.
75. Dumper, Michael, and Stanley, Bruce E., Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopaedia, 2007.
76. Lieberman V.B. Strange Parallels: South-East Asia in Global Context, c. 800-1830. Vol. 1: Integration on the Mainland. – Cambridge, 2003.
77. Maspero G. The Champa Kingdom: The History of an Extinct Vietnamese Culture. – Bangkok, 2002.
78. Roger B. Beck, Linda Black. Larry S. kriegler. Philip C. Naylor. Dahia Ibo Shabaka «World history: patterns of interaction». McDougale Little, USA, 2009.
79. Xan V. S. Koreya raixi. – Т.: «Baktria press», 2013.